

**„30 ГОДИНИ СПЕЦИАЛНОСТ
ПСИХОЛОГИЯ“**

Годишник за студенти, докторанти
и научни ръководители

том 3/1

ГЛАВЕН РЕДАКТОР

доц. д-р Манол Манолов – Великотърновски университет „Св. св. Кирил и Методий“, България

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ

проф. д-р Велислава ЧАВДАРОВА – Великотърновски университет „Св. св. Кирил и Методий“, България

проф. д-р Даниела ТАСЕВСКА – Великотърновски университет „Св. св. Кирил и Методий“, България

доц. д-р Добрин ДОБРЕВ – Великотърновски университет „Св. св. Кирил и Методий“, България

проф. д-р Елена БОРАДЖИЕВА – Великотърновски университет „Св. св. Кирил и Методий“, България

проф. д.н Красимира КОЛЕВА-МИНЕВА – Великотърновски университет „Св. св. Кирил и Методий“, България

проф. д-р Красимира ЙОНКОВА – Великотърновски университет „Св. св. Кирил и Методий“, България

доц. д-р Милена МОЦИНОВА-БРЪЧКОВА – Великотърновски университет „Св. св. Кирил и Методий“, България

доц. д-р Пресиян БУРГОВ – Великотърновски университет „Св. св. Кирил и Методий“, България

доц. д-р Иван СТОЯНОВ – Великотърновски университет „Св. св. Кирил и Методий“, България

гл. ас. д-р Златинка Георгиева – Великотърновски университет „Св. св. Кирил и Методий“, България

МЕЖДУНАРОДНА РЕДКОЛЕГИЯ

проф. дн Татяна Жалагина – Тверски държавен университет, Русия, Факултет по психология, член на Руската академия на науките

доц. д-р Ирина Барияк – Тверски държавен университет, Русия, декан на Факултета по психология

доц. д-р Людмила Смокова – Одески национален университет „Иля Мечников“, Украйна, Катедра по психология и социална работа. Член на Дружеството на украинските психолози и психотерапевти

© Авторски колектив, 2023

© Борис Желев, дизайн на корицата, 2023

© Университетско издателство „Св. св. Кирил и Методий“, 2023

Велико Търново, ул „Теодосий Търновски“, № 2

ISSN: 2815–357X

**„30 ГОДИНИ СПЕЦИАЛНОСТ
ПСИХОЛОГИЯ“**

Годишник за студенти, докторанти
и научни ръководители

том 3/1

Университетско издателство „Св. св. Кирил и Методий“
Велико Търново, 2023

EDITOR-IN-CHIEF

Manol Manolov – PhD, Assoc. Professor at St. Cyril and St. Methodius University of Veliko Tarnovo, Bulgaria.

EDITORIAL BOARD

Daniela Tasevska – PhD, Professor at St. Cyril and St. Methodius University of Veliko Tarnovo, Republic of Bulgaria.

Dobrin Dobrev – PhD, Associate Professor at St. Cyril and St. Methodius University of Veliko Tarnovo, Republic of Bulgaria.

Elena Boradzhieva – PhD, Professor at St. Cyril and St. Methodius University of Veliko Tarnovo, Republic of Bulgaria.

Ivan Stoyanov – PhD, Assoc. Professor at St. Cyril and St. Methodius University of Veliko Tarnovo, Bulgaria.

Krasimira Koleva-Mineva – Dr. Habil, Professor at St. Cyril and St. Methodius University of Veliko Tarnovo, Republic of Bulgaria.

Krasimira Yonkova – PhD, Professor at St. Cyril and St. Methodius University of Veliko Tarnovo, Republic of Bulgaria.

Milena Motsinova-Brachkova – PhD, Associate Professor at St. Cyril and St. Methodius University of Veliko Tarnovo, Republic of Bulgaria.

Presiyan Burgov – PhD, Associate Professor at St Cyril and St Methodius University of Veliko Tarnovo, Republic of Bulgaria.

Velislava Chavdarova – PhD, Professor at St. Cyril and St. Methodius University of Veliko Tarnovo, Republic of Bulgaria.

Zlatinka Georgieva – PhD, Senior Lecturer at St. Cyril and St. Methodius University of Veliko Tarnovo, Bulgaria.

INTERNATIONAL EDITORIAL BOARD

Irina Barilyak – PhD, Associate Professor at Tver State University, Russia, Dean of the Faculty of Psychology.

Lyudmila Smokova – PhD, Associate Professor at Odessa I. I. Machnikov National University, Ukraine, department of Psychology and Social Work. Member of the Society of Ukrainian Psychology and Psychotherapists.

Tatyana Zhalagina – Dr. Habil, Professor at Tver State university, Russia, Faculty of Psychology. Member of the Russian Academy of Sciences.

30 YEARS PSYCHOLOGY MAJOR

Annual Conference Proceedings
for Students, Doctoral Candidates,
and Academic Advisers

volume 3/1

St. Cyril and St. Methodius University Press
Veliko Tarnovo, 2023

СЪДЪРЖАНИЕ

ТОМ 3/1

ПЛЕНАРЕН ДОКЛАД

Приветствие на проф. д-р Велислава Чавдарова	21
Красимира Йонкова. Психологията, човекът и хората	23
Даниела Тасевска. Щрихи от 30-годишното развитие на специалност „Психология“ във ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“	29

ОБЩА ПСИХОЛОГИЯ

Ергюл Таир. Психологични измерения на вярването в справедлив свят: Имплицитни и експлицитни мотиви към справедливостта	41
Андрій Анатолійович Троїцький. Булінг в підлітковому віці	53
Ваня Христова. Кризите в зряла възраст – движеща сила за развитието на жизнения потенциал.....	59
Дончо Донев. Основни когнитивни процеси в дигитална среда	67
Бойко Панчев, Ирина Зиновиева. Емоции и емоционална регулация при екзистенциални кризи.....	75
Maria Vassileva. Psychological Aspects of Self-Compassion	85
Пламен Минчев. История на психоанализата в България до 1944 г. (част 1.)	97
Пламен Минчев. История на психоанализата в България до 1944 г. (част 2.)	111
Румяна Карева. Асоциации между Петфакторния модел на личността и импулсивността	123
Стоил Мавродиев. Развитие на психоанализата в България до 40-те г. на XX век	133
Добрин Добрев. Ролята на психологията и терапията в съвременното общество.....	145

Мартин Янков. Взаимовръзката между личностните характеристики и удовлетвореността от живота.....	151
Мария Караиванова. Адаптация на скалата за изследване на самооценката на Тафароди и Суон.....	163
Владимир Иванов, Любомир Джалев, Иво Попиванов. Адаптация на многомерната скала за измерване на скуката като състояние в български условия.....	173
Диана Христова. Прогностично значение на модела <i>Светлата триада</i> за нивото и аспектите на психично благополучие	183

ИНТЕРДИСЦИПЛИНАРНИ ИЗСЛЕДВАНИЯ

Красимира Йонкова. Феномени на силата на личността в биографиите на велики физици.....	191
Георги Василев. Възможностите на театралната технология в обучението на студентите педагози	201
Георги Василев. Театрални пространства в педагогическата дейност	207
Ивайло Цвятков. Нови хоризонти в учебно-възпитателната дейност	213
Надежда Тодорова. Травматичните ефекти на загубата в детството и принудата за бързо израстване в киното	219
Християна Димитрова. Онтология на финитността	227
Юлия Тимофеева. Определяне на комплексните нужди на семейства на лица с увреждания – влияние на дигитализацията върху начина на подкрепа	235
Анета Йовева. Времева перспектива – от общото към индивидуалното	243

СОЦИАЛНА ПСИХОЛОГИЯ

Emelina Zaimova-Tsaneva, Natasha Angelova. Job Satisfaction and its Relationship to Family and Marital Satisfaction	255
Горгина Кимова, Вангелица Гаврилова. Семейство и училищни постигнувања	269

Емил Маджаров. Психологически анализ на извършването на бягства от пенитенциарните заведения	277
Иван К. Иванов. Специфика на рангово-динамичния модел на Раул Шиндлер при „виртуално“ водене на групи	283
Михаил Герговски. Психодиагностика на насилствени действия на малолетни и непълнолетни с девиантно поведение	293
Михаил Герговски. Психодиагностика на насилствени действия на малолетни ученици с проблемна адаптация в училище	305
Билјана Вуковиќ. Преваленцата на депресијата помеѓу затворениците од казнено поправната установа во штип, Република Северна Македонија	315
Лариса Дикина. Булинг и мобинг як форми психологичногo насиљства особистості.....	325
Красимира Йонкова, Любомир Григоров. Поглед върху онтогенезата на страха и семантичното му изменение в историческото време.....	333
Мария Петрова. Българският индивидуализъм и кризите на съвременното социално развитие.....	345
Невена Атанасова-Кръстева. Балансирана ли е по пол военноучебната среда? (представяне и анализ на мнението на обучаемите).....	353
Румен Рашков. Вината в правото и в психологията. Мултидисциплинарен анализ	361
Соня Драгова-Колева. Работохолизъмът: продуктивно работно поведение или зависимост към работата.....	373
Станислава Савова. Защо е необходимо социалната психология да прояви по-задълбочен интерес към лидерите в спорта?	383
Marija Grozdanovska, Milena Spasovska. Economic Violence Against Women in Families in the Republic of North Macedonia – Conditions and Perspectives	393
Людмила Смокова Степанівна, Олена Сергіївна Данілова, Вікторія Мендело. Соціокультурні аспекти адаптаційних складнощів українських біженців як наслідок повномасштабного російського вторгнення	405

Диана Божанова. Особености на лицата, предприемащи демонстративни опити за самоубийство	411
Валерия Витанова, Снежана Илиева. Ангажираност на служителите при дистанционна и хибридна форма на работа	417
Мартин Цветанов. Психологическо влияние – популизъм и демагогия в България	427
Сердар Айдънов Сабриев. В помощ на помагащите специалисти, работещи с лица, имащи умствена изостаналост. Практически материал за развиване на пространствено ориентиране и логическо мислене	435

ТОМ 3/2

ПСИХОТЕРАПИЯ, КЛИНИЧНА И КОНСУЛТАТИВНА ПСИХОЛОГИЯ

Таня Тишева, Весела Кръстева-Симеонова, Елена Трифонова. Опитът на грижещите се за лица с деменция и на членовете на семейството. Добри практики за социална и психологическа подкрепа	465
Весела Кръстева-Симеонова, Таня Тишева, Елена Трифонова. Смисълът на холистичния подход при подпомагането на хората с алцхаймер и техните семейства Артротерапия	475
Лора Леонтиева. Личностни корелати на тревожността и депресията (емпиричен обзор).....	485
Георги Кирилов, Любомира Цветкова. Клиникопсихологична експертиза на психичните годности при лица, които са обвинени в тероризъм	495
Русана Гаджанова. Възможности на фототерапевтичното въздействие в дистанционното консултиране.....	503
Силвия Цветкова. Приложение на транзакционния анализ при интерпретиране на връзката „тревожност-burnout“ при медицински специалисти	511

ПЕДАГОГИЧЕСКА ПСИХОЛОГИЯ И ПСИХОЛОГИЯ НА РАЗВИТИЕТО

Надя Колчева. Себеоценка, обща себеефективност и отношения с родителите при българи в периода на възникващата зрялост.....	521
Александър Кръстев. Приобщаващата интелигентност – част от социалния домейн.....	533
Анатолий Маслак, Анатолий Коробко. Анализ информативности индикаторов для измерения духовно-нравственных качеств студентов.....	539
Катерина Атиас, Кирилка Тагарева. Сигурното привързване като предпоставка за процъфтяване.....	545
Десислава Цончева. Насилието и превенцията му в училище.....	551
Гергана Аврамова-Тодорова. Дефиниране на толерантността като критерий за оценка на ефективността на STEM обучение	555
Даниела Малакова. Чуй, разбери, нарисуйвай! (Слухово възприятие при 5–7-годишни деца).....	559
Десислава Цончева. Училищна тревожност в горна училищна възраст.....	571
Доротея Дунева. Юношеските страхове като бариери в общуването	575
Елица Георгиева. Зависимост от електронните устройства.....	585
Ивелин Иванов. Домашното насилие – същност и форми	593
Красен Фердинандов. Значението на видовете емоционална регулация за афективния баланс	599
Красимира Петрова. Приложение на ролевата игра в учебната дисциплина „Социалнопсихологичен тренинг“	605
Маргарита Павлова, Пенка Христова. Как сравнението по аналогия подпомага изграждането на преносимо знание?	609
Марина Кузмановска. Влиянието на мотивацията и академичния успех при надарени и талантиливи ученици	619
Валерия-Тереза Дончева. Възрастова периодизация в психичното развитие на личността в теориите на Зигмунд Фройд и Ерик Ериксон.....	625

Мариела Тодорова-Колева. Социални услуги за осигуряване на подслон на деца, жертви на насилие, в България	633
Неделина Здравкова. Социална отговорност и социален интерес при студенти – бъдещи педагози	647

**ДЕВЕТА НАУЧНА КОНФЕРЕНЦИЯ ПО ПСИХОЛОГИЯ
„30 ГОДИНИ СПЕЦИАЛНОСТ ПСИХОЛОГИЯ“.
ВЕЛИКОТЪРНОВСКИ УНИВЕРСИТЕТ
„СВ. СВ. КИРИЛ И МЕТОДИЙ“,
ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ, КАТЕДРА ПСИХОЛОГИЯ.
СТУДЕНТСКИ КЛУБ ПО „ПСИХОЛОГИЯ“
„ДОЦ. Д-Р ИЛИЯ СТОЙКОВ“,
21–22.04.2023 Г., ГР. В. ТЪРНОВО**

Божидара Ангелова. Допълващата и алтернативната комуникация като метод за интеграция на деца с проблеми в комуникацията на устен и писмен език в училищна среда.....	657
Здравко Митев. Истината (реализъм, антиреализъм и плурализъм)	661
Калина Кръстева, Теодор Генов, Владимир Йовчев. Връзка между самоотчетените жизнени позиции на характера и стилове на привързаност сред пълнолетните българи	667
Калина Кръстева, Стефка Качакова. Връзка между стиловете на привързаност и резилиънса	675
Калина Кръстева, Стефка Качакова, Теодор Генов, Владимир Йовчев. Разпределение на стиловете на привързаност у пълнолетните българи според пола и възрастта	681
Магдалена Петрова. „Пет вида мълчание“ – историите, за които няма да мълчим	687
Мартин Цветанов. Психологическо влияние – популизъм и демагогия в България	695
Радослав Христов, Живка Тодорова. Явлението „български патриотизъм“	705
Радослав Христов, Живка Тодорова. Ефектът на негативните емоции в рекламата. Мит или реалност?	711
<i>За авторите</i>	445

TABLE OF CONTENT

VOLUME 3/1

PLENARY REPORTS

Words of Welcome by Prof. Velislava Chavdarova, PhD	21
Krasimira Yonkova. Psychology, Man and the People.....	23
Daniela Tasevska. Highlights from the 30-year Development of the Specialty „psychology“ at St. Cyril and St. Methodius University of Veliko Tarnovo	29

GENERAL PSYCHOLOGY

Ergül Tayr. Psychological Dimensions of Belief in a Just World: Implicit and Explicit Motives Toward Justice.....	41
Andrei Trotsky. Bullying in Adolescent Age	53
Vanya Hristova. Crises in Adulthood – A Driving Force for the Development of Vital Potential	59
Doncho Donev. Basic Humans Cognitive Processes in Digital Environment.....	67
Boyko Panchev, Irina Zinovieva. Emotions and Emotional Regulation in Existential Crises	75
Maria Vassileva. Psychological Aspects of Self-Compassion	85
Plamen Minchev. History of Psychoanalysis in Bulgaria Until 1944 (Part 1)	97
Plamen Minchev. History of Psychoanalysis in Bulgaria Until 1944 (Part 2)	111
Rumyana Kareva. Associations Between the Five-Factor Model of Personality and Impulsivity.....	123
Stoil Mavrodiev. Development of Psychoanalysis in Bulgaria Until The 1940`s	133
Dobrin Dobrev. The Role of Psychology and Therapy in Contemporary Society	145
Martin Yankov. The Relationship Between Personality Characteristics and Life Satisfaction.....	151

Maria Karaivanova. An Adaptation of the Tafarodi and Swann Self-Esteem Scale	163
Vladimir Ivanov, Lyubomir Jalev, Ivo D. Popivanov. Adaptation of the Multidimensional Scale for Measuring Boredom as a Condition in Bulgarian Conditions	173
Diana Hristova. Prognostic Significance of the Light Triad Model for Levels and Aspects of Mental Well-Being	183

INTERDISCIPLINARY RESEARCH

Krasimira Yonkova. Phenomena of the Personal Power in the Biographies of Great Physicists.....	191
Georgi Vasilev. The Possibilities of Theatre Technology in Education of Student Educators.....	201
Georgi Vassilev. Theatre Spaces in Pedagogical Activity	207
Ivaylo Tsviatkov. New Horizons in Educational Activity	213
Nadezhda Todorova. The Traumatic Effects of Loss in Childhood and the Compulsion to Grow Quickly in Cinema.....	219
Hristiana Dimitrova. Ontology of Subtlety.....	227
Yulia Timofeyeva. Identifying the Complex Needs of Families of Persons with Disabilities – The Impact of Digitalization on the Way of Support.....	235
Aneta Yoveva. Time Perspective – from the General to the Individual.....	243

SOCIAL PSYCHOLOGY

Emelina Zaimova-Tsaneva, Natasha Angelova. Job Satisfaction and its Relationship to Family and Marital Satisfaction	255
Gorgina Kimova, Vangelitsa Gavrilova. Family and School Achievement.....	269
Emil Madzharov. A Psychological Analysis of Penal Escapes	277
Ivan K. Ivanov. Specificity of Raoul Schindler’s Rank-Dynamic Model in „Virtual“ Group Leadership	283

Mikhail Gergovsky. Psychodiagnostics of Violent Actions of Minors and Juvenile with Deviant Behavior	293
Mikhail Gergovsky. Psychodiagnosis of Violent Acts of Juvenile Students with Problematic School Adaptation	305
Biljana Vukovic. The Prevalence of Depression Among Inmates of the Penitentiary in Stip, Republic of North Macedonia	315
Larisa Dykina. Bullying and Mobbing as Forms of Psychological Personal Violence	325
Krasimira Yonkova, Lyubomir Grigorov. A Look at the Ontogenesis of Fear and Its Semantic Change in His-Torical Time	333
Maria Petrova. Bulgarian Individualism and the Crises of Contemporary Social Development.....	345
Nevena Atanasova-Krasteva. Is the Military-Education Environment Gender Balanced? (Presentation and Analysis of Cadets' Opinion)	353
Rumen Rashkov. Guilt in Law and in Psychology Multidisciplinary Analysis	361
Sonya Dragova-Koleva. Workaholism: Productive Work Behavior or Work Addiction.....	373
Stanislava Savova. Why does Social Psychology Need to Take a Deeper Interest in Leaders in Sport?.....	383
Marija Grozdanovska, Milena Spasovska. Economic Violence Against Women in Families in the Republic of North Macedonia – Conditions and Perspectives	393
Ludmila Smokova Stepanivna, Elena Sergeyivna Danilova, Victoria Mendelo. Socio-Cultural Aspects of Adaptation Difficulties of Ukrainian Refugees as the Consequence of Full-Scale Russian Invasion.....	405
Diana Bozhanova. Characteristics of Persons Undertaking Demonstrative Suicide Attempts	411
Valeria Vitanova, Snezhana Ilieva. Employee Engagement in Remote and Hybrid Working	
Martin Tsvetanov. Psychological Influence – Populism and Demagogy in Bulgaria.....	427
Serdar Sabriev. In Aid of the Helping Specialists Working with Persons with Mental Retardation. Practical Material for the Development of Spatial Orientation and Logical Thinking.....	435

VOLUME 3/2

PSYCHOTHERAPY, CLINIC AND COUNSELING PSYCHOLOGY

Tanya Tisheva, Vesela Krasteva-Simeonova, Elena Trifonova. Experiences of Dementia Care Givers and Family Members. Good Practices for Social and Psychological Support	465
Vesela Krasteva-Simeonova, Tanya Tisheva, Elena Trifonova. The Meaning of a Holistic Approach in Supporting People with Alzheimer's and their Families. Art Therapy	475
Laura Leontieva. Personality Correlates of Anxiety and Depression (An Empirical Review)	485
Georgi Kirilov, Lyubomira Tsvetkova. Clinical Psychological Examination of Mental Fitness in Persons Accused of Terrorism	495
Rusana Gadzhanova. Possibilities of Phototherapeutic Influence in Remote Counselling	503
Silvia Tsvetkova. Application of Transactional Analysis in Interpreting the Anxiety-Burnout Relationship in Medical Professionals	511

EDUCATIONAL PSYCHOLOGY AND DEVELOPMENTAL PSYCHOLOGY

Nadia Kolcheva. Self-Evaluation, Overall Self-Efficacy and Relations With Parents in Bulgarians in the Period of Rising Maturity	521
Alexander Krastev. Inclusive Intelligence – Part of the Social Domain.....	533
Anatalii Maslak, Anatalii Korobko. Analysis of Informativeness of Indicators for Measuring Spiritual and Moral Qualities of Students	539
Katerina Atias, Kirilka Tagareva. The Secure Attachment as a Prerequisite for Flourishing	545
Desislava Tsoncheva. Violence and Its Prevention in School.....	551
Gergana Avramova-Todorova. Defining Tolerance as a Criterion for Evaluating the Effectiveness of Stem Learning.....	555

Daniela Malakova. Listen, Understand, Draw (Auditory Perception in 5–7 year Old Children)	559
Desislava Tsoncheva. School Anxiety in High School Age.....	571
Doroteya Duneva. Adolescents Fears as Barriers to Communication.....	575
Elitsa Georgieva. Dependence on Electronic Devices.....	585
Ivelin Ivanov. Domestic Violence – Nature and Forms.....	593
Krasen Ferdinandov. The Significance of Emotions Regulation Approaches to the Affective Balance	599
Krasimira Petrova. Application for Rolawat Play in the Classroom Discipline „Social-Psychological Training“	605
Margarita Pavlova, Penka Hristova. How Comparison by Analogy Helps to Build Transferable Knowledge.....	609
Marina Kuzmanowska. The Impact of Motivation and Academic Success in Gifted and Talented Students.....	619
Valeria-Tereza Doncheva. An Age Periodization in the Mental Development on the Personality in the Theories of Sigmund Freud and Erik Erikson	625
Mariela Todorova-Koleva. Social Services for Providing Shelter for Children, Victims of Violence in Bulgaria	633
Nedelina Zdravkova. Social Responsibility and Social Interest in Students – Future Teachers	647

NINTH SCIENTIFIC CONFERENCE IN PSYCHOLOGY
“30 YEARS PSYCHOLOGY MAJOR.
“ ST. CYRIL AND ST. METHODIUS UNIVERSITY
OF VELIKO TARNOVO,
FACULTY OF PHILOSOPHY, DEPARTMENT OF PSYCHOLOGY.
ASSOC. PROF. ILIA STOYKOV STUDENT CLUB
IN PSYCHOLOGY,
21–22 APRIL 2023, VELIKO TARNOVO

Bozhidara Angelova. Complementary and Alternative Communication as a Method for Integration of Children With Oral and Written Communication Problems in a School Environment TRUTH.....	657
Zdravko Mitev. (Realism, Antirealism and Pluralism).....	661
Kalina Krasteva, Theodor Genov, Vladimir Yovchev.	

Correlation Between Self-Reported Life Positions and Attachment Styles in Bulgarian Adults	667
Kalina Krasteva, Stefka Kachakova. The Relationship Between Attachment Styles and Resilience	675
Kalina Krasteva, Stefka Kachakova, Theodor Genov, Vladimir Yovchev. Distribution of Attachment Styles Among Adult Bulgarians Depending on Sex And Age	681
Magdalena Petrova. „Five Kinds of Silence“ – The Stories We Won’t be Silent About.....	687
Martin Tsvetanov. Psychological Influence - Populism and Demagogy in Bulgaria.....	695
Radoslav Hristov, Zhivka Todorova. The Phenomenon of “Bulgarian Patriotism”	705
Radoslav Hristov, Zhivka Todorova. Effects of Negative Emotions in Advertising. Myth or Reality?	711
<i>About the Authors</i>	451

ПЛЕНАРНИ ДОКЛАДИ

PLENARY REPORTS

Уважаеми колеги!

Във времена, когато физическото оцеляване е основна цел на човечеството, когато духовността е заменена от прагматизъм, вие запазвате смисъла на нашата професия.

Ние, психолозите, сме ядрото от професионалисти, призвани да съхранят „човешкото лице на кризата“ чрез демонстриране на вяра, надежда и любов. Надежда, понякога скрита под маската на лицето ни; вяра и любов от разстояние, въпреки всичко, което ни заобикаля. Или може би заради всичко и най-вече заради всички, които имат нужда от подкрепа.

Скъпи колеги! Поздравявам ви за смелостта, всеотдайността и професионалната компетентност при организирането и провеждането на научен форум, посветен на най-актуалните и значими проблеми, които пред които са изправени психолозите днес. Убедена съм, че споделянето и популяризирането на нашите изследвания и идеи е най-сигурният начин за преодоляване на последствията от световната криза, на която сме свидетели и в която сме участници. Защото здравето на човечеството зависи от психическото здраве на човека, а правилните отговори се постигат чрез съвместна работа, научни и приложни изследвания, общи идеи и обща визия за бъдещето.

В заключение ще цитирам две мисли на Карл Роджърс: „Когато гледам света, съм песимист, но когато гледам хората, съм оптимист“. И „Добрият живот е процес, а не състояние. Това е посока, а не дестинация“. Вярвам, че ние заедно сме намерили правилния път и точната посока.

*професор д-р Велислава Чавдарова – Ръководител катедра
„Психология“, Философски факултет,
ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“*

ПСИХОЛОГИЯТА, ЧОВЕКЪТ И ХОРАТА

Красимира Йонкова

PSYCHOLOGY, MAN AND THE PEOPLE

Krasimira Yonkova

Abstract: *An attempt has been made to meta-analyze the development of psychology, its interaction with other scientific fields and changes in methodology in the past 30 years. The most important achievements of the various branches of psychology are revealed, their significance in the discovery of the self as well as people's coexistence is also stated. The current challenges to the development of psychology in the context of the current total existential crisis are outlined. A position is shared regarding the psychologist's qualities necessary for successful professional realization in the fields of teaching, counseling, psychotherapy and scientific research.*

Keywords: *accomplishments of psychology; challenges facing psychology; existential crisis; psychologist's qualities.*

Оценъчното съзнание обичайно борави с идеали, поради което всяка оценка е реакция на преживяващия субект, породена от представимото съдържание на оценявания обект. На днешния ни празник на мен беше дарено доверието да вляза в ролята на оценяващия субект. Ето защо – за средоточие по темата за психологията, човекът и хората през последните 30 години – ще споделя с вас погледа на моето оценъчно съзнание. Обещавам, за да е по-малко досадно – в разумно поносим шрих.

Клоновете на психологията, битувачи днес, покриват целия спектър на психичното в пулсациите на всяка жива отворена система. Техният обхват се преплита с развитието на медицината, физиологията, невронауката, информатиката, образованието, социологията, антропологията, политиката, икономиката, правото. Взаимодействайки с другите науки, самата психология се повлиява от тях, но поражда и дебати за преразглеждане на техните дефиниции относно потенциала и присъствието на човешкия фактор в областта им.

Психолозите стават все по-способни да шокират хората и да разгневяват институциите, когато откритията им разтърсват традиционни и преднамерено удобни схващания. Редица техни теории и практики са се настанили вече в ежедневието ни дотолкова, че много от тях днес разглеждаме като „здрав разум“. Някои психологични концепции потвърждават инстинктивното ни усещане за нещата, други обаче ра-

дикално променят начина на мислене в опита ни да разберем себе си, другите и света, в който живеем.

Защото тази наука поставя под съмнение жилави и дълбоко вкоренени убеждения, вади на повърхността тревожни истини и ни предлага смайващи прозрения за решения на трудни въпроси. Превърна се във всеобхватна тема, израстна респектиращо и се разви по много начини през изминалите 30 години. Изследванията на формите на човешко поведение, на мисловните, емоционалните и волевите процеси, на предпоставките за психично здраве на хората, стават все по-значим личен и социален капитал в нашето модерно време.

Струва ми се, че едно от основните постижения е възходът на когнитивната невронаука, разгадаваща голямото тайнство на питането как животът оформя нашия мозък и как нашият мозък оформя живота ни. Тази област съчетава изследването на мозъка с изучаването на поведението и дава отговори на трудни въпроси – какво е реалността, кои сме ние, как вземаме решения, защо мозъкът ни се нуждае от други хора около нас и как те влияят на нашите действия. Натрупа се важно знание за природата на психичните разстройства и се разработват нови лечения за депресивни състояния, тревожност и посттравматични разстройства.

Друго постижение е растежът на позитивната психология. Област, фокусирана върху откриването на условията за човешкото процъфтяване с цел да разберем какво прави хората здрави, щастливи, пълноценни. Възможните отговори насочват към значението на хармонията в социалните връзки, способността за благодарност, грижовната внимателност един към друг, насърчаването на вървежа към израстване и постигане на пълноценност. Фокусът на изследванията се измести от по-тесния върху патологичното към едно по-холистично разбиране на човешката природа.

Самото проблемно поле на психологията през последните години става по-широко и все по-интердисциплинарно. По нов начин се обединяват психологичните знания с различни области на физиката, биологията, компютърните науки, философията и изкуствата. Разработва се парадигма, която позволява разкриването на връзки между факти и идеи, на пръв поглед твърде далечни едни от други. Това доведе до шокиращ напредък в областите на изкуствения интелект и машинното обучение, както и до други прозрения за природата на съзнанието и самоличността на човека.

Започна да се обръща сериозно внимание и на въпроси, свързани с разнообразието, справедливостта и приобщаването. Нарастна научния интерес към взаимодействията с околната среда и хората от различни култури. Изследванията разкриха неподозирани факти за механизми-

те, по които се случват отношенията ни, за конформизма и склонността ни към подчинение, за причините да бъдем егоисти или алтруисти. В една или друга форма, те определят решения, които се вземат в управлението, бизнеса, рекламата, медиите. Признаването на предразсъдъците и ефектите от дискриминацията доведе до промени в законите и политиките, насочени към намаляване на вредите. С потенциала си да въздейства върху групи и индивиди, психологията все по-успешно насърчава социалните промени, участвайки в публичния дебат за начините, по които обществата са, или могат да бъдат по-добре изградени.

Несъмнен принос към образованието и възпитанието имат диференциалните психологични проучвания в хода на онтогенезиса. Първоначално фокусирани единствено върху детското развитие, те разшириха периметъра си и обхванаха промените на всеки жизнен етап. Започна да се обръща специално внимание върху уникалността на отделното човешко същество. Създадох се методи за социално, културно, когнитивно и морално научаване, осветлиха се начини за формиране на привързаност, мотивация и умения за учене през целия живот.

Няма как да не отбележа радикалната промяна в методологията на изследванията, бързо развила се в крак с променящия се свят около нас. Дигиталната ера революционизира технологията и даде безпрецедентна възможност за набиране на огромно количество данни от огромен кръг източници. С нарастващото разпространение на социалните медии и други цифрови технологии, психолозите намериха и продължават да търсят нови начини за обработка и анализ на информация, улавяща сложността на поведението в многобройни контексти.

За всеобща радост, забелязваме и устойчиво прогресивна тенденция в нарастването на популярността на психологията като университетска специалност. Това е знак за нейната висока приложимост в съвременния свят, но и не само. Младите хора биват привлечани от нея и защото тази наука обещава смислени ориентири в посока на питанията как да се живее и в какво да се вярва.

Имаме основания да заключим, че за 30 години психологията е извървяла достоен път и сякаш ни е разказала за всичко, което присъства в модерния свят на урбанизиран живот и подобряваща се комуникация. Донесла е прогрес в разбиранията на човешката природа, съвместното живеене на хората и поддържането на психично здраве.

Дали обаче това е достатъчно, за да живеем в мир със себе си и в хармония с другите? Пред психолозите днес има сериозни предизвикателства, породени – по думите на Умберто Еко – от „втечената реалност“, тоест, от времето или безвремието, в което се оказахме.

Ситуацията трудно може да бъде разбрана, още по-малко анализирана, но е видимо пропита с безпрецедентните обърканост, страх и

несигурност. Социалност, която фрустрира общественото и личностното равновесие. Глъбинно променя начина, по който се движим в живота така всеобхватно, че подлага на тежко изпитание способността и на хората, и на обществата да живеят като такива в дефинираните досега параметри.

Виждаме, настъпиха сложни времена:

Планетарна експанзия на мистериозната болест, нахлула внезапно в събитийното ни поле, сварила ни без механизми за справяне, отнела душите на милиони и довела на близките им безмерно страдание.

Необичайно тежки природни катаклизми, които помитат домове, смазват хора и носят заплахата за свършек на света.

Ширещи се в непознати до днес мащаби явления на международния тероризъм и бежанската вълна, брутални разстрели в училища, университети, магазини и храмове на религии. Всевъзможен бунт на най-първични инстинкти и социални брожения, чиято цел е да се предизвиква страх, да се унищожават невинни хора, да се разрушават материални активи и паметници на културно-историческото ни наследство.

Макар и да не искам, защото все още отхвърлям факта, в обсега на тази реалност трябва да пусна събитието, немислимо за разума на западния човек и настанило злото през 21. век в цивилизацията на Европа. Войната, деструктивната сила от мрак, загуба и разруха.

Знаем, че хората възприемат нещата съобразно жизнената си нагласа в дихотомията „оптимизъм-песимизъм“. И колкото и героично да изглежда да бъдем оптимисти, считам за по-здравословно да бъдем реалисти. Макар, че сме склонни да идеализираме миналото, струва ми се, че преди да се окажем в настоящия контекст, бяхме по-усмихнати, ведри, приятни. После сякаш влязохме в себе си и си станахме по-враждебни, комерсиални и чужди. Какво е всичко това и накъде сме се запътили?

Според редица експерти, управници и какви ли не умници-анализатори, живеем в тотална екзистенциална криза и сякаш трябва да се примирим с това. Но хората не искат, лутат се и с нарастващи очаквания за подкрепа, търсят психологията. Защото в представите им психологът е всезнаещият и всемъдър експерт, който винаги знае правилният път, поради което с лекота решава въпроси, всякакви, изумително разнообразни. Тази визия е измамна; тя превръща професията ни в карикатура; тя е абсолютно погрешна и преднамерено изградена. Това обаче е различна тема, а тук искам да кажа друго.

Какви качества са нужни на психолога, за да може наистина да връща усмивките по лицата на хората?

Работник съм на това поле близо 4 декади и към днешния ден опитът ми ги свежда до следното:

1. Той трябва да бъде човек, който да вижда по особен начин хората и да ги усеща отвъд видимото за очите. Това означава систематична подготвеност, сензитивност и посветеност.

2. Той трябва да бъде безпристрастен. Това означава осъзнатост на понятията „научна добросъвестност“ и „емоционална отстраненост“. Постига се с нонконформизъм, честност и прояви на симпатия в искрени предели.

3. Той трябва да уважава другия – познат или непознат – обърнал се към него. Дали е дете или възрастен, човек в разцвета на силите или в заника на живота си, той трябва да бъде възприеман като самоценност: такъв, какъвто е, на неговото си ниво и с неговия ресурс за приспособимост.

4. Той трябва да разбира, приема и работи със самия себе си. Това означава наличие и поддържане на автентична представа за своя свят. В противен случай, би бил неспособен да разбира и да разпознава чуждия свят.

5. Той трябва да бъде алчен за знания, опит, преживявания, които непрестанно да освежава. Това означава способност за присъствие във всякакви сфери на живота. Означава още и допускане на всякакви отговори на въпроса какво е човекът и какво той може да мисли, чувства и прави – сам, против другите и заедно с другите.

На това място имам куража да изкажа хипотезата, че – макар и в различна степен – преподавателите и нашите скъпи студенти, целият академичен състав на специалност Психология, притежава подобни качества, изявява ги и се движи към подобряването им. Имаме повод за празнуване.

Празниците са създадени за прекъсване на рутинния ход на всекидневието, дарявайки ни с ценността на свободното от формализми време. Пулсиращи с усещанията за принадлежност, обич, грижа, подкрепа, те са шанс за хората да бъдат заедно, да правят неща един за друг, да се сплотяват и да се радват.

Но освен време за ликуване, празникът е и време за спиране. За равносметка с обърнат поглед към миналото от погледа на настоящето и с надежда за бъдещето в дискурса на традицията и модерността. Аз – като частица на присъствие в днешния празник – каквото имах да кажа и доколкото можах, го изказах. Следва да чуем и гласа на думите, които да оживят образи и събития, наситили с енергията си изминалите 30 години от развитието на специалност Психология във Великотърновския университет – най-притегателният и романтичен духовен център в старопрестолния ни Търновград.

ЩРИХИ ОТ 30-ГОДИШНОТО РАЗВИТИЕ
НА СПЕЦИАЛНОСТ „ПСИХОЛОГИЯ“
ВЪВ ВТУ „СВ. СВ. КИРИЛ И МЕТОДИЙ“

Даниела Тасевска

HIGHLIGHTS FROM THE 30-YEAR DEVELOPMENT
OF THE SPECIALTY „PSYCHOLOGY“
AT ST. CYRIL AND ST. METHODIUS UNIVERSITY
OF VELIKO TARNOVO

Daniela Tasevska

***Abstract:** The publication provides objective information in defense of the thesis that the specialization of Psychology as a scientific and educational direction at VTU „St. St. Cyril and Methodius“ undoubtedly has its historical significance, both for the prestige of our alma mater and for the modern academic status of its students.*

***Keywords:** development; teaching activity; research activity; student activity.*

Уважаеми колеги, драги гости на Юбилейната международна научна конференция „30 години специалност Психология“ на мен се даде честта да представя историческата фактология по развитието и укрепването на специалност „Психология“ във ВТУ.

В своята презентация привеждам обективна информация в защита на тезата, че обособяването на специалност Психология като научно и образователно направление във ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“ безспорно има своето **историческо значение**, както за престижа на нашата алма-матер, така и за съвременния академичен статус на нейните студенти.

Началото е поставено в далечната 1987 г., когато с решение на Академическия съвет на ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“ – Протокол № 5 15.06.1987 г. е създадена катедра „Психология“, обслужваща с учебната си и научно-изследователска дейност всички педагогически, хуманитарни и социални специалности на ВТУ. Първоначално обучението по специалност „Психология“ се провежда в редовна и задочна форма като втора специалност, за студенти от всички специалности на Великотърновския университет.

Сред първите учени, основатели на Катедра „Психология“ са:

- доц. д-р Димитър Василев
- доц. д-р Вячеслав Васильковски

- ас. Илия Стойков
- ас. Цветан Христов
- ас. Бойко Великов
- ас. Марияна Няголова

Всички те са пряко ангажирани с обучението на студентите от другите факултети и специалности по базисните учебни дисциплини от научното направление „Психология“.

За целите на настоящото изложение е важно хронологическото уточнение, че през учебната 1993/94 г., т.е. едва след 6 (шест) календарни години от създаването на Катедра „Психология“, в рамките на Педагогически факултет се разкрива 4-ри годишно обучение на студенти-бакалаври в специалност „Психология“. Идеята и заслугата за нейната реализация е изцяло на доц. д-р Илия Стойков – тогава ръководител на катедра „Психология“ и декан на Педагогически факултет. Привърженици на доц. Илия Стойков в тази инициатива са проф. Стоян Горчев, проф. Георги Йолов, проф. Дончо Градев, проф. Любомир Георгиев, проф. Димо Йорданов, а решаващата подкрепа е от страна на доц. Ламбо Кючуков и проф. Николай Василев, тогава на ключови позиции в МОН.

Този процедурен по своята същина акт не е непреднамерен, а идва в резултат на нарасналата обществена потребност от академична подготовка на професионалисти, компетентни за анализ на психологичните фактори, опосредстващи процесите на случващата се тогава социална промяна в родината ни. Нещо повече, за тези ранни периоди от обособяването на специалност „Психология“ във Великотърновския университет следва да се отвори и обстоятелството, че в Северна България обучение по психология се предлага единствено във Великотърновския и Варненския свободен университети. В този аспект е важно да се отбележи, че студентите от първите ни випуски, които се обучават в специалност Психология са от всички региони на страната. Извън държавната поръчка за студенти от нашата страна беше отпусната и държавна поръчка за лица от български произход от Македония, Сърбия и Черна гора, Украйна, Молдова и Албания, обучавани по между-правителствени спогодби. Към този малочислен състав се присъединяват и усилията на най-ранните хонорувани преподаватели на Катедра „Психология“, а именно:

- хон. пр. доц. д-р Стефан Пеев
- хон. пр. доц. д-р Ане Ковачев
- хон. пр. Симеон Азгоров
- хон. пр. Жулиета Бояджиева
- хон. пр. Мария Нотева

Впоследствие членският състав на Катедра „Психология“ се разширява чрез преподавателския и научно-изследователски ресурс на значими за българската психологическа наука личности, а именно:

- проф. дн Георги Йолов
- проф. дн Дончо Градев
- проф. дн Любомир Георгиев
- проф. дн Димо Йорданов
- хон. пр. проф. д-р Валентин Цолов
- хон. пр. Олга Василева.

Тогава аз и колегите Марияна Няголова, Бойко Великов, Красимира Йонкова, сега вече хабилитирани преподаватели, бяхме просто или ‚прости‘ асистенти. Но позволете да изразя позицията си, че имайки възможността да сме с гореизброените лица в аудиториите или пък да „дишаме заедно“ въздуха в кабинет 566 на Ректората на ВТУ, по време на междучасията, ние бяхме озарени от харизмата им и начина, по който всеки от тях даряваше психологичното знание.

Не след дълго (в периода 1995–1997 г.) към щатния екип на катедра „Психология“ поетапно се присъединяваха и следните преподаватели:

- проф. дн Васил Йончев
- проф. дн Сийка Пенчева
- проф. дн Стоян Горчев
- доц. д-р Колю Тодорков
- доц. д-р Петър Иванов
- доц. д-р Зарко Ангелов
- доц. д-р Николай Данчев
- доц. д-р Иван Иванов

В съответствие с насочеността на ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“ основна цел на новоразкритата специалност „Психология“ е подбор, образование и възпитание на психологически кадри с висока теоретическа и практическа подготовка, годни за преподавателска, научна и обществена дейност, отговаряща на водещите психологически стандарти и нуждите на страната от специалисти с психологическо образование. Обвързани с нея, още от онова време членовете на Катедра „Психология“, имат амбицията да разширяват, обогатяват и усъвършенстват пряката си преподавателска дейност. Като доказателство на това твърдение, следва да се посочи, че започвайки с преподаването на три психологически дисциплини, с първоначално педагогическа насоченост, релевантна на необходимостта за обезпечаване на седем хуманитарни факултета на великотърновския университет, катедрата постепенно променя своето предназначение на обслужващо звено и всеки от нейните преподаватели се фокусира към спецификата на обучение и потребностите на студентите, обучаващи се в специалност „Психология“. Именно в резултат на тази активност, в най-ранният

учебен план на специалност „Психология“ са разработени и логически окомплектовани по съответните психологически дисциплини над 50 учебни програми. По същото време, преподавателите от катедра „Психология“ титulary на дисциплини са издали първите си учебници и учебни помагала. Тук следва да спомена:

- Учебникът на доц. д-р Илия Стойков по „Педагогическа психология“, по късно разширен, в допълнено издание като „Педагогическа и възрастова психология“. Книгата му „Моделът за личност на Вилхелм Райх“, учебникът по „Обща психопатология“.

- Учебниците „Когнитивна психология „Психология на пола“ и „Експериментална психология“ на доц. д-р Колю Тодорков.

- Учебниците на доц. д-р Иван Иванов по „Организационна психология“ – 2006 и по „Политическа психология“ – 2007 г.

- Учебниците на проф. д-р Минко Хаджийски Хаджийски, „Психологическо консултиране в пенитенциарната практика“ – 2001; „Консултативна психология“ – 2003; „Основи на психотерапията“ 2007 г.; „Компендиум по психопатология“ – 2007. И по-късните му научни трудове: „Теория и практика на психологическото консултиране“ – 2014; „Психопатията в полето на юридическата психология“ – 2016.

- Монографичните трудове на доц. д-р Бойко Великов Стефанов „Политика и психология. Психологически аспекти в политическите идеи на античността. том 1. част 1 – 2011 и „Психичният конфликт в ранната юношеска възраст – 1996.

Само 7 години след създаването на бакалавърска програма по Психология (2000 г.) катедра „Психология“ е структурно ситуирана във Философски факултет. Днес в специалността се обучават над 900 студенти в бакалавърска, магистърска и докторска степен.

В своето гласуване (25.02.2021) членовете на Постоянната комисия по социални и правни науки, сигурност и отбрана към Акредитационният съвет на НАОА дават обща оценка 9.03 (девет цяло и три стотни) за образователните степени от професионално направление 3.2 Психология във ВТУ, както следва:

- Бакалавър – след завършено средно образование;

- Магистър – след придобита степен „бакалавър по психология“ от ВТУ или от друго висше училище в следните програми: Психология. Социална психология, Психология. Психология на личността; Приложна психология, Политическа психология;

- Магистър – след придобита степен бакалавър от друго научно-образователно направление, по програма „Психология“ и програма „Политическа психология“;

Със същото решение на Акредитационният съвет е определен и капацитет на професионалното направление 3.2. Психология във ВТУ, съответно:

- За ОКС – бакалавър – 500 студенти
- За ОКС – магистър – 600 студенти

Или общо 1100 студенти редовно и задочно обучение.

И понеже в момента сред нас са представители на Професионално направление 3.2 Психология от другите висши училища, които пряко са участвали в акредитацията на специалност „Психология“ във ВТУ искам да им благодаря най-напред за ПОДКРЕПАТА, за създаденото пространство за СЪТРУДНИЧЕСТВО в стремежа ни да се подобряваме! Благодаря Ви драги колеги (проф. Карастоянов, проф. Зиновиева, проф. Стаматов) за високата оценка на нашия труд.

Както всички знаем, оценката от акредитацията е комплексна. И ако при подобни процедури за стойността на научно-изследователската продукция има обективни измерители и данни, то според мен най-дискретни свидетелства могат да бъдат събрани за качеството на преподавателската активност на оценяваните. Защото преподаването е изначално трудно начинание. Дори най-добрите сред нас често не успяват да бъдат на нивото на своите професионални стремежи и в тези моменти се чувстват неудовлетворени.

От друга страна преподаването е обогатява. То ни кара да израстваме, паралелно с мисията да подкрепяме студентите ни също да израстват. Учим се от всеки успех, както и от всеки провал. Изправени сме пред предизвикателството да се подобряваме всеки час в аудиторията, докато предизвикваме студентите си в изграждането на професионалната им компетентност. Затова отговорно споделям с Вас, че от досега с големите Учители в катедра „Психология“, а именно: проф. Георги Йолов, проф. Дончо Градев, проф. Любомир Георгиев, проф. Димо Йорданов, доц. Илия Стойков, проф. Валентин Цолов, проф. Васил Йончев, проф. Сийка Пенчева, проф. Стоян Горчев, доц. Колю Тодорков, доц. Петър Иванов, доц. Зарко Ангелов, доц. Николай Данчев, доц. Иван Иванов, ние настоящите преподаватели пазим тази приемственост на сърдечност и уважение към нашите студенти.

Към тези имена искам да отбележа и дългогодишната посветеност в развитието и укрепването на специалност „Психология“ на четирима наши наскоро пенсионирали се колеги, които и до момента обучават студентите ни, в качеството си на хонорувани преподаватели: проф. д-р Минко Хаджийски, проф. д-р Георги Маджаров, доц. д-р Бойко Великов, доц. д-р Хелена Йолова.

В бакалавърските ни курсове – редовно и задочно обучение, винаги откриваме силно мотивирани млади хора. Този факт ни удивява и същевременно стимулира в пряката ни ангажираност да сме обвързани с тях не само в учебното време, но чрез извън-аудиторната форма на комуникация. Пример за това са общите инициативи между препода-

давателите и студентите от Студентски клуб „Доц. д-р Илия Стойков“. Студентският ни клуб има 9 годишна своя история. Всички дейности са по идея на членуващите в клуба и са с пряка насоченост както към неформалните форми на обучение (обучителни курсове, тренинги, кинолектории, практикуми и психологически лаборатории), така и към работа на терен в сферата на помагането.

Днес катедра „Психология“ включва шестнадесет преподаватели на ОТД, утвърдени в преподаването на следните, профилиращи профила на съвременните специалисти-психолози, учебни дисциплини:

- Проф. дн Красимира Петрова-Минева – Психология на възрастните, Социално-психологически тренинг, Психология на конфликта и др.

- Проф. д-р Красимира Йонкова – Социална психология, Психология на личността и др.

- Проф. д-р Велислава Чавдарова – Увод в психологията, Организационна психология, Етнопсихология, Психология на личността и др.

- Проф. д-р Елена Бораджиева – Психологични изследвания, Когнитивна психология, Психодиагностика, Психология на стреса и др.

- Проф. д-р Даниела Тасевска – Клинична психология, Консултативна психология, Трансперсонална психология и др.

- Доц. д-р Марияна Няголова – История на психологията, Психология при неспециалисти и др.

- Доц. д-р Милена Бръчкова – Основи на психотерапията, Физиологична психология и др.

- Доц. д-р Добрин Добрев – Сравнителна психология, Психология на религиите, Психоанализа и др.

- Доц. д-р Пресиян Бургов – Когнитивна психология, Психопатология, Диспозиционна теория за личността и др.

- Доц. д-р Манол Манолов – Психологични изследвания, Социална психология, Етнопсихология и др.

- Доц. д-р Иван Стоянов – Психология на развитието в ДЮВ, Основи на социалната работа, Социално-психологически тренинг, Методи на социалната работа и др.

- Доц. д-р Иван Иванов – Политическа психология, Психологическа психология, Психология на управлението, Психология при неспециалисти, Психология на стреса и др.

- Гл. ас. д-р Мария Христова – Психология на развитието в ДЮВ, Консултативна психология, Психология на интернет общуването, Психолингвистика и др.

- Гл. ас. д-р Златина Георгиева – Консултативна психология, Трансперсонална психология, Педагогическа психология и др.

- Гл. ас. д-р Петя Трифонова-Димитрова – Увод в психологията, Психология на личността, Хоспитиране и др.

• Гл. ас. д-р Доротея Дунева – История на психологията, Психология на творчеството, Психология при неспециалисти и др.

Да, вероятно с право сме критикувани, че обучаваме студенти от други професионални направления в МП „Психология“. Искам да представя нашият аргумент за това: ние вярваме, че българското общество може да се подобри като колективен субект, ако се повиши психологическата образованост на неговите членове. Изучили сме множество студенти с инженерно, правно, филологическо, медицинско образование и считаме, че имаме принос в постигането на тази цел. Ето защо понастоящем катедра „Психология“ предлага обучение за придобиване на образователно-квалификационни степени както следва:

- Бакалавър – след завършено средно образование;

- Магистър – след придобита степен „бакалавър по психология“ от ВТУ или от друго висше училище в следните програми: Психология. Социална психология, Психология. Психология на личността; Приложна психология, Политическа психология;

- Магистър – след придобита степен бакалавър от друго научно-образователно направление, по програма „Психология“ и програма „Политическа психология“;

Днес катедра „Психология“ предлага обучение за придобиване на образователно-научна степен Доктор – след придобита магистърска степен, в три програми, съответно ДП по Обща психология, ДП по Социална психология и ДП по педагогическа и възрастова психология. Така понастоящем в катедра „Психология“ е осигурена приемственост на преподавателския състав, включително и чрез обучението на докторанти. Докторантите се включват в преподаването като им се възлагат семинарни занятия. Това е част от тяхното обучение. Успеваемостта на докторантите от психологическото направление е над средната за страната.

Днес подборът на учебното съдържание за всички наши студенти е осъществен с оглед намирането на оптимален баланс между базисни теоретични знания, представянето на „класически“ за съответните дисциплини методи за експериментална дейност и очертаване на надеждни връзки между теория и практика. Учебните програми непрекъснато се обновяват в контекста на най-новите постижения в съответните научни области, както и на актуалните потребности на психосоциалната практика. За по-пълно удовлетворяване на потребностите на студентите, по отношение на тяхното личностно изграждане и ефективна професионална реализация, в учебните планове се предлагат голям брой избираеми дисциплини. В учебните планове на специалност „Психология“ фигурират редица специализирани и профилиращи дисциплини, които придават специфичен характер на обучението по „Психология“ във ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“. Такива са учебните

дисциплини: Психология на пола, Психология на творчеството, Основи на психотерапията, Бизнес-психология, Психология на религията, Трансперсонална психология, Психология на влиянието, Стрес и личностна промяна, Социалнопсихологически тренинг, Психология на националния характер, Психология на евристичното мислене, Психология на здравето, Социално-психологически проблеми на семейството и др.

Решаваща стъпка към обновяване на методите и разширяване на практическите знания и умения в обучението е факта, че в последната четвърта версия на учебните планове за ОКС „Бакалавър“, катедра „Психология“ въведе практически занятия по Психология и методика на социалната работа, в които студентите посещават социални заведения и се подготвят за професионална реализация в тази важна за нашето общество област.

Днес всички действащи преподаватели от Катедра „Психология“ осигуряват гръбнака на преподаването в структурните звена на ВТУ, а именно Центъра за следдипломна квалификация на ВТУ, Департамента за продължаваща квалификация на педагогически специалисти и Центъра за дистанционно обучение.

ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“ има договори за академично и научно сътрудничество с около тридесет чуждестранни университети. Всички преподаватели на катедра „Психология“ са реализирали командировки по линия на международния обмен, което несъмнено усилва професионалната им компетентност и в научно-изследователската сфера.

Основен ориентир са анализа и оценката на научното творчество на вашите колеги е качеството, актуалността, оригиналността, евристичния потенциал. Можем да твърдим, че научната продукция на преподавателите от катедра „Психология“ е търсена и добре приета.

Активността на членовете на катедра „Психология“ е тясно свързана и с тяхната научноизследователска и експертна дейност, реализирана в рамките на европейски и национални проекти. Широк е спектърът от провежданите научни и научно-приложни изследвания. За времето от създаването на катедра „Психология“ преподавателите от специалността са участвали в редица местни, национални и международни проекти, като са изпълнявали различни функции, свързани с различни страни на приложната психология и преподаването.

В научно-изследователската и практико-приложната дейност на специалност „Психология“ се включват активно студенти и докторанти. Гордеем се с нестихващата вече девет години креативност на членовете на нашия Студентски клуб „Доц. д-р Илия Стойков“. Резултат от нея са десетките техни участия в научни форуми и в реализацията

на редица научни проекти, както и годишното издаване на Студентска научна конференция.

В годините на развитие и утвърждаване специалност „Психология“ винаги е била представлявана от своя административен екип. Всеки от тях със своята професионална работа е допринесъл за престижа на специалност „Психология“. Изключително сме признателни на колегите, администрирали дейностите в специалност „Психология“: Донка Караджова, Весела Попова, Петя Трифонова-Димитрова, Кремена Миланова, Кристина Цветкова, Ваня Гьошева, Теодора Павалова, Светлана Аргатска.

От огромно значение за 30-годишното развитие и укрепване на специалност „Психология“ във ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“ е безрезервната подкрепа, която сме получавали през съответните мандати от всички Ректори и техните екипи, от членовете на Академическия съвет на ВТУ.

Общите ни усилия могат да бъдат определени с житейското понятие: **СПОДЕЛЕНО ПРЕЖИВЯВАНЕ. ДА 30 ГОДИНИ НИЕ СЪЩЕСТВУВАМЕ БЛАГОДАРЕНИЕ НА ТОЗИ ФОКУС – ДА СМЕ СЪВМЕСТНИ В УДОВЛЕТВОРЯВАНЕТО НА ПОТРЕБНОСТИТЕ МЕЖДУ ПРЕПОДАВАТЕЛИ И СТУДЕНТИ.**

В доказателство на това, ще кажа, че всекидневно всеки преподавател пита колегата си как беше днес в твоя час – колко студенти присъстват и как се включват като участие в контекста. Така смятам, че усиляваме ролята на приемствеността помежду ни, зададена от основателите на катедра „Психология“ и че съумяваме да сме извън рутината.

Осъзнаваме огромните предизвикателства, които стоят пред специалност „Психология“, навлизайки в четвъртото десетилетие от нейния жизнения цикъл. В обобщен вид те изискват будност и активност.

В заключение отбелязвам, че преподаватели и административен екип на специалност „Психология“ имаме съзнание за нашите отговорности. Тридесет години са факт от извървения път по нейното развитие и утвърждаване върху академичната карта в Република България. И всички имаме волята и потенциала да продължим напред според завета на основателя на специалност „Психология“, доц. д-р Илия Стойков: **„Където бях, ще бъде Егото“**

ОБЩА ПСИХОЛОГИЯ

GENERAL PSYCHOLOGY

ПСИХОЛОГИЧНИ ИЗМЕРЕНИЯ НА ВЯРВАНЕТО
В СПРАВЕДЛИВ СВЯТ: ИМПЛИЦИТНИ И ЕКСПЛИЦИТНИ
МОТИВИ КЪМ СПРАВЕДЛИВОСТТА

Ергюл Таур

PSYCHOLOGICAL DIMENSIONS OF BELIEF
IN A JUST WORLD: IMPLICIT
AND EXPLICIT MOTIVES TOWARD JUSTICE

Ergül Tayr

Abstract: Psychological dimensions of belief in a just world: Implicit and explicit justice motive

The paper presents some of the main distinctions between the philosophical, sociological and psychological perspectives on justice. Emphasis is placed on two major traditions in the study of justice in psychology – the just world hypothesis and the dispositional approach. Within the dispositional approach the distinction between explicit and implicit motives for justice is drawn. The results of a study of beliefs in just world in a Bulgarian sample (N=458) are presented, demonstrating higher scores on Justice Centrality (explicit motive) and General and Personal belief in a just world (implicit motive).

Keywords: belief in a just world; Justice Centrality; General and Personal belief in a just world.

Перспективи към справедливостта

Понятието справедливост има значение както в социалния живот, така и в научните традиции, поради което не е изненадващо, че е обект на изследване от класическата гръцка философия (напр. Никомаховата етика на Аристотел, Държавата на Платон) до много съвременни емпирично ориентирани изследователи от хуманитарните и социалните науки (Sabbagh, Schmitt 2016). Философската перспектива или справедливостта като морално-етическа категория се третира като хармонизираща мирозданието в неговата диалектическа противоположност на разрушителност и съзидателност. Тя се отнася не само до правно-процесуалните принципи на равенство пред закона и налагане на адекватни наказания, но индивидуална нравствена чувствителност, която отразява способността за разграничаване на доброто и злото (Лазарова, 2017). Справедливостта представлява съждение с оценъчен и емоционален компонент и се основава на разпознаването на съответст-

вието между получено и вложено, а реципрочността на отношението дадено, вложено и получено е водещо правило в субективните морални представи (Русинова-Христова, 2008). Обобщено може да приеме, че във философски план справедливостта най-вече се третира като нормативен проблем, като се идентифицират нормите и принципите, които биха помогнали за реализирането ѝ.

През последните десетилетия все повече се налага емпиричното изследване на справедливостта, което може да социологическо или да е насочено към оценка на концепциите за справедливостта на социално ниво, като например концепции и разбиране на обществото за справедливост, социални условия (напр., структура, култура, институции), които засягат тези концепции, и последиците от поведение, мотивирано от справедливостта, върху колективните или корпоративните участници (групи по интереси, политически партии, организации) (Sabbagh, Schmitt 2016).

Психологическата перспектива към справедливостта, за разлика от философската, която се фокусира върху нормативните или обективните аспекти на справедливостта е по-загрижена за субективните аспекти (т.е. какво хората възприемат като справедливо, напр. Gollwitzer, van Prooijen 2016). За разлика от социологическата перспектива, която обикновено дефинира справедливостта въз основа на социалните структури и ниво се фокусира по-силно върху проучване на комбинацията от индивидуално ниво и ситуационни процеси, водещи до свързани със справедливостта познание (когниции), афекти и поведение. За разлика от икономическата перспектива, която или дефинира справедливостта като система за разпределение на ресурсите или като система от индивидуални рационални избори се интересува по-скоро да разбере и обясни как хората мислят и чувстват справедливостта.

Психологична перспектива към справедливостта

Теоретичните и емпиричните изследвания на справедливостта в психологията имат повече от 50 годишна традиция, в която могат да се открият три различни нива (Gollwitzer, van Prooijen 2016). Първо, индивидуално ниво с фокус потребностите, мотивите и др., които могат да обяснят дали, защо и при какви обстоятелства хората се интересуват от справедливостта. Второ, междуличностно ниво или как се проявява справедливостта или несправедливостта между двама (и често повече) лица, как те се държат един към друг: как разпределят ресурсите (дистрибутивна справедливост); какви процедури използват, за да вземат решения (процедурна справедливост); как се отнасят един към друг (интерактивна справедливост); как възстановяват справедливостта, когато

са нарушени нормите (възмездна справедливост) и др. Трето, междугрупово ниво, което проследява взаимоотношенията в по-широк план или конфликтите, свързани със справедливостта между социалните групи или социалните категории, като компании, нации или култури.

Интересът на изследванията на индивидуално ниво също може да се обособи в три насоки (Gollwitzer, van Prooijen 2016: 62). Първо, мотивите, свързани със справедливостта или дали справедливостта е мотив сама по себе си, т.е. първоначален мотив или е по-скоро заместващ мотив, отразяващ други по-основни мотиви или потребности, свързани със справянето с несигурността, подсигуриране на социалното приемане или на личните интереси. Второ, личностните черти и убежденията, свързани със справедливостта или как (и защо) хората се различават един от друг по отношение на своите вярвания и поведенчески нагласи. Третият аспект, свързан с „моралното аз“, проследява как хората успяват да поддържат положителна морална представа за себе си, въпреки че поведението им понякога противоречи на това да бъдат справедливи и морални.

Няколко психологични теории се опитват да обяснят поведението, базирано на желанието за възстановяване на справедливостта. Една от най-влиятелните е хипотезата за справедлив свят, въведена от Мелвин Дж. Лърнър (Lerner, 1965, 1980). Неговата идея гласи, че хората имат потребност да вярват в един справедлив свят, в който всеки получава това, което заслужава и заслужава това, което получава. Тези вярвания им дава възможност да се справят със социалната среда, в която се намират, сякаш тя е стабилна и подредена. В резултат на това, хората са мотивирани да защитят своето вярване в справедлив свят, когато тя е заплашена от несправедливост, без значение дали състоянието е преживяно или само наблюдавано (Dalbert, 2009). Според Лърнър индивидуалното вярване в справедлив свят може да се разглежда като индикатор на мотив за справедливост (Lerner, 1980). Втория аспект на изследванията е диспозиционният подход, който се развива в резултат на разширяване на експерименталната традиция, предложена от Лърнър, чрез разработване на самооценъчни скали (Rubin, Peplau, 1973; Dalbert, 1999 и др.). Най-общо казано, приема се, че вярването в справедлив свят поне отчасти отразява индивидуалните различия в мотива за справедливост, концептуализиран от Лърнър (Gollwitzer, van Prooijen, 2016: 65).

Третият аспект, свързан с „моралното аз“, представя изследвания най-вече върху сензитивността към вярването в справедлив свят. При определени обстоятелства например, хората се държат нечестно и напълно в съответствие с личните си интереси, като от тях оправдават антисоциалното си поведение с аргумента, че в противен случай биха били експлоатирани или че това е най-рационалното нещо, което

може да се направи. Следователно оправданията или рационализациите са един от начините за избягване на когнитивния дисонанс, свързан с поведение (Gollwitzer, van Prooijen, 2016).

Имплицитни експлицитни вярвания в справедлив свят

Преминаването от хипотезата за справедлив свят към диспозиционния подход предполага извеждане на разграничение между мотив за справедливост и мотивация за справедливост. Мотивацията за справедливост отразява ориентацията към справедливост в конкретна ситуация (Dalbert 2009), като е предизвикана от конкретните обстоятелства на ситуацията във взаимодействие с личностните диспозиции. Изхождайки от теориите за мотивите на личността и приемайки, че е налице двойна процесна система се предполага наличието както на експлицитни, така и имплицитни мотиви. Следователно, налице са два типа мотиви за справедлив свят (Dalbert 2001). От една страна са експлицитните мотиви, които оперират на съзнателно ниво и се изразяват се чрез ценностите и са част от самооценката на личността. Измерват се чрез себеоценъчни въпросници, в които се проследява централността на справедливостта (Justice Centrality Scale, Dalbert 2009) и сензитивността към справедливостта (The Justice Sensitivity Scale – Beneficiary Perspective, Schmitt et al. 2010). От друга страна са имплицитните мотиви, които оперират по-скоро на несъзнавано или интуитивно ниво и съществуват едновременно с експлицитните мотиви. Този тип мотиви обикновено се измерват чрез себеоценъчни скали за лично и за общо вярване в справедлив свят (The Personal Belief in a Just World Scale, The General Belief in a Just World Scale, Dalbert 1999). Накратко ще представим основните резултати от изследването на имплицитните и експлицитните мотиви в България.

Изследване на имплицитните и експлицитните мотиви в България

Извадката на изследването включва 458 лица, половината от които или 228 са на 18 години, а останалите 229 са равномерно разпределени от 19 до 65 г. ($M=39.4$, $SD=12.97$). В зависимост от пола общата извадка е равномерно разпределена, но трябва да се посочи, че във възрастовата група на 18 годишните преобладават мъжете ($N=146$), а във възрастовата група на 19–65 г., преобладават жените ($N=133$). Методите на изследването включват 4 самооценъчни инструмента, оценявани с помощта на шест степенна Ликертова скала от 1 „напълно несъгласен“ до 6 „напълно съгласен“. Всеки от инструментите е адаптиран за български условия, следвайки стандартната процедура за превод от английски език на български от трима независими експерти, последван от обратен превод на английски език. Първите две скали оценяват имплицитните

мотиви, свързани с интуитивното отношение към справедливостта, докато последните две оценяват експлицитните мотиви по отношение на справедливостта, т.е. доколко е важна в живота и чувствителността към нея (Dalbert 2001). Инструментите са както следва:

1) Скала за лично вярване в справедлив свят, включваща 7 твърдения, които оценяват доколко личността възприема, че се отнасят справедливо към нея (The Personal Belief in a Just World Scale, Dalbert 1999). Примерни айтеми: Вярвам, че като цяло заслужавам това, което ми се случва“ или „Обикновено към мен се отнасят справедливо“;

2) Скала за общо вярване в справедлив свят, включваща 6 твърдения, оценяващи отношението към справедливостта като цяло, напр. „Уверен съм, че справедливостта винаги възтържествува над несправедливостта“ или „Вярвам, че по принцип светът е справедливо място“ (The General Belief in a Just World Scale, Dalbert 1999).

3) Скала за централност на справедливостта (The extended version of Justice Centrality Scale, Dalbert, Umlauf 2003). Включва 13 твърдения, които проследяват както преживяванията при несправедливост, така и удовлетворението от справедливостта. Напр. „Несправедливостта, на която ставам свидетел ми повлиява по-силно, отколкото на повечето хора“ или „Малко са нещата, които ме правят толкова щастлив, колкото справедливостта“.

4) Скала за сензитивност към справедливостта (The Justice Sensitivity Scale – Beneficiary Perspective, Schmitt et al. 2005). Включва 7 айтема, които оценяват чувствата, които личността преживява, когато е получила нещо, което не заслужавала. Напр. „Притеснявам се, когато получавам нещо, което се полага на другите“ или „Чувствам вина, когато се отнасят с мен по-добре, отколкото с другите“.

Надеждността на скалите в българска извадка са напълно удовлетворяващи и близки до получените в оригиналните изследвания (табл. 1., последна колона).

Таблица 1. Описателна статистика и коефициенти за надеждност на скалите, измерващи имплицитните и експлицитните мотиви към справедливостта (N=458)

Скали	Брой айтеми	M	SD	Кронбах α
Общо вярване в справедлив свят	6	3,91	0,83	.68
Лично вярване в справедлив свят	7	4,03	0,82	.78
Централност на справедливостта	13	4,32	0,77	.86
Сензитивност към справедливостта	7	3,81	0,96	.84

Описателните резултати от изследването са представени в таблица 1. и свидетелстват за сходни оценки по скалите за експлицитни (централност и сензитивност) и имплицитни (лично и общо вярване) мотиви. Трябва да се посочи, че най-високи са резултатите по отношение на централността на справедливостта ($M=4,32$), последвани от личното вярване в справедлив свят ($M=4,03$). Резултатите по отношение на личното и общото вярване представят, че двата имплицитни мотива към справедливостта са по-ниско оценени в сравнение с експлицитните мотиви, но все пак резултатите са над средните по скалите. Най-ниски стойности се констатираат по отношение на сензитивността към справедливостта, т.е. негативни преживявания при облагодетелстване или получаване на нещо, което не се полага.

Получените резултати потвърждават очакванията, че личното вярване в справедлив свят се оценява по-високо от общото (напр. Dalbert 1999), макар различията в настоящото изследване да не са съществени. Общият принцип предполага, че е налице ясно разграничение между вярването в справедлив свят на индивидуално ниво, където личността е третирана справедливо, от вярването в справедлив свят като цяло, където човек по принцип получава това, което заслужава. Изследванията представят, че хората са по-склонни да подкрепят личното си вярване в справедлив свят, отколкото вярването в един справедлив свят като цяло (Dalbert 2001).

Като експлицитен мотив, отразяващ личните преживявания, свързани с мотива за справедливост, е очаквано именно при централността на справедливостта да се констатираат по-високите стойности. От една страна мотивът за справедливост отразява индивидуалната склонност към справедливост сама по себе си (Lerner 1980), т.е. личният договор, при който личността се стреми да се държи справедливо, за да бъде третирана справедливо. Получените резултати могат да се обвържат и с идеите за моралната саморегулация (за детайли вж Gollwitzer, van Prooijen 2016). Личността е склонна да разглежда морала като банкова сметка, където добрите и лошите дела се претеглят взаимно (Efron, Monin 2010). С други думи, добрите дела (в миналото) служат като морален кредит, който може да бъде изразходван по друго време, т.е. за да се реализира действие, което е в собствена полза или за да се оправдае неморално настоящо поведение. Следователно, когато се получават неща, които не винаги са заслужени или по някакъв начин личността е облагодетелствана в сравнение с другите, тя е склонна да ги разглежда като компенсация за времената или ситуациите, в които е била оцетена, поради което не се преживяват негативни емоции като притеснение или вина.

Проследяването на възрастовите и половите различия в мотивите към справедливостта престава, че липсват като цяло статистически значими различия в имплицитните мотиви, измерени чрез общото и личното вярване в справедливостта (табл. 2). Единственото значимо различие в личното вярване в справедлив свят е констатирано при жените, като тези на 18 години имат по-ниски стойности. Въпреки това трябва да отбележим, че е налице известна диспропорция в групите и констатираният ефект е значим, но по-скоро слаб. По отношение на експлицитните мотиви, измерени чрез централността на вярването в справедлив свят и сензитивността в контекста на личните облаги, установяваме значими възрастови и полови различия (табл. 2). При сензитивността установяваме полови различия единствено в групата на 18 годишните, като момичетата са по-чувствителни, когато получат облаги в сравнение с момчетата. По същия начин момчетата се различават от мъжете, като отново по-младите мъже имат по-ниски резултати, с умерен ефект на значимостта. Съответно можем да обобщим резултатите за сензитивността, че по-младите мъже в изследването (18 г.) имат най-ниски резултати, т.е. те в най-малка степен биха преживяли негативни емоции като притеснение, вина и др., ако получат нещо, което не са заслужили или не им се полага.

Таблица 2. Резултати от дисперсионния анализ за вярването в справедлив свят при двете възрастови групи в зависимост от пола (N=458)

Скали	18 г. (N=228)				19-71 г. (N=229)				Различия юноши /мъже (N=242)	Различия девойки/ жени (N=215)
	Мъже (N=146)	Жени (N=82)	F		Мъже (N=96)	Жени (N=133)	F			
Общо вярване в справедлив свят	M	3.86	4.03	n.s.	3.94	3.88	n.s.	n.s.	n.s.	
	SD	0.86	0.74		0.81	0.86				
Лично вярване в справедлив свят	M	4.02	3.88	n.s.	4.07	4.12	n.s.	n.s.	F=4.28* $\eta^2_p=0.02$	
	SD	0.84	0.86		0.78	0.81				
Централност на справедливостта	M	3.99	4.22	F=5.28* $\eta^2_p=0.02$	4.59	4.56	n.s.	F=36.77*** $\eta^2_p=0.13$	F=12.23*** $\eta^2_p=0.05$	
	SD	0.75	0.63		0.76	0.74				
Сензитивност към справедливостта	M	3.50	3.87	F=8.39** $\eta^2_p=0.04$	4.04	3.96	n.s.	F=18.21*** $\eta^2_p=0.07$	n.s.	
	SD	0.93	0.92		1.00	0.90				

*** p<0.001, ** p<0.01, * p<0.05, η^2_p – Partial Eta Squared

Ако проследим различията във вярването в справедливостта на мъжете и жените, без отчитаме възрастта, се установяват значими различия със слаб ефект, само при експлицитните мотиви. Жените в изследването демонстрират по високи резултати както по отношение на чувствителността към несправедливостите ($F=5.73$; $p=.005$; $\eta^2_p=0.01$), така и по отношение централността на справедливостта ($F=7.66$; $p=.001$; $\eta^2_p=0.02$). Проследяването на възрастовите различия, без да се отчита пола, представя тенденция за умерени различия в сензитивността ($F=16.29$; $p=.001$; $\eta^2_p=0.04$). Съответно тя нараства с възрастта и със съзряването човек става по-чувствителен към несправедливостта, дори когато тя носи лични облаги. По същия начин, но с по-значим ефект, с възрастта нараства и централността на вярването в справедлив свят ($F=53.63$; $p=.001$; $\eta^2_p=0.11$). Можем да приемем, че с натрупването на жизнен опит (когнитивен, емоционален и т.н.) справедливостта придобива по-голямо значение в живота на личността.

Обобщено можем да приемем, че полови различия във вярването в справедлив свят са налице единствено при 18 годишните и то по отношение на експлицитните мотиви. С други думи, момчетата на 18 г. имат интуивно и несъзнавано отношение към справедливостта, но във видимите съзнателни прояви демонстрират по-ниски стойности, както по отношение на важността на справедливостта в живота им, така и по отношение на наличието на несправедливост в тяхна полза. Във възрастов план се установяват статистически значими различия в изследваните аспекти, с изключение на общото вярване в справедливостта. Може да се приеме, че с нарастване на възрастта нараства и значимостта на вярването в справедлив свят, като са налице различия в зависимост от пола. При жените нараства значимостта на личното вярване в справедлив свят и централността на справедливостта, докато при мъжете нараства значимостта на експлицитните мотиви, т.е. централността на справедливостта и сензитивността към несправедливото третиране, дори когато е в лична полза.

Констатираните изменения предоставят доказателства, че мотивите към справедливостта нарастват след юношеството в резултат на когнитивното и емоционалното личностно съзряване (Dalbert 2001; Maes, Schmitt 2004), за да се повишат възможностите за справяне с предизвикателствата в живота. От друга страна се установяват диференциация във вярванията в справедлив свят. Общото вярване в справедлив свят остава почти не променено като убеждение относно света при различните възрастови групи, докато вярването на личностно ниво търпи известни изменения, особено видими при жените. По същия начин установените изменения в сензитивността с възрастта показват търсенето на баланс между предоставено и получено, особено видимо по

отношение на младите мъже след 18 г. Накрая, може би най-значими са резултатите по отношение на централността на вярването в справедлив свят, демонстриращи съществени възрастови и полови различия (при 18 г.). С повишаване на важността ѝ с възрастта и за ролята, която има за поддържане на баланса между това личността да се държи справедливо и да получи това, което ѝ се полага (Lerner 1980), за да преодолява предизвикателства в живота за своето пълноценно развитие.

Заклучение

Констатираните по-скоро средни резултати за имплицитните и експлицитните мотиви (особено, ако се имат предвид тези за централност на справедливостта), ни дават основание да приемем, че въпреки предизвикателствата пред справедливостта в България, личността е съхранила способността си да разграничава „добро“ и „лошо“ или своето убеждение относно фундаменталната значимост на справедливостта както за ценностно-моралната система на индивида, така и за функционирането на обществото. С възрастта се повишава значимостта на убежденията относно справедливостта, като при жените нарастват и имплицитните и експлицитните мотиви (лично вярване в справедлив свят и централност на справедливостта), докато при мъжете нараства значимостта на експлицитните мотиви (централност на справедливостта и сензитивността към справедливостта, дори когато е в лична полза). Установените различия свидетелстват за изменения във вярването в справедлив свят в резултат на когнитивното и емоционалното съзряване, които предоставят доказателства за ролята, която има за развитие на личностния потенциал за преодоляване на предизвикателствата и за намиране на смисъл в живота.

ЛИТЕРАТУРА

Лазарова, Е. (2017) Справедливостта като нравствена добродетел на въздействието вчера и днес. *Морал и етика на справедливостта в съвременното общество*. Маринова, Е., Мизов, М. (ред.). София: Авангард Прима, 142–151.

Русинова-Христова, А. (2008) Справедливото поведение – ситуация, приписвани характеристики и мотиви (етносравнение). *Психологични изследвания*, 1, 121–134, 2008.

Dalbert, C. The world is more just for me than generally: About the Personal Belief in a Just World Scale's validity. *Social Justice Research*, 12, 79–98, 1999.

Dalbert, C. (2001) *The justice motive as a personal resource: Dealing with challenges and critical life events*. New York, NY: Kluwer Academic.

Dalbert, C. (2009) Belief in a just world. In: *Handbook of Individual Differences in Social Behavior*. M. R. Leary, R. H. Hoyle (Eds.). New York: Guilford Publications, 288–297.

Effron, D. A., Monin, B. Letting people off the hook: When do good deeds excuse transgressions? *Personality and Social Psychology Bulletin*, vol. 36, 1618–1634, 2010.

Gollwitzer, M., van Prooijen, J. W. (2016.) Psychology of justice. *Handbook of Social Justice Theory and Research*. Sabbagh, C., Schmitt, M. (eds.). New York: Springer, 61–82.

Lerner, M. J. Evaluation of performance as a function of performer's reward and attractiveness. *Journal of Personality and Social Psychology*, 1, 355–360, 1965.

Lerner, M. J. (1980) Lerner, M. J. *The belief in a just world: A fundamental delusion*. New York: Plenum Press.

Maes, J., Schmitt, M. (2004) Belief in a just world and its correlates in different age groups. In: *The justice motive in adolescence and young adulthood: Origins and consequences*. C. Dalbert & H. Sallay (Eds.). London, UK: Routledge, 11–25.

Rubin, Z., Peplau, L. A. Who believes in a just world? *Journal of Social Issues*, vol. 31(3), 65–89, 1975.

Sabbagh, C., Schmitt, M. (2016) Past, present and future of social justice theory and research. In: *Handbook of Social Justice Theory and Research*. Sabbagh, C., Schmitt, M. (eds.). New York: Springer, 1–14.

Schmitt, M., Baumert, A., Gollwitzer, M., Maes, J. The Justice Sensitivity Inventory: Factorial Validity, Location in the Personality Facet Space, Demographic Pattern and Normative Data. *Social Justice Research*, vol. 23, 211–238, 2010.

БУЛІНГ В ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ
Андрій Троїцький

BULLYING IN ADOLESCENT AGE
Andrei Trotsky

Abstract: *The article examines and analyzes the main approaches to the study of the socio-pedagogical and psychological problem of modern times - bullying. The purpose of the work is to study the causes and motives that influence the occurrence of bullying in adolescence. Bullying is a phenomenon that can occur in organized and permanent groups of children, it affects all its participants and leads to disruption of the educational and educational process at school. Bullying has a negative impact on a child's personality and causes long-term consequences for him, sometimes distant in time. Overcoming the problem of bullying at school is related to decision-making at different levels: at the state level, it can be the support of various types of educational programs, at the school level, it is the adoption and introduction of various rules and statutes; at the class level is the creation of positive conditions for effective communication of children; at the teacher's level, it means attentiveness to children's interaction, a positive attitude towards them, love for children.*

Keywords: *adolescence; aggression; causes of aggression; motivational aggression; instrumental aggression; bullying; violence; bullying; cyberbullying; school bullying; anxiety; depression; forms of bullying; causes of bullying.*

Раніше знання про агресію були досить узагальненими, крім цього, незважаючи на те, що проблематикою агресії займалося багато вчених, тільки в наш час ця проблема стала предметом систематичного наукового дослідження. Підвищена агресивність підлітків є однією з найгостріших проблем не тільки для лікарів, педагогів та психологів, але й для суспільства загалом. А що, власне, є причиною агресії? Ось що з цієї теми говорили видатні вчені наприклад З. Фрейд вважав, що це інстинкти, А. Бандура вважав, що причиною є суспільство, і що в нього входить, а Л. С. Виготський висував своє припущення, узагальнююче ці погляди – на його думку, причиною були як інстинкти, і суспільство (Алексеева, Смирнова 2013).

Мета дослідження – на основі аналізу сучасної літератури вивчити виникнення та причини булінгу в підлітковому віці.

Підвищена агресивність характерна для періоду дорослішання, зокрема для підліткового віку, який, сам собою не будучи хворобою, може спровокувати виникнення глибоких психологічних проблем. При цьому криза може перейти межу, що відокремлює її від хворобливого

стану, що вимагає втручання фахівців – психологів та психіатрів. Тому вивчення особливостей підліткового віку необхідне розуміння психології агресії в дітей віком цього віку. При цьому під агресією розуміється будь-яка форма поведінки, націленої на образу чи заподіяння шкоди іншій живій істоті, яка не бажає такого звернення.

Діти, які зазнали булінгу більш схильні до тривожності та депресії. Цькування зараз набуває все нових і нових форм, і страждають від нього, перш за все, діти, які виділяються на тлі основної маси групи, і вважаються не «не такими». Часто булінг у реальному житті виростає з кібербулінгу: злісні повідомлення, погрози, злив якоїсь інформації в мережу та подальший шантаж. Людям набагато простіше висловлювати свої негативні емоції та ображати інших, ховаючись за монітором (Ткаченко, Посашкова 2007) .

Досить часто агресія у дитини стає наслідком фрустрації при незадоволенні тієї чи іншої потреби. Дитина, яка відчуває голод, недосипання, погане самопочуття, почувається менш коханою, менш бажаною, можливо, відкинутою своїми батьками/однолітками — може стати агресивною, що виявиться у спробі завдати фізичної чи моральної шкоди собі або оточуючим (Неріз Е).

Тим часом, багато дітей відчувають брак любові в сім'ї внаслідок неуваги батька до бажань самої дитини, а також внаслідок численних сварок між батьками, розлучення, хвороби або смерті одного з батьків, і через фізичне та/або психологічне насильство.

Агресивні діти часто підозрілі і насторожені, люблять перекладати провину за сварку на інших. Такі діти часто не можуть самі оцінити свою агресивність, вони не помічають, що вселяють в оточуючих страх і занепокоєння. Їм, навпаки, здається, що весь світ хоче образити саме їх.

Таким чином, виходить замкнене коло: агресивні діти бояться і ненавидять оточуючих, а ті, у свою чергу, бояться їх. Для дослідження агресивності дітей у одній із шкіл серед молодших підлітків віком 12-13 років було проведено дослідження рівня агресії. Агресивні прояви можна розділити на два основні типи:

Перший тип – це мотиваційна агресія, як самоцінність. Другий тип – це інструментальна агресія, тобто агресія як засіб досягнення мети.

Було проведено тестування на визначення рівня деструктивних тенденцій, визначивши який можна прогнозувати прояв відкритої мотиваційної агресії. Для цього був використаний опитувальник Басса_Даркі – одна з найпопулярніших у зарубіжній психології методик для дослідження агресії. В тестуванні взяло участь 96 школярів 13–15 років. Створюючи опитувальник, що диференціює прояви агресії та ворожості, Басс та Даркі виділили такі види реакцій:

- Фізична агресія – використання фізичної сили проти іншої особи.
- Непряма – розуміється як агресія, яка манівцем спрямована на іншу особу (плітки, злісні жарти) або як агресія, яка ні на кого не спрямована (вибухи люті, що виявляються в крику, тупань ногами тощо).
- Роздратування – готовність до прояву негативних почуттів за найменшого збудження (запальність, грубість).
- Негативізм – опозиційна манера поведінки, зазвичай спрямована проти авторитету чи керівництва.
- Образа – заздрість та ненависть до оточуючих, зумовлені почуттям гіркоти, гніву на весь світ за дійсні чи вигадані (уявні) страждання.
- Підозрілість – недовіра та обережність щодо людей, заснована на переконанні, що оточуючі мають намір заподіяти шкоду.
- Вербальна агресія – вираження негативних почуттів як через форму (крик, вереск), і через зміст словесних відповідей (прокляття, загрози).
- Почуття провини – висловлює можливе переконання суб'єкта в тому, що він є поганою людиною, що чинить зло, а також докори совісті, що відчуваються нею.

Фізична агресія, непряма агресія, роздратування та вербальна агресія разом утворюють сумарний індекс агресії, а образа та підозрілість – індекс ворожості.

Відомо, що кожна особистість повинна мати певний ступінь ворожості та агресивності. Норма такої оцінки щодо кожного з видів реакцій випробуваного зафіксована в інтервалі «середні норми».

У разі, якщо сума балів за окремими видами реакцій досліджуваного не досягає номіналу, це говорить про значне зниження або про повну відсутність відповідної психологічної властивості особистості. Слід припускати наявність у випробуваного певної міри пасивності.

Якщо ж сума балів за окремими видами реакцій випробуваного перевищує номінал, то це говорить про надмірний розвиток форм агресивності, що утруднює співпрацю, свідому кооперацію, а також провокує конфліктність.

Згідно з відомими уявленнями, агресія є одним із поширених способів вирішення проблем, що виникають у складних і важких (фруструючих) ситуаціях, що викликають психічну напруженість. Як результат тесту було отримано такі дані:

Види реакцій	Низький рівень	Норма	Високий рівень
1. Фізична агресія	52%	22%	26%
2. Вербальна агресія	51%	13%	26%
3. Непряма агресія	57%	26%	17%
4. Негативізм	61%	17%	22%
5. Схильність до подразнення	82%	9%	9%
6. Підозрілість	35%	17%	48%
7. Образа	40%	30%	30%
8. Почуття провини чи аутоагресія	13%	26%	61%
9. Індекс ворожості	–	35%	65%
10. Індекс агресивності	48%	48%	4%

В результаті проведеного тестування можна визначити, що більша частина підлітків має високий рівень ворожості, але рівень агресивності в основному знаходиться в межах норми або знижений, що говорить про їхнє насторожене ставлення до оточуючих, а також про те, що агресивна поведінка в цій групі не яскраво виражена. Незважаючи на те, що агресія у підлітків цієї вибірки не яскраво виражена, вони дуже тривожні, що є психологічним стресором, довгий вплив навіть не сильного стресора може призвести до посилення агресії дітей. Для запобігання цьому за результатами діагностики рекомендовано:

- Індивідуальна робота із учнями з низьким рівнем.
- Корекційна робота: проведення шкільним психологом тренінгу на тему «Види агресії».
- Рекомендації класному керівнику з дітьми.
- Рекомендації батькам щодо поведінки з дітьми.

У ході проведення теоретичного та практичного дослідження агресії в підлітковому віці можна зробити висновок, що агресія є результатом взаємовідносин у сім'ї між батьками дитини, а також тих відносин, які будуються в навколишньому середовищі. Перехідний вік є одним із найкритичніших періодів у житті людини оскільки в ході психічної та фізіологічної перебудови він стає вразливим до згубного впливу навколишнього середовища. Нормалізація рівня агресії серед підлітків призведе до зменшення або зовсім зникнення такого явища як булінг. Внаслідок чого підвищиться відвідуваність шкіл, оскільки часто трапляється таке, що діти не ходять до школи саме через те, що там до них ставляться агресивно.

ЛІТЕРАТУРА

Алексеева, Ю., Смирнова А. (2013) *Травля у школі: причини, наслідки, допомога* /Електронний ресурс/ Режим доступу до ресурсу: <https://psyua.com/feed/2510/>.

Бандура, А., Волтерс Р. (1999) *Підліткова агресія. Вивчення впливу виховання та сімейних відносин*. К.: Весна.

Берковиць, Л. (2001) *Агресія: причини, наслідки та контроль*. К.: Весна.

Журавльов, В. С. Чому агресивні підлітки? *Соціологічне дослідження*, 2001/2.

Неріз, Е. *Буллінг у школі: причини, наслідки, допомога*. [Електронний ресурс]/ Олена Неріз. 210. Режим доступу до ресурсу: <http://www.b17.ua/blog/71131/>.

Ткаченко, О. С., Посашкова, А. Л. (2007) *Девіантна поведінка неповнолітніх: причини виникнення та профілактика*. *Вісник Харського юридичного інституту*, 1.

Фурманов, І. А. (1996) *Дитяча агресивність: психодіагностика та корекція*. К: Львів В. П.

Шіпунова, Т. В. (2002) *Агресія та насильство як елементи соціокультурної реальності. Соціологічні дослідження*, 5.

КРИЗИТЕ В ЗРЯЛА ВЪЗРАСТ – ДВИЖЕЩА СИЛА ЗА РАЗВИТИЕТО НА ЖИЗНЕНИЯ ПОТЕНЦИАЛ

Ваня Христова

CRISES IN ADULTHOOD – A DRIVING FORCE FOR THE DEVELOPMENT OF VITAL POTENTIAL

Vanya Hristova

Abstract: *The word crisis is derived from the Greek word "krinein" and means to make a decision. The connotative meaning of the word suggests that people caught in a crisis at the height of its unfolding are faced with the dilemma of dealing with the emotional consequences of the crisis in a productive or unproductive way. This choice has a profound effect on the final outcome for the individual after the crisis is over.*

Currently, there is no unified theory or approach that can cover all views related to the course of crises in the mental development of a person, their types and methods of crisis intervention. According to one of the indicators for their differentiation, namely the analysis of the substantive reasons leading to the emergence of the crisis in the life of the person, crises in adulthood can be classified as age-related, professional, family, traumatic (situational), personal, existential, etc. .

Keywords: *crises; adulthood; types of crises.*

Протичането на жизнения път на човек, включва периоди на относителна стабилност и периода на интензивни трансформации, следствие от преживени кризи.

Понастоящем, не съществува единна теория или подход, който може да обхване всички възгледи свързани с протичането на кризите в психическото развитие на човека, техните видове и методи на кризисна интервенция.

Редица психолози класифицират кризите в две големи групи – нормативни (предвидими, кризи на развитието) и ненормативни (непредвидими, ситуационни или случайни) (Erikson 1968; Caplan 1964; Rapoport 1962; Brammer 1985).

Съгласно тази класификация през целия си жизнен път, човек преживява нормативни кризи, които по правило се асоциират с протичащите закономерности на социалното и психическо развитие, свързани с преминаването през съответните възрастови етапи, професионални и семейни цикли. Поради това основавайки се на различните периодизации на личностно развитие, етапите от семейния цикъл и професионалния път на човека може с по-голяма или по-малка точност

да се предвиди настъпването на нормативна криза в определен етап от живота на човека (Кон 2001; Пряжников 1996; Слободчиков 2000).

Освен предвидими, кризите могат да бъдат и ненормативни, т.е. да имат непредвидим характер. В голяма степен, тези кризи са свързани с преживяването на лични житейски събития, като загуба, траурна реакция, развод, екзистенциални преживявания, промяна на работа, местоживеене и др. Като правило, тези кризи не са толкова зависими от етапите във възрастовото развитие, и тяхното начало и индивидуален механизъм на протичане не може да бъде предвиден (Ипполитова 2014).

Освен класифицирането на кризите, като нормативни и ненормативни, интерес представлява и друг подход в тяхната класификация, а именно анализа на съдържателните причини водещи до зараждането на кризата в живота на личността (Ипполитова 2014).

Въз основа на този показател, кризите в зряла възраст могат да бъдат класифицирани, като възрастови, професионални, семейни, травматични (ситуационни), личностни, екзистенциални и др. (Осипова 2005; Ромек, Конторович, Крукович 2004; Шефов 2006).

В психологията, понятието *възрастови кризи* или кризи на развитието започва да съществува в началото на първите десетилетия на двадесети век и най-често се има предвид, че това са кризи на психическото развитие възникващи в условия, които не представляват опасност за здравето и живота на хората и имат закономерен характер. Появата на кризата на психическото развитие, повечето от теоретиците свързват с настъпването на промяна в житейската ситуация. Кризата прекъсва тези процеси в развитието, които го предшества и блокират, и води до необходимостта да се направи скок в развитието чрез промяна.

Най-често се разглеждат следните възрастови кризи – криза на раждането, криза на първата година, на ранното детство, предучилищната възраст, началната училищна възраст, юношеството, ранната зряла възраст, средната зряла възраст и късната зряла възраст (Регуш 2006; Erikson 1968; Эльконин 2001; Vygotsky 1978).

С оглед особеностите на процесите на възрастовото развитие, от важно значение са например кризите на юношеството, водещи до девиации в поведението. Непълнолетните са сред лицата, които са най-уязвими на травматично въздействие от другите значими за тях лица и са изключително емоционално раними. Изследванията показват, че семейната среда, свързана с конфликтност и безнадзорност, водещи до бягство на децата от дома и безкритично установяване на контакти, е сред основните фактори за престъпната активност на непълнолетните (Ковачева 2013: 43–46).

Кризите в професионалното развитие се изразяват чрез настъпваща промяна на темпото и вектора на професионалното развитие на човека, придружени с преструктуриране на смисловата структура на професионалното съзнание, преориентиране към нови цели и корекция на социално-професионалната позиция на човека (Ипполитова 2014).

Професионалните кризи, най-общо се делят на три вида – нормативни, ненормативни и екстраординарни или извънредни (Зеер 2006).

Нормативните професионални кризи, се преживяват по време на прехода от един етап на професионалния цикъл на развитие към друг, и определят общата динамика на развитието на човека, като професионалист, например криза на професионалното самоопределяне, криза на предпензионният период и др.

Ненормативните професионални кризи не са свързани с периоди от развитието на професионалния цикъл на човека, те са предсказуеми и се дължат на индивидуалните особености на професионалния и житейски път на личността. Наблюдават се при смяна на работа, придобиване на нова професионална квалификация, нова специализация и др.

Екстраординарните кризи включват преживяването на остри емоционални реакции, следствие от преживяването на специфични критични ситуации при осъществяването на професионалната дейност, Например, професионална некомпетентност или безпомощност, грешки в работния процес, чувство за неудовлетвореност и др.

Семейната криза е състояние на семейната система, характеризиращо се с нарушаване на хомеостазните процеси, което води до неудовлетвореност от обичайните начини на функциониране на семейството и невъзможност за справяне с новите ситуации чрез старите модели на поведение на партньорите (Гаврилина, Бызова 2006; Dallos 1996; Cavaiola, Colford 2011).

В протичането на семейните кризи, могат да се разграничат две потенциални линии на по-нататъшното развитие на семейството. Първата, е *деструктивна* и тя води до нарушаване на семейните отношения и опасност за тяхното съществуване. Втората е *конструктивна* и не съдържа в себе си потенциални заплахи за прехода на семейството към ново ниво на функциониране (Олифирович, Зинкевич-Куземкина, Валента 2006; Slaikeu 1990).

Така например В. Сатир акцентира върху десет критични точки в развитието на семейството (Сатир 1999):

- ✓ първа криза – зачатие, бременност и раждане на дете;
- ✓ втора криза – усвояването на речта от детето;

- ✓ трета криза – установяване на отношения с външната среда от детето (постъпва в детска градина или училище);
- ✓ четвърта криза – детето навлиза в юношеството;
- ✓ пета криза – детето става възрастен и напуска дома;
- ✓ шеста криза – младите хора встъпват в брак и в семейството влизат снаха или зет;
- ✓ седма криза – навлизането в климакса при жените;
- ✓ осма криза – намаляване на сексуалната активност при мъжете;
- ✓ девета криза – родителите стават баба и дядо;
- ✓ десета криза – умира един от партньорите

Травматичните (ситуационните) кризи са особен вид лични преживявания следствие от срещата на човек с екстремални ситуации, водещи до сериозни негативни последици, т.е. те са резултат от ситуации свързани със загуба на здравето или живота (природни бедствия, аварии, катастрофи, нападения и др.) (Ипполитова 2014).

Други рискови категории водещи до появата на този вид криза са – загуба на значим друг, значима връзка; въвеждането на едно или повече нови лица в социалния кръг; промяна в социалният статус и ролята на социалните взаимоотношения (загуба на работа, постигането на нова социална роля – сключването на брак, развод, раждане на дете, заемането на нова позиция в служебната йерархия) (Kanel 2012; James, Gilliland 2013). Например, загубата на близък човек (посредством раздяла или смърт) може да доведе до ситуационна криза и дори до извършване на престъпление спрямо живота или здравето на друг човек. В тези случаи се създават предпоставки за възникване на криминогенни ситуации, определяни като „съвкупност от обективни обстоятелства в живота на човека, пораждащи извършването на престъпление, посредством създаване на благоприятни възможности и пораждане на криминални мотивации“ (Ковачева 2021: 191–192).

Независимо от произхода си тези събития значително нарушават базовото чувство за сигурност на човека и могат да доведат до посттравматичен стрес, неврологични или психични разстройства.

Биографичните кризи – през своя живот, човек преминава през преломни събития водещи до промяна в неговата личност. Биографията на всеки човек е предопределена и тази предопределеност има биологични и социални аспекти. Биологичният аспект е свързан с наследствеността, а социалният със социалните фактори на развитието на личността. При благоприятни социални условия, това което човек унаследява се превръща в способности и до голяма степен определя неговата линия на живота (Гаврилина, Бызова 2009).

Установено е, че с възрастта зависимостта от биологичните фактори намалява и човек става в голяма степен субект на своята биография (Гаврилина, Бызова 2009).

Биографичната криза се разгръща в живота на човек, тогава когато не се реализира неговата оптимална жизнена програма.

Човек преживява непродуктивността в своя жизнен път под различни форми, въз основа на което могат да се определят и трите вида биографични кризи (Ипполитова 2014):

– криза на неудовлетвореност, тя е свързана с непродуктивното минало, и възниква тогава когато при човек, поради една или друга причина липсва представата връзката между случилите се в миналото събития в неговият живот. Животът се преживява, като провален, нещастен и неизживян щастливо. В тези случаи, човек не вижда или подценява своите постижения или успехи в миналото, като достатъчно значими в настоящето и бъдещето (Осипова 2005).

– криза на опустошеност или непродуктивното бъдеще. Тя е резултат от ситуации, в които в субективната картина на жизнения път връзките, водещи от миналото към настоящето и бъдещето са слабо присъстващи в съзнанието на човек. В тези случаи, въпреки че човек осъзнава, че е реализирал важни и значими постижения в своя живот, у него доминира преживяването, че вече всичко е отминало и той няма сила и значими привлекателни цели в бъдещият живот. Често, това се наблюдава при хора уморени от положениа труд, по пътя на реализацията в професията или тогава, когато има рязка промяна в социалната или житейската ситуация, и чувство за несигурност и непредсказуемост на бъдещето (Осипова 2005).

– криза на безнадежност свързана с непродуктивното бъдеще. Тя настъпва, когато по една или друга причина човек не може да си представи плановете, мечтите и проектите за бъдещият живот или те са слабо изразени в съзнанието. В тази ситуация въпросът не е в несигурността на бъдещето, то може да е съвсем сигурно, човек има постижения и ценни личностни качества, но изпитва трудности при изграждането на нови житейски програми и не вижда за себе си начини за нова самореализация и нови възможни роли в предстоящият живот (Осипова 2005).

Екзистенциалните кризи включват вътрешните конфликти и тревоги, които съпътстват важните човешки въпроси за целта и смисъла на съществуването ни, независимостта, свободата и задълженията ни. Тези кризи могат да настъпят по всяко време от нашият живот – през 30-те, 50-те или дори през 60-те години. При тях, най-често се актуализират съществуващи и неразрешени жизнени проблеми – духовни,

екзистенциални и тези за смисъла на живота (Janosik 1984). Едно от най-травматичните последствия е свързано със загубата на усещане на човека за реалността, на връзки с реалността, на сигурността на съществуването на установена структурирана реалност. Тези състояния са пряка последица от социалната и психологическа изолация, несигурността и неопределеността, наславането на рискове, невъзможността за предвиждане и справяне с кризите. Последствията са както в личен, така и в общностен и обществен план (Петрова 2022).

Съгласно редица психолози, всички представени кризи са естествено протичащи процеси, понякога дори неизбежни и необходими моменти от нашият живот - една от движещите сили за развитието на жизнения потенциал на всеки един от нас. Тяхното преживяване съчетава в себе си конструктивни и деструктивни тенденции и в зависимост от това как човек възприема кризата, като опасност или възможност се определя и потенциала за неговото бъдещо развитие.

ЛИТЕРАТУРА

Гаврилина, Л. К., Бызова, В. М. (2010) Кризисы взрослой жизни. СПб.: Реч.

Зеер, Э. Ф. (2006) Психология профессионального развития. Москва.

Ипполитова, Е.А. (2014) Психологическая помощь человеку, переживающему кризис. Барнаул.

Ковачева, Г. (2013) Превенция на престъпността на непълнолетните. Варна: ВСУ „Черноризец Храбър“.

Ковачева, Г. (2021) Ролята на криминогенната ситуация в причинно-следствения механизъм на престъплението. *Правото и бизнесът в съвременното общество. Сборник с доклади от 4-та национална научна конференция 22 октомври 2021 г.* Варна: Наука и икономика.

Кон, И. С. (2001) Жизненный путь как предмет междисциплинарного исследования. *Психология личности в трудах отечественных психологов* / сост. и общ. ред. Л. В. Куликова. С.-Пб., 269–278.

Олифирович, Н. И., Зинкевич-Куземкина, Т. А., Валента, Т. А. (2006) Психология семейных кризисов. СПб.: Речь.

Осипова, А. А. (2005) Справочник по работе психолога в кризисных ситуациях. Ростов.

Петрова, М. (2022) Ремаркетинг на реалността чрез реструктуриране на социалния капитал. *Ремаркетинг на реалността. Сборник с доклади от Международна научна конференция 17 юни 2022 г.* Варна: Наука и икономика, с. 386–398.

Пряжников, Н. С. (1996) *Профессиональное и личностное самоопределение.* Москва: Воронеж.

Регуш, Л. (2006) Проблемы психического развития и их предупреждение (от рождения до пожилого возраста). СПб.: Речь.

Ромек В. Г. (2004) Конторович В.А., Крукович Е.И. Психологическая помощь в кризисных ситуациях. С.-Пб.: Речь.

- Сатир, В.** (2018) *Психотерапия семьи*. Институт общегуманитарных исследований.
- Слободчиков, В. И., Исаев, Е. И.** (2013) *Психология развития человека*. М.: ПСГУ.
- Шефов, С. А.** (2006) *Психология горя*. СПб. Речь.
- Эльконин, Д.** (2001) *Психическое развитие в детских возрастах*. Москва. Воронеж.
- Brammer, L. M.** (1985) *The helping relationship: Process and skills* (3rd ed.). Upper Saddle River, NJ: Prentice Hall.
- Caplan, G.** (1964) *Principles of Preventive Psychiatry*. New York: Basic Books.
- Cavaola, A., Colford, J.** (2011) *Crisis Intervention Case Book*, Brooks/Cole.
- Dallos, R.** (1996). Change and Transformation of Relationships. *Social Interaction and Personal Relationships*. London: Sage. pp. 214–266.
- Erikson, E. H.** (1968) *Identity, Youth and Crisis*. Faber and Faber, London.
- Janosik, E. H.** (1984) *Crisis counseling: A contemporary approach*. Monterey, CA: Wadsworth Health Sciences Division
- Kanel, K.** (2012) *A Guide to Crisis Intervention, Forth Edition*, Brooks/Cole.
- Rapoport, L.** (1962) The state of crisis: some theoretical considerations. *Social Service Review*, 36 (2), 211–217.
- Richard K. James, Burl E. Gilliland.** (2013) *Crisis Intervention Strategies*, Seventh Edition, Brooks/Cole.
- Slaikeu, K. A. Crisis intervention.** (1990) *A handbook for practice and research* (2nd ed.). Boston: Allyn & Bacon.
- Vygotsky, L. S.** (1978) *Mind in society: The development of higher mental processes*. (M. Cole, V. John-Steiner, S. Scribner, E. Souberman, Eds.). Cambridge, MA: Harvard University Press.

ОСНОВНИ КОГНИТИВНИ ПРОЦЕСИ
В ДИГИТАЛНА СРЕДА
Дончо Донеv

BASIC HUMANS COGNITIVE PROCESSES
IN DIGITAL ENVIRONMENT
Doncho Donev

Abstract: *In parallel, with the development of digital technologies, the interest in their influence on man and mental processes is also increasing. In the last few years, the number of empirical studies on the influence of e-devices on cognitive processes has increased significantly. The text presents data from some studies in the field. On this basis, by means of analysis and synthesis, an attempt was made to theoretically justify a mechanism by which the digital environment has a direct negative impact on basic cognitive processes. And through them also on the quality of life of modern human.*

Keywords: *cognitive processes, cognitive model, digital environment.*

Въпреки постоянните опити на човечеството да прогнозира резултатите от ствоето поведение, времевата и битийна ограниченост не позволяват да бъдат предвидени с точност всички последствия. За сметка на това, са налични възможности за анализ на последствията, след като те са се проявили.

Дигиталната среда, превърнала се в основна за обучение в продължение на две години, се оказва предизвикателна за учители, преподаватели и родители. В момента има възможност да бъдат изследвани последствията върху учениците и студентите.

Преживяното от цялото човечество по време на пандемията от Covid-19 предизвика редица промени в начина на живот. Една от тях може да бъде определена като интензифициране на тенденцията към дигитализация не само на образованието, но и на цялото човешкото битие. Благодарение на този факт, е налична възможността за изследване влиянието на дигиталната среда върху когнитивните процеси при човека. А те, от своя страна, са фундаментални за свързването на личността със средата, нейното ориентиране и пълноценно функциониране. Това е причината да се постави фокус върху начина, по който дигитализацията влияе на основни когнитивни процеси при човека.

Влияние на дигиталната среда от гледна точка на невропсихологията

Невропсихологията е едно от направленията, които набират все по-голяма популярност. Негов основен принос е стремежът за обвързване на психичните с неврофизиологичните и невробиохимичните процеси (Василева 2019). За едно от основните достойнства на невропсихологията се счита фактът, че тя постулира централната нервна система като материален първоизточник на психичните процеси. По този начин ги прави по-малко абстрактни.

А. Джа и А. Арора изследват невропсихологичното въздействие на електронното обучение при деца, като потвърждават настъпили структурни изменения в главния мозък (Jha, Arora 2020). Намаления обем на мозъчната кора със загуба на цялост и намаляване на сивото мозъчно вещество във фронталния дял и по-конкретно десния фронтален дял, като следствие от работа с дигитални устройства, са докладва ни от Такучи и екип през 2018 г. (Takeuchi et al. 2018). Подобни промени в структурата на мозъчната кора се свързват със занижени характеристики на вниманието. Паралелно с това, свидетелстват за непълноценност на речевите умения и способността за обработване на информация. Фърт и неговия екип дават обяснение на тези промени чрез естеството на дигиталната среда. От мозъка се очаква бързо да превключва между различни задачи, като се получава своеобразно претоварване на кратковременната памет (Firth et al. 2018). Стимулите в дигитална среда, обикновено са ярки, динамични с много графични ефекти и елементи, които не могат да бъдат възприети в детайли за кратко време. Въпреки, че се очаква този тип стимулация да задържи фокуса на вниманието, той възпрепятства запомнянето (Carr 2020).

Проблемът с изменението в качествата на вниманието в следствие взаимодействие с екранни устройства е изследван многократно през последните години (Medvedskaya, 2022; Eseryel, Jiang, Eseryel 2021; Hamilton, Benjamin 2019). Резултатите от тези проучвания показват еднозначно, че концентрацията, устойчивостта, превключваемостта и обемът на вниманието са силно повлияни от дигиталните устройства по негативен начин. Известно е, че вниманието не е самостоятелен когнитивен процес. То е в пряка връзка с всички когнитивни процеси, като е определящо за качеството на тяхното протичане. Дори и при това ниво на анализ, става ясно, че чрез влиянието си върху вниманието, дигиталната среда, дори и косвено, оказва негативно влияние върху всички когнитивни процеси при човека.

Важно е да се отбележи, че тези ефекти от взаимодействието с електронни устройства са валидни не само за детска възраст. Изследване

с коректурната проба на Бурдон при възрастни (37–60 години) показва, че устойчивостта на вниманието при ползващите интернет е статистически значимо по-ниска от колкото при хората работещи с информация на хартиен носител (Медведская 2022). Като причина, авторите на изследването отново изтъкват свръхстимулацията на зрителния анализатор в дигитална среда, която се възприема от мозъка като многозадачност.

Когнитивни модели

Когнитивните модели се формират чрез организиране на асоциациите, свързани с обектите от околната среда. Те се характеризират с динамичност. Поддържат се от релевантните асоциации, докато нефункционалните асоциации отпадат от тях. Когнитивните модели непрекъснато се променят тъй като външната среда се променя (Leve 2022). От тази гледна точка, когнитивните модели могат да бъдат осмислени като функция на възприята, респективно усещанията, но и на мисловните операции. С други думи, когнитивните модели представляват симбиоза между непосредствените възприятия за обектите в обкръжаващия свят и субективните мисли. По този начин се формират модели, чрез които личността осъществява своето взаимодействие с околната среда. Въпреки своето огромно значение за функционирането на индивида, когнитивните модели могат да бъдат определени като вторични – конструирани на база информацията от първичните (основни) когнитивни процеси.

Основните когнитивни процеси във физическа среда

Една от класическите концепции в когнитивната психология оприличава човека в неговия познавателен аспект на компютър. За да може компютърът да борави с определена информация, тя първо трябва да бъде въведена чрез някое от подходящите периферни устройства. Едва след това тя може да бъде съхранена, обработвана и възпроизвеждана (Glavaš 2020). Ако бъде възприет този паралел, основните когнитивни процеси могат да бъдат представени, следвайки логиката на сравнението на човека с компютър.

Усещането е резултатът от въздействието на определен обект върху само един от петте сетивни органа. Това е най-малката единица информация, която може да постъпи от околния свят – звук, мисрис, вкус, топлина, светлина. Сами по себе си, усещанията носят информация за средата, но не и за обектите в нея. Когато усещания, свързани с конкретен обект бъдат съхранени и свързани логично, можем да говорим за възприятие. Възприятията са особено важни. Те са „междинно звено“, което от една страна отразява реалността, а от друга служи като „суро-

вина“ за по-сложните мисловни процеси. За да бъдат използване за извършване на мисловни операции, възприятият се съхраняват от паметта. Тя има способността да съхранява възприятията и връзките между тях докато те са полезни и значими за ориентацията на личността. Неактуалните или ненужни възприятия се забравят. Паралелно с всеки от основните когнитивни процеси се проявява вниманието, което може да бъде възприето като техен катализатор. От начина, по който функционира вниманието зависи и начинът, по който ще бъде реализиран всеки от познавателните процеси, а също така и какво ще бъде качеството на крайния резултат.

Основни когнитивни процеси в дигитална среда

Физическите обекти оказват въздействие върху комплекс от сетива, чрез което се постига формиране на пълно възприятие. В дигитална среда, процесът на формиране на възприятие протича по различен начин. Както вече бе изяснено, дигиталното съдържание стимулира и то прекомерно зрителния анализатор, но оставя безучастни останалите сетива. От тук, могат да бъдат изведени две следствия: 1. чрез зрението, в краткосрочната памет постъпва твърде голям обем информация за кратко време, което води до сензорно прегряване, а мозъкът регистрира тази информация като ненужна, поради което, само незначителна част от нея преминава в дългосрочната памет; 2. не се стимулират, респективно и не се развиват (също така и дегенерират) невронните групи в централната нервна система, които отговарят за разчитането на нервните импулси, постъпващи от сетивните органи. С други думи, възприемането на обекти чрез дигитални устройства се характеризира с твърде ниска информативна стойност. От друга страна, обектите в дигитална среда препятстват развитието на сензориката, не позволявайки на сетивната система да функционира пълноценно. Липсата на пълноформатна стимулация, неминуемо води до неефективност при обработването и съхранението на постъпилата, макар и оскъдна, информация.

Така може да се стигне до заключението, че в дигитална среда, обектите не могат да предизвикат необходимата сетивна стимулация, за да бъдат възприети в тяхната пълнота. А опитите да се формират възприятия за физически обекти в дигитална среда понижават ефикасността и ефективността на познавателните процеси.

Поради липсата на мултисензорна стимулация, свързана с един конкретен обект се формират и непълни възприятия за този обект. Усещанията за допир, температура, плътност, твърдост, мирис, вкус, които често съставляват значими характеристики на обектите, напълно отсъстват. Визуалните усещания са свръх интензивни, което означа-

ва, че се разминават с физическия образ на обекта. Същевременно се оценяват като не важни и не се запомнят. Слуховете или аудио усещания са опосредствани от технически средства за възпроизвеждане на звук, който в най-достоверния случай представлява отражение на звука, свързан с физическия обект. С тази изходна информация мозъкът трябва да изгради своето възприятие за конкретния обект. Логично е очакването това възприятие да бъде неточно, непълно и същевременно неустойчиво.

От невропсихологична гледна точка, запомнянето се свързва с изграждане на невронни връзки. Колкото повече неврони са ангажирани с определено възприятие, толкова по-устойчиво е то. Количеството на невронните връзки, ангажирани с едно възприятие се определя от два фактора: 1. колко често то се включва в извършване на мисловни операции; 2. с колко сетивна информация е свързано. Колкото повече сетивна информация се свърже с един обект и възприятието за него, толкова по-устойчиво става самото възприятие. При мисленето се използва възприятията, като най-често се експлоатират тези възприятия, които са най-устойчиви.

Казано по друг начин, устойчивостта на възприета и как те биха участвали при извършване на мисловните операции зависи основно от сетивната информация, с която те са обвързани. Така се разкрива огромната значимост на сетивата и тяхното пълноценно функциониране за ефективността на познавателните процеси. Ако на компютърът бъде подадена неточна или непълна информация е ирационално да се очаква, че той би съхранил, обработил и възпроизвел по пълноценен начин тази информация.

В света съществуват и такива обекти, които не могат да бъдат възприети чрез сетивата – космосът, вселената, атомът и т.н. Те се кодират в т.нар. абстрактни възприятия. В тях усещанията не участват пряко. Но абстрактните възприятия се формират на базата на конкретните възприятия. Ако в жизнения си път, индивидът не успее да формира пълноценни конкретни възприятия, не е уместно да се изисква от него да конструира релевантни абстрактни възприятия. Това би могло да се сравни с опит да се очаква от компютър да създаде графика на базата на една единствена стойност.

Възприятия, формирани в дигитална среда и пълноценно функциониране на личността

Посредством непълните и неточни възприятия може да се направи опит за обяснение и на редица други затруднения в пълноценното функциониране на личността. Индивидуалният опит може да бъде разбран като система от когнитивни модели. В техния състав се включ-

ват възприятията за обектите от битието. Ако представите не отразяват тези обекти в пълнота, то и когнитивните модели биха били ниско ефективни. Това значително възпрепятства ориентацията на личността в света. Естествената реакция на страх, тревожност и несигурност, лесно би довела до агресия или самоизолация (бий се или бягай). Това, неминуемо, поражда неудовлетвореност от личната преценка и себе-реализацията. Като закономерно следствие може да се очаква и лоша самооценка, която е в пряка връзка с Аз-образа. „Използването на интернет като изключително лесен начин за получаване на информация води до факта, че човек размива границите между собствените си възможности и възможностите на електронните устройства, приписвайки на себе си определени незаслужени успехи и постижения“ (Avdeeva, Kornilova 2020).

Емоционалните диспозиции на личността биха били осезаемо повлияни от неспособността за ориентация във физическия свят. Съвх емоционалните или абулични реакции могат да рефлектират върху отношенията с останалите хора, като по този начин се детерминира неумението или нежеланието да се удовлетворяват социални потребности на личността.

Знанията, по своята същност, се свързват със затвърждаване на съществуващи и формиране на нови възприятия и изграждане на връзки между тях. В този ракурс, знанията, като личностен конструкт, са силноподвластни на непълните и неточни възприятия. А езикът, най-грубо, може да бъде постулиран като код, чрез който се изразяват и възприемат възприятията и отношенията между тях. С други думи, личностните конструкти свързани със знанията и речта могат да бъдат силно детерминирани от възприятията формирани в дигитална среда.

Заклучение

Дигиталните технологии са неизменна и неделима част от битието на съвременния човек. Като част от реалността, е необходимо те да бъдат познавани и използвани по оптимален начин. Спрямо тях не бива да се поставя категоричен етикет „добри“ или „лоши“. Това са определяния, които могат да бъдат отнесени само към начина, по който ние ги използваме (Циркова 2020) Правилното отношение и доза могат да превърнат дигиталната среда в начин за осъвършенстване на познавателните процеси. Но загубата на преценка за норма и граница бимогла да постави нерешима дилема: В кой от двата свята – физически или дигитален – бихме били способни да живеем?

ЛИТЕРАТУРА

Василева, Н. (2019) Василева, Н. *Детска невропсихология*. София: УИ „Св. Климент Охридски“.

Медведская, Е. И. (2022) Особенности устойчивости внимания взрослых интернет пользователей. *RUDN Journal of Psychology and Pedagogics*, 19 No. 2, 304–319.

Циркова, Д. (2020) Бебето и дигиталните устройства. *Международната научна конференция „Дигитални трансформации, медии и обществено включване“*, БСУ, 118–124.

Avdeeva, E. A., O. A. Kornilova (2020) Influence of digital environment on the cognitive function of schoolchildren and students. *Cardiovascular Therapy and Prevention (Russian Federation)*, 21(3S):3331, DOI:10.15829/1728-8800-2022-3331

Carr, N. (2020) *The shallows: What the Internet is doing to our brains*. WW Norton & Company.

Eseryel, U., D. Jiang, D. Eseryel. (2021) New Findings on Student Multitasking with Mobile Devices and Student Success. *Journal of Information Technology Education: Innovations in Practice*, 20, 21–35.

Firth, J. at al. (2018) The “online brain”: how the internet may be changing our cognition. *World Psychiatr*, 18 (2), 119–129.

Glavaš, D. (2020) Basic Cognitive Abilities Relevant to Male Adolescents' Soccer Performance. *Perceptual and Motor Skills*, 127(4). DOI: 10.1177/0031512520930158

Hamilton, K., A. Benjamin. (2019) The Human-Machine Extended Organism: New Roles and Responsibilities of Human Cognition in a Digital Ecology. *Journal of Applied Research in Memory and Cognition*, 8(1), 40–45, DOI: 10.1016/j.jar-mac.2019.01.001

Jha, A., A. Arora. (2020) The Neuropsychological Impact of E-learning on Children. *Asian Journal of Psychiatry*, 54, (December).

Leve, R. (2022) How Cognitive Models Form. *The Complexity of Human Thought*, DOI: 10.1007/978-3-031-09104-9_4

Medvedskaya, E. (2022) Features of voluntary attention of adult Internet users. *Journal of Psychology & Clinical Psychiatry*, 13(2), 35–39.

Takeuchi, H. at al. (2018) Impact of frequency of internet use on development of brain structures and verbal intelligence: longitudinal analyses. *Hum. Brain Mapp.*, 39 (11), 4471–4479.

ЕМОЦИИ И ЕМОЦИОНАЛНА РЕГУЛАЦИЯ ПРИ ЕКЗИСТЕНЦИАЛНИ КРИЗИ

Бойко Панчев, Ирина Зиновиева¹

EMOTIONS AND EMOTIONAL REGULATION IN EXISTENTIAL CRISES

Boyko Panchev, Irina Zinovieva

Abstract: *People go through crises that threaten existence itself in a physical or social sense, called existential crises. An empirical study was conducted with semi-structured interviews with 71 individuals who had experienced an existential crisis: life-threatening illness, financial collapse, job loss with a subsequent prolonged period of unemployment and a drastic change in quality of life, loss of a parent in childhood or adolescence, and other. The main questions on which the analysis focuses are related to the experienced emotions and emotional regulation during and after the existential crisis. The data can be used both in therapeutic practice and for self-improvement and building resilience.*

Keywords: *existential crisis; emotions; emotional regulation; meaning; coping.*

Всеки човек преминава през трудни периоди, маркирани от болести, икономически проблеми, междуличностни конфликти, вътрешни противоречия и травми, но само част от тези преживявания влизат в категорията „екзистенциални кризи“, тоест застрашават самото съществуване на личността във физически или социален смисъл. Самите понятия „криза“ и „травма“ не са еднозначни и често пъти са рамкирани от определен културно-национален контекст. Общото е, че имат потенциала да разкъсат установената структура на Аза и да засегнат дългосрочно психиката на човека. Изходът от подобна криза, обаче, може да бъде както травматизиращ, така и градивен и дори да доведе до появата на устойчивост или посттравматично израстване.

Един от опитите за концептуализиране на екзистенциалната криза разграничава три аспекта: емоционален, когнитивен и поведенчески (Buténaité, Sondaité, Mockus 2016: 9). Емоционалният компонент включва болка, отчаяние, безпомощност, нарушено чувство за интегритет, емоционална уязвимост, вина, страх, безпокойство и самота. Когнитив-

¹ Представянето и публикуването на резултатите в тази статия станаха възможни благодарение на подкрепата на Фонд „Научни изследвания“ на Софийския университет „Св. Климент Охридски“ чрез проект номер 80–10–32/20.04.2023 г., финансиран от държавния бюджет, за което авторите изказват благодарност.

ният компонент се проявява като загуба на смисъл и цели, осъзнаване на собствената цел, загуба на лични ценности, осмисляне на ситуацията и вземане на решения. Поведенческият компонент се характеризира с ограничаващи действия, ритуали, загуба на връзки с другите, здравословни проблеми, зависимости, антисоциално поведение или нужда от терапия.

Още Виктор Франкл говори за екзистенциален вакуум, породен от липсата на смисъл на живота. Продължителното пребиваване в такова състояние, според В. Франкл, поражда ноогенна невроза. Но именно емоциите са тези, които могат за извадят човека от екзистенциален вакуум. Франкл свидетелства чрез своя опит в концентрационен лагер, че интензивните емоционално наситени мисли за близките хора, споделянето на емоции с другите затворници води до мобилизация на смисловата система, която генерира стремеж за справяне. Авторът разказва за спонтанни терапевтични сесии, които е провеждал с другарите си по нещастие. Наративът и звукът на човешкия глас в тишината на нощта в лагера зарежда затворниците с желание да доживеят до края, подтиква ги да търсят смисъл, в името на който да преминават през абсурда на ежедневието.

Изследванията показват, че по време на екзистенциална криза хората изпитват емоционална уязвимост, широк спектър от емоции и загуба на контрол върху чувствата (Buténaitè, Sondaitè, Mockus 2016: 10). Това най-често се установява при хора, които очакват смъртта поради терминални болести (Fonseca 2011). При тях се установяват и по-крайни емоции като паника (Yang et al. 2010) и депресия (Mascaro, Rosen 2005).

Друга линия на изследвания върху екзистенциалните кризи е фокусирана върху ролята на религиозността и духовността при лечението на болестта и емоциите, които религиозните хора изпитват в такива ситуации (Padela, Curlin 2012; Phelps et al. 2009). В дискусиата по това доколко религиозността подпомага справянето с екзистенциалните кризи, голяма част от авторите настояват, че за да се отговори на този въпрос, е необходимо да се работи и с нерелигиозни хора. Освен религията, основополагащ фактор за това какви емоции се изпитват при екзистенциални кризи и каква емоционална регулация се актуализира, е и културата. Една добра илюстрация представлява изследване върху изпитваните емоции и справянето в борбата с онкологични заболявания при корейски респонденти (Ahmadi et al. 2016).

Изследвания за изхода от екзистенциалната криза установяват, че в някои ситуации може да се говори за връщане в изходна позиция (възстановяване) след преминаване през травматично преживяване, а в други личността може да извлече полза от по-висок порядък във функ-

ционален и психологически план и да постигне пост-травматично израстване (Ionescu 2011).

Цел и методика на изследването

Целта на настоящото изследване е да проследи протичането и резултатите от преживени екзистенциални кризи. Основните въпроси, върху които е съсредоточен анализът, целят да се установят емоционалните нагласи към преживяното по време и след екзистенциална криза, да се хвърли светлина върху когнитивната преработка на станалото и измененията в цялостния емоционален фон на участниците.

Изследването е направено с помощта на полуструктурирани интервюта. Участват 71 пълнолетни лица. Полът и възрастта (освен пълнолетието) не са определящ фактор при подбора. Основният критерий е преминаването през екзистенциална криза – животозастрашаваща болест, финансов колапс, загуба на работа с последващ продължителен период на безработица, водещ до драстична промяна на качеството на живот, загуба на родител в детството или юношеството, травмиращ развод и др. Наративите на изследваните лица бяха подложени на контент анализ от типа концептуален клъстър анализ. Оформилите се смислови теми, за всеки един от въпросите, бяха групирани като основни клъстъри.

Всеки интервюиран е бил осведомен за целта на изследването, получил е уверение за конфиденциалност и е дал съгласие за участие.

Изследователски въпроси

1. Може ли да си спомните какво почувствахте по време на тази сериозна криза?

а) Чувствали ли сте се по същия или подобен начин друг път в живота си?

2. Как обичайно преживявате трудностите в живота си?

3. Някои хора са склонни да се фокусират върху негативното, други предимно върху позитивното. Вие как виждате себе си?

Преживявани емоции по време на екзистенциална криза

Най-често прозиращите от отговорите чувства и емоции са комплексни и силно нюансирани. Прави впечатление свързващият елемент в повечето отговори, а именно *страданието*. То е предизвикано от сложна амалгама от преживявания и интерпретации, но сякаш болката – психична или физическа, е новата реалност. При протичане на травматичното събитие остава усещането, че един от важните елементи, съпътстващ емоционалното състояние на участниците, е *моментното отчуждение* от познатата до този момент заобикаляща реалност. Това

ново чувство на отделяне е един от аспектите на болката, независимо дали става въпрос за гняв, несигурност, страх, изненада, раздяла и т. н.

В настоящето изследване, чувството на отделяне, като аспект на страданието, сякаш придобива форма на инициация или ритуал – портал, водещ към бъдеще с различен потенциал и неясни контури, чието успешно преминаване подготвя инициирания за предстоящото ново. В този контекст оформилите се основните групи преживявания са: 1) Чувството за несигурност, дезориентация и безпомощност; 2) Усещане на тъга и празнота; 3) Гняв и обида; 4) Страх и ужас; 5) Изненада и учудване; 6) Отричане на случилото се; 7) Отвращение; 8) Чувство на вина и срам и 9) Чувство на облекчение.

Необходимо е да се обърне внимание, че тук не става въпрос за ясни разграничения, а за формулировки, преливащи една в друга, но с по-голяма концентрация на емоционален заряд и когнитивно осмисляне в съответната категория.

1) Чувство на несигурност, дезориентация и безпомощност, участниците описват състоянията си като: безсилие, обърканост, притеснение, безсмислие, да се чувстваш гадно и други. Ето в най-сбитата форма съдържанието на един от отговорите: „...чувствам се наранена, съмнение за неистинност...“. В този случай травмата е свързана с тежки трудности във връзката и изневяра на партньора. Въпреки, че цитатът включва думата „наранена“, причината е несигурността от връзката. Анализирайки интервютата, става ясно, че контекстът играе детерминираща роля при отнасянето към групата от преживявания.

Друг участник отговаря (на първия въпрос) със следното: „Неразбрана, обидена, засегната...“. Тук виждаме един още по-ясно изразен, широк спектър от чувства и емоции, навлизащи в територията на някои от другите смислови твърдения, но отново основният емоционален заряд, взимайки под внимание и спецификата и контекста на преживяваната травма (разбити връзки и застрашаващо финансово затруднение), го поставя в настоящата група.

Ето още няколко цитата принадлежащи към първото смислово твърдение (чувство на несигурност, дезориентация и безпомощност): „... обърканост, страх, тревожност...“, „развитие на паническо разстройство и натрапчиви мисли, тъга...“, „...необяснение защо това се случва“.

2) Усещането за празнота и тъга е второто смислово ядро.

В контекста на първия въпрос, емоционалните състояние от това смислово твърдение са описани с думи като „празнота“, „безсилие“, „гняв“. Един от участниците казва, че се чувства „празна... Чувство, че съм никой“, друг заявява, че изпитва „Чувства на силна болка, празнота, която дори днес все още се усеща“. Той не се е чувствал по подобен

начин преди въпросното травматично събитие. Тук също, липсата на подобно преживяване преди настоящата травма, сякаш се свързва с по-болезнено преживяване на настъпилата криза, но и отваря възможност за преодоляването ѝ. Ето какво отговаря същият интервюиран на въпрос, свързан с промените в нагласите за света и себе си при екзистенциална криза: „Разбирането, че материалните неща идват на второ място и че на първо място винаги идват чувствата и връзките с хората е главната промяна“. Същият определя преминаването през кризата като инициатор на „по-духовно ориентиран живот“ и на „осезателна промяна“. Прави впечатление връзката между уникалността на болката от отделянето (от позната реалност, близки, колективен наратив и т. н.), за която става въпрос в началото на текста и съответното възстановяване и появата на нова, по-ясно осъзната и ценена свързаност с другите.

3) Страх и ужас е още едно от основните твърдения, отнасящи се до първия въпрос. Ето някои от цитатите: „Имах чувството, че някой ме е намушкарал в сърцето, за момент забравих за цялата физическа болка, която имах“; „В ступор...“; „Изпитах ужас...“; „Уплаха и шок. Уплахата беше в момента, в който видях, че кракът ми беше килнат, счупен на две. И страха от това непознато място... голяма уплаха“.

Един от участниците, описващ чувствата и емоциите си като: „... ужас...“ и заявяващ, че не се е чувствал по подобен начин преди, на въпроса: „Това промени ли някакъв начин нагласите Ви за света и за самия Вас?“ – отговаря следното: „... появи се чувство на свобода...“. Отново имаме индикации за преодоляна криза и успешно преминалата инициация, невъзпрепятствани от продължила във времето емоционална толерантност към подобно състояние.

4) Гняв и обида е следващото смислово ядро. Тук виждаме изрази като: „...тревожност, гняв“; „Като в затвор... тая екзистенциална криза... ми показва какъв не искам да съм“; „... имаше и гняв, и обида, най-вече обида... усещах много тежка празнина... болката ми беше не само емоционална, а докарваше и физически усещания“. Отново виждаме флуидните граници на твърденията, комплексността на емоционалните състояния и необходимостта от контекстуализация за правилното разбиране на всеки наратив.

5) Изненада и учудване до шок е следващото открито се група емоции. Тук намираме изрази като: „Добре, че бях седнал на земята, сигурно щях да падна... Не бях подготвен за подобно нещо, беше шок за мен“. Този участник твърди, че в миналото „В такава дупка, такава празнота не съм чувствал“. Съответно на въпроса относно промяната на нагласите към себе си и света заявява: „... по-скоро бих казал, че е променило мен самия... човек, който е преживял нещо такова, трябва

да се опитва да помага и на други...". Отново виждаме модела на пре-работената травма, свързан с уникалността на личното преживяване.

Ето какво казва още един от участниците: „Първо се проваляте емоционално, пропадате психически, не знаете какво да правите... все още ви казват да чакате, но това, чакането, ви прави повече нервен и експлозивен“.

6) Отричането на случилото съдържа и елементи на замръзване и изненади. Ето няколко примера: „Аз дори не осъзнах, че това ми казва майка ми... усетих, че това няма как да се случва... не вярвах, че това се е случило“; „... в ступор...“; „В самото начало много не знаех какво ми се случва“.

Един от участниците сподели следното: „... игнорирах, че има някакъв проблем... почувствах страх, че може да стане нещо лошо... И накрая желание да се преборя“. В казаното се преплитат отричане, страх и борбеност, съдържащи и желание за живот и позитивно очакване. Успешното преминаване през страданието сякаш е предопределено. Ето и отговора на въпроса дали се е чувствал така преди: „Не, това е един от най-страшните моменти“.

7) Отвращение, с елементи на тъга и отделяне е следващият клъстер: „Трябваше да свикна, че имам нови имена и че съм нов човек, и че има друг човек, на когото да казвам татко. Това ми беше най-трудно“. Успешното интегриране на травмата личи от думите: „... родител е този, който те е отгледал и който е бил до теб в трудни моменти“. Същият участник повтаря този цитат, макар и леко перифразиран, няколко пъти като отговор на въпроси, свързани с предишното изследване, за което вече стана въпрос (промени в нагласите за света и себе си при екзистенциална криза). Тъгата все пак остава като фон, но тук, парадоксално, тя допълва интеграцията на травмата, като свързаност с другите и континуитет на автобиографичния разказ: „По-скоро бих дал съвет на родителите ми да не се опитват да ме дистанцират толкова от истинския ми баща и да не го изтриват от живота ми“.

8) Чувството за вина и срам. Ето какво споделя един от участниците: „... чувствах най-вече вина... Обвинявах се много... и до някаква степен и срам...“.

Друг описва чувствата си по следния начин: „... беше микс от вина... чувствах се като най-тъпия човек на света... и това ме караше да се чувствам отвратително...“. На въпроса „Това промени ли нагласите Ви за света и себе си?“ – същият интервюиран споделя: „... и да и не... станах крайна спрямо мъжете... не го приемам толкова романтично...“. Виждаме амбивалентност, която би могла да се приеме за адаптивност, вземайки под внимание отговора на въпроса „Какво смятате, че научихте в следствие на тези събития?“ – „... се преоткрих наново

и почнах пак да изпитвам чувства... Научих се да обичам повече себе си... да поставям граница“.

9) **Чувство на облекчение** е следващото смислово твърдение в контекста на първи въпрос. Изразено е с думи като: „облекчение, че нямам ангажменти, просто и психически се освободих“. Същият участник, на въпроса „Какво смятате, че научихте от тези събития?“, свързан с промяната на нагласите при екзистенциална криза, отговаря: „Не вървят ли нещата, просто няма смисъл от компромиси“. На друго място в наратива интервюираният споделя: „Трябваше да го направя много по-рано... Едно е да си на 29. Друго е да си на 40. Да не се отлага“.

Друг участник заявява: „Край на проблемите, виковете, плача... сега, като минаха години... започна истинското скърбене и осъзнаване какво всъщност се е случило“. Интерес буди отговорът на същия участник на въпрос от изследването за промяната на нагласите към света и себе си при екзистенциална криза: „... да не се чудиш, да не те е страх, просто си тръгваш, за да не се губят години“.

Смисловото съдържание в отговорите и на двамата цитирани участници са почти идентични. И двата наратива обрисуват ситуация, когнитивно оценена като тежка и продължила във времето. Усещането за облекчение, появило се като следствие от развод, съдържа известна амбивалентност, породена от факта, че прекратяването на съжителството би могло да се разглежда като криза, но емоционалното преживяване и когнитивното дефиниране на страданието от връзката са по-болезнени от самата раздялата.

Гореспоменатите примери са илюстрация на един много по-широк спектър от наративи със сходно развитие и емоционални характеристики.

Заключителна дискусия

Цялостният анализ на интервютата потвърждава, че границите между различните смислови твърдения, извлечени от отговорите на поставените въпроси, са по-скоро флуидни и преливащи една в друга. Контекстът е решаващ за разграничаването им. Любопитно е да се отбележи, че наблюдаваме същата тенденция и в цитираното вече предишно изследване, свързано с промените в нагласите за света и себе си при екзистенциални кризи.

Отбелязаната от други автори тенденция голяма част от пациентите, страдащи от психосоматични заболявания да са изключително неосъзнати и неинформативни по отношение на емоционалните си преживявания (Цветкова, Гърков, Кирилов 2022) не се наблюдава след нашите респонденти. Те не само искат, но и умеят да изразят емоционалните си преживявания по време на екзистенциални кризи.

Прави впечатление, че въпреки интензитета и разнообразието на изразените негативни емоции и чувства, отговорите свидетелстват за една цялостна позитивна нагласа към настоящето и положителна интеграция на преживяното в актуализирания автобиографичен наратив. В този контекст намираме известна прилика с *устойчивостта*, дефинирана като успешна адаптация, въпреки риска и трудностите (Fröhlich 1997).

Проследявайки съдържанието на отговорите и заобикалящия ги контекст, почти всички интервюирани преживяват и обработват кризата чрез взаимодействие с емоционално и инструментално значими за тях други. След първоначалния дистрес, провокиран от връхлетялата криза, близките са тези, които подклаждат и поддържат едно оптимистично чувство на правота, което оцветява познанието за случилото се и играе роля в създаването и поддържането на нова смислова рамка (Зиновиева, 2010).

Реконструирането и реинтеграцията на негативния опит в позитивен (Кабаджова 2022; Петкова, Цонева, Видева и Кирилов 2009) е съществен аспект на преминаването през екзистенциални кризи. Настоящото изследване отваря възможност и за проучване на евентуална поява на посттравматично израстване (ПТИ) или присъствието на предпоставки за появата му. Прави впечатление приликата между някои от изброените вече групи емоционални преживявания и петте фактора, измервани с цел установяване на за пост-травматично израстване: сила на личността; свързаност с другите; нови възможности; духовна промяна и ценене или удовлетвореност от живота (Tedeschi et al 2018).

ЛИТЕРАТУРА

Зиновиева, И. (2010) *Смисъл и смислова регулация на поведението*. София: Издателство „Продуцентски център ЛМ“.

Кабаджова, Г. (2022) Значението на преноса и контрапреноса в терапевтичния процес. В: *Психологията – традиция и съвременност*. И. Зиновиева, Л. Андреева и С. Карабелова (ред.). София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 446–454

Петкова, П., Цонева, Н., Видева, Д., Кирилов, Г. (2009) Реконструиране и реинтегриране на позитивния опит и функционални вярвания в когнитивно-поведенческата психотерапия. *Когнитивно-поведенческа психотерапия*, 1.

Цветкова, Л., Гърков, Г., Кирилов, Г. (2022) Психометрични характеристики на българската версия на скала за алекситимия на Торонто (TAS-20). В: *Психологията – традиция и съвременност*. И. Зиновиева, Л. Андреева и С. Карабелова (ред.). София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 116–125.

Ahmadi, F., Park, J., Kim, K. M., Ahmadi, R. (2016) Exploring Existential Coping Resources: The Perspective of Koreans with Cancer. *Journal of Religion and Health*, 55: 2053–2068, 2016.

- Buténaité, J., Sondaité, I, Mockus A.** (2016) Components of Existential Crisis: A Theoretical Analysis. *International Journal of Psychology: Biopsychosocial Approach*, 18: 9–27.
- Fonseca, J.** (2011) Ageing-Towards-Death. *Journal of the Society for Existential Analysis*, 22 (2): 325–343.
- Fröhlich, W. D.** (1997) Fröhlich, W. D. *Dictionnaire de la psychologie*. Paris.
- Ionescu, S., Jourdan-Ionescu, C.** (2011) Évaluation de la résilience. In: *Traité de résilience assistée*. Serban Ionescu (Ed.). Paris: PUF, 62-135
- La Cour, P., Hvidit, N. C.** (2010) Research on Meaning-Making and Health in Secular Society: Secular, Spiritual and Religious Existential Orientations. *Social Science Medicine*, 71 (7): 1292–1299.
- Mascaro, N., Rosen, D. H.** (2005) Existential Meaning's Role in the Enhancement of Hope and Prevention of Depressive Symptoms. *Journal of Personality*, 73: 985–1014.
- Padela, A. I., Curlin, F. A.** (2012) Religion and Disparities: Considering the Influences of Islam on the Health of American Muslims. *Journal of Religion and Health*, 52 (4): 1333–1345.
- Phelps, A. C., Maciejewski, P. K., Nilsson, M., Balboni, T. A., Wright, A. A., Paulk, M. E. et al.** (2009) Religious Coping and Use of Intensive Life-Prolonging Care Near Death in Patients with Advanced Cancer. *The Journal of the American Medical Association*, 301 (11): 1140–1147.
- Tedeschi, R. G., Shakespeare-Finch, J., Taku, K., Calhoun, L. G.** (2018) *Post-traumatic Growth: Theory, Research, and Applications*. New York
- Yang, W., Staps, T., Hijmans, E.** (2010) Existential Crisis and the Awareness of Dying: The Role of Meaning and Spirituality. *Journal of Death & Dying*, 61 (1): 53–69.

PSYCHOLOGICAL ASPECTS OF SELF-COMPASSION

Maria Vassileva

Abstract: *The current paper summarizes latest research on self-compassion in scientific literature. Links of self-compassion to Big 5 personality traits are discussed, as well interaction with compassion to others. Self-compassion has strong implications for well-being and positive psychological functioning, which is subject to ongoing research. Studies also highlight the role of self-compassion for improvement motivation and learning. Research on self-compassion and self-esteem as ways of relating to oneself is presented, as well as on the relationship between self-compassion and self-criticism.*

Keywords: *self-compassion; compassion; well-being; self-esteem; self-criticism; learning; improvement motivation.*

Self-compassion lacks uniform definition, similarly to compassion. Two major streams emerge in defining self-compassion, inspired by Buddhism and evolutionary theory respectively. Both approaches reflect culturally different worldviews. The author will provide a brief overview and focus on some important aspects of both approaches.

K. Neff introduces the Buddhist-inspired approach, claiming that self-compassion is compassion targeted to the self (2003a). In Eastern cultures, interdependence is highly valued. Therefore, compassion and self-compassion blending into one construct seem to be in line with the interdependence permeating Eastern culture. K. Neff defines self-compassion as compassion with the specific object of compassion being the self (2003a). More specifically, self-compassion comprises three elements, which “interact so as to mutually enhance and engender one another” (Neff, 2003a: 89). From that point of view self-compassion can also be seen as “emotion regulation strategy” (Neff, 2003b: 225). The three elements are: a) self-kindness; b) common humanity; c) mindfulness.

a) Self-kindness – offering unconditional acceptance rather than judging oneself for imperfections (Neff 2020). Self-kindness is extremely relevant during times of difficulties, rejection and failure, regardless of whether we consider ourselves guilty or not. Offering self-kindness seems easier when the pain occurs through circumstances beyond our control. The opposite of self-kindness is self-judgment. Self-judgment often translates in rejection of own thoughts, feelings and self-worth (Brown, 1999), thus the suffering

from the rejection above may in fact exceed the situation causing the suffering (Germer 2009).

b) Common humanity is “acknowledgment of the shared human experience, understanding that being human inherently includes the experience of pain, imperfection, and difficulty” (Neff 2020: 3). Common humanity is the recognition that we are all human and inevitably make mistakes and suffer. Common humanity also helps overcome the feeling of isolation that inevitably accompanies sufferers from the rest of humankind who may appear happy and satisfied.

c) Mindfulness – “awareness of one’s present moment experience of suffering, without exaggerating negative aspects of oneself or one’s life experience” (Neff, 2020: 3). Being mindful is being in the present, without obsessing about the past or the future. In case of suffering, it also entails the need to acknowledge the pain and step back away from the problems, instead of immersing oneself in their immediate solution and risking drowning deeper into emotions. Mindfulness also reminds of the ancient adage “This, too, shall pass”. The awareness of every present moment passing by helps overcome the experience of pain and realize objectively the big picture within the framework of one’s own life and humanity. The opposite of mindfulness is over-identification (Neff 2003a).

The three elements of self-compassion are not mutually exclusive and each of them is thought to strengthen and influence the others (Neff 2003a). Being self-kind may enable a person to be more mindful and connected to others. Similarly, being present helps one to avoid self-judgment and to relate to the overall human condition. Finally, common humanity is also inextricably linked to mindfulness and self-kindness.

Unlike the Buddhist-inspired definition of self-compassion, P. Gilbert introduces the evolutionary approach to compassion and self-compassion, claiming that compassion evolved from our capacity to form attachments and caring (2010). The evolutionary approach is more consistent with the high value that Western cultures place on independence.

Before delving deeper into self-compassion, it is important to clarify existing definitions of compassion. Compassion is a form of other-focused concern, therefore closely related to similar constructs, such as empathy and sympathy. Compassion derives from the Latin word “*compati*”, which means “to suffer with”. As the origin of the word suggests, compassion is inextricably linked to suffering. Human suffering is part of life and can take various forms such as physical, emotional and spiritual (Schulz et al. 2007). Compassion is central concept in most religious and spiritual traditions. Currently, there is no agreement on the definition of compassion in scientific

ic research. Three main streams emerge in compassion definitions: compassion as multidimensional construct, as emotion and as motivation.

COMPASSION AS MULTIDIMENSIONAL CONSTRUCT

According to Kanov et al. (2004: 820), compassion involves three elements: “noticing, feeling and responding”. Latest research suggests a variety of proposed definitions and elements. In trying to provide a more unified understanding of compassion, Strauss et al. (2016) review and compare alternative definitions and highlight five recurring elements: recognizing suffering; understanding the universality of suffering; emotional resonance; tolerating uncomfortable feelings; motivation to act.

COMPASSION AS EMOTION

Some researchers view compassion as emotion. Within this group, R. Lazarus considers compassion to be a distinct emotion (cited in Goetz, Keltner, & Simon-Thomas 2010). According to R. Lazarus compassion is “being moved by another’s suffering and wanting to help” (1991: 289). Batson and Shaw view compassion as a vicarious emotion (1991). Another group of researchers consider compassion to be a type of love or sadness (Sprecher & Fehr, 2005) and use the term “compassionate love” towards other fellow humans, not necessarily in-group members.

COMPASSION AS MOTIVATION

P. Gilbert explores compassion through an evolutionary lens and defines “compassion as a “higher order motive” (2020: 4) leading to an “algorithm of caring” (Gilbert 2020: 4). When distress is present, it creates stimulus to provide care and alleviate suffering. Thus, compassion involves “sensitivity to suffering in self and others with a commitment to try to alleviate and prevent it” (Gilbert 2014: 19). Defined as “superior motive”, compassion in the form of motivation or intention for action is the distinguishing element of sympathy according to A. Schopenhauer (1965, cited in Wispé 1991: 29).

The author believes there is sufficient support for the view that compassion is multidimensional construct, encompassing cognitive, emotional and motivational components, which is also the leading understanding of compassion in contemporary research. Going back to the definition of self-compassion (Neff 2003a), the question arises of whether the self can be the subject and object of compassion simultaneously. Neuroimaging studies confirm that the same brain regions are activated during self-compassion (via self-assurance) and compassion for others (Longe et al. 2009). The above finding could support the notion that the two constructs (compassion and self-compassion) are similar or activate similar processes. In psychological research the constructs above been studied predominantly in isolated man-

ner from each other. Studies exploring the link between compassion and self-compassion have provided inconsistent results, therefore it is still debatable whether they are independent or separate, but related constructs (Strauss et al. 2016).

The author agrees that the difference in definitions and measurement of the constructs could explain the inconsistency of the reported relationships between compassion and self-compassion (Lopez et al. 2018; Strauss et al. 2016).

SELF-COMPASSION AND BIG FIVE PERSONALITY TRAITS

In a study with 177 respondents (Neff, Rude, & Kirkpatrick, 2007) self-compassion was negatively associated with neuroticism ($r=-0.65$). The same study reported positive correlations between self-compassion and extraversion ($r=0.32$), conscientiousness ($r=0.42$) and agreeableness ($r=0.35$). Agreeableness as a trait is linked to better relations with others, which should be in sync with the kindness and warmth projected by self-compassionate individuals. Further, self-compassion also entails greater social connectedness (Neff 2003a). However, the study by Neff, Rude and Kirkpatrick (2007) did not explore the relations to the 6 components of agreeableness, as self-compassion may be linked to a particular component such as compliance, tendermindedness, etc. (Barnard & Curry 2011).

The negative correlation between self-compassion and neuroticism is in line with previous studies reporting a negative link between self-compassion and depression, anxiety and rumination (Neff 2003b). The link between self-compassion and extroversion may be related to self-compassionate people being better connected socially, as well as to their absence of worry about the perception they make on other people when communicating. Further, openness to experience did not demonstrate a link to self-compassion. Interestingly, self-compassion was positively linked to reflective wisdom ($r=0.61$), personal initiative ($r=0.45$) and curiosity/exploration ($r=0.28$). Finally, self-compassion was found to predict positive psychological functioning above and beyond the Big 5 personality traits (Neff, Rude & Kirkpatrick, 2007).

Of course, the correlational design of the studies above precludes us from determining causality between personality traits and self-compassion. It is quite likely that personality traits and self-compassion mutually reinforce each other. For example, neuroticism being linked to higher anxiety and depression may lead to lower self-compassion. At the same time, higher self-compassion may soften neuroticism. There may be other factors at play in addition to personality traits that could explain individual differences in self-compassion.

SELF-COMPASSION AND WELL-BEING

In the domain of self-compassion, research has confirmed the positive link between self-compassion and psychological well-being. Being self-compassionate implies being concerned for one's own well-being so that pain can be healed (Neff, 2004). In order to quantify the amount of self-compassion objectively, Neff developed the Self-compassion scale (2003b). Her research established a positive link between self-compassion (measured by the self-compassion scale) and mental health (measured by self-criticism, neurotic perfectionism, depression, rumination and anxiety). At the same time, a positive link was confirmed also between self-compassion and life satisfaction, emotional intelligence and social connectedness (Neff, 2003b).

Neff, Rude and Kirkpatrick (2007) reported positive link between self-compassion and happiness ($r=0.57$), self-compassion and optimism ($r=0.62$) and self-compassion and positive affect ($r=0.34$).

Self-compassion has been inversely correlated with various symptoms of psychopathology such as depression, anxiety, self-criticism, rumination (Neff, 2003a). Even when controlling for self-criticism, which is a predictor of depression and anxiety, self-compassion serves as protective factor (Neff, 2003a). According to Mikulincer and Shaver (2007) temperament and attachment experience influence our ability to be self-reassuring. In research by Rockliff et al. (2008) heart rate variability and cortisol were used to track response to compassion-related images. The participants with high self-reassurance had a soothing and calming response, whereas the ones higher in self-criticism and psychopathologies responded as if to a threat. Self-criticism and self-reassurance are two aspects of self-relating, which get activated when threats to the self are perceived (Longe et al. 2009).

A meta-analysis of 14 relevant studies by Macbeth and Gumley (2012) reported that higher self-compassion is associated with lower common psychopathology such as depression, anxiety and stress. The effect of the relationship is large and estimated at $r=-0.54$ (Macbeth & Gumley 2012). The mechanism through which self-compassion contributes to improved mental health is through "changing the person's relationship with their problems" (Macbeth & Gumley, 2012: 546) or a healthier relationship of self to the self (Neff, 2003a; Neff, 2003b). In a study of 328 community adults by Lopez et al. (2018) self-compassion was related to less depressive symptoms, and lower negative affectivity while also to higher positive affect. The above effects could be attributed to the absence of self-judgment and the presence of warmth and reassurance in the face of mistakes, failures and setbacks (Neff, 2003a).

Self-compassion has been negatively linked with depression, anxiety, self-criticism and rumination (Neff 2003a). Self-compassion was reported to be negatively linked to various maladaptive conditions (anxiety, depres-

sion) in research by Neff, Kirkpatrick and Rude (2007) and by Neff (2003b). In a study of 271 non-clinical undergraduates the relationship between self-compassion and depression was mediated by rumination (Raes, 2010). In the same study the relationship to anxiety was mediated by rumination and worrying. Higher levels of self-compassion are linked to lower levels of rumination (Neff & Vonk 2009; Neff 2003b). Rumination refers to a repetitive negative thought patterns regarding self and causes and consequences of thoughts, feelings and events (also referred to as brooding) (Raes, 2010). Self-compassion softens negative reactions to negative life events – real, hypothetical and experimentally induced (Leary et al. 2007). This is attributable to the tendency by people with higher self-compassion levels to ruminate less, resulting in less depression and anxiety. Self-compassion acts as a protecting factor against compassion fatigue and burnout (Dorian & Killebrew 2014).

Self-efficacy in alleviating suffering is positively related to compassion experience (Hoffman, 1981). Self-efficacy is linked to responding to the requirements of the situation in these cases. Beshai et al. (2018) suggest that self-compassion may influence emotional flexibility through self-efficacy (perceived or real). By taking impartial account of emotions one is able to respond with self-compassion, which helps boost self-efficacy in dealing with unpleasant and traumatic life events (Beshai et al. 2018).

Self-compassion is also linked positively to optimism and happiness (Neff, 2003b; Neff, Rude & Kirkpatrick 2007). In situations evoking unpleasant emotions self-compassionate individuals retain a better coping ability by keeping perspective and avoiding overidentification (Neff, Kirkpatrick & Rude, 2007; Leary et al., 2007). Thus, self-compassion has important advantages for coping with inevitable unpleasant life turns and acts as an antidote (Leary et al., 2007). Self-compassionate people also demonstrated lower negative affect in response to lab-based stressors such as negative personal feedback (Leary et al., 2007, Study 3).

In an interpretive phenomenological study Pauley and McPherson (2010) concluded that depressed individuals experienced the opposite of self-compassion. Being self-compassionate was difficult for respondents either because they did not believe they have the skills to be self-compassionate or because depression and anxiety interferes with self-compassion. Participants diagnosed with depressive or anxiety disorder completed semi-structured interviews. Some key themes emerged from analysis of the transcripts. First, participants reported that they had not experienced self-compassion, or it was very limited due to “long-standing” negative attitudes towards oneself (Pauley & McPherson, 2010: 136). Second, participants reported that self-criticism and deficiency in self-compassion increased when they felt anxious or depressed. In addition, they tended to

focus on the negative aspects of events as well as to feel isolated from others by being self-judgmental and losing desire to self-care. Thus, self-compassion marks the healthy emotional functioning. The lack of self-compassion can be result of either losing ability to be self-compassionate or never having experienced it. The study also threw light on the experience of compassion, which is perceived by participants as involving action beyond sentiment (Pauley & McPherson 2010).

SELF-COMPASSION AND SELF-ESTEEM

Self-esteem can be viewed as a “self-relating process based on feeling able and competent to achieve life goals” (Petrocchi, Dentale, & Gilbert, 2018: 1). Self-compassion and self-esteem have different correlates. For example, self-esteem is positively correlated to narcissism in two studies (Neff, 2003b, Neff & Vonk, 2009), whereas self-compassion is not.

Self-compassion has been linked to self-esteem in several studies (Leary et al, 2007; Neff & Vonk, 2009). According to Neff and Vonk (2009) self-compassion and self-esteem reflect different ways of thinking and feeling about oneself. Self-esteem is a reflection of the overall feeling of self-worth and therefore has impact on the individual psychological functioning (Tafarodi & Swann, 1995). Since self-esteem may be affected not only by own evaluations of self, but also by “perceived evaluations of others” (Cooley, 1964, cited in Neff & Vonk, 2009: 24), self-esteem can fluctuate. In an effort to preserve high self-esteem certain individuals may be more prone to narcissism, ego-defending, downward social comparisons etc. (Neff & Vonk, 2009). In other individuals self-esteem can be stable and independent of “particular outcomes and social approval” (Neff & Vonk, 2009: 25), which is in line with the construct of true self-esteem suggested by Deci & Ryan (1995). Similarly, Neff (2003a) has advanced the notion of self-compassion as an attitude towards the self that is not contingent on self-worth or on particular outcomes, which reflects a major difference between self-compassion and self-esteem.

Self-compassion and self-esteem are reported to be moderately correlated (Neff, 2003a). In a large community sample Neff and Vonk (2009) confirmed the correlation between self-compassion and global self-esteem ($r=0.68$), and negative link to contingent self-esteem ($r=-0.47$). The result above is in line with the characteristics of self-compassion being independent from evaluations of the self, unlike contingent self-esteem. Further, when controlling for self-esteem, self-compassion levels were predictive of depression and anxiety (Neff, 2003a). Self-compassion uniquely contributed to self-esteem instability, social comparison, public self-consciousness, self-rumination, anger and need for cognitive closure (Neff & Vonk 2009). In addition, self-compassion was confirmed to negatively predict outcomes above

to a higher degree than self-esteem. Narcissism on the other hand was not correlated to self-compassion once accounting for self-esteem (Neff & Vonk 2009). The above conclusions also support the hypothesis that self-compassion is stronger predictor of ego-based reactivity than self-esteem (Neff & Vonk,2009). Leary et al. (2007) report that low self-compassion is related to distorted self-knowledge, whereas both high and low self-esteem and related to distorted self-knowledge. The self-ratings that most closely matched others' ratings in an experiment were exactly for participants with high self-compassion (Leary et al. 2007).

Indeed, people who have more self-compassion are more likely to activate the self-soothing system in times of rejection and failure than to focus on social perceptions and activate the threat system by stressing about what others think of their failure and rejection. Leary et al. (2007) suggest that self-compassion may serve as a buffer against narcissism and may be especially beneficial exactly for people with too low or too high self-esteem.

SELF-COMPASSION, SELF-CRITICISM AND SELF-IMPROVEMENT

Self-criticism has been viewed as a way one "interacts with oneself" (Waite, Knight, & Lee, 2015: 1202) in relation to issues such as being imperfect in a certain way. Self-compassion has been inversely related to self-criticism ($r=-0.65$) in a study conducted by Neff (2003a). At the same time, in research self-criticism and self-judgment have often been used synonymously (Barnard & Curry 2011). Self-compassion is inversely linked to self-criticism (Neff, 2003b) but is compatible with maintaining high personal standards. In a study by Neff, Rude and Kirkpatrick (2007) self-compassion was associated with personal initiative to make important changes as well as with personal growth in an American sample. By providing "emotional safety" one can see "self clearly without fear of self-condemnation, allowing one to more effectively change harmful patterns of behavior" (Neff, 2003a: 87).

Breines and Chen (2012) confirmed their hypothesis that self-compassion helps self-improvement motivation across 4 distinct experiments. In one experiment participants were asked to describe a case of moral transgression, related to guilt or regret. The participants who underwent a self-compassion induction demonstrated higher motivation to make amends or avoid making similar transgression in the future than the participants under a self-esteem condition. Another experiment demonstrated that following a test failure with self-compassion induction is linked to increase in self-improvement behaviour (expressed as time studying) compared to self-esteem induction. Thus, the self-compassionate approach to failure resulting in higher self-improvement motivation and behaviour has direct impact on performance outcomes. Self-compassion was also shown

to influence self-improvement mind-set in sense of the malleability of certain weaknesses. Finally, self-compassion induction was related to “upward social comparison” or seeking contact with other people with similar weakness but who have overcome it successfully (Breines & Chen, 2012: 1).

Self-compassion may be influenced by culture as well. A study by Neff, Pisitsungkagarn and Hsieh (2008) concluded that a Thai sample on average had the highest levels of self-compassion compared to Americans and Taiwanese, whereas Americans had the highest on average levels of self-esteem. Culture plays an important role in shaping perceptions of the value of self-compassion vs self-criticism (Neff, Pisitsungkagarn & Hsieh 2008). Even though interdependence scores were similar for Taiwan and Thailand in the study above, the two differed significantly in levels of self-compassion. The above is likely linked to the higher levels of negative self-related emotions (self-judgment, isolation and overidentification) which in turn contribute to the lower overall self-compassion score among Taiwanese respondents. The authors suggest that the reason may be that Thailand Buddhist-inspired culture promotes self-compassion without harsh self-criticism, thus interdependence would be directly linked to self-compassion. On the contrary, Confucian-inspired cultural practices in Taiwan place high value on self-criticism as a way to promote self-improvement. Therefore, it is possible to have higher levels of self-criticism, combined with higher levels of self-compassion. The latter confirms previous findings of self-compassion and self-criticism not being just positive and negative aspects of a single dimension (Petrocchi, Dentale, & Gilbert 2018).

Self-compassion as a form of self-relating opposed to self-criticism was a subject of a qualitative study of people suffering from psychosis. Psychosis is linked to external and internal shame experiences. Whereas external shame reflects attitudes of others, internal shame is a product of negative self-evaluation (Gilbert 2009). The study reported that self-compassion was positively linked to recovery and growth, whereas self-criticism perpetuated psychosis and distress (Waite, Knight, Lee, 2015: 1208), leading to a self-criticism “trap”. Participants cited “coming to terms” with their condition and self-acceptance as a necessary step for moving on and taking charge of own recovery (Waite, Knight, Lee, 2015: 1201). Thus, self-compassion and self-acceptance pave the way towards self-reliance and opportunity for growth. This sense-making process can be extrapolated to other situations causing suffering due to harming integrity of the self.

Not all positive self-relating processes however play protective role against “psychopathological consequences of self-criticism” (Petrocchi, Dentale, Gilbert, 2018: 1). In a sample of 419 respondents the researchers confirmed that at higher levels of self-reassurance the relationship between depressive symptoms and self-criticism became non-significant ($r=0.12$),

whereas for low levels of self-reassurance it was significant ($r=0.49$). The conclusion above has implications for therapy, placing the emphasis on compassion and self-compassion therapies rather than on raising self-esteem.

CONCLUSION

Self-compassion can be a powerful tool for changing the attitude to oneself and thus promoting recovery and growth. Self-compassion maintains stable negative correlations with depression, anxiety and self-criticism and positive correlations with happiness and optimism. Through its links to real or imagined self-efficacy, which can affect emotional flexibility, self-compassion softens negative reactions to adverse life events. Compassion therapies show great promise for psychopathologies compared to therapies targeting self-esteem. Further research is needed on the possible negative aspects of self-compassion.

LITERATURE

Barnard, L. K., Curry, J. F. (2011). Self-compassion: Conceptualizations, correlates, interventions. *Review of General Psychology*, 15(4), pp. 289–303. doi:10.1037/a0025754

Batson, C., Shaw, L. (1991). Evidence for altruism: Toward a pluralism of prosocial motives. *Psychological Inquiry*, vol 2, pp. 107–122.

Beshai, S., Prentice, J. L., Huang, V. (2018). Building blocks of emotional flexibility: Trait mindfulness and self-compassion are associated with positive and negative mood shifts. *Mindfulness*, 9(3), pp. 939–948.

Breines, J., Chen, S. (2012). Self-compassion increases self-improvement motivation. *Personality and Social Psychology Bulletin*, XX (X), pp. 1–11.

Brown, B. (1999). *Soul without shame: A guide to liberating yourself from the judge within*. Boston: Shambala.

Cooley, C. H. (1964). *Human nature and the social order*. New York: Schocken Books. (Original work published in 1902.)

Deci, E. L., Ryan, R. M. (1995). Human autonomy: The basis for true self-esteem. In M. H. Kernis (Ed.), *Efficacy, agency, and self-esteem* (pp. 31–49). New York: Plenum Press.

Dorian, M., Killebrew, J. (2014). A study of mindfulness and self-care: a path to self-compassion for female therapists in training. *Women & Therapy*, 37 (1–2), pp. 155–163.

Germer, C. (2009). *The mindful path to self-compassion: Freeing yourself from destructive thoughts and emotions*. New York, NY: Guilford Press.

Gilbert, P. (2009). Introducing compassion-focused therapy. *Advances in Psychiatric Treatment*, 15 (3), pp. 199–208.

Gilbert, P. (2010). *The compassionate mind*. London: Constable & Robinson Ltd.

Gilbert, P. (2014). The origins and nature of compassion focused therapy. *British Journal of Clinical Psychology*, vol 53, no 1, pp. 6–41.

Gilbert, P. (2020). Compassion: From its evolution to psychotherapy. *Frontiers in psychology*, Dec 2020, Vol 11. Available at: DOI: 10.3389/fpsyg.2020.586161 [Accessed: 12 Oct 2021].

Goetz, J., Keltner, D., Simon-Thomas, E. (2010). Compassion: An evolutionary analysis and empirical review. *Psychological Bulletin*, vol 136, no 3, pp. 351–374.

Hoffman, M. L. (1981). Is altruism part of human nature? *Journal of Personality and Social Psychology*, 40, pp. 121–137.

Kanov et al. (2004). Compassion in Organizational Life. *American Behavioral Scientist*, vol. 47, no 6, pp. 808–827.

Lazarus, R. (1991). *Emotion and adaptation*. Oxford: Oxford University Press.

Leary, M. R Meisenhelder, J., Ma, Y., Reed, J. (2007). Self-compassion and reactions to unpleasant self-relevant events: The implications of treating oneself kindly. *Journal of Personality and Social Psychology*, 92(5), pp. 887–904.

Lilius, J.M. et al. (2011). Compassion revealed: what we know about compassion at work. In: Cameron, K. and Spreitzer, G. (eds.) *The Oxford Handbook of Positive Organizational Scholarship*. New York: Oxford University Press.

Longe et al. (2009). Having a word with yourself: Neural correlates of self-criticism and self-reassurance. *NeuroImage*, vol 49, no 2, pp. 1849–1856.

López et al. (2018). Compassion for others and self-compassion: Levels, correlates, and relationship with psychological well-being. *Mindfulness*, vol. 9, no 1, pp. 325–331.

Macbeth, A., Gumley, A. (2012). Exploring compassion: A meta-analysis of the association between self-compassion and psychopathology. *Clinical Psychology Review*, 32, pp. 545–552.

Mikulincer, M., Shaver, P. R. (2007). *Attachment in adulthood: Structure, dynamics, and change*. New York: Guilford.

Neff, K. (2003a). Self-compassion: An alternative conceptualization of a healthy attitude toward oneself. *Self and Identity*, vol. 2, no 2, pp. 85–101.

Neff, K. (2003b). Development and validation of a scale to measure self-compassion. *Self and Identity*, vol 2, no 3, pp. 223–250.

Neff, K. D. (2004). Self-compassion and psychological well-being. *Constructivism in the Human Sciences*, 9(2), pp. 27–37.

Neff, K. D., Rude, S. S., Kirkpatrick, K. L. (2007). An examination of self-compassion in relation to positive psychological functioning and personality traits. *Journal of Research in Personality*, 41, pp. 908–916.

Neff, K. D., Kirkpatrick, K. L., Rude, S. S. (2007). Self-compassion and adaptive psychological functioning. *Journal of Research in Personality*, 41(1), pp. 139–154.

Neff, K., Pisitsungkagarn, K., Hsieh, Y. (2008). Self-compassion and self-construct in the United States, Thailand, and Taiwan. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 39, pp. 267–285.

Neff, K. D., Vonk, R. (2009). Self-compassion versus global self-esteem: Two different ways of relating to oneself. *Journal of Personality*, 77, pp. 23–50.

Neff, K. et al (2020). Caring for others without losing yourself: An adaptation of the Mindful Self-Compassion Program for Healthcare Communities. *Journal of Clinical Psychology*, pp. 20.

Pauley, G., McPherson, S. (2010). Experience and meaning of this compassion and self-compassion for individuals with depression and anxiety. *Psychology and Psychotherapy*, 83, pp. 129–143.

Petrocchi, N., Dentale, F., Gilbert, P. (2018). Self-reassuring, not self-esteem, serves as a buffer between self-criticism and depressive symptoms. *Psychology and Psychotherapy Theory Research and Practice*, June.

Raes, F. (2010). Rumination and worry as mediators of the relationship between self-compassion and depression and anxiety. *Personality and Individual Differences*, 48, pp. 757–761.

Rockliff, H., Gilbert, P., McEwan, K., Lightman, S., Glover, D. (2008). A pilot exploration of heart rate variability and salivary cortisol responses to compassion-focused imagery. *Journal of Clinical Neuropsychiatry*, 5, pp. 132–139.

Schulz et al. (2007). Patient Suffering and Caregiver Compassion: New Opportunities for Research, Practice, and Policy. *The Gerontologist*, vol. 47, no 1, pp. 4–13.

Sprecher, S., Fehr, B. (2005). Compassionate love for close others and humanity. *Journal of Social and Personal Relationships*, vol 22, no 5, pp. 629–651.

Strauss et al. (2016). What is compassion and how can we measure it? A review of definitions and measures. *Clinical Psychology Review*, vol. 47, pp. 15–27.

Tafarodi, R. W., Swann, W. B. (1995). Self-liking and self-competence as dimensions of global self-esteem: Initial validation of a measure. *Journal of Personality Assessment*, 65, pp. 322–342.

Waite, F., Knight, M., Lee, D. (2015). Self-Compassion and Self-Criticism in Recovery in Psychosis: An Interpretative Phenomenological Analysis Study. *Journal of Clinical Psychology*, 71(12), pp. 1201–1217.

Wispé, L. (1991). *Psychology of sympathy*. New York: Plenum.

ИСТОРИЯ НА ПСИХОАНАЛИЗАТА
В БЪЛГАРИЯ ДО 1944 Г.
(1 ЧАСТ)

Пламен Минчев

HISTORY OF PSYCHOANALYSIS
IN BULGARIA UNTIL 1944
(PART 1)

Plamen Minchev

Abstract: *The approach in this article is descriptive analytical. The aim is to describe the most famous promoters of psychoanalysis in Bulgaria until 1944, the society that they created and their activity. We have used almost all old sources known to me, and I have added other, more recent ones, including facts that have not been described before.*

Keywords: *Psychoanalysis, Psychoanalysis in Bulgaria, Freudianism, Bulgarian Freudists.*

В последните 30 години са се натрупали значителен брой публикации за историята на българската психоанализа. Те включват обзорни проучвания, като тези на Тома Томов и Никола Атанасов (Томов, Atanassov, 1995), Никола Атанасов (Atanassov in Toegel, 1996; Атанасов, 1997, Atanassov, 2002; Atanassov, 2003), Латю Латев (2013), Пламен Минчев (Минчев, 2016). Най-много публикации разглеждат периода преди 1944 г., като са насочени към една обща история на психоанализата, към творчеството на конкретни автори, към анализ на творчеството на привържениците на психоанализата. Такива са публикациите на Стою Стоев (1969, 1976)¹, Виолета Русева (1995), Ида Чешелска (2017), Кирил Шопов (2007), Мадлен Ангелова (2016), Марияна Няголова (2021)², Нина Димитрова (1985, 1992), Росица Чернокожева (2015), Светлана Петрова (2008а, 2008б), Стоил Мавродиев (2017, 2020, 2021а; 2021б, 2022). Определени фрагменти на историята на психоанализата у нас са очертани от Орлин Годоров в неговата книга от 2005 г. „Психоанализата. Фрагменти

¹ В случая на Стоев няма как да бъде по друг начин, защото той твори главно до 90-те години и описва само ситуацията преди този период.

² За обзор на публикациите по темата вж. тази статия на Няголова. Там не са споменати някои публикации, като на Томов и Атанасов от 1995, на Атанасов от 2002 и 2003, както и приноса на Ида Чешелска и моят принос в „Психоанализата – личности и страни“ (2016).

от едно въведение“ и от Петър Иванов в „Приложна психоанализа“ от 2010 г.³.

В статията на Латю Латев „Епизоди и акценти в рецепцията на фройдистката теория в България“ (2013) са очертани три страни на възприемането на идеите на Фройд в България – „популяризация, интерпретация и критика (предимно радикална)“. Марияна Няголова добавя и четвърта страна (Няголова 2021: 112) – психоаналитичната практика. Случаи от практиката са обсъждани от редица от българските фройдисти, но до нас не е достигнала информация за точните начини, по които са работели те. Можем само да гадаем какво са правила и в най-добрия случай да реконструираме използваните методи по описанието на случаите. Не за всички обаче липсва информация. Например методът на Никола Кръстников „репродукция на патогенните преживявания“ е продължен от неговия син Ангел Кръстников и негови колеги и е използван от психиатрите след 1944 г. (Димитров и Кръстников 1968), а през 1968 г. неврологът Пенчо Никоевски защитава кандидатска (докторска) дисертация на тема „Методът на Никола Кръстников за изкуствената репродукция на патогенните, афективни преживявания“. Интересен е и фактът, че Кръстников прилага метода успешно спрямо собствената си сестра Анка, за да ѝ помогне да преодолее вината за смъртта на дъщеря ѝ Сийка (Кръстникова 1969: 105).

Нина Димитрова (1992) разглежда обстойно трудовете на българските фройдисти от гледна точка на същността на психичното, отношението между психично и физиологично, използваните методи и мястото на психоанализата в системата на науките, така както са отразени от българските ѝ представители.

Психоанализата до края на Втората световна война

Времето между 20-те и 30-те години в България е време на преврати, атентати и възход на националистически и авторитарни движения. Европа се възстановява след голямата война. Въпреки поражението в Първата световна война, България отново се обвързва с Германия по силата на връзки, които стоят над политическите. В областта на хуманитаристиката немската медицина, философия и психология печелят много силни позиции в световен мащаб (още преди войната), което определя и силното им влияние върху българските интелектуалци. Загубата на България след Първата световна война разтърсва из основи об-

³ Не успях за съжаление да открия две важни публикации на английски език на Джордж Кеймън (Георги Каменов) „The development of the Bulgarian psychoanalytic movement“ (1992) и „Some thoughts about mentality and the fate of psychoanalysis in Bulgaria“ (1993), които също описват някои страни на историята на психоанализата в страната.

ществото и проправя път за навлизането на психоанализата в страната. Самият Зигмунд Фройд, разтърсен от войната, променя своята теория за либидото, в която опозицията вече е инстинкт за живот срещу инстинкт за смърт. Голям брой от българските интелектуалци учат или са завършили в Германия или в Австрия и донасят оттам множество философски и психологически учения, в това число и идеите на Фройд. Те работят и разсъждават в границите на немската психология, повлияна силно от експерименталния метод, изследване на възприятието, усещанията, интелигентността, интроспекцията и т.н. Българските фройдисти тръгват от сравнително хомогенна среда на учене (научна психология), но насочването им към психоанализата идва по различни пътища. Например Младен Николов се насочва към психоанализата във връзка с педагогиката и работата му като учител, Любомир Русев също тръгва от подобен интерес, но интересът му е и към литературата, Никола Кръстников се интересува от психоанализата заради собствената си практика като лекар и психиатър. Буко Исаев и Димитър Бочаров са юристи по образование, а Атанас Илиев тръгва от философията на интуитивизма, за да стигне до идеите на Фройд, към които после става силно критичен.

Като цяло психоанализата остава подмината в работата на психиатрите или пък те са негативно настроени спрямо нея. Има данни, че Георги Паяков (1871–1935) и Христо Петров (1901–1944) са писали в полза на психоанализата (Темков, Иванов 1982: 17,19). През 1941 г. Петров публикува труда си „Психология и психопатология на религиозното чувство“ (Петров 1941), в който описва глосолалия сред последователи на „Петдесетниците“, като в книгата се цитират Фройд и Юнг. Кирил Чолаков е критично настроен към психоанализата и развива свой метод на психотерапия, наречен „декапсулация“ (Атанасов, Станчев 2003: 12). Това не му пречи да дава възможности за изява на психоаналитични статии в списанието си „Душевно здраве“. Използва се също и освобождаващата психотерапия на Никола Шипковенски, която преди 1944 г. все още не е развита като теория и практика, но за сметка на това той пише статии за психоанализата, в която заема една по-скоро средна позиция. Не такъв е неговия случай след 1944 г., когато преминава изцяло на критични позиции. Въпреки това и на двамата се налага да променят възгледите си, за да съответстват на диалектико-материалистическата позиция, която става водеща в българската психиатрия (Темков, Иванов 1982: 21). Шипковенски пише най-вече по отношение на сънищата, в което заема сравнително критична позиция към психоаналитичното разбиране. След 1944 г. той е критикуван за своите позиции от психиатъра Георги Настев (1961).

През 1921 г. в София се създава българско психологическо дружество. По думите на Младен Николов: „То се основа през февруари 1921 г. от ½ дузина специалисти, които чувствуваха силна потреба от едно такова интимно общество, гдето да обменяват мисли и възгледи и да се държат в течение и развитието на психологическата литература“ и заседанията стават „всеки четвъртък 8–12 ч. в.⁴ в медицинския кабинет на д-р Н. Кръстников“ (Николов 1924: 251). Това е една от малкото информации от първа ръка за дружеството. Тук е уместно да се направи едно уточнение и то е, че липсват официални документи за създаването му в архивите на държавните институции (Атанасов 1997). Това може да се дължи на изгубени с времето документи или на унищожаването им, особено след установяването на комунистическото управление на страната или на неформалното му създаване. Сред членовете на дружеството са един професор, двама доценти, един лекар, един асистент и адвокат, които са привлечени от психологията и в частност от психоанализата. Това са (Atanassov 2003): 1. Никола Кръстников – лекар, психиатър; 2. Николай Попов – професор по неврология и психиатрия, руснак; 3. Младен Николов – доктор по психология; 4. Иван Кинкел – доцент по социология, руснак; 5. Спиридон Казанджиев – доцент по психология; 6. Михаил Димитров – асистент по психология; 7. Димитър Бочев (Бочаров) – адвокат.

Интересно е да се отбележи, че Иван Кинкел споменава към този списък и асистент-лекаря Никола Долапчиев (Kinkel 1922c), а според съпругата му, Мара Кинкел, в дружеството участва още и д-р Елена Шеханова, също психиатър (Мавродиев 2021б: 255). Не е ясно в случая на д-р Шеханова обаче дали това става още при основаването или по-късно.

По-късно, през 1924 г., Младен Николов пише, че членовете са 12: 1. Николай Попов – професор по неврология и психиатрия, руснак; 2. Никола Кръстников – лекар, психиатър; 3. Алексей Янишевски – професор по неврология; 4. Спиридон Казанджиев – доцент по философия и психология; 5. Михаил Димитров – асистент по психология; 6. Иван Кинкел – доцент по социология, руснак; 7. Христо Негенцов – асистент по педагогика; 8. Младен Николов – доктор по психология, секретар на Софийски университет; 9. Д-р Власаки Шуманов – училищен лекар; 10. Д-р Цървуланов и д-р Райчинов – невролози в психиатрично отделение; 11. Тодор Самодумов – педагог и др. (Николов 1924: 252).

Сред по-забележителните личности, свързани с психоанализата, е и лекарят Никола Кръстников. Двама от участниците са руснаци – Иван Кинкел и Николай Попов. В дружеството Бочев представя патологични случаи от съдебната практика, а Кръстников демонстрира случаи с болни (Николов 1924: 255). Николов и Кинкел представят случаи, които

⁴ Може би „8–12 ч. в.“ означава „8–12 часа вечерта“.

се обсъждат на заседанията. Спиридон Казанджиев, като участник в обществото, си е водил бележки за броя заседания и темите на изнесените реферати, съобщения и демонстрации. От тях става ясно, че от март 1922 до февруари 1923 г. са проведени общо 37 срещи, на които са изнесени 23 реферата. Ако приемем, че само участници могат да изнасят реферати, тогава към 1922 г. срещаме още името на Христо Негенцов, който липсва в първоначалния списък, представен от Никола Атанасов, но пък присъства в списъка, даден от Младен Николов през 1924 г. Други имена, които отсъстват от списъка, но са в по-късния списък, са тези на юриста Никола Долапчиев и д-р Киров. В този период реферати в обществото изнасят Младен Николов (2.03;30.11;21.12.1922)⁵, Михаил Димитров (9.03;13.04; 20.04;16.11;23.11.1922), Христо Негенцов (9.3.1922), д-р Киров (16.3.1922), Иван Кинкел (4.04;29.06;6.07;5.10;12.10), Никола Долапчиев (27.04.1922) Спиридон Казанджиев (4.05 (2 реферата);11.05;18.05.1922), Христо Негенцов (15.06.1922), Никола Кръстников (19.10;26.10;9.11.1922) (НА-БАН, ф. 40к, оп. 1.а.е. 62, л. 86–87)⁶.

Според Орлин Тодоров в работата на Николов и особено на Кръстников се забелязват наченки на използването на ранни идеи на Фройд, като катартичната техника, която е описана от Фройд и Бройер в труда им „Изследвания върху хистерията“ (Тодоров 2006). Николов използва такива понятия като катарзис, свободни асоциации, потискане, несъзнавано, амбивалентност, макар и в неявен вид Едипов комплекс („баща-комплекс“, „майка-комплекс“), което предполага, че е наясно не само със старата техника на Фройд (катарзиса), но и с новата. Този извод на Тодоров е най-малкото спорен, защото катарзисът си остава част от психоанализата дори и до днес (Лапланш и Понталис 2014: 179). Не можем да бъдем сигурни до каква степен тези лекари и психолози са използвали предимно катарзиса или пък той е бил част от цялостната им техника. Николов обаче интензивно употребява термина „комплекс“, който е въведен от Юнг, но употребяван и от Фройд.

Психоанализата в страната намира едно от най-добрите си представяния пред света в очите на професора по социология Иван Кинкел, който е съсредоточен главно в прилагането на идеите ѝ за изследване на областите на изкуството, културата, революционните движения и религията. В повечето публикации по темата Кинкел е определян като

⁵ В скоби са посочени датите, на които са изнесени рефератите.

⁶ Прави неприятно впечатление, че са изгубени или откраднати по-голямата част от архивните листове. Първоначалната инвентаризация през 1971 г. описва наличието на 113 листа ръкопис и машинопис от периода 1921–1924, а втората и третата такава, съответно през 2017 г. и 2022 г., установяват липса на 102 листа. Липсват всички машинописни листове, а са налични само ръкописни такива от периода 1922-началото на 1923.

най-виден представител на българските фройдисти (независимо че е руснак). Той е роден на 19 януари 1883 г. в Брянск. Учи първоначално медицина в Берлин, а след това философия, психология, психопатология и социални науки в университетите в Лайпциг (1906–1908) и Цюрих (1908–1911) (Алманах на СУ 1940: 283). Член на партията на есерите. През октомври 1917 г. е поканен от Ленин да заеме поста секретар на Върховния икономически съвет на Русия. Отказва по здравословни причини и с личното му разрешение емигрира в България. Преподава в Юридическия факултет на Софийския университет и в Свободния университет (днес УНСС). Секретар и съосновател на Българското дружество по социология. Изучава психоанализа в Цюрих (Vogatzky 2015: 4). Умира на 25 май 1945 г. Още през 1921 г. издава студията „Към въпроса за психологическите основи и произхода на религията“, в която през психоаналитичната призма се опитва да анализира религията. В психологическото дружество от 1921 г. Кинкел чете редица доклади на 29.06, 6.07, 5.10 и 12.10 1922 г., в които говори за науката и религията през психоаналитичната призма. През 1922 г. той публикува статия на немски език, посветена на психологическите основания за произхода на религията, базираща се на по-ранната му студия, но по-разширена. Тази статия е публикувана в психоаналитичното издание „Имаго“ в два поредни броя и благодарение на това Кинкел получава покана за членство в Международната психоаналитична асоциация (Kinkel 1922a; Kinkel 1922b)⁷. По-късно същата година разширена версия на статията е публикувана от Международното психоаналитично издателство (Kinkel 1922c). Студията му е публикувана впоследствие на шведски и руски език (Atanassov 2003: 25), споменава се и за английски език (Кинкел 1924: vii), но такъв превод не е открит засега. Работата на Кинкел по отношение на революционните движения е отбелязана и от психиатъра Анри Еленбергер в неговия монументален труд „Откриване на несъзнаваното“ (Еленбергер 2006: 956).

Кинкел може би е един от първите, които могат да бъдат определени като фройдомарксистки. Фройдомарксизмът като течение се опитва да намери синтез между психоанализата и марксизма. Той се заражда в началото на 20-те години в Германия и СССР след дискусия между психоаналитика Зигфрид Бернфелд и съветския философ Вла-

⁷ За повече подробности за Иван Кинкел и идеите му вж. Atanassov „Freuds Einfluß auf die bulgarische Medizin, Philosophie und Literatur“ (2003), Светлана Петрова „Българската психоаналитична мисъл и фройдизмът през погледа на Иван Кинкел“ (2008), Стоил Мавродиев. Психоаналитичното творчество на Иван Кинкел (2017); Иван Кинкел: За произхода на религията (2019) и дисертацията му за доктор на науките (2022) и статията на Никола Атанасов Psychoanalyse in Bulgarien (1996).

димир Юринец в периода на известна идеологическа свобода в СССР. В полза на синтеза пишат видни руски психолози като Александър Залкинд, Александър Лурия и други. В Германия виден привърженик на течението е Вилхелм Райх и малко по-късно от него Ерих Фром и членовете на Франкфуртския институт за социални изследвания под ръководството на Теодор Адорно (от който е част и Фром). Самият Фройд като цяло стои настрана от дискусиите, но отхвърля, например, идеята на Райх, че инстинктът за смърт е продукт на капитализма, като защитава неговата биологична обусловеност (Димитров 1965: 73). Опитът да се направи този синтез може да се отбележи като принос на Кинкел, изпреварващ опита на Ерих Фром и пишещ почти едновременно с Вилхелм Райх. Трябва да се отбележи, че от дотук споменатите автори единствено Ерих Фром развива и публикува консистентна работа в това отношение, която има и най-добра емпирична подкрепа⁸.

От средата на 20-те години в Съветския съюз започва критика на опитите да се съчетаят психоанализата и марксизма⁹, като главна фигура на тези критики е Валентин Волошинов, чиято книга „Фройдизъм“ е преведена на български език през 1930 г. от Тодор Самодумов. Тази книга се използва много активно за критика срещу психоанализата тогава, а и впоследствие (вж. например книгата на Стою Стоев „Фройдизмът и преодоляването му в България“). Срещу възгледите на Кинкел за допълване на марксизма с фройдизма, отразени в неговата книга за религията, се обявява марксисткият философ Тодор Павлов (1924). Михаил Димитров също критикува работата на Кинкел в статията от две части „Психоанализа и марксизъм“ (1925а; 1925б), която поради страх той да не загуби работата си в Софийския университет, е подписана от Тодор Павлов (Стоев 1969: 77). Нина Димитрова (1985) по-късно отправя критики към Тодор Павлов и Михаил Димитров по отношение на това, че приравняват фройдовото несъзнавано с физиологична, а не с психична реалност. Макар че тя все пак отбелязва, че вторият има малко по-различно разбиране за несъзнаваното, описано в трудовете като „Психофизиология на смеха“ (като нагласа). От нейния анализ става ясно, че Димитров не разбира ясно фройдовото понятие за несъзнавано, което критикува. По мое мнение тя е единствената, която преди 1989 г. си позволява открито да критикува такъв наложил се (макар всъщност да

⁸ Вж. например публикуваното през 1980 г., но проведено от 1929 до 1931 изследване на работниците във Ваймарска Германия и изследването на социалния характер в мексиканското село на Ерих Фром, проведено през 60-те години с негови колеги.

⁹ Вж. за кратка дискусия Александър Еткинд „Еросът на невъзможното“ (2001), с. 272–279 и Стою Стоев „Марксистическата критика на фройдизма в България“ (1966), с. 175–177.

не е никак безспорен) авторитет като Тодор Павлов (Михаил Димитров все пак е критикуван и от други).

Младен Николов е друга личност, на която трябва да се обърне особено внимание. Неговата книга „Психоаналитичната метода и нейното значение за науката и живота“ е единствената друга книга, освен тази на Кинкел, която се споменава в бюлетините за издадена литература на психоаналитична тематика в различни страни (Zur psychoanalytischen Bewegung, 1922: 237). Няма информация обаче тя да е оставила някакво по-голямо впечатление. Младен Николов е роден на 13 март 1881 г. в с. Чупрене. Учи в Ломското педагогическо училище. Защищава дисертация в Университета в Берн, където се увлича по психоанализата след среща с психоаналитичния педагог Ернст Шнайдер (Николов 1937). Той анализира Николов, докато учи в Швейцария и играе ролята на негов супервайзер. Благодарение на него Николов получава достъп до пациенти, с които да работи. След като се завръща в България, се включва в Първата световна война. След това става главен секретар на Софийския университет (1919–1925), а по-късно е учител в София. През това време той работи с клиенти и пише за психоанализа. Първата му книга „Психоаналитичната метода и нейното значение за науката и живота“ предизвиква голям интерес и няколко години по-късно той я преработва и разширява под заглавието „Психоанализата, ключ за разбиране на душите“ (1926). По-късно издава книгата „Любов и психоневроза“ (Николов 1934а), в която разглежда връзката между любовта и неврозата, като илюстрира със случаи от собствената си практика патологичността на неразрешения Едипов комплекс. Същата година издава „Психологични основания на въздържанието“ (Николов 1934б). Николов публикува статии и в редица списания и вестници като „Педагогическа практика“, „Наука и възпитание“, „Борба с престъпността“, „Дом и училище“, „Литературни вести“, „Литературен час“, „Душевно здраве“, „Просвета“ и други. След 1944 г. следите му се губят, но се знае, че е бил директор на Белградчишката гимназия (1947).

През 30-те и 40-те години на 20-ти век в списание „Философски преглед“ се публикуват редица текстове, насочени както към теорията, така и към практиката на психоанализата. В това число са публикацииите на проф. Кинкел относно философската същност на психоанализата, на д-р Андрей Андреев относно несъзнаваното и социалните инстинкти при хората и животните, на Любомир Русев относно психоанализата на Ботевото творчество, лириката на Яворов, разглеждането на глада и либидото и разликите между тях. В последните години Русев става обект на интерес и се появяват все повече публикации, в които се анализира неговото творчество. Сред тях са публикации на Нина Димитрова (2016), Стоил Мавродиев (2020, 2021а). Често е смесван с д-р

Любомир Иванов Русев (1898–1955), който през 30-те години застава на расистки позиции (Димитрова 2016; Мавродиев 2020). Ако фройдистът действително беше застанал на такива позиции, нямаше да има публикации след 1944 г.

Любомир Русев Минчев е роден на 23 февруари 1902 г. в Разград. Завършва философия и педагогика в Софийския университет през 1928 г. Специализира два пъти в Берлин. Работи като учител и училищен инспектор. Пише в списания „Училищен преглед“ и „Българско училище“ и др. През 50-те и 60-те години продължава да публикува на страниците на списанията „Балкански преглед“, „Природа“ и „Начално образование“. Умира на 31 май 1985 г. Творчеството му е насочено преди всичко към прилагане на психоанализата като литературна критика (Димитрова 2010: 53), като използва и диалектико-материалистически подход (Русев 1933 в Димитрова и Цацов 2009: 10). В статията си „Художествена литература и психоанализата“ той прави интересни анализи на Христо Ботев, Пенчо Славейков и други (Русев 1933). Бележките под линия, в които прави отпратка към други публикации по темата, показват забележително познание за психоаналитичната литература по онова време. Споменати са имената на известни психоаналитици като Исидор Задгер, Едуард Хичман, Мари Бонапарт, Шарл Одие, Шарл Бодуен, Иван Ермаков. Виждаме, че той се е интересувал от онова, което се случва в света на психоанализата поне в Източна Европа в една негова рецензия на две книги за психоанализа на сръбския философ Николай Попович, където освен името на философа е споменато това и на поляка Густав Биховски (Русев 1934: 272).

Заключение

Българските привърженици на психоанализата създават внушително по обем творчество, в което влизат множество книги, стотици статии в списания и вестници, изнасят сказки в различни градове. Те запазват и известна самобитност по отношение на самата теория на психоанализата. Например Любомир Русев развива собствени идеи, свързани с основния мотив на човешкото поведение, като освен либидото добавя и глада. Младен Николов от своя страна използва широко асоциативния експеримент на Юнг и сам казва, че неговият метод не е идентичен с психоанализата, Кинкел свързва психоанализата с марксизма и т.н. Съдбата на много от главните фигури е неизвестна. Кинкел умира през 1945, Русев през 1985, а точната година на смърт на Николов и Исаев е неизвестна. Почти всички главни фигури на фройдизма в България са свързани по един или друг начин с комунистическата идея. Кинкел е есер, бащата на Русев, Руси Даскалов, е член на БРСДП, а по собствените спомени на Младен Николов, той е бил секретар на

българската студентска комунистическа група в Берн. От всички единствено за Русев има информация, че продължава да пише след 1944 г. Следите на Николов и Исаев се губят след това. Би бил интересен един бъдещ анализ за това дали има някаква връзка между комунистическата идея и използването на психоанализата като теория за разбиране на човека и обществото от българските фройдисти.

ЛИТЕРАТУРА

Алманах на Софийски университет „Св. Климент Охридски“ 1888–1939. София: Придворна печатница, 1940.

Ангелова, М. (2016) Художественият изказ в терминологичната немощ на българската психоанализа. *Известия на МГУ*, XVI, 7–17.

Атанасов, Н. (1997) Психоаналитичното движение в България в периода между двете световни войни. В: *Юбилеен сборник по психология*. София: АИ „Марин Дринов“. Взето от <https://docs.google.com/file/d/0B8bl8mJF3-ibQUNuWldiSHFUS2s/edit?pli=1>

Атанасов, Н., Станчев, Д. (2013) Психотерапията в България: минало и настояще. *Българско списание по психология*, 1–4: 7–36.

Димитров, М. (1925а) *Психоанализа и марксизъм*. Нов път, 10, 290–297.

Димитров, М. (1925б) *Психоанализа и марксизъм*. Нов път, 12, 361–365.

Димитров, Х. (1965). *Психоанализата и нейните разновидности*. София: Медицина и физкултура.

Димитров, Х., Кръстников, А. (1968) Мястото на репродукционния метод на Н. Кръстников в съвременната психотерапия. *Неврология, психиатрия и неврохирургия*, 5: 407–412.

Димитрова, Н. (2017а) Биология vs. социология и напредъкът на националното тяло (Един теоретичен дебат в българското общество от междувоенния период). *Slavia Meridionalis*, 17 DOI: <https://doi.org/10.11649/sm.1342>.

Димитрова, Н. (1992). *Философски въпроси на психологията. Развитие на психологията в България от Освобождението до 1944 г.* София: БАН.

Димитрова, Н. (1985) Борбата на българските марксисти срещу философско-идеалистическите основи на психологията у нас. *Философска мисъл*, 10: 79–89.

Димитрова, Н. (2017б) Български психоаналитични подстъпи към литературното творчество: забравени имена. *Философия*, 2, 191–204.

Димитрова, Н. (2016) Едипова трагика и аутизъм в българската литература (из историята на един дебат). *Философски алтернативи*, 3, 152–164.

Димитрова, Н. (2010) Основные моменты развития психологии в Болгарии в первой половине XX века. *Методология и история психологии*, 5 (2), 49–56.

Еленбергер, А. (2006) *Откриване на несъзнаваното*. София: Леге Артист

Еткинд, А. *Еросът на невъзможното*. София: Огледало.

Иванов, П. (2010) *Приложна психоанализа*. Т. 1, Русе: Ахат.

Кинкел, И. (1924) *Наука и религия в психологично осветление*. София: Наука и възпитание.

Кръстникова, Н. (1969) Спомени за моя брат Никола Гаврилов Кръстников. *Неврология, психиатрия и неврохирургия*, 1: 99–107.

Лапланш, Ж., Понталис, Ж.-Б. (2014) *Речник на психоанализата*. София: Колибри.

Латев, Л. (2013) Епизоди и акценти в рецепцията на фрейдистката теория в България. *Европейски влияния в българската философска култура*. София: МГУ: Иван Рилски“, 144–157.

Мавродиев, С. (2017) *Психоаналитичното творчество на Иван Кинкел*. Благоевград: УИ „Неофит Рилски“.

Мавродиев, С. (2021а) *Психоаналитичното творчество на Любомир Русев*. Благоевград.

Мавродиев, С. (2022) *Психоанализата в България в периода 20-те – 40-те години на XX в.* Дисертация за доктор на науките. Велико Търново.

Мавродиев, С. (2019) *Иван Кинкел: За произхода на религията*. *Философия*, 28(1): 86–98.

Мавродиев, С. (2020) Любомир Русев: психоаналитичен прочит на Ботевото творчество. *Годишник по психология*. ЮЗУ „Неофит Рилски“, 11 (2): 89–93.

Мавродиев, С. (2021б) *Сто години от създаването на първото психологическо дружество в България*. *Психологията в България: традиции и перспективи – интервю с проф. Сава Джонев*. *Psychological Thought*, 14: 252–264, DOI: <https://doi.org/10.37708/psyc.v14i1.604>.

Минчев, П. (2016) *Психоанализата – личности и страни*. Ч. 1. Варна: Он-гъл.

Москона, И. (2004) *Език, бит и душевност на балканските евреи*. София: Изд. център Шалом.

НА-БАН, фонд 40к, оп.1, а.е. 62, 113 л.

Настев, Г. (1961) *За метаморфозите на биопсихологията в психиатрията*. София: Медицина и физкултура.

Николов, М. (1922) *Психоаналитичната метода и нейното значение за науката и живота*. София: Б. А. Кожухаров.

Николов, М. (1926) *Психоанализата – ключ за разбиране на душите*. София: Художник.

Николов, М. (1934а) *Любов и психоневроза*. София: Художник.

Николов, М. *Психоанализата и възпитанието*. *Педагогическа практика*, 16(2), 78–84, 1937.

Николов, М. (1924) *Лига „Душевно здраве“*. *Наука и възпитание*, 7–8, 251–252.

Николова, М. (1934б) *Психологични основания на въздържанието*. София: П. К. Овчаров.

Няголова, М. (2021) *Психоанализът в България, в навечерието и по време на Втората световна война*. *Сборник доклади от годишната университетска научна конференция*, т. 2, Велико Търново: Изд. комплекс на НВУ „Васил Левски“, 111–117.

Павлов, Т. (1924) Редакционна бележка в сп. *Нов път*. *Нов път*, 4, 127–128.

Петров, Х. (1941) *Психология и психопатология на религиозното чувство*. София: Художник.

Петрова, С. (2008б) Българската психоаналитична мисъл и фродизмът през погледа на Иван Кинкел. *Психоанализа*, 2, 2–20.

Петрова, С. (2008а) Състояние и развитие на психоанализата в България в периода 1850–1950 година. *Психоанализа*, 1: 26: 40.

Русев, Л. (1933) Психоанализа на Ботевото творчество. *Философски преглед*, 3: 223–239. В: Димитрова, Н. и Цацов, Д. (съст.). *Психоанализата: идеи и последователи*. ЮЗУ „Неофит Рилски“, 2009, 5–23.

Русев, Л. (1934) Из славянско. Един сръбски труд с общославянско значение. *Листопад*, 6–8, 271–273.

Русев, Л. Художествена литература и психоанализата. *Листопад*, 4–5, 103–125.

Русева, В. (1995) Следвоенната култура: опит за психоаналитична реконструкция. *Литературен вестник*, 19, 14–15.

Стоев, С. (1969) *Фройдизмът и преодоляването му в България*. София: БАН.

Стоев, С. (1976) Фройдизъм. В: *История на философската мисъл в България*. Т. 3, София: БАН, 125–146.

Стоев, С. (1966) Марксистическа критика на фройдизма в България. *Известия на Института по философия при БАН*. XII, 165–195.

Темков, И., Иванов, В. (1982) Идеологическо развитие на българската психиатрия. *Бюлетин на НИИИП*, 1: 16–24.

Тодоров, О. (2015) *Психоанализата. Фрагменти от едно въведение*. София: Лик.

Чернокожева, Р. (2015) Българските прочити на психоанализата на страниците на „Златорог“. *Българско и модерно 2*. София: Боян Пенев.

Шопов, К. (2007) Българският фройдизъм. *Психоанализата: идеи и последователи*, 38–47.

Atanassov, N. (1996) Psychoanalyse in Bulgarien. In: *Die Biographien aber sollen sich plagen. Beiträge zum 140. Geburtstag Sigmund Freuds*. Sofia: Mnemosyne Press, 123–136.

Atanassov, N. (2002) Psychotherapy in Bulgaria. *Globalized Psychotherapy*, A. Pritz (Ed.), Facultas Verlags und Buchhandels AG, 1–16.

Atanassov, N. (2003) Freuds Einfluß auf die bulgarische Medizin, Philosophie und Literatur. *Psychotherapie und Psychoanalyse in Osteuropa*. C. Tögel und J. Frommer (Hg.). *Sigmund-Freud-Zentrum*, 22–34.

Bogatzky, N. (2015) *Fundamental principles and factors of economic development according to Kinkel on the 70th anniversary of his disappearance*. MRC Working Papers, 2: 1–27.

Ciesielska, I. (2017) Bułgarscy międzywojenni interpretatorzy Freuda. *Slavia Meridionalis*, 17. DOI: <https://doi.org/10.11649/sm.1501>, 2017

Kamen, G. (1993) Some thoughts about mentality and the fate of psychoanalysis in Bulgaria. *Bulletin of the Centre for psychoanalytic studies*. University of Kent.

Kamen, G. (1992) *The development of the Bulgarian psychoanalytic movement*. Paper presented at Yale University, June 18–20.

Kinkel, J. (1922c). Zur Frage der psychologischen Grundlagen und des Ursprungs der Religion. *Internationaler Psychoanalytischer Verlag*.

Kinkel, J. (1922a) Zur Frage der psychologischen Grundlagen und des Ursprungs der Religion. *Imago*, 8(1), 23–45.

Kinkel, J. (1922b) Zur Frage der psychologischen Grundlagen und des Ursprungs der Religion. *Imago*, 8(2), 197–241.

N.a. Zur psychoanalytischen Bewegung. *Internationale Zeitschrift für Psychoanalyse*, 8(2), 234–237, 1922.

Tomov T., Atanassov N. (1995). Psychoanalysis in Bulgaria. P.Kutter (ed.). *Psychoanalysis International. A Guide to Psychoanalysis throughout the World*. Vol. 2. Stuttgart: frommann-holzboog.

ИСТОРИЯ НА ПСИХОАНАЛИЗАТА
В БЪЛГАРИЯ ДО 1944 Г.
(2 ЧАСТ)

Пламен Минчев

HISTORY OF PSYCHOANALYSIS
IN BULGARIA UNTIL 1944
(PART 2)

Plamen Minchev

Abstract: *The approach in this article is descriptive analytical. The aim is to describe the most famous promoters of psychoanalysis in Bulgaria during the 1930s, the society that they created and their activity. The criticism of psychoanalysis is examined and the first translations of Freud's books into Bulgarian are described.*

Keywords: *Psychoanalysis; Psychoanalysis in Bulgaria; Freudianism; Bulgarian Freudists.*

Една пълна история на психоанализата в България предстои да бъде написана и тя трябва да включва изчерпателен анализ на произведенията на множеството български автори, използвали психоанализата в своето творчество¹, информация от документи в Централен държавен архив, касаещи психологическото и психоаналитично дружество, както и да се има предвид историческата ситуация в световен и национален мащаб².

Някои български фройдисти прилагат психоаналитичен подход в анализ на литературни произведения – Любомир Русев, Атанас Илиев, Илия Лингорски, Буко Исаев и Сотир Кошков (Димитрова 2016). М. Няголова споменава и д-р Сотир Кошков като разпространител на психоанализата. Кошков е недостатъчно известен за българската науч-

¹ Доколкото ми е известно, пръв цялостен опит в тази посока е направен от доц. Стоил Мавродиев в неговата дисертация за доктор на психологическите науки „Психоанализата в България в периода 20-те – 40-те години на ХХ в.“ (2022).

² Никола Атанасов е търсил в Държавния архив (ДА) и в Архива на Министерството на вътрешните работи, но не е открил нищо по въпроса. От няколко години функционира Информационна система на ДА, която действително не дава никакви резултати при търсене на психоаналитично дружество или психологическо дружество и опитът ми с подобни търсения ми подсказва, че е възможно някои неща да останат неоткрити.

на общност и заслуга за описването на неговите занимания с психоанализа има преди всичко Нина Димитрова. Той е роден през 1898 г. в София. Пише редица статии на страниците на сп. „Българска мисъл“, „Душевно здраве“, „Литературен час“ и други, в които разглежда личността на Достоевски от психоаналитична гледна точка, въпроса за подсъзнанието, истерията и други. Няма да се спирам на описването на неговите приноси, които са разгледани достатъчно детайлно в статията на Н. Димитрова „Български психоаналитични подстъпи към литературното творчество: забравени имена“ (2017б).

Основният извод на Нина Димитрова, която се фокусира върху опитите за анализ на български автори и техните произведения от страна българските фройдисти, е, че психоанализата не може да играе едновременно роля на херменевтика и на наука за душевните процеси (Димитрова 2016, 2017б). Съгласявайки се с нея, трябва да се отбележи, че психоанализата като метод за анализ се опитва да обясни мотивацията, която е накарала автора да напише това или онова произведение, евентуално причините, поради които е написано и душевните му вълнения. Проблемът настъпва, когато дадения психоаналитик или привърженик на психоанализата започне редуccionистично да прилага метода, като всеобясняващ, като така прекрачва границите. Много от идеите на Фройд могат да бъдат проследени до определени обстоятелства на живота му, както и до определени вътрешни характеристики, но това не означава, че тези идеи са безпочвени, безсмислени или пък неверни. Само редуccionистичен психоаналитичен опит би ги направил такива. Психобиографиите са област, която е съществена за психоанализата, защото позволява анализ и разбиране на мотивацията на дадени личности. Подобни опити са правени след Фройд от Ерик Ериксън на Мартин Лутер и Махатма Ганди, от Ерих Фром на Зигмунд Фройд, Хитлер и Сталин и други.

Константин Караджов в статията си „Фройд: Наследственост или възпитание“ (Караджов 1940) споменава за смъртта му и за важните му открития, които довеждат до това, че може да се даде по-голямо предимство на възпитанието, отколкото на наследствеността. Българските фройдисти (ако може така да ги наречем условно) пишат множество статии, свързани с психоанализата, на страниците на списанията „Философски преглед“, „Наука и възпитание“, „Златорог“, „Българско училище“, „Училищен преглед“, „Премедикус“, „Листопад“ и във вестниците „Ескулап“, „Ти и животът“, „Мисъл“, „Изток“, „Гусла“, „Устрем“, „Време“, пловдивските „Победа“ и „Воля“, русенския „Летопис“, бургаския „Морска заря“, „Варненски кореняк“ и други.

През 1938 г. в България се създава психоаналитично дружество (Стоев 1966: 175), което просъществува до началото на 40-те години. В

него членуват Иван Кинкел, Любомир Русев, Буко Исаев, Младен Николов, д-р Рихард Цалмонов³, Андрей Андреев и други (Димитров 1965; Стоев 1969). През 1947 г. Андрей Андреев пише, че „преди десетина години в София съществуваше малък психоаналитичен кръжок. Бяхме не повече от десетина души. Чрез реферати, психоанализи, хипнози и разисквания, удовлетворявахме жаждата си за знания“. (Андреев 1947: 5). Няма официални документи за създаването и на това дружество (Атанасов 1997; Atanassov 2003) и цялостната ни информация за него е от свидетелството на Иван Кинкел и Андрей Андреев. Допълнителна информация за дружеството може да се открие в бр. 198 от 1933 г. на в. Литературен глас, където четем критика на идеите на Найден Шейтанов, подписана от Кинкел, но от името на група психоаналитици, като не е упоменато кой влиза в тази група. В бр. 228 от 1934 г. на същия вестник намираме нова статия, която критикува идеите на Шейтанов, подписана от Илия Лингорски. От началните изречения става ясно, че той е част от тази група психоаналитици. Така че може да се твърдят две неща със сигурност. По това време имаме група българи, които са възприели като самоназвание термина психоаналитик и в тази група са Иван Кинкел и Илия Лингорски. Може да се предположи, че първият е приет от групата за най-значима фигура и е избран неслучайно за нейно лице. В една рецензия на речника на Любомир Русев той е определен като „педагог-психоаналитик“ (Ахчийски 1941: 418). Всички имат някакви основни публикации, свързани с психоанализата, освен Цалмонов, който има една известна за мен статия, в която критикува Михаил Димитров.

Буко Исаев е роден в Казанлък. Завършва педагогическото училище, а след това Юридическия факултет на Софийския университет. По-късно завършва Факултета по държавни науки на Виенския университет. За Рихард Цалмонов се знае, че е психиатър, но няма повече данни за това къде и с какво се е занимавал конкретно. Андрей Андреев (1900–1965) е ветеринарен лекар, но за него също няма по-конкретни данни. Любомир Русев (1902–1985) завършва философия и педагогика в Софийския университет, учител, преподавател в учителски институти, училищен инспектор. Съдейки по публикациите му след 1944 г. като „Нормални личности с ненормални прояви“ (1969) и „Силата на чувствата“ (1972), продължава да работи, но вече не от психоаналитична гледна точка, а по метода на Никола Кръстников (спонтанна репро-

³ Вероятно фамилията му е Цалмона или Цалмонов. Последната е използвана в статията му за Михаил Димитров (1930). Информацията е от книгата на Исак Москона „Език, бит, душевност на балканските евреи“ (2004: 262), в която са описани фамилията на балканските евреи.

дукция на афектите) и идеите за възбудните и задръжните процеси на Иван Павлов.

Трудовете на представителите на фройдизма до 1944 г. се насочват към прилагането на психоанализата в социологията, религията, антропологията и психоанализата като литературна критика. Използване на психоаналитични концепции се забелязва и в творчеството на Найден Шейтанов и вече споменатия Илия Лингорски. Шейтанов разглежда сексуалното, пола в българската народопсихология и привежда редица интересни примери за употреба на изрази, свързани с половите органи и сексуалността от българския език и въвежда понятието „полов анимизъм“, за да обозначи този тип светоглед (Шейтанов, 1932/2005: 568). Лингорски пише за етиологията на психоневрозите, шизофрения, убийство, за еротичното и трагичното и други. Лингорски (1904-1989) е лекар, работещ в психиатрията на 4-и километър в София. Публикува на страниците на в. „Литературен глас“, „Мисъл“, „Praemedicus“ и списанията „Философски преглед“ и „Душевно здраве“. През 1963 г. става един от основателите на Русенското филхармонично общество. Продължава да практикува като лекар по това време, без да се занимава с психоанализа, а е използвал хипноза⁴. Интересен е случаят и на Атанас Илиев, роден в Стара Загора през 1893 г. и завършил философия (1918), като специализира психология във Виена (1923–1924). Привърженик е на философията на Анри Бергсон. От 1937 г. е преподавател в Софийския университет, а през 1944 г. и ректор на Скопския университет. Основната му област на интереси е естетиката. През 20-те и 30-те години пише редица книги и статии за психоанализата като „Загадката на сънищата и психоанализата на Фройд“ (1922), „Психоанализа, пансексуализъм, и изкуство“ (1926), „Проблемите на изкуството. От естетическите изследвания към психоаналитическата теория“ (1926), а след 1944 г. преминава на по-марксистки позиции. Росица Чернокожева го определя като човека, който проправя пътя на „приложната психоанализа“ (Чернокожева, 2015). Неговите публикации като цяло симпатизират на психоанализата, но остават частично критични. След 1944 г. той заема изцяло критична позиция към психоанализата.

Друга област, към която насочват усилията си българските фройдисти, са преводите на произведения на Зигмунд Фройд. През 1926 г.

⁴ Успях да открия племенницата му преводачката Благовеста Лингорска, но тя не можа да ми даде много информация за него. Открих адреса на по-малкия му син Георги, който живее в Русе, но още не съм установил контакт с него. Информацията, която получих от племенницата му, е, че чичо й се занимавал с хипноза в практиката си и контактувал активно с проф. Никола Шипковенски, с когото са били съученици в Троянската гимназия и състуденти (но не и съвипускници) за известно време в Софийския университет.

Младен Николов в предговора към книгата „Психоанализата – ключ за разбиране на човешките души“ очертава плана си за издаване на книги на Фройд. Той залага следните книги на Фройд: „Пет лекции върху психоанализата“, „Несъзнателното“, „Разбиране на сънищата“, „Индивидуална психоанализа и масова психология“. Също така планът включва „Психология на паметта“ от Макс Офнер и „Психология на вниманието“ от Ернст Дюр. Докъде стига Младен Николов в издаването? Първият български превод на книга на Фройд е издаден през 1927 г. под името „Върху психоанализата. Пет лекции, изнесени по случай 20-годишнината на Clark University in Worcester през септември 1909 г.“, София, Пряпорец. През 1932 г. излиза книгата на Фройд „Несъзнатото“, и двете преведени от Младен Николов (съгласно плана). В своята книга „Любов и психоневроза“ (1934) на последната страница Николов пише да се очаква „Тълкуване на сънищата“ на Фройд, осем години по-късно в „Отражение на психоанализата върху педагогията“ той пише „Според мен тя [книга на Пфистер] е евангелието на педоанализата, каквото е за психоанализата „Тълкуването на сънищата“ от Фройд (превеждана от мен)“ (Николов 1942: 332). За съжаление до нас не е достигнал този превод нито в отпечатан вид, нито на ниво ръкопис. Няма информация да е излизила и книгата „Индивидуална психоанализа и масова психология“ (на български език излиза през 1993 и 1996 като Психология на масите и анализ на човешкото Аз). „Психология на вниманието“ излиза през 1930 г., а последният превод на Фройд е направен през 1947 г. от Андрей Андреев и излиза под заглавието „Въведение в психоанализата“. Същата година излиза и превод на книгата на Стефан Цвайг „Зигмунд Фройд“, отново от Андрей Андреев. В предговора на последната преводачът казва, че двата превода на Младен Николов са единствените публикувани до този момент (Андреев 1947: 8).

Критиката на психоанализата е друга област, върху която искам да спра вниманието в тази публикация. Психоанализата в България печели верни привърженици и разпространители, но също така се появява силна критика на учението на Фройд. Тя може условно да се раздели на три „течения“. В първото влизат хора, които приемат идеите на психоанализата, но са критични към част от тях (Атанас Илиев, Никола Шипковенски), във второто влизат тези, които критикуват психоанализата от гледна точка на експерименталната психология, медицината и различни философски течения като ремкеанството (Михаил Димитров, д-р Кирил Чолаков, Димитър Михалчев) и третото съдържа критика от страна на марксистки ориентирани философи (Тодор Павлов, Тодор Самодумов). Обилна информация по този въпрос може да се открие в монографията на Стою Стоев „Фройдизмът и преодоляването му в България“ (1969: 92–113).

Най-последователно критичен от всички е Михаил Димитров. В редица публикации, главно на страниците на сп. „Философски преглед“, той критикува не само психоанализата, но и редица публикации на българските привърженици на Фройд. Най-известен е спорът му с Иван Кинкел. Тази полемика започва през 1925 г., когато Димитров написва статията „Психоанализата и произходът на религията в трудовете на д-р Ив. Кинкел“ (1925), Кинкел отговаря със статията „Психоанализ в социологията“ (1926а,б). Друг отговор на Кинкел към Михаил Димитров намираме в „Събарянето на аналитичната психология от г. Михаил Димитров“ (1926в) в отговор на критиката на Димитров в кн. II на сп. „Българска мисъл“. Кратка полемика има и между Михаил Димитров и д-р Р. Цалмонов. Последният отвърща на критиката на Димитров срещу психоанализата в статията от сп. Философски преглед „Психоаналитичното учение на Фройда“ (Димитров 1930а) в своята статия „Михаил Димитровото изложение и критика на психоаналитичното учение на Фройда“ (Цалмонов, 1930). В следващия брой на същото списание (кн. 3) Димитров влиза в полемика с Любомир Русев чрез статията „За и против Фройд“ (Димитров 1930б). Кинкел от своя страна влиза в полемика и с Димитър Михалчев, написвайки „Социологията в осветлението на един философ или научните недоразумения на г-н Михалчев“ (1940), която е отговор на статията на Михалчев *Социология и биология* (Или как проф. Иван Кинкел брани социологическата истина) (1940). Полемиката между двамата е обсъдена и от Тодор Павлов, който се включва на страната на Михалчев (Димитрова 2017а: 6). Критика срещаме и от страна на самия Павлов в една редакционна бележка в сп. „Нов път“ с коментар срещу издаването на книгата на Иван Кинкел „Наука и религия в психологично осветление“ (Павлов 1924: 127–128). Той развива критиката си по-късно в редица статии или глави от книги, в които обсъжда психоанализата от гледна точка на материализма. Основните опорни точки на критиката му са, че не може да се говори за полово влечение, ако нямаме зрели полови органи. Павлов отхвърля потискането, сублимацията, либидото, като изтъква, че човекът е станал такъв, какъвто е, не защото се е научил да обича (либидо), а „по силата на законите на своята трудова и обществено исторична дейност“ (Павлов 1940: 180 цит. по Стоев 1966: 184). Приема се, че психоанализата е по-скоро вулгарен биологизъм, който пренебрегва обществено-историческото развитие. Тук няма възможност да се разгледат всички страни на тази критика и състоятелността или несъстоятелността на доводите на Павлов⁵.

⁵ За критика на част от марксистките възгледи срещу психоанализата и в частност срещу идеите на Ерих Фром вж. моята статия „The reception of Erich Fromm’s ideas in Bulgaria – part 1“ (Minchev, 2020). По-подробен анализ

В заключение на описаното дотук може да се каже, че психоанализата не пуска систематични корени нито в академичния, нито в ежедневиия живот на българите. Не може и да се говори за някаква систематична практика (Мавродиев 2019: 86). В едно интервю от 1929 г. философът Димитър Михалчев споменава Фройд като модерен, наред с Бергсон, Шпенглер и Айнщайн (Бръзицов 1929: 3). През 1941 г. Атанас Илиев пише, че представители на психоанализата са Иван Кинкел, Младен Николов и Любен Русев (Илиев 1941). Ангел Бънков пише, че в България психоанализата била модна, но вече е на път да изчезне. Като главни нейни представители той споменава Младен Николов, Буко Исаев, д-р Андрей Андреев, проф. Иван Кинкел, Любомир Русев, Найденов Шейтанов, Илия Лингорски, отчасти Атанас Илиев и други (Бънков 1942: 534)⁶. Интересен коментар прави Никола Атанасов, който пише, че „Някои особености на българската душевност, като напр. ниската склонност към интроспекция и тенденцията човешките качества да се свеждат до видими, материални неща, могат да обяснят отчасти липсата на интерес към психоаналитичния метод“ (Атанасов, 1997). Тези изводи са логични, ако се има предвид, че българското общество до голяма степен е селско, а дори и тези, които живеят в града, или доскоро са били селяни, или техните майки и бащи са такива и са възпитани в този дух (на селската патриархалност с всички особености на материалността на селското съществуване). В този смисъл за селянина реалното е онова, което е видимо, материално: „Селското социално-психологическо общество е прозрачно. Това означава, че като правило, тайното, интимното и личното са видими за всички“ (Nedelcheva 2009: 254). Интроспекцията за обикновения човек няма значение, ако се има предвид, че индивидуалността, поне на българския селянин, не е особено развита. Иван Хаджийски пише, че плодовете на труда на отделния задругар не са лично дело, а общо и поради това те [плодовете] „не подчертават личността, не я отличават⁷, не я изтъкват. И понеже в рода или задругата няма частно присвояване на плодовете на труда, то този общ труд върху обща собственост още по-малко обособява и противопоставя на

на марксистките и павловски идеи срещу психоанализата ще направя в друга статия, която ще разглежда историята на психоанализата в България от 1944 г. до 1989 г.

⁶ Въпреки че Шейтанов е включен в тази група, може да се предполага, че нейните членове не го възприемат като част от нея, тъй като са известни две критични статии към неговите възгледи, написани от тях. Виж статиите във в. Литературен час, бр. 198 от 1933, подписана от Кинкел и от бр. 228, 1934, подписана от Илия Лингорски. В последната се говори за обща позиция на група психоаналитици.

⁷ Курсивът е на Хаджийски.

другите отделния задругар, взет като стопанска и нравствена единица, със свои отделни и противни интереси“ (Хаджийски 1940/2002: 66) От друга страна Атанасов допълва, че „онези, които практикуват „психоанализа“ не са преминавали лична анализа, а другите са прилагали методи, които сами са разработили“ (Atanassov, 2002). Констатацията му за липса на лична анализа обаче се оказва неточна поне по отношение на Младен Николов, който описва преминаване на лична анализа при психоаналитичния педагог Ернст Шнайдер по време на следването си в Швейцария (Николов 1937, 1942). Самият Шнайдер е обучен от Оскар Пфистер и така имаме приемственост, стигаща чак до Фройд.

Ида Чешелска прави много добър анализ на възприемането на психоанализата в България в междувоенния период. Тя отчита, че трудностите във възприемането се крият в особеностите на отношенията към сексуалността на българите и силното морално табу, което стои върху секса (Ciesielska 2017: 3–4)⁸. Нейните разсъждения се опират и на описаното от Ерика Лазарова, че идеите на Фройд в България често са възприемани за узаконяване на порнографията (2005). Чешелска продължава: На първо място те [трудозете на българските фройдисти] изпълняват описателна и популяризаторска функция. Също така се вписват в една – от днешна гледна точка – редукионистична, и само в малка степен рефлексивна и творческа схема за интерпретация на Фройд. Споменатите изследователи в повечето случаи не излизат извън анализа на сънищата, подсъзнанието и сексуалното развитие. Заслужава си да се подчертае, че българското възприемане на фройдизма, макар и специфично за този културен кръг, се вписва и в общите тенденции на пренасяне на идеите на Фройд“ (Ciesielska 2017: 9–10). В подобен дух е описаното и от Кирил Чолаков след 1944 г. Според него публикациите за психоанализа в страната „са оскъдни, често неточни и любителски написани“ (Чолаков 1947: 30). Стою Стоев пише, че „болшинството от произведенията на българските фройдисти не са оригинални, а имат популярен характер....многобройните статии, пръснати из различните централни и местни вестници, имат най-общоосведомителен характер и целят просто да събудят любопитството и да обърнат вниманието на широкия читател към това учение“ (Стоев 1969: 50). В тази своя дейност те действително целят повече популяризиране, отколкото достигане до собствени идеи, макар и сред тях да не липсват и такива (например Никола Кръстников, Иван Кинкел, Любомир Русев), но трябва да се отбележи, че те са били авангард, който при други обстоятелства е щял да бъде последван от други учени, учители, психиатри, а впоследствие и от по-широката общественост. Историята на психоанализата в дру-

⁸ Признателен съм на Лешек Тилко за превода на български език на статията на Ида Чешелска.

ги страни показва подобно развитие, например в Аржентина, в която първоначално лекари психиатри, емигранти психоаналитици подемат работата, а впоследствие психоаналитична терминология става повсеместна сред местното население (Минчев 2016). Въпреки всичко смятам, че не е отдадено достатъчно внимание на постиженията на тези изследователи. Подобно на метафората за структурата на психиката, която прилича на айсберг, чиято видима част е съзнанието, а по-голямата, подводната, е несъзнаваното, така и българските привърженици на Фройд представляват един връх на айсберга наред с огромното море от противници на психоанализата, от неразбиращи я и страхуващи се за морала учени, психолози и обикновени хора. Освен това немската експериментална психология и някои други философски течения също оказват влияние на възприемането на психоанализата. Често в началото е по-важно да защитиш правото на присъствие на дадено учение, отколкото да се задълбочиш в него. Самата психоанализата страда от това през голяма част от своята ранна история, в която пламенната защита е била понякога по-важна от нейното задълбочено проучване. Самият Фройд, осъзнавайки, че мнозина смятат психоанализата за еврейско учение, приветства изключително силно Карл Густав Юнг и неговите швейцарски колеги, които излизат от този шаблон. О. Тодоров дава следната оценка: „Липсата на психоаналитична терапия в точния смисъл на думата в този период може да бъде свързана, от една страна, с опитите на аналитично ориентирани терапевти у нас да преформулират по оригинален начин възгледите на Фройд, процес, характерен и за други от ранните му последователи (Адлер, Юнг, Райх в различно време и по различни причини напускат Международната психоаналитична асоциация, за да практикуват собствените си теоретични възгледи)“ и от друга страна „Друг фактор навярно е и липсата на същинска комуникация между българските адепти на психоанализата и значими фигури в международното психоаналитично движение. Ранната история на психоанализата показва, че психоаналитична традиция, институти и дружества се формират около личности, които са били в постоянна колегиална и професионална връзка лично със Зигмунд Фройд или най-близките му последователи...“ (Тодоров 2015: 53–54). Като изключим краткотрайната комуникация между Кинкел и Шандор Ференци и контакта на Николов с Шнайдер, няма на този етап известни връзки между български фройдисти и практикуващи психоанализата някъде в Европа до 1944 г. Днес идеите на Иван Кинкел, Любомир Русев и Никола Кръстников са застъпени в университетския курс по История на психологията 2-ра част на Софийския университет.

ЛИТЕРАТУРА

Андреев, А. (1947) Предговор. В: *Цвайг, Ст. Зигмунд Фройд*. София: Мадара.

Атанасов, Н. (1997) Психоаналитичното движение в България в периода между двете световни войни. *Юбилеен сборник по психология*. София: АИ „Марин Дринов“. Взето от <https://docs.google.com/file/d/0B8bl8mJF3-ibQUNuWldiSHFUS2s/edit?pli=1>

Ахчийски, К. (1941) Педагогически речник. *Педагогическа практика*, 8, 412–419.

Бръзицов, Х. (1929) Един час при проф. Д. Михалчев. *Литературен глас*, 31 (април), 3.

Бънков, А. (1942) Насоки в съвременната психология с оглед на българската психологическа мисъл. Във: *В служба на народното образование. Сборник от педагогически приноси в чест на проф. д-р Михаил Герасков*. П. Цонев, К. Ахчийски, Ст. Каракостов (ред.). Печатница КООП, 516–536.

Димитров, М. (1925) Психоанализата и произхода на религията в трудовете на д-р Ив. Кинкел. *Българска мисъл*, 2, 219–232.

Димитров, М. (1930а) Психоаналитичното учение на Фрейда. *Философски преглед*, 2, 125–140.

Димитров, М. (1930б) За и против Фройд. *Философски преглед*, 3, 284–293,

Димитрова, Н. (2017а) Биология vs. социология и напредъкът на националното тяло (Един теоретичен дебат в българското общество от междувоенния период). *Slavia Meridionalis*, 17, DOI: <https://doi.org/10.11649/sm.1342>

Димитрова, Н. (2017б) Български психоаналитични подстъпи към литературното творчество: забравени имена. *Философия*, 2, 191–204.

Димитрова, Н. (2016) Едипова трагика и аутизъм в българската литература (из историята на един дебат). *Философски алтернативи*, 3, 152–164.

Димитров, Х. (1965) *Психоанализата и нейните разновидности*. София: Медицина и физкултура.

Илиев, А. (1941) Има ли философска мисъл у нас? *Литературен глас*, 513 (30 април), 1–2.

Караджов, К. (1940) Фройд: наследственост или възпитание. *Варненски кореняк* 11 (20 октомври), 2.

Кинкел, И. (1926в). Събарянето на аналитичната психология от г. Михаил Димитров. Популярна психоаналитична библиотека. *Студии по психоанализа в социологията №1*.

Кинкел, И. (1940) *Социологията в осветлението на един философ или недоразуменията на г-н Михалчев*. София: КООП.

Кинкел, И. (1926а) Психоанализа в социологията. *Демократически преглед*, 2, 104–118.

Кинкел, И. (1926б) Психоанализа в социологията. *Демократически преглед*, 3, 222–235.

Кинкел, И. (1933) Сексомесиянство и психоанализа. *Литературен глас*, 198 (11 юни), 1–2, 8.

Лазарова, Е. (2005) *Ученият срещу политика: д-р Найден Шейтанов*. София: Захарий Стоянов.

Лингорски, И. (1934) Ерос и сексомесиянство. *Литературен глас*, 225 (11 март), 1–2.

Мавродиев, С. (2022) *Психоанализата в България в периода 20-те – 40-те години на XX в.* Дисертация за доктор на науките. В. Търново.

Мавродиев, С. (2019) Иван Кинкел: За произхода на религията. *Философия*, 28(1), 86–98.

Минчев, П. (2016) *Психоанализата – личности и страни*. Ч. 1. Варна: Он-гъл.

Михалчев, Д. (1940) Социология и биология (или как проф. Иван Кинкел брани социологическата истина). *Философски преглед*, 2, 160–194.

Николов, М. (1942) „Отражение на психоанализата върху педагогията“. *В служба на народното образование. Сборник от педагогически приноси в чест на проф. д-р Михаил Герасков*. П. Цонев, К. Ахчийски, Ст. Каракостов (ред.). Печатница КООП, 320–363.

Николов, М. (1937) Психоанализата и възпитанието. *Педагогическа практика*, 16(2), 78–84.

Павлов, Т. (1940). *Социология и биология (Към полемиката Д. Михалчев – Кинкел по въпроса за отношението между социологията и биологията като науки)*. София: Българска книжнина.

Павлов, Т. (1924) Редакционна бележка в сп. Нов път. *Нов път*, 4, 127–128.

Стоев, С. (1969) Фройдизмът и преодоляването му в България. София: БАН.

Стоев, С. (1966) Марксистическа критика на фройдизма в България. *Известия на Института по философия при БАН*. XII, 165–195.

Тодоров, О. (2015) *Психоанализата. Фрагменти от едно въведение*. София: Лик.

Хаджийски, И. (1940/2002) *Бит и душевност на нашия народ*. Т. 1, София: Лик.

Цалмонов, Р. (1930) Михаил Димитровото изложение и критика на психоаналитичното учение на Фройд. *Листонад*, 4–5, 124–127.

Чернокожева, Р. Българските прочити на психоанализата на страниците на „Златорог“. *Българско и модерно* 2, София: Боян Пенев, https://bgmodernism.com/our_modernism/r_chernokojeva, 2015.

Шейтанов, Н. (1932) Сексуалната философия на българина. *Философски преглед*, 3. Шейтанов, Н. (2005) *Балкано-българският титанизъм*. София: Захарий Стоянов, 564–582.

АСОЦИАЦИИ МЕЖДУ ПЕТФАКТОРНИЯ МОДЕЛ НА ЛИЧНОСТТА И ИМПУЛСИВНОСТТА

Румяна Карева

ASSOCIATIONS BETWEEN THE FIVE-FACTOR MODEL OF PERSONALITY AND IMPULSIVITY

Rumyana Kareva

Abstract: *This paper reports the results of an empirical psychological study of a sample of 171 individuals using the Big Five Inventory (BFI) and the Barratt Impulsiveness Scale (BIS-11). Correlational, One-Way ANOVA analysis and multidimensional scaling were used to answer questions about associations between the Big Five and Impulsivity. Associations were found between extraversion and impulsivity in terms of reward sensitivity, between neuroticism and impulsivity in terms of threat sensitivity, and an inverse relationship between conscientiousness and impulsivity was found.*

Keywords: *The Big Five; Impulsivity; associations.*

Човешката импулсивност разкрива основната борба между филогенетично стари мозъчни системи, които провокират стремежа към незабавно задоволяване на прости желания, и по-новите мозъчни системи, които са се развили за ограничаване на старите системи, за да бъдат постигнати сложни и далечни цели. Ограничаването на разрушителните импулси е една от най-важните форми на саморегулиране. И от двете страни на тази борба участващите системи са многобройни и сложни, затова един ефективен обяснителен модел не може да се сведе единствено до конфликта между две подсистеми (DeYoung, Rueter, 2016) и следва да бъдат потърсени допълнителни аргументи, каквито са например изследванията на асоциации между фактори от Голямата петорка (екстраверсия, невротизъм и съвестност) и импулсивността.

Петфакторният модел на личността (Голямата петорка) е концептуален модел за изучаване и изследване на личността. Различните аспекти на човешкото поведение се свързват със съответни комбинации на основните фактори (екстраверсия, сговорчивост, съвестност, невротизъм и отвореност за опит) и степента на тяхната изразеност. Томас Чаморо-Премусик посочва примери за съпоставимост на резултати от изследвания с различни методи и Голямата петорка. Например склонността за оценяване на собственото поведение чрез обратната връзка от

другите може да бъде установена чрез високи стойности на факторите *сговорчивост, екстраверсия и невротизъм* (Чаморо-Премусик, 2015: 67).

Ричард Депо и Пол Колинс отбелязват, че асоциацията на импулсивността с екстраверсията остава отворен въпрос. Импулсивността представлява *хетерогенен клъстер от черти от по-нисък порядък, който включва термини като импулсивност, търсене на усещания, поемане на риск, търсене на новост, смелост, авантюризм, податливост на скука, ненадеждност и неподреденост* (DePue, Collins, 1999: 495). Въпросът е сложен, тъй като съдържанието на въпросниците за импулсивност е разнородно и варира от моторна импулсивност до търсене на новост и усещания, смелост, търсене на тръпка и приключения и поемане на риск. Не всички тези конструкти са тясно свързани помежду си, нито са последователни в корелациите си с екстраверсията. Импулсите са реакции на мотивационно значими вътрешни или външни стимули или предиспозиции към тях, а екстраверсията и невротизмът отразяват основните проявления в личността на чувствителност съответно към награди и заплахи. Екстраверсията включва положителен афект и чувствителност към награда, докато невротизмът включва отрицателен афект и чувствителност към заплахата (DeYoung 2015).

Джефри Грей и Нийл Макноутън свързват въпроса със системата за поведенческо инхибиране (Behavioural Inhibition System – BIS), която открива заплахи за постигането на целите и поражда тревожност. Тревожността инхибира текущото поведение, за да се избегнат или разрешат конфликтите за постигане на целите. Тази инхибиция е по-скоро автоматична и емоционална, отколкото основана на усилия. Някой, който е тревожен, може да бъде по-малко импулсивен по отношение на потенциалните награди, но може да бъде по-импулсивен по отношение на заплахите, тъй като BIS автоматично задейства импулси, свързани със заплахата (Gray, McNaughton 2003).

Съвестността отразява способността и склонността да се използва контрол от горе надолу (top-down), основан на усилия, за да се следват правилата и да се преследват далечни цели (DeYoung 2010: 1173). Високите стойности за съвестност би следвало да водят до по-често инхибиране на импулсите, които нарушават правилата и плановете. Съдържането или потискането на импулсивното поведение, свързано със съвестността, е описано като „неафективно ограничаване“ (nonaffective constraint) (DePue, Lenzenweger 2005: 420). Екстраверсията и неафективното ограничаване са ортогонални и импулсивността възниква като съвместна функция на взаимодействието между тях (DePue, Lenzenweger 2005). При всяко ниво на съвестност повишената екстраверсия или невротизъм би била свързана с увеличаване на силата и честотата на импулсите за приближаване към награди или съответно за избягване на

заплахи, а това на свой ред би следвало да доведе до повече случаи, в които контролът на усилията е недостатъчен за ограничаване на импулсите (DeYoung, Rueter 2016).

Емпирично изследване на асоциации между Голямата петорка и импулсивността

Изследването на асоциациите между факторите екстраверсия, невротизъм и съвестност от Голямата петорка и импулсивността има за цел да установи по емпиричен път наличието на статистически значими корелационни зависимости и асоциации между изследваните променливи.

Методика на изследването

За провеждане на изследването е съставена батерия от самооценъчни въпросници:

– *Въпросник за Голямата петорка (Big Five Inventory – BFI)*, разработен от Оливър Джон, Айлийн Донахю и Робърт Кентъл (John, Donahue, Kentle 1991). Състои се от 44 айтема, които описват черти на личността, конструиращи петте основни фактора: *екстраверсия, сговорчивост, съвестност, невротизъм и отвореност за опит*. Изследваните лица използват 5-степенна ликертова скала, от „изобщо не съм съгласен/ съгласна“, до „напълно съм съгласен/ съгласна“, през неутрална трета степен. Първоначалните данни от процедура за адаптиране на български предоставят информация за надеждността и валидността на измерването с въпросника (Карева и Танева 2022).

– *Скала за импулсивност на Барат (BIS-11)*, разработена от Джим Патън, Матю Станфорд и Ърнест Барат (Patton, Stanford, Barratt 1995). BIS-11 е ревизирана скала, получена чрез скосена ротация на факторите от втори ред *импулсивност на вниманието (attentional impulsiveness)*, *моторна импулсивност (motor impulsiveness)* и *импулсивна неспособност за планиране (non-planning impulsiveness)*.

В изследването е приложена скалата от адаптация на български, публикувана от Димитър Неделчев и колектив (Неделчев, Николова, Пседерска, Бозгунов, Василев, Шахиди, Василева, 2020). Състои се от 30 айтема, които съставят 3 подскали (както са публикувани от Неделчев и колеги): *импулсивност на вниманието* (8 айтема, които описват затруднения или неспособност за фокусиране и слаба устойчивост при изпълнение на задачи), *моторна импулсивност* (11 айтема, които описват спонтанни действия, извършвани прибързано и неточно или преждевременно в отговор на стимул) и *непланирана импулсивност* (11 айтема, които описват затруднения или неспособност за планиране и обмисля-

не на действията). Изследваните лица използват 4-степенна ликертова скала, от „рядко/ никога“ до „почти винаги/ винаги“.

Извадка и процедура

В извадката участват 171 лица, от които 77 мъже (45%) и 94 жени (55%). Лицата със средно образование (85) съставят 49,7%, лицата с висше образование (86) съставят 50,3% от извадката. Изследваните лица са на възраст от 18 до 65 години, средноаритметичната възраст е 40,57 години със стандартно отклонение 12,08.

Изследването е проведено чрез приложение на *MS Office 365*, участието е доброволно и анонимно.

Резултати

Извършена е проверка за нормалност на разпределението (таблица 1).

Таблица 1.
Описателна статистика на скалите

	Екстраверсия	Сговорчивост	Съвестност	Невротизъм	Отвореност за опит	Импулсивност на вниманието	Двигателна импулсивност	Непланирана импулсивност
Средноаритметична	3,492	3,676	3,793	2,624	3,837	1,805	1,863	1,977
Стандартна грешка на средната	0,052	0,042	0,040	0,050	0,042	0,033	0,025	0,032
Стандартно отклонение	0,684	0,553	0,521	0,656	0,548	0,432	0,329	0,423
Асиметрия	-0,173	-0,784	-0,017	0,082	-0,443	0,800	0,578	0,527
Стандартна грешка на асиметрията	0,186	0,186	0,186	0,186	0,186	0,186	0,186	0,186
Ексцес	-0,558	0,315	-0,233	-0,092	0,120	0,747	0,504	0,163
Стандартна грешка на ексцеса	0,369	0,369	0,369	0,369	0,369	0,369	0,369	0,369
Размах	3,37	2,67	2,78	3,50	2,70	2,25	2,00	2,27
Минимум	1,63	2,00	2,22	1,00	2,30	1,00	1,00	1,00
Максимум	5,00	4,67	5,00	4,50	5,00	3,25	3,00	3,27

Резултатите от описателната статистика на скалите от BFI и BIS-11 показват стойности на асиметрията и ексцеса са в интервала +/-1.

Надеждността на измерването е проверена чрез коефициента алфа на Кронбах (таблица 2). Стойностите на алфа са в интервала от 0,660 за сговорчивост до 0,794 за непланирана импулсивност.

Таблица 2.
Резултати от проверката
за надеждност на измерването

Скала	Алфа на Кронбах	Брой айтеми
Импулсивност на вниманието	0,819	8
Двигателна импулсивност	0,701	11
Непланирана импулсивност	0,794	11
Екстраверсия	0,781	8
Сговорчивост	0,660	9
Съвестност	0,700	9
Невротизъм	0,766	8
Отвореност за опит	0,710	10

С еднофакторен дисперсионен анализ (One-Way ANOVA) са установени статистически значими разлики по пол: при *импулсивност на вниманието* (мъже (77) = 1,73 / жени (94) = 1,87) $F(1,169)=4,161$, $p=0,043$; *моторна импулсивност* (мъже (77) = 1,80 / жени (94) = 1,92) $F(1,169)=5,999$, $p=0,015$; *непланирана импулсивност* (мъже (77) = 1,90 / жени (94) = 2,04) $F(1,169)=4,502$, $p=0,035$; *невротизъм* (мъже (77) = 2,43 / жени (94) = 2,78) $F(1,169)=12,366$, $p=0,001$. Резултатите от сравнението по възраст и образование не регистрират наличието на статистически значими разлики, при всички сравнения $p>0,05$.

Полът на изследваните лица е фактор при всички сравнения за импулсивност и невротизъм – изследваните жени имат статистически значимо по-силно изразени импулсивност и невротизъм от изследваните мъже.

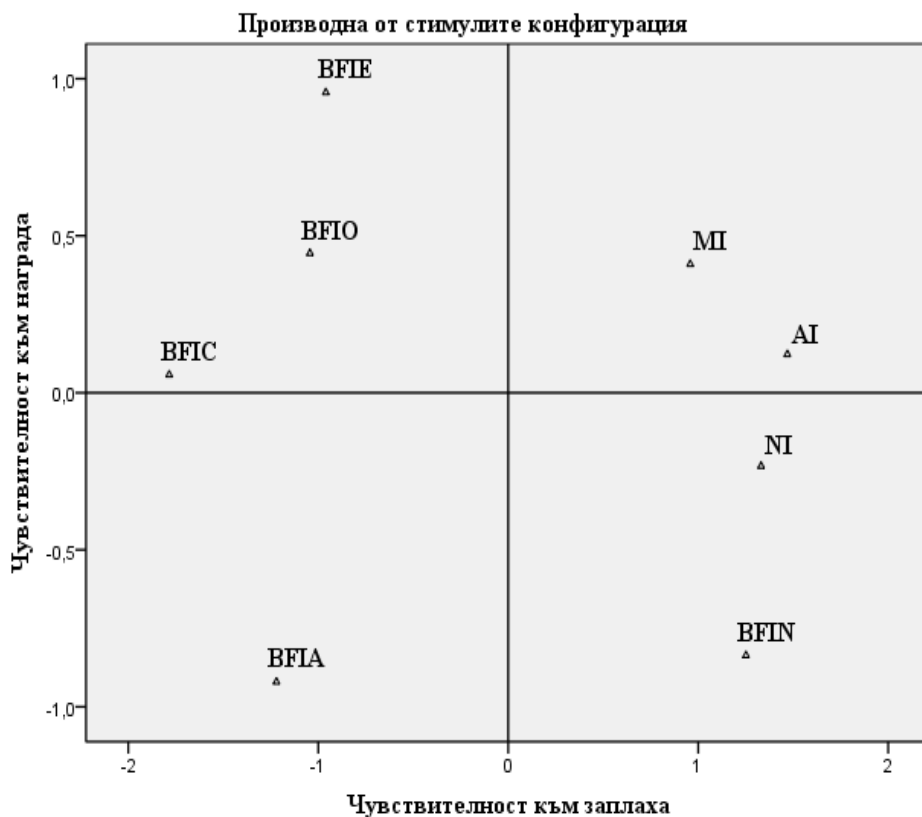
Проведен е корелационен анализ, резултатите са представени в таблица 3.

Таблица 3.
Корелационни зависимости между импулсивността
и Голямата петорка

Изследвани променливи	Импулсивност на вниманието	Моторна импулсивност	Непланирана импулсивност
Екстраверсия	-0,067	0,059	-0,097
Сговорчивост	-0,246**	-0,194*	-0,176*
Съвестност	-0,409**	-0,241**	-0,404**
Невротизъм	0,314**	0,137	0,175*
Отвореност за опит	-0,140	0,032	-0,225**
** p<0,01; * p<0,05.			

Сред получените резултати следва да бъдат отбелязани умерените отрицателни корелации между импулсивността на вниманието и съвестността ($r=-0,409$, $p<0,01$), непланираната импулсивност и съвестността ($r=-0,404$, $p<0,01$), слабата отрицателна корелация между съвестността и моторната импулсивност ($r=-0,241$, $p<0,01$), положителната корелация между импулсивността на вниманието и невротизма ($r=0,314$, $p<0,01$) и липсата на статистически значими корелации между скалите за импулсивност и екстраверсията. Останалите корелационни зависимости са слаби или не са статистически значими ($p>0,05$).

С цел изследване на асоциациите между импулсивността и Голямата петорка е проведено мултидименционално скалиране (производна от стимулите конфигурация на Евклидово разстояние чрез стандартизирани Z-стойности). Резултатите (фигура 1) показват добро съответствие на модела, получен чрез 5 итерации ($Stress=0,052$; $R^2=0,985$).

Фигура 1. Асоциации между изследваните променливи в Евклидова повърхнина

Представянето в Евклидова повърхнина на асоциациите между импулсивността (MI – моторна импулсивност, AI – импулсивност на вниманието, NI – непланирана импулсивност) и факторите от Голямата петорка (BFIE – екстраверсия, BFIA – сговорчивост, BFIC – съвестност, BFIN – невротизъм, BFIO – отвореност за опит) показва наличието на положителна асоциация между невротизма и импулсивността по отношение на чувствителността към заплахата (най-ясно изразена е асоциацията между невротизма и непланираната импулсивност).

В модела импулсивността на вниманието и моторната импулсивност са разположени в положителна посока както по оста чувствителност към заплахата, така и по оста чувствителност към награда. Най-ясно изразена по отношение на чувствителността към награда е асоциацията между екстраверсията и моторната импулсивност.

Моделът разкрива отрицателна асоциация между съвестността и непланираната импулсивност както по отношение на чувствителността към награда, така и по отношение на чувствителността към заплахата и отрицателна асоциация с моторната импулсивност и импулсивността на вниманието по отношение на чувствителността към заплахата.

Отвореността за опит е с по-слабо изразена чувствителност към награда и също като екстраверсията се асоциира положително с моторната импулсивност по отношение на чувствителността към награда.

Според модела при сговорчивостта асоциациите с импулсивността са най-слабо изразени – с моторната импулсивност и импулсивността на вниманието са диаметрално разположени, което би могло да означава, че според резултатите от проведеното изследване и синтезирания модел характерните за двете форми на импулсивност чувствителност към награда и чувствителност към заплахата не са присъщи на сговорчивостта.

Обсъждане

Асоциациите между екстраверсията, невротизма, съвестността и импулсивността потвърждават представените в теоретичния обзор основни наблюдения на авторите.

Установената чрез мултидименционално скалиране асоциация между екстраверсията и моторната импулсивност по отношение на чувствителността към награда и липсата на статистически значима корелация между тях биха могли да бъдат интерпретирани като липса на пропорционална зависимост, т.е. по-силно или по-слабо изразената екстраверсия не се асоциира с по-силно или съответно с по-слабо изразена моторна импулсивност. Този резултат вероятно се дължи на липсата на положителна асоциация по отношение на изразена чувствителност към заплахата при екстраверсията, докато при моторната импулсивност чувствителността към заплахата е положително изразена.

Установените отрицателни корелации между съвестността и импулсивността, както и асоциациите от мултидименционалното скалиране потвърждават обратнопропорционалната посока на връзките между тях – по-силно изразената съвестност се асоциира с по-слабо изразена импулсивност предимно по отношение на чувствителността към заплахата, която за съвестността е с отрицателна, докато при импулсивността е с положителни стойности. Чувствителността към награда при съвестността в сравнение с екстраверсията е слабо изразена в модела, но резултатът може да послужи в подкрепа на разбирането за ортогоналното разположение на двете променливи, както и че импулсивността възниква като съвместна функция на взаимодействието между

екстраверсията и неафективното ограничаване (Depue & Lenzenweger, 2005).

Установените чрез мултидименционално скалиране асоциации между невротизма и импулсивността са по отношение на чувствителността към заплахата, като най-ясно изразена е асоциацията с непланираната импулсивност. Положителната корелация между невротизма и импулсивността на вниманието потвърждава правопрпорционалната зависимост – високите стойности за невротизъм се свързват с високи стойности за импулсивност на вниманието.

Заключение

„Отворените въпроси“ за асоциациите между факторите от Голямата петорка и импулсивността остават дискуссионни. Проведеното емпирично изследване има своите ограничения, които се изразяват в прилагането единствено на самооценъчни методи, провеждането изцяло в онлайн среда, липсата на подбор и ранжиране на извадката. Това прави резултатите от изследването релевантни преди всичко на отзовалите се лица, но въпреки тези ограничения се потвърждават в значителна степен публикуваните от авторите наблюдения и резултати, получени от изследвания с различни методи, включително в експериментални лабораторни условия. Представеният анализ може да бъде разглеждан като още един опит, добавен към общите усилия да се търсят отговори на въпросите за асоциациите между Голямата петорка и импулсивността.

ЛИТЕРАТУРА

Карева, Р., Ж. Танева. (2022) Въпросник за Голямата петорка (Big Five Inventory – BFI): първоначални данни за надеждността и валидността на българска версия. *Сборник доклади от Юбилейна международна научна конференция „Психологията – традиция и съвременност“*. София: СУ „Св. Климент Охридски“, 569–579.

Неделчев, Д., С. Николова, Е. Пседерска, К. Бозгунов, Г. Василев, Р. Шахиди, Ж. Василева. (2020) Психометрични характеристики на българската версия на скалата за импулсивност на Барат-11 (BIS-11). *Психично здраве*, 1/2020, 16–42, online: <http://stenobooks.com/userfiles/editor/file/Menthal%20health%201%20Interactive%5B2%5D.pdf>.

Чаморо-Премусик, Т. (2015) *Диференциална психология*. София: Изток-Запад.

Depue, R. A., Collins, P. F. (1999). Neurobiology of the structure of personality: Dopamine, facilitation of incentive motivation, and extraversion. *Behavioural and Brain Sciences*, 22, 491–569.

Depue, R. A., Lenzenweger, M. F. (2005) A neurobehavioral dimensional model of personality disturbance. In: *Theories of personality disorders*. Lenzenweger, M. F. and Clarkin, J. (Eds.), New York: Guilford Press, Second edition, 391–454.

DeYoung, C. G. (2010). Personality Neuroscience and the Biology of Traits. *Social and Personality Psychology Compass* 4/12, 1165–1180.

DeYoung, C. G. (2015) Cybernetic Big Five Theory. *Journal of Research in Personality*, 56, pp. 33–58.

DeYoung, C. G., Rueter, A. R. (2016) Impulsivity as a personality trait. In: *Handbook of Self-Regulation: Research, Theory, and Applications*. Vohs, K. D. and Baumeister, R. F. (Eds.), New York: Guilford Press, Third edition, 345–363.

Gray, J. A., McNaughton, N. (2003) *The Neuropsychology of Anxiety: An Enquiry into the Functions of the Septo-Hippocampal System*. Great Britain: Oxford University Press, Second edition.

John, O. P., Donahue, E. M., Kentle, R. L. (1991) *The Big Five Inventory – Versions 4a and 54*. Berkeley, CA: University of California, Berkeley, Institute of Personality and Social Research.

Patton, J. H., Stanford, M. S., Barratt, E. S. (1995) Factor structure of the Barratt impulsiveness scale. *Journal of Clinical Psychology*, 51(6), 768–774.

РАЗВИТИЕ НА ПСИХОАНАЛИЗАТА В БЪЛГАРИЯ ДО 40-ТЕ Г. НА ХХ ВЕК

Стоил Мавродиев

DEVELOPMENT OF PSYCHOANALYSIS IN BULGARIA UNTIL THE 1940'S

Stoil Mavrodiev

Abstract: *The report presents the genesis and development of psychoanalysis in Bulgaria until the 1940s. The place of psychoanalysis stands out among other branches of psychology at that time.*

Emphasis is placed on the works of Bulgarian psychoanalytically oriented authors: Ivan Kinkel, Lyubomir Rusev, Mladen Nikolov, Nayden Sheitanov, Iliya Lingorski. Their main ideas and contributions are outlined.

Keywords: *psychoanalysis; history of psychology; Ivan Kinkel; Lyubomir Rusev; Mladen Nikolov.*

Част от историко-психологическото познание е изследването на националните традиции в психологията. Настоящият доклад има за **цел** да маркира най-важните стъпки от генезиса и развитието на психоаналитичното движение у нас до 40-те години на ХХ век, да се представят основни идеи и приноси на автори като: Иван Германович Кинкел, Любомир Русев, Младен Николов, Найден Шейтанов. Методи за изследване (използват се в историята на психологията): исторически метод, научно-теоретичен и критичен анализ, биографичен метод, аналитичен метод.

В историята на българската психология най-добре проучени направления са: интроспективно-емпиричното, изследвано най-обстойно от проф. д.пс.н. Павел Александров (Александров, П. 2012); ремкеанството също е проучено добре; изследвания има и върху материалистическата психология, народопсихологията на Иван Хаджийски и психотерапията. Психоанализата в България от първата половина на ХХ век не беше изследвана цялостно, разбира се не липсваха кратки статии, обзори и по-обща монографии от автори като Нина Димитрова (1992), Никола Атанасов (2009), Орлин Тодоров (2015), а също и от критици на психоанализата като Стою Стоев (1969; 1972; 1983), Хр. Димитров (1965; 1973) и др., но целенасочено и задълбочено изследване на това направление липсваше. Ето защо, преди няколко години си

поставих голяма цел да осъществя цялостно и задълбочено изследване на българската психоаналитична традиция преди 9.09.1944 г. Плод на тези системни проучвания са монографиите ми: „Психоаналитичното творчество на Иван Кинкел (2017); „Психоаналитичното творчество на Любомир Русев (2019); „Психоанализата в България до 40-те години на XX век“ (2022), както и редица статии. Текстът по-долу е на базата на собствените изследвания.

Психоанализата сред другите направления в българската психология през първата половина на XX век

Психологията в България има дълги традиции. Някои от направленията започват да се развиват непосредствено след като В. Вунд защитава независимият статут на психологията като самостоятелна наука през втората половина на XIX век. Младите българи, завърнали се от обучението си в Германия, поставят началото на психологическата традиция, и по-специално на интроспективната и експериментална психология.

Интроспективната психология започва да се развива под влиянието на идеите на Вунд, О. Кюлпе. В България тя е застъпена в творчеството на д-р Кръстьо Кръстев, Никола Алексиев. Сред талантливите ученици на В. Вунд са и Цветан Радославов Хаджиденков, Петър Нойков, Спиридон Казанджиев. Част от тях защитават дисертации под научното ръководство на Вунд (Бънков, А., 1966). Ремкеанството в психологията и философията е застъпено най-целенасочено в творчеството на философа Димитър Михалчев (Димитрова, Н. 1992). Материализмът в българската философията, педагогиката и психологията се отстоява от Тодор Димитров Павлов, академик Сава Гановски и Тодор Самодумов. Най-видният представител на народопсихологията е Иван Хаджийски. Водещите имена в психотерапията от първите десетилетия на XX в. са психиатрите Никола Гаврилов Кръстников и Кирил Чолаков. Кръстников създава методът на изкуствената репродукция (1929) и Кирил Чолаков е създател на психофизиологичната декапсулация (1933).

Периодът между 20-те – 40-те г. на XX век е времето, в което интензивно се развива психоаналитичното движение в България и това е неговият апогей. Психоанализата придобива широка популярност, българските психоаналитично ориентирани автори успяват да преведат малка част от трудовете на З. Фройд. В същото време изнасят много лекции (беседи), с цел да популяризират психоанализата. Но трябва да подчертаем факта, че те пишат и публикуват свои оригинални научни статии и монографии с принос към тази школа, както и такива с по-популярен характер.

Генезисът на психоанализата в България

Предпоставките за генезисът, развитието и разпространението на фройдизма са пряко свързани с икономическо, културно и духовно развитие на обществото, с неговите духовни потребности. В края на XIX и началото на XX век много млади хора заминават за Германия, Австро-Унгария и др., където учат в различни университети. Специалностите, които придобиват най-често хуманитарни: философия, психология, юридически науки, медицина, филологии и др. След като завършват своето образование, те се завръщат в България, някои от тях стават учители, други – преподаватели в Софийския университет, или започват да практикуват своите професии. В същото време те донасят новите философски и научни идеи, част от които е и психоаналитичното учение на Фройд. Така младата интелигенция популяризира и разпространява тези идеи.

Творчеството на българските автори отразява „духът на времето“, социално-икономическия и културален контекст на развитие на България до 40-те г. на XX век.

Началото на психоаналитичното движение у нас се поставя през 1921 г. от Иван Германович Кинкел (1883–1945), руски емигрант, който се установява в България през 1917 г. и живее тук до края на живота си. Следва социология и философия в Лайпциг, завършва държавни и правни науки в Цюрих през 1911 г. От 1921 г. – до смъртта си преподава политическа икономика и стопанска история в Софийския университет и Свободния университет в София. През 1930 г. става професор. Иван Кинкел е член на международния институт Солвей в Брюксел; член на Международната психоаналитична асоциация. Неговото научно творчество може да бъде разделено на две – икономически изследвания и психоанализа.

Едно от най-значимите произведения на Кинкел *„Към въпроса за психоаналитичните основи и произхода на религията“* публикува през 1921 г. Същият труд е отпечатан в международно списание за психоанализа *„IMAGO“*, и получава положителен отзив от Зигмунд Фройд. Своите оригинални разработки, посветени на религията публикува в няколко студии и статии: *„Към въпроса за психологическите основи и произход на религията“*, С. (1921); *„Наука и религия в светлината на психоаналитическата социология“*, Годишник на Софийския университет, Юридически факултет, книга XVIII, С. (1923); *„Наука и религия в психологично осветление. Очерк върху духовното развитие на човечеството“*, София изд. *„Наука и възпитание“* (1924) (Мавродиев 2017).

Българските фройдисти са сред учредителите на първото психологическо дружество у нас през 1921 г. Негов основател психиатърът е д-р Никола Кръстников, сред учредителите са: проф. д-р Николай

Попов; доц. (тогава) Иван Кинкел; д-р Младен Николов; д-р Спиридон Казанджиев; Михайл Димитров; Димитър Бочев (сред посочените има и не психоаналитици) (Стоев 1969; Мавродиев 2017; 2022).

Сред основните представители на психоанализата са: Иван Германович Кинкел, Младен Николов, Буко Исаев, Любомир Русев, Атанас Илиев, Найден Шейтанов, Илия Лингорски.

Стою Стоев (1969) сочи, че българските фройдисти предприемат няколко опита да се организират. Отначало те създават психологически кръжок в Софийския университет, но в него участват и нефройдисти като Спиридон Казанджиев, М. Димитров. През 30-те години фройдистите основават психоаналитично дружество, което просъществувало до началото на Втората световна война (Стоев 1969: 49).

В бележки на Мара Кинкел (ЦДА) „В памет на невролога – психиатър проф. д-р Никола Кръстников“ (написани на ръка) четем: „Пак в стремеж към търсене на истината д-р Кръстников и д-р Кинкел основаха психологическото дружество, което групираше представители на прогресивната интелигенция – учени, медици, общественици. Да проучват и обосновават психологията на индивида и обществото беше именно неговата задача. тук бяха психолозите проф. д-р Спиридон Казанджиев, ак. Михаил Димитров, прокурорът Дим. Бочаров, старият известен руски психиатър проф. Николай Михайлович Попов, д-р Шаханова и др. Д-р Кръстников правеше демонстрации с болни, Димитър Бочаров изнасяше патологични случаи из съдебната практика“ (Фонд на Мара Кинкел, ЦДА, фонд 620, опис 1, а.е. 40: 5).

През 1946 г. у нас е публикувана книгата на Стефан Цвайг „Зигмунд Фройд“, в превод на д-р Андрей Андреев, изд. Мадара. В предговорът към книгата А. Андреев пише: „Преди десетина години в София съществуваше малък психоаналитичен кръжок. Бяхме не повече от десетина души. Чрез реферати, психоанализи, хипнози и разисквания удовлетворявахме жаждата си за знания“.

Търсейки корените на психоанализата в България следва да допълним оскъдните сведения с данните на психиатъра д-р Христо Димитров (1965). Той също потвърждава, че през 30-те години на XX в. е създаден психоаналитичен кръжок от Иван Кинкел. Димитров дава сведения за участниците: „По голяма част от членовете в него са от немедицински среди – Любомир Русев, Буко Исаев, Младен Николов, д-р Цаламонова, Андрей Андреев и др.“ (Димитров 1965: 33).

Очевидно е, че членовете на дружеството са имали активна дейност, а интересът към психоанализата се е засилвал. Свидетелство за интересът към психоанализата дава и Буко Исаев в увода към „Въведение в психоанализата на Фройд“ (1930, Военна библиотека): „У нас се говори и пише доста за психоанализата“ (Исаев 1930: 9).

За активната дейност на Дружеството сведения черпим от Иван Кинкел: В едно от заседанията на психологическото дружество нашия драг колега д-р С. Казанджиев ни прочете отличен реферат за масовата психология, във връзка с такива грандиозни обществени явления, като войни и революции, и го придружи с не по-малко превъзходни коментари, разяснявайки ни понятието и проявата на регресията в социалната психология, при тези катастрофални социално-психологически преживявания (Кинкел 1923: 27).

Кинкел дава сведение за това, че д-р Кръстников е представил казус на психоневроза при студент. Същият е психоанализиран в психологическото дружество (Кинкел 1923: 148).

Разбираме, че трудът на Кинкел „Социална психопатия в революционните движения“ е прочетен съкратено като реферат в няколко заседания на Психологическото дружество и възбужда доста оживена разисквания. Авторът помества въпросите и възраженията, свързани с обсъждането на този труд, под формата на въпроси и отговори (Кинкел 1923: 153).

Освен това Кинкел изнася два доклада: „Към въпроса за психологическите основи и произхода на религията“ и „Етика и Религия в тяхното историческо и психологическо взаимоотношение“ пред Психологическото дружество в София през сесията на 1921–1922 г. В заседанията на 29.06., 6.07., 05.10., 12.10. 1922 г. (Кинкел 1923).

Разпространение и популяризиране на психоанализата в България през първата половина на XX^{ти} век

Българските автори, работещи в областта на психоанализата публикуват своите статии, монографии и преводи в сп. „Философски преглед“, „Златорог“, „Българско училище“, „Училищен преглед“ и др. Така например печатница „Художник“ издава студията на Младен Николов „Психоанализата ключ за разбиране на душите“ (1926), „Печатница С. М. Стайков“ издава монографията на Никола Илиев „Душа, човек и човешки живот“ (1926). Списание „Златорог“ публикува текстове на: Атанас Илиев, Найден Шейтанов, Никола Шипковенски, Спиридон Казанджиев, макар, че последните двама не са психоаналитично ориентирани. В списанието откриваме част от статиите на Атанас Илиев: Безсъзнателното в нашия емоционален живот (1923, кн. 5); В глъбините на сетивното (1936, кн. 8); Пол и литература (1935, кн. 8); Човекът маса като творец на нова култура (1939, кн. 9); Стадното чувство във времена като днешното (1943, кн. 3).

Може би едно от най-значимите интелектуални списания от този период е „Философски преглед“, основано от философа Димитър Михалчев. То излиза в периода 1929–1943 г. Достойно място на страниците на „Философски преглед“ е отделено на психологията, в частност на

психоанализата. Добра изява имат автори като: Андрей Андреев, Атанас Илиев, Иван Кинкел, Любомир Русев, Иван Хаджийски, Кирил Чолаков, Никола Шипковенски и др. Твърде разнообразна е проблематиката на българските психолози, публикували в сп. „Философски преглед“: Атанас Илиев посвещава няколко статии на художественото творчество; Любомир Русев прави „Психоанализа на Ботевото творчество“ (1933, кн. 3); пише „Аутизъм в лириката на Яворов“ (1934, кн. 5); Андрей Андреев отнася психоанализата към животинската психология. Любомир Русев публикува „Войната като влечение към смъртта и сродяване с ужаса“ (1935, кн. 5). От Найден Шейтанов: „Сексуалната философия на българина“ (1932, кн. 3); „Духът на отрицание у българина“ (1933, кн. 2); „Еротични космогонии на Балкана“ (1934, кн. 3-4); „Увод в българската сексология“ (1935, кн. 5). Любопитни са заглавия като: „Психология на старата мома“ на К. Ахчийски (1940, кн. 5); Вера Златарева публикува „Психология и социология на българската проститутка“ (1935, кн. 1) и „Душата на старата мома“ (1941, кн. 1). Атанас Илиев пише „Култ на плътта (Психологически опит)“ (1933, кн. 2) и „Психология на съвременната любов“ (1935, кн. 2). (Мавродиев 2017; 2021; 2022).

Както споменахме, на български език са преведени малка част от трудовете на Фройд. Основните преводачи са Буко Исаев и Младен Николов.

Авторите извършват голяма популяризаторска дейност на психоанализата, като изнасят стотици лекции беседи в цялата страна сред учители и други представители на обществото, а също така публикуват много статии и книги с популяризаторски характер (Стоев 1969; Мавродиев 2017; 2022).

Факт е, че в България не се разгръща широка психоаналитична практика както в Западноевропейските страни, но все пак такива опити не липсват. Нашите фройдисти съобщават за това, че са правили анализи, в т.ч. на деца, а също така са използвали психоанализата в своята медицинска и юридическа практики. (Мавродиев 2022).

Съдбата на психоанализата след 1944 г.: След края на Втората Световна война България попада в зоната на съветското влияние, което слага отпечатък върху нейното политическо и социално развитие. Комунистическата идеология налага безапелационно и силово като единствено правилна марксистко-ленинската философия и идеология. Това предопределя и развитието на психологията. Психоанализата, ремкеанството и други течения в психологията се обявяват за „идеологически“, „буржоазни“ и са били забранени от комунистическата власт. Участиа на университетски преподаватели и интелектуалци е незавидна: някои е трябвало публично да се отрекат от идеите, които са изповядвали и

развивали преди 9.09.1944 г., други са били освобождавани от университета.

Както преди 9 септември 1944 г., така и след това, психоанализата има опоненти и критици. Сред тях са: Михаил Димитров, Димитър Михалчев и Кирил Чолаков. Между И. Кинкел и Л. Русев, от една страна, и критици като Михаил Димитров - от друга, се зараждат полемики на страниците на „Философски преглед“. След 1944 г. критиката към психоанализата у нас става още по-ожесточена. Критици на психоанализата в този период са както психиатри, така и философи. Сред тях са: д-р Христо Тодоров Димитров; Стою Стоев, Асен Киселинчев (Мавродиев 2022).

Проблемни области в творчеството на българските психоаналитици

Нашите фройдиستي разработват различни проблеми, които имат както общопсихоаналитичен характер, така и въпроси, касаещи българската действителност – образователна практика, социална сфера, изкуство и др.

Метаанализът на творчеството на българските психоаналитици позволява да се очертаят следните проблемни области: въпросите посветени на религията (И. Кинкел, Л. Русев, Н. Шейтанов); психоанализа на обществено-политически явления (А. Илиев, Л. Русев, Н. Шейтанов, М. Николов и др.); народопсихология (Н. Шейтанов, И. Лингорски); проблеми на възпитанието и формирането на личността (Л. Русев, М. Николов и др.); психоанализата като методология на художественото творчество (Л. Русев, А. Илиев) (Мавродиев 2017; 2021; 2022).

Над фундаментални *философско-методологически въпроси на психоанализата* работи Иван Германович Кинкел: „Философията на човешката душа в психоаналитично осветление“ (Философски преглед, 1932, кн. 4) и „Философската същина на психоаналитичния мироглед“ (Философски преглед, 1933, кн. 1.).

Иван Кинкел, д-р Андрей Андреев, Младен Николов, Л. Русев и др. подчертават значението и важността на психоанализата, и „преврата“, който прави в научната мисъл. Психоанализата е не просто направление в психология и психиатрията, а много повече от това, тъй като се превръща в методология, която се пренася върху други социални и хуманитарни области. Тя позволява да се направи нов, дълбинен прочит на явления като революции, престъпност, художествено творчество и др. За нашите автори няма съмнение, че психоанализата е интелектуална революция. И. Кинкел, Л. Русев и др. утвърждават, че психоанализата е метапсихология, която е способна да обясни всеобщите и най-фундаментални принципи на функционирането на човешката природа, в т.ч. социалното устройство; да посочи нивата и инстанции-те на психичния апарат. Освен това се подчертава, че тази метапсихо-

логия е способна да проникне до дълбините на човешката природа, до несъзнаваната мотивация, волята за живот и дейност. Коректно е да се отбележи, че това са възгледи на Фройд, които нашите автори изясняват, коментират, аргументират и дообогатяват.

Учените разглеждат човешката природа като резултат от еволюционното минало. Ключов момент тук е генезисът не само на културата, но и на духовното у човека. За тях, в основата на духовните явления стоят проявленията на нагоните. Духът и разумът са плод на еволюцията и не са метафизични. В същото време Иван Германович Кинкел признава, че в човешкото общество се изграждат все по-сложни духовни потребности и социални отношения, които са плод на съзнателната психика (Мавродиев 2022).

Едно от най-значимите произведения с оригиналност и принос към психоаналитичната теория е книгата „Глад и либидо“ (1932) на Любомир Русев. Фундаменталният въпрос, който поставя ученият, е кой е източникът на активността у човека, кое го кара да създава, да се бори, да се усъвършенства? Освен либидото, обаче има още един нагон, на който посвещава своя анализ авторът, и това е гладът.

Произходът на религията е главният проблем, над който работи Иван Кинкел. В студията „Към въпроса за психологичните основи и произхода на религията“ се съдържат едни от оригиналните му приноси. Както вече отбелязахме, тя е оценена високо от самия Зигмунд Фройд и по негово предложение е публикувана в международното психоаналитично списание „Имаго“ през 1921 г. Иван Кинкел прилага принципите на психоанализата към целия развой на религиозните представи в историческата им еволюция у човечеството.

Религията стои по-високо над наивно-анимистичното разбиране и схващане за света. Съществената разлика, която подчертава ученият се състои в това, че ако при анимизмът човек може да влияе върху природните сили чрез магията, то при религията е тъкмо обратното – човек е подчинен и зависим от Бога, и може да се доближи до Него чрез молитви, да го благоразположи чрез морален живот. Третата система, както е определена като велика, е тази на науката, научния мироглед и научното отношение към всички явления. Нашият психоаналитик разкрива феноменологията на проекционния психомеханизъм в развитието на митологичните представи, а във втората светогледна система – религията, анализира същността на майчиния и бащин комплекс в изграждането на религиозните образи и преживявания на хората.

Въпросът за религията, макар и в по-широк контекст, е застъпен и в творчеството на Найден Шейтанов в неговите космогонии. Произведенията му разкриват еротичните и дълбинни пластове от човешката природа, отразени в митологията и фолклора, преданията и легенди-

те. Шейтанов ни повежда през вековете и ни връща към архетипното, космогонията и сътворението. Той прилага психоаналитичният метод именно към митологията и фолклора и народопсихологията. Чрез този метод достига до универсалиите в човешката природа.

Друга основна област, предмет на изследвания и анализ от българските психоаналитично ориентирани автори, са общественно-политически явления като революции, войни, както и социални феномени като проституция, общественото устройство и функциониране. Задълбочен психоаналитичен „прочит“ на войната прави Любомир Русев в своята статия „Войната като влечение към смъртта и сродяване с ужаса“ (1935). Интересни социално-психологични феномени, които са интерпретирани по оригинален начин от българските фройдисти са престъпността, проституцията и самоубийството. Причините за тези явления се търсят както в живота и функционирането на обществото, така и в биологията на индивида, в т.ч. и социалната биология. За И. Кинкел социалните недъзи по своята същност са обществени явления, но в тяхната генеза има и биологична обусловеност. Младен Николов показва възможностите за прилагане на психоанализата към различни въпроси на криминалната психология (1925). Дълбинното изследване на престъпността е построено върху разглеждането на две душевни тенденции: към вещи и лица – себична (егоцентрична), и алтруистична. Същите са в непрекъснатата борба за надмощие, като себичната доминира често. Този въпрос се изяснява чрез разглеждането на въпроса за нагоните. В началото се формира нагонът за съхранение (събиране, първо в устата на храна, след това в джобовете...), това става мотив за различни действия, в т.ч. непозволенни или престъпни. Противоположна е алтруистичната тенденция.

Подчертан интерес за българските фройдисти представляват народопсихологията и връзка ѝ с митологията, и фолклора. В най-архаичните пластове на човечеството присъстват тотими, табути, инициации, магии, в които, от една страна са проецирани в символна форма светоусещанията на първобитните и примитивни народи, от друга страна – те започват да изпълняват регулативни функции в обществените отношения. От отношенията между бащи (вождове) и синове (млади мъже), Илия Лингорски извежда феноменът и обхватът на Едиповия комплекс. Дионисиевите празненства са освобождаване на дълго потискания ерос. Лингорски прави извод, че моралната култура израства от трагичната вина на човека, като морално послание на неговото престъпно деяние. Човечното се създава по пътя на трагичното. Найден Шейтанов е авторът, който прави психоанализа на еротичното и разкрива сексуалната философия на българина. Шейтанов поставя началото на научната и системна сексологията в България.

Възпитанието, формирането на личността, възрастовите кризи, наследствеността и инстинктите са проблемни области и теми, които присъстват в творчеството на Любомир Русев, Младен Николов и др. Освен, че популяризират идеите на Фройд, те правят интересно и оригинално тълкуване на тези въпроси. Един от проблемите, над който работи Л. Русев е за взаимодействието между генетичните фактори и влиянието на средата върху формирането на личността и нейното индивидуално развитие. Сложните взаимоотношения между наследствеността, индивидуалното развитие и социо-културните условия водят до борба между природа и възпитание.

Друг кръг въпроси са посветени на абнормността, невротичното развитие и психопатологията.

Прилагането на психоанализата (по оригинален начин) като методология на художественото творчество е друга област, застъпена в главно в произведенията на Любомир Русев, който прави психоанализа на Хр. Ботев и неговото творчество, а също и на личността и творчеството на П. Яворов.

В заключение:

Въпреки, че психоанализата се развива свободно у нас едва малко повече от две десетилетия – до средата на 40-те г. на XX век, тя става едно от най-популярните и значими интелектуални движения, което обогатява не само българската психология, давайки нови възможности и гледни точки за тълкуване на редица социални феномени, религия, изкуство, но обогатява самото общество с нови ценности. Българските психоаналитици оставят след себе си значима научна продукция, която сме издирили и проучили (Мавродиев 2017; 2021; 2022). Въпреки, че дело и творчество на тези интелектуалци е било незаслужено и насилствено изтрито от колективната памет на народа ни в продължение на 45 години, то остава. Идеите на Иван Кинкел, Л. Русев, Мл. Николов и др. не са загубили своята актуалност и трябва да се познават както от специалистите, така и от по-широк кръг читатели.

ЛИТЕРАТУРА

Александров, П. (2012) История на интроспективната психология. Варна: изд. ВСУ „Ч. Храбър“.

Бънков, А. (1966). Развитие на философската мисъл в България. София: изд. „НИ“.

Димитров, Хр. (1965) Психоанализата и нейните разновидности. София: Медицина и физкултура.

Димитрова, Н. (1992) *Философски въпроси на психологията*. София: БАН.

Исаев, Б. (1930) *Въведение в психоанализата на Фройд*. София: Т. Чипев.

Кинкел, И. (1933) Философската същина на психоаналитичния мироглед. *Философски преглед*, кн. 1. София.

Кинкел, И. (1928) *Тайните на мистицизма – окултизма в светлината на аналитичната психология*. София.

Кинкел, И. (1921) *Към въпроса за психологическите основи и произход на религията*. София.

Кинкел, И. (1923) *Наука и религия в светлината на психоаналитичната социология*. *Годишник на Софийския университет, Юридически факултет*, книга XVIII. София.

Кинкел, И. (1924) *Наука и религия в психологично осветление. Очерк върху духовното развитие на човечеството*. София: изд. „Наука и възпитание“.

Мавродиев, С. (2017) *Психоаналитичното творчество на Иван Кинкел*. Благоевград: Университетско издателство „Н. Рилски“.

Мавродиев, С. (2021) *Психоаналитичното творчество на Любомир Русев*. Благоевград: Университетско издателство „Н. Рилски“.

Мавродиев, С. (2022) *Психоанализата в България до 40-те години на XX век*. Пловдив: Университетско издателство „Паисий Хилендарски“.

Стоев, С. (1969) *Фройдизмът и преодоляването му в България*. София: изд. БАН.

Централен държавен архив: Фонд на Мара Кинкел, фонд 620, опис 1, а.е. 40.

РОЛЯТА НА ПСИХОЛОГИЯТА И ТЕРАПИЯТА В СЪВРЕМЕННОТО ОБЩЕСТВО

Добрин Добрев

THE ROLE OF PSYCHOLOGY AND THERAPY IN CONTEMPORARY SOCIETY

Dobrin Dobrev

Abstract: *The article examines the leading trends in providing psychological help and support in the conditions of the modern world. The paper outlines the possible prospects to overcome the negative trends and practices.*

Keywords: *psychological help; therapy.*

Съвременното разбиране за ролята на психолога и терапевта в социалните отношения започва да се формира след края на Втората световна война в контекста на демократичните ценности на западните общества. За тези общности е характерно съществуването на ясно дефинирани социални норми и правила, както и на ясно структурирани социални отношения и роли, базирани на ценности като върховенство на закона, зачитането на правата и свободата на личността, зачитането на правата и свободата на всички членове на обществото, зачитането на правото на личен избор, вярвания и вероизповедание и редица други. Успешната социализация на индивида в тези общности изисква стриктно придържане към тези норми и правила, което позволява постигането на висока степен на предсказуемост на бъдещата социална реализация и е гаранция за успешната социална адаптация и постигането на добър живот. В този дух, ролята на психолога и терапевта в западните общества е да поддържат тази ценностна рамка като подпомагат индивидите с отклоняващо се или дезадаптивно поведение да се включат отново успешно в социалната си среда и взаимодействия, моделирайки поведението си в рамките на социалното разбиране за нормалност. Психолозите и терапевтите имат статуса на морални, социални авторитети, като посещението при тях е станало част от социалната традиция и се възприема като естествена част от нормалното ежедневие.

Общи за всички официално признати терапевтични модалности в западния свят са законово регламентирания изисквания към терапевта (консултанта) и към „рамката“ на терапевтичния процес. Като

по-важни изисквания към терапевта можем да посочим: Самият терапевт е задължително да е преминал успешно през някаква форма на терапия, както и през обучение, дефинирано съобразно стандартите на подхода, в който се обучава. След период на работа под супервизия, терапевтът може да упражнява своята дейност, но при съблюдаването на строги етични и морални правила, чието спазване се следи от специализирани органи, които имат законовите правомощия да отнемат лиценза на терапевта при нарушения на правилата. Освен изискването за конфиденциалност на споделяната информация, терапевтът не трябва да се намира в някаква форма на социални отношения с клиента извън терапията. Не е уместно да се консултират роднини, интимни и брачни партньори, колеги на работното ни място и т.н., защото в тези случаи терапевтът ще е част от проблема и ще участва в терапията като страна, а не като неутрален субект. Особено трябва да се внимава за преноси и контра преноси по време на терапията, защото самият процес предполага клиентът да започне да прехвърля (пренася) чувства, емоции и отношения върху терапевта, както и да се формира контра-пренос (Айви 1999).

По отношение на „рамката“ на терапевтичния процес по-важните изисквания са свързани с: Изискване за доброволност на участието на клиента в терапевтичния процес. Всяка форма на консултиране и терапия трябва да се извършва при предварително договаряне на продължителността на отделния сеанс, на честотата на сеансите за месец/седмица, както и на цената за провеждане на отделния сеанс. Заплащането на сеансите от страна на клиента е задължително, защото така се дефинира естеството на връзката (връзката е между предлагач услуга терапевт и ползващ услугата клиент, за разлика от останалите връзки – роднинска, приятелска, интимна и т.н.). Заплащането гарантира свободата на клиента (винаги може да си тръгне), мотивира го да извърши необходимите промени (доброволно участва, доброволно прави промените), фокусира клиента върху важните неща (когато си заплащаш не губиш време в излишни приказки). Дори заплащането да е символично (някаква минимална сума), то трябва да присъства задължително. Ясното дефиниране на времевата рамка на терапевтичните сеанси е от изключително значение, защото терапевтът трябва да може „да влезе“ и „да излезе“ от терапевтичното взаимодействие без това да оцетява клиента емоционално. Излизането става точно с позоваване на договорената времева рамка (Айви 1999).

Разбирането за ролята на психолога и терапевта в българското общество значително се различава от западните стандарти. В периода 1945–1989 г. с терапевтиране (различаващо се от медикаментозно лечение) са се занимавали само медицински лица и то при строг контрол от

страна на властите с цел да се избегне „вредно“ западно влияние. Доктрината на социализма и комунизма предполага, че обществото при тежава необходимия ресурс само да съзнава и да регулира поведението на здрави и осъзнати личности чрез инструментите на образованието, политическия властови натиск и груповия натиск на професионалните и трудовите колективи. В този дух е невъзможно здравото социалистическо общество да създава нездрави личности, а следователно не е нужно и съществуването на психолози и терапевти. Като последица академичното преподаване и изучаване на психология във висшите училища в България се появява сравнително късно – специалност Психология към Философски факултет на СУ „Св. К. Охридски“ се обособява в самостоятелна катедра едва през 1972 г., а във ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“ едва през 1994 г. Като последствие търсенето и предлагането на професионална психологическа помощ и подкрепа не стават част от българската социална традиция и не се възприемат като естествен елемент от социалните взаимодействия в съзнанието на обикновения българин (Добрев 2015).

След промените от 1989 г. в България се появява силен интерес към заниманията с психология и терапия, като този интерес не стихва и до наши дни. Понастоящем психологията се преподава в почти всички български висшите училища, като повечето терапевтични модалности вече са изградили центрове за обучения в страната. Отчитайки несъмнените ползи за общността от утвърждаването на професията психолог и терапевт, трябва да отчетем и съществуването на няколко негативни тенденции, които затрудняват дейността на психолозите и терапевтите.

Първата такава тенденция е липсата правна рамка, ясно регламентираща дейността на консултантите и терапевтите, която да дава ясни отговори на въпросите: Какво обучение трябва да преминеш, за да станеш терапевт/консултант? Кой може да провежда такива обучения, да издава сертификати и при какви условия? На какъв минимум от изисквания трябва да отговаря самото обучение? Кой следи (супервизира) и санкционира дейността на завършилите терапевти/консултанти? Опитът за създаването на такава рамка от Дружеството на психолозите в България през 2020 г. може да определим като неуместен, въпреки добрите намерения, стоящи зад него, най-малкото поради факта, че дейността на психолозите и терапевтите в различните социални сфери е подчинена на много различни специфични изисквания, като регулирането на тази дейност от една единствена и то неправителствена организация, която функционира извън контекста на тези сфери, би създадо повече хаос и проблеми, вместо да разреши вече съществуващите. Тук уместно решение би било самите организации, обучаващи тера-

певти, да изготвят такава законова рамка, като се ангажират с последващ контрол на дейността на своите завършили обучаеми. Липсата на правен регламент на дейността на консултантите и терапевтите влече след себе си редица негативни феномени: Масово лица, без необходимата подготовка и проведена собствена терапия, реализират дейности, представяни като терапия. Често се нарушават базисните изисквания от „рамката“, което обезсмисля терапевтичния процес. Голяма част от терапевтиращите колеги се ориентират не към реални взаимодействия с клиенти, а към обучение на нови хора за терапевти.

Процесът на оказване на психологическа помощ и подкрепа е затруднен и от народопсихологическите особености на българската популация. Българското общество е колективистично, със силно запазени предхристиянски вярвания в магии, амулети и хора със свръхестествени способности. Така психолозите и терапевтите често се оказват обект на проективни очаквания да изпълняват ролята на гуру или магьосник, който дава готови съвети за разрешаването на проблема или предписва изпълнението на целебен ритуал. Голям брой българи започват да изучават психология с очакването сами да разрешат появилите се проблеми вместо да потърсят помощ от специалист.

Промяната в обществения строй през 1989 г. не бе последвана от реална промяна в ценностите на българското общество. Така вече 30 години след промените все още се наблюдава феномена „фасадна демокрация“ – макар външно да декларираме принадлежността си към европейската култура, ценности и традиции, в реалните социални взаимодействия на всички нива в общността се запазват старите практики на корупция, шуробаджанация, заобикаляне на правилата, усещане за безнаказаност, липса на обща кауза и усещане за общност, и т.н. Така усилията на психолози и терапевти да насочват клиентите си към някаква устойчива ценностна и поведенческа рамка всъщност се оказват вредни за реалната социална адаптация на клиентите, до колкото реалната общност не функционира съгласно декларираната норма. Разминаването между декларираните ценности и норми и реално съществуващите такива в общността оказва силно негативно влияние върху младите хора. Дунева отбелязва „Тези нива са свързани с конфликта между начина на живот на юношата и ценностната система на социалната среда с нейните морално-нравствени норми на съжителстване, със социалната отчужденост причинена от натиска на външните фактори и конфликта им с личностната ценностна насоченост, с конфликта между индивида и референтната група, който може да доведе до асоциална мотивация и преразглеждане на ценностите. Юношата се отдръпва емоционално и поведенчески и започва да се чувства чужд на социалните отношения, към които принадлежи. Когато средата се оце-

нява като враждебна юношите преживяват състояния на безпокойство и тревожност, страх и опасения от отхвърляне“ (Дунева 2021: 53).

Тревожна е и тенденцията в световен мащаб за безапелационно налагане на ценностите на глобализма и неолеберализма за сметка на традиционните национални ценности на всички нива на социална интеракция. Тук проблемът не е в новите ценности като такива, а в опитите те да бъдат представени като безалтернативни и да бъдат насилствено налагани на отделните национални общности чрез използването на силата на глобалните медии. Така в обществото се налага едно политически коректно „мейнстриим говорене“ като всички опити за представяне друга, била тя и рационална, гледна точка се заклеймяват и преследват. Доколкото психолозите представляват морални авторитети за обществото, те доста често биват използвани за усилватели на политическо коректното говорене, което подменя автентичната им роля на неутрални посредници, загрижени за благото на общността. В последните години в България сме свидетели на масова поява на психолози по медиите, които влизайки в ролята на т.нар. „грантови анализатори“, се опитват да повлияят общественото мнение в конкретна посока, но с много различна мотивация от тази да се грижат за общественото благо. В тези случаи, освен за чисто финансова мотивация, вероятно, става дума и за проява на различни форми на автодискриминация, разбрана като „...осъзнатото чувство за принадлежност към групата и едновременното желание за отграничаване от същата, поради собствените негативни нагласи към нея“ (Манолов 2019: 98).

ЛИТЕРАТУРА

Айви, А. Е. (1999) *Психологическое консультирование и психотерапия. Методы, теории и техники.* Москва.

Добрев, Д. (2015) Тенденции в съвременните психологически изследвания. Юбилейна международна конференция „20 години специалност „Психология“ – Пътуване към себе си. В. Търново: УИ „Св. св. Кирил и Методий“, 448–454.

Дунева, Д. (2021) Юношеското отчуждение – фактори и последици. *Психология, образование: актуальные и приоритетные направления исследований.* Тверь: Тверской государственный университет, 53–56.

Манолов, М. (2019) *Автодискриминацията.* Велико Търново: ИВИС.

**ВЗАИМОВРЪЗКАТА МЕЖДУ ЛИЧНОСТНИТЕ
ХАРАКТЕРИСТИКИ И УДОВЛЕТВОРЕНОСТТА ОТ ЖИВОТА**
Мартин Янков

**THE RELATIONSHIP BETWEEN PERSONALITY
CHARACTERISTICS AND LIFE SATISFACTION**
Martin Yankov

Abstract: *The article examines the relationship between personality characteristics and life satisfaction. The literature review provides an overview of existing research on the topic. An empirical study with 735 participants examined the relationship between life satisfaction, the Big Five personality traits, the Dark Triad, and self-esteem. Analysis of the results showed significant correlations, with the strongest correlation between satisfaction and general self-esteem ($r=0.52$, $p=0.00$). Through regression analysis, it was found that the personality variables included in the study could explain up to 32% of the variation in life satisfaction ($R^2=.32$, $p=.000$). An interpretation of the results is offered and recommendations for future research are given.*

Keywords: *Life Satisfaction; The Big Five; The Dark Triad; Self-Esteem.*

Въведение

Удовлетвореност от живота

Като психологически конструктор, удовлетвореността от живота се разглежда като част от субективното благополучие (Diener, Emmons, Larsen, Griffin 1985). Според научните разбирания субективното благополучие има два отделни компонента – афективен, който от своя страна се разделя на позитивен афект и негативен афект (Занкова 2012), и когнитивен, който се нарича в литературата *удовлетвореност от живота* (Andrews, Withey 1976). Докато първите два компонента разглеждат емоционалните аспекти на субективното благополучие, то удовлетвореността от живота разглежда когнитивните аспекти.

Терминът „удовлетвореност от живота“ се отнася към глобална преценка за качеството на живот на личността според нейните собствени критерии (Shin, Johnson, 1978). Удовлетвореността от живота често се базира на сравнение между житейската ситуация на личността с това, което самата личност приема за уместен стандарт. Тоест критериите са субективни и се определят от отделния човек, а не обективни и предварително дефинирани (Diener et al. 1985). Различните личности имат различна преценка за това кое е важно в живота – например семейство, кариера, признание – поради това изследванията върху удо-

влетвореността от живота се фокусират върху общата удовлетвореност, а не върху удовлетвореността от някой конкретен аспект, тъй като той може да е с по-ниско субективно значение за конкретната личност.

Различните автори разглеждат различни фактори, влияещи на удовлетвореността от живота. Сред тях са:

– Генетични фактори (Diener et al. 1999) – изследователите от този подход разглеждат до каква степен вариациите в удовлетвореността от живота са наследствени. Резултатите от мащабно холандско изследване, обхващащо 5668 участници, водят към заключението, че около 38% от вариациите в удовлетвореността се дължат на наследственост, а останалите 62% могат да бъдат обяснени с индивидуални фактори на средата (Stubbe et al. 2005).

– Социалните взаимодействия (Gibson 1986) – авторите от този подход се фокусират върху взаимовръзката между удовлетвореността от живота и социалните взаимодействия. Гибсън изследва два компонента на социалните взаимодействия – количеството и качеството на взаимодействията – и открива, че качеството на взаимодействия е по-силно свързано с удовлетвореността отколкото количеството.

– Социалния статут (Emmons, Diener 1985) – изследванията в тази посока показват, че социалния статус, и конкретно позицията на личността в „местната социална стълбица“, тоест уважението и признанието, което личността получава от околните, имат силно влияние върху удовлетвореността от живота (Anderson, Kraus, Galinsky, Keltner 2012). Кроскултурни изследвания показват, че при културите, в които преобладаващата културна ориентация е с фокус върху постиженията, съревнованието и асертивността, удовлетвореността от живота е по-силно свързана със социалния статус (Fors Connolly, Johansson Sevå 2018).

– Личностните характеристики (Hosseinkhanzadeh, Mahboobe Taher 2013) – този подход разглежда взаимовръзката между удовлетвореността от живота и личностните черти, като търси доколко вариациите в личностните черти са свързани с вариациите в удовлетвореността. Именно към този подход спада и настоящото изследване.

Личностни характеристики, включени в настоящото изследване

Голямата петорка

Моделът, известен с името Голямата петорка или още Петфакторен модел за личността е може би най-широко разпространеният модел за личностни характеристики сред изследователите на личността (Чаморо-Премусик 2015). Включва пет измерения: екстраверсия, съ-

трудничество, съзнателност, невротизъм и отвореност към нов опит (Goldberg 1993).

Екстраверсията се определя като степента по скалата общителен/енергичен срещу уединен/резервиран – скалата отразява общителността, разговорливостта, асертивното поведение и тенденцията за търсене на стимулация в компанията на други хора. *Сътрудничеството* се изразява чрез дименсията дружелюбен/състрадателен срещу предизвикателен/отчужден – тя представлява тенденцията на човек да бъде състрадателен и кооперативен, като противовес на това да бъде подозрителен и враждебно настроен към другите. *Съзнателността* се изразява чрез дименсията ефективен/организиран срещу небрежен/безотговорен и показва тенденцията човек да бъде организиран и отговорен, да демонстрира самодисциплина, да се стреми към постижения и да предпочита планирано вместо спонтанно поведение. *Невротизмът* се изразява чрез дименсията чувствителен/нервен срещу спокоен/уверен и показва тенденцията към повишено изпитване на неприятни емоции като например гняв и тревога, както и повишена склонност към депресия и уязвимост. *Отвореността към опита* може да се изрази чрез дименсията творчески/любопитен срещу предпазлив/последователен, като в някои класификации тази дименсия присъства с наименованието *Интелект/Въображение*. Отвореността към опита изразява интереса към изкуството, емоциите, приключенията, необичайните идеи и разнообразните дейности.

Тъмната триада

Към този модел спадат три черти, отразяващи ориентацията към света, за която са характерни уклон към бързото и незабавно възнаграждане, а не към забавеното и дългосрочно такова – нарцисизъм, макиавелизъм и психопатия (Jonason, Li, Webster, Schmitt 2009). *Нарцисизмът* се характеризира с усещане за грандиозност, гордост, егоизъм и липса на емпатия, *макиавелизмът* – с манипулация и експлоатация на другите, като при него има цинично незачитане на моралните норми и фокусиране върху собствения интерес, а *психопатията* – с трайно анти-социално поведение, импулсивност, грубост и безмилостност (Paulhus, Williams 2002).

Самооценка

В настоящото изследване е използвано разбирането на Тафароди, според което самооценката трябва да се разглежда като двукомпонентен конструкт, състоящ се от самоодобрение и преценка на собствената компетентност (Tafarodi, Swann 2001). *Самоодобрението* е преживяването на себе си като социален обект, личност, която е достойна или недостойна според интернализираните критерии за добро и лошо. От друга страна *преценката на собствената компетентност* е преживява-

нето на себе си като субект на дейността, индивид, който притежава способности и ефективност. Тафароди и колегите му смятат, че преценката на собствената компетентност се оформя от личната история на успехи и провали на индивида, докато самоодобрието се оформя на база оценките (похвали и порицания), дадени от другите (Tafarodi, Milne 2002).

Взаимовръзки между удовлетвореността от живота и личностните характеристики

Съществува консенсус, че удовлетвореността от живота може да бъде предсказана както от обективните житейски обстоятелства, така от личностните черти, които влияят на субективната интерпретация на тези обстоятелства (Папазова, Антонова 2014).

Връзката между удовлетвореността от живота и Големите пет личностни характеристики е изследвана многократно, в различни страни и култури. Изследване от Иран, обхващащо 235 студенти от Техранския университет, установява значими корелации на удовлетвореността с четири от Големите пет личностни характеристики – екстраверсията ($r=0,29$), съзнателността ($p=0,24$), сътрудничеството ($p=0,23$) и невротизма ($p=-0,46$) (Joshanloo, Afshari, 2011). Същите четири черти от Големите пет показват значими корелации с удовлетвореността от живота и в изследване с 213 участници, проведено в Полша (Szcześniak, Sopińska, Kropiewski, 2019). Корелационните коефициенти на удовлетвореността от живота с чертите от Петфакторния модел имат следната сила: невротизъм ($p=-0,44$), екстраверсия ($r=0,49$), съзнателност ($p=0,37$), сътрудничеството ($p=0,29$). Изследователи от Бонския университет в Германия провеждат мащабно проучване на удовлетворението от живота, рекламирано по множество немски телевизии и радиа и обхващащо общо 40 297 участници (Lachman et al. 2017). Най-значими корелати на удовлетвореността от Голямата петорка се явяват невротизма ($p=-0,46$), екстраверсията ($p=0,16$) и съзнателността ($p=0,12$). Изследване, проведено сред студенти в Александрийския университет в Египет, включващо 1161 участници, установява значими корелации между удовлетвореността и три характеристики от големите пет (Abdel-Khalek et al. 2022). Това отново са невротизма ($p=-0,31$), екстраверсията ($p=0,20$) и съзнателността ($p=0,28$). Можем да заключим, че екстраверсията и съзнателността са най-честите положителни личностни корелати на удовлетвореността, а невротизма – най-силният отрицателен корелат, като връзката между невротизма и удовлетвореността се явява значима в практически всяко изследване по темата.

Относно взаимовръзката между удовлетвореността от живота и компонентите от Тъмната триада съществуват по-малко на брой из-

следвания. Те свидетелстват за положителна връзка на удовлетвореността от живота с нарцисизма, отрицателна с психопатията и отрицателна или незначителна с макиавелизма (Aghababaei, Błachnio, 2015; Bonfá-Araújo, Lima-Costa, Baptista, Hauck-Filho 2021; Kaufman, Yaden, Hyde, Tsukayama 2019).

Връзката между самооценката и удовлетвореността от живота е обект на множество изследвания, но използваните инструменти за самооценка са въпросници, които я разглеждат като еднодименсионален конструктор. Силата на връзката варира в различните изследвания и най-често има стойности между $r=0,27$ (Patel et al. 2018) и $r=0,70$ (Szcześniak et al. 2021).

Емпирично изследване

Цели и хипотеза

Основната цел на настоящото изследване е да се проучат както нивата на корелация между удовлетвореността и включените личностни черти, така и доколко тези характеристики могат да се използват за предиктори на удовлетвореността.

С оглед на представените досегашни изследвания, издигаме следните хипотези:

H: Очаква се значима положителна взаимовръзка на удовлетвореността от живота с екстраверсията, съзнателността, самооценката и нарцисизма, както и отрицателна взаимовръзка с невротизма и психопатията.

Участници

В изследването се включиха 735 участници. В половото отношение извадката е небалансирана, като преобладават изследваните лица от женски пол: 586 (79,6%) жени и 149 (20,2%) мъже. Възраст: 157 (21,4%) между 18 и 25 години, 227 (30,8%) между 26 и 31 години, 194 (26,4%) между 31 и 40 години, 113 (15,4%) между 41 и 50 години, 44 (6%) над 50 години.

Инструменти и процедура

1. Скала за удовлетвореност от живота – Satisfaction With Life Scale (SWLS) (Diener et al., 1985).

2. Кратка версия на международния въпросник за изследване на личността – Mini-IPIP (International Personality Item Pool) (Donnellan et al, 2006).

3. Кратка версия на Тъмната триада – Short Dark Triad (SD3) (Jones, Paulhus, 2013).

4. Скала за самоодобрението и преценка за собствената компетентност – Self-Liking/Self-Competence Scale (SLCS) (Tafarodi & Swann, 2001).

Посочените скали бяха обединени в обща тестова батерия, качена в онлайн платформата Гугъл формуляри (Google Forms). Линкът към батерията беше разпространен в групи и страници в социалните мрежи. Участниците не са получили никакво материално възнаграждение за участието си.

Резултати

Анализът на резултатите започва с описателни статистики и психометричните характеристики на използваните скали. Резултатите са представени в таблица 1.

Таблица 1. Описателни статистики и психометрични характеристики на използваните скали

Скала	Брой айтеми	Средна стойност	Станд. откл.	Алфа на Кронбах	Асиметрия
Удовлетвореност от живота	5	24.56	5.60	0.87	-0.50
Екстраверсия	4	12.37	3.65	0.72	-0.08
Сътрудничество	4	16.50	2.61	0.58	-0.62
Съзнателност	4	13.12	4.05	0.75	-0.19
Невротизъм	4	12.22	3.65	0.70	-0.90
Интелект/ Въображение	4	16.40	3.30	0,74	-0.01
Макиавелизъм	9	26.16	6.35	0.75	0.25
Нарцисизъм	9	25.64	5.82	0.67	0.36
Психопатия	9	18.00	5.78	0.70	0.87
Обща самооценка	16	51.60	11.49	0.89	-0.14
Самоодобрение	8	27.03	5.42	0.86	-0.29
Преценка на собствената компетентност	8	24.56	6.79	0.77	0.03

За проверка на хипотезите беше осъществен корелационен анализ на Пийрсън. Резултатите са показани в Таблица 2.–4.

Таблица 2.

Корелация между удовлетвореността от живота и Голямата петорка

	Екстраверсия	Сътрудничество	Съзнателност	Неврогизъм	Интелект / Въображение
Удовлетвореност от живота	r 0.20* p .00	r 0.18* p .00	r 0.14* p .00	r 0.05 p .12	r -0.31* p .00

Таблица 3. *Корелация между удовлетвореността от живота и Тъмната триада*

	Нарцисизъм	Макиавелизъм	Психопатия
Удовлетвореност от живота	r 0.10* p .00	r -0.14* p .00	r -0.23* p .00

Таблица 4. *Корелация между удовлетвореността от живота и самооценката*

	Обща самооценка	Самоодобрение	Преценка за собственага компетентност
Удовлетвореност от живота	r 0.52* p .00	r 0.48* p .00	r 0.47* p .00

По-голяма част от очакваните взаимовръзки действително се потвърждават от резултатите. Изключение прави невротизма, който не показва значима корелация с удовлетвореността от живота.

За по-задълбочена проверка на взаимовръзката между удовлетвореността от живота и включените в изследването конструкти беше осъществен регресионен анализ. Беше избран метода постъпков регресионен анализ, чрез който са изключени променливите със слаба предиктивна стойност.

Регресионният анализ показва, че пет от включените в изследването личности черти се явяват значими предиктори на удовлетвореността от живота и, взети заедно, те са способни да обяснят 32% от вариациите в удовлетвореността. Резултатите са представени в таблица 5.

Таблица 5. Постъпков регресионен анализ – личностните характеристики като възможни предиктори на удовлетвореността от живота ($R^2=.32$, $p=.000$)

	B	Std. Error	β	t	p
Модел*	11.03	1.92		5.74	0.00
Обща самооценка	0.28	0.20	0.48	14.58	0.00
Психопатия	-0.21	0.38	-0.18	-5.68	0.00
Сътрудничество	0.20	0.84	0.08	2.50	0.01
Невротизъм	-0.17	0.65	-0.08	-2.75	0.00
Екстраверсия	0.14	0.63	0.07	2.24	0.02

*Изключени променливи: Самоодобрение, Преценка на собствената компетентност, Съзнателност, Интелект/Въображение, Макиавелизъм, Нарцисизъм

Дискусия

Настоящото изследване разгледа взаимовръзката между удовлетвореността от живота и личностните характеристики. В унисон с предишни изследвания в областта, данните показваха, че личностните характеристики могат да бъдат добър предиктор на удовлетвореността от живота. Компонентите на включените в изследването личностни черти – самооценката, Голямата петорка и Тъмната триада – са способни да предскажат общо 32% от вариациите в удовлетвореността от живота. Казано по-просто, данните показват, че близо една трета от вариациите в удовлетвореността се дължат единствено на личностни характеристики и не са директно зависими от генетичните фактори, демографските характеристики или социоикономическия статус на личността. Това е висок процент обяснена вариация и за да можем да правим по-валидни изводи е необходимо да проведем повторни изследвания с различ-

ни извадки от българска културна среда, за да видим дали процентът ще се запази непроменен.

Като най-сигурен предиктор и най-значим корелат на удовлетвореността от живота се явява общата самооценка. Двухфакторната теория за самооценката на Тафароди и колеги послужи на настоящото изследване само дотолкова, доколкото доказва, че общата самооценка има по-силна връзка с удовлетвореността отколкото всеки от двата компонента – корелацията между удовлетвореността и общата самооценка ($r=0.52^*$) е по-силна, отколкото корелацията между удовлетвореността и отделните компоненти на самооценката – самоодобрение ($r=0.48^*$) и преценка за собствената компетентност ($r=0.47^*$). Изглежда, че нито един от двата компонента на самооценката не е качествено по-значим от другия, а двата компонента действат в съзвучие. Постъпкопият регресионен анализ, елиминиращ променливите със слаба предиктивна сила, изключва и двата отделни компонента на самооценката, но запазва общата самооценка като значим предиктор.

Взаимовръзките между Голямата петорка и удовлетвореността от живота в настоящото изследване получиха значими, но не особено силни резултати. Най-силният корелат на удовлетвореността от Голямата петорка е дименсията Интелект/Въображение (разглеждана в други класификации като Отвореност към опита) и дори при нея корелацията е на границата между слаба и умерена ($r=-0.31$). Интерес в случая представлява както силата, така и посоката на връзката - докато болшинството от предишните изследвания в областта не намират значима корелация между двата конструкта, то в настоящото изследване взаимовръзката е не просто значима, но и отрицателна. Тоест влечението към сложни, абстрактни идеи, интересът към нови концепции и изживявания се оказват отрицателно свързани с удовлетвореността от живота в българска културна среда. Преди да залитнем към свръхинтерпретация отново е необходимо да проведем допълнителни изследвания, които да потвърдят този необичаен резултат. Интересно е обаче, че постъпкопият регресионен анализ отхвърля Интелекта като значим предиктор и вместо него посочи като уместни предиктори екстраверсията, сътрудничество и невротизма. Като резултат това е доста по-близо до данните от изследванията, разгледани в теоретичния обзор, където най-значими корелати на удовлетвореността от живота в разнообразни социокултурни извадки се явяват екстраверсията, невротизма и съзнателността.

Сред характеристиките, влизащи в състава на Тъмната триада, единствено Психопатията се оказа значим предиктор на удовлетвореността от живота ($\beta = -.18$, $p=.00$). Корелацията между двата конструкта е значима, но слаба ($r=-0.23$). Виждаме, че нивата на психопатия са от-

рицателно свързани с удовлетвореността от живота, но като цялостен конструкт психопатията не ни дава достатъчно задълбочена информация за това кой аспект точно е отрицателно свързан с удовлетвореността – дали импулсивното поведение, лошото качество на социалните връзки, или комбинацията от тях.

Сред недостатъците на изследването са небалансираната извадка (над 79% от участниците са жени), ниската вътрешна консистентност на една от скалите от Голямата петорка (съзнателност, при която Алфата на Кронбах 0,58, докато за всички останали скали от въпросника е над 0,70), както и всички ограничения, съпътстващи употребата на самооценъчни въпросници. Въпреки това настоящото изследване предлага и някои любопитни и дискуссионни резултати, които биха могли да загленат в основата на множество бъдещи проучвания в областта.

ЛИТЕРАТУРА

Занкова, К. (2012) Терапията за благополучие: концептуална рамка и клинично приложение. *Клинична и консултативна психология*, бр. 4 (14), Варна: Стено.

Папазова, Е., Антонова, Р. (2014) Афективен баланс и социална среда в юношеска възраст. *Psychological Research*, 16, 27–34.

Чаморо-Премусик, Т. (2015) *Диференциална психология*. София: Изток-Запад

Abdel-Khalek, A., Carson, J., Patel, A., Shahama, A. (2022) The Big Five Personality Traits as predictors of life satisfaction in Egyptian college students. *Nordic Psychology*, DOI: 10.1080/19012276.2022.2065341

Aghababaei, N., Błachnio, A. (2015) Well-being and the Dark Triad. *Personality and Individual Differences*, 86, 365–368.

Anderson, C., Kraus, M. W., Galinsky, A. D., Keltner, D. (2012). The local-ladder effect: Social status and subjective well-being. *Psychological Science*, 23(7), 764–771.

Andrews, F. M., Withey, S. B. (1976) *Social Indicators of Well-Being*. New York: Plenum Press.

Bonfá-Araujo, B., Lima-Costa, A., Baptista, M., Hauck-Filho, N. (2021) Depressed or satisfied? The relationship between the dark triad traits, depression, and life satisfaction. *Current Psychology*, 42.

Diener, E., Emmons, R. A., Larsen, R. J., Griffin, S. (1985) The Satisfaction with Life Scale. *Journal of Personality Assessment*, 49, 71–75.

Diener, E., Suh, E., Lucas, R., Smith, H. (1999) Subjective Well-Being: Three Decades of Progress. *Psychological Bulletin*, 125, 276–302.

Donnellan, M. B., Oswald, F. L., Baird, B. M., Lucas, R. E. (2006) The Mini-IPIP scales: Tiny-yet-effective measures of the Big Five factors of personality. *Psychological Assessment*, 18, 192–203.

Emmons, R. A., Diener, E. (1985) Personality correlates of subjective well-being. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 11(1), 89–97.

- Fors Connolly, F., Johansson Sevä, I.** (2018) Social status and life satisfaction in context: a comparison between Sweden and the USA. *International Journal of Well-being*, 8(2), 110–134.
- Gibson, D. M.** (1986) Interaction and well-being: Is it quantity or quality that counts? *International Journal of Aging and Human Development*, 24, 29–40.
- Goldberg, L. R.** (1993) The structure of phenotypic personality traits. *American Psychologist*, 48(1), 26–34.
- Jonason, P. K., Li, N. P., Webster, G. W., Schmitt, D. P.** (2009) The Dark Triad: Facilitating short-term mating in men. *European Journal of Personality*, 23, 5–18.
- Jones, D., Paulhus, D.** (2013) *Introducing the Short Dark Triad (SD3): A Brief Measure of Dark Personality Traits*. Assessment, 21.
- Joshanloo, M., Afshari, S.** (2011) Big Five Personality Traits and Self-Esteem as Predictors of Life Satisfaction in Iranian Muslim University Students. *Journal of Happiness Studies*, 12, 105–113.
- Kaufman, S., Yaden, D., Hyde, E., Tsukayama, E.** (2019) The Light vs. Dark Triad of Personality: Contrasting Two Very Different Profiles of Human Nature. *Frontiers in Psychology*, 10, 467. 10.3389/fpsyg.2019.00467.
- Lachmann, B., Sariyska, R., Kannen, C., Błaskiewicz, K., Trendafilov, B., Andone, I., Eibes, M., Markowitz, A., Li, M., Kendrick, K. M., Montag, C.** (2017) Contributing to Overall Life Satisfaction: Personality Traits Versus Life Satisfaction Variables Revisited-Is Replication Impossible? *Behavioral sciences (Basel, Switzerland)*, 8(1), 1.
- Patel, A., Tiwari, S., Singh, S., Lindinger-Sternart, S.** (2018) Self-esteem and life satisfaction among university students of Eastern Uttar Pradesh of India. *A demographical perspective*, 9, 382–386, 10.5281/zenodo.7062925.
- Paulhus, D. L., Williams, K. M.** (2002) The dark triad of personality: Narcissism, Machiavellianism and psychopathy. *Journal of Research in Personality*, 36, 556–563.
- Shin, D.C., Johnson, D.M.** (1978) Avowed Happiness as an Overall Assessment of the Quality of Life. *Social Indicators Research*, 5, 475–492.
- Stubbe, J., Posthuma, D., Boomsma, D., Geus, E.** (2005) Heritability of Life Satisfaction in Adults: A Twin-family Study. *Psychological medicine*, 35, 1581–8.
- Szcześniak, M., Sopińska, B., Kroplewski, Z.** (2019) Big Five Personality Traits and Life Satisfaction: The Mediating Role of Religiosity. *Religions*, 10(7), 437.
- Szcześniak, M., Mazur, P., Rodzeń, W., Szpunar, K.** (2021) Influence of Life Satisfaction on Self-Esteem Among Young Adults: The Mediating Role of Self-Presentation. *Psychology Research and Behavior Management*, Volume 14, 1473–1482.
- Tafarodi, R. W., Milne, A. B.** (2002) Decomposing global self-esteem. *Journal of Personality*, 70(4), 443–483.
- Tafarodi, R. W., Swann, W. B., Jr.** (2001) Two-dimensional self-esteem: Theory and measurement. *Personality and Individual Differences*, 31, 653–673.

АДАПТАЦИЯ НА СКАЛАТА ЗА ИЗСЛЕДВАНЕ НА САМООЦЕНКАТА НА ТАФАРОДИ И СУОН

Мария Караиванова

AN ADAPTATION OF THE TAFARODI AND SWANN SELF-ESTEEM SCALE

Maria Karaiivanova

Abstract: *Self-esteem is a central construct in psychological science. According to the classic understanding of Rosenberg, who is also the author of the most commonly used methodology for researching general self-esteem, the Morris Rosenberg Self-Esteem Scale, self-esteem represents „the feeling that I am good enough“ (Rosenberg, 1965). In this article, the concept of self-esteem of the researchers Tafarodi and Swann will be examined, according to which self-esteem consists of two separate but interrelated components - self-assessment of competences on the one hand, and self-assessment of the value of the individual on the other (Tafarodi & Swann, 2001). A Bulgarian adaptation of their self-esteem measurement scale will be presented.*

Keywords: *adaptation; self-assessment of competences; self-assessment.*

Същност на конструкта

Канадският психолог Тафароди и американският му колега Суон първи описват конструкта самооценка като състоящ се от две измерения – самооценка на компетентностите и самооценка на стойността на индивида (Tafarodi, Swann 2001). Според тях общата самооценка се състои от тези две отделни измерения, докато в класическото разбиране на Розенберг за самооценката единият компонент – самооценката на компетентностите е подчинен на другия – самооценката на стойността (Tafarodi, Milne 2002).

Самооценката на компетентностите се основава на това какво е способен индивидът да извърши, или какви умения за разрешаване на проблеми има – разглеждане на себе си като агент на промяната със свободна воля (Tafarodi, Swann 2001). Самооценката на стойността се отнася до оценъчното преживяване на себе си като социален обект – личност с определена степен на социална значимост. Самооценката на стойността е субективна, тъй като се отнася до степента, в която индивидът е удовлетворен от себе си спрямо собствените критерии за стойност, докато самооценката на компетентностите се отнася до обективната оценка на способностите по външни критерии (Tafarodi, Swann 2001). Самооценката на компетентностите се изгражда в резул-

тат на историята на житейски успехи или неуспехи при постигането на целите, докато самооценката на стойността се изгражда в резултат на оценките, получени от другите (Tafarodi, Milne 2002). Неуспехите и провалите водят до намаляване на самооценката на компетентностите, докато отхвърлянето, неодобрението и междуличностните конфликти водят до понижаване на самооценката за собствена стойност. Хора с ниски стойности по първия компонент ще са заети от мисли, свързани със своите неуспехи и ще бъдат по-чувствителни при възприемането на информация, свързана с липсата на успех, докато хора с ниски стойности по самооценката за собствена стойност ще бъдат загрижени предимно за това как изглеждат пред обществото, за своя външен вид и ще се страхуват от отхвърляне от другите (Tafarodi, Milne 2002).

Скалата на Тафароди и Суон

Авторите разработват скала, състояща се от 2 подскали с по 8 айтема, измерващи всяко от двете измерения на общата самооценка (Tafarodi, Swann 1995). Всяка от двете подскали съдържа 4 айтема, измерващи съответния конструкт, които са положително формулирани и 4, които са отрицателно формулирани. Примерни айтеми от подскалата, измерваща самооценката на компетентостта, са: *„Аз съм високо ефективен/а в нещата, които правя“* (положително формулиран айтем) и *„Понякога се справям трудно с предизвикателствата“* (отрицателно формулиран айтем). Примерни айтеми от подскалата, измерваща самооценката на стойността, са: *„Чувствам се сигурен/а в собствената си стойност“* (положително формулиран айтем) и *„Имам отрицателно отношение към себе си“* (отрицателно формулиран айтем). Респондентите трябва да отговорят доколко са съгласни с всеки един айтем на скала от Ликъртов тип с 5 степени от *„1 – напълно съм несъгласен/а“* до *„5 – напълно съм съгласен/а“*. Скалата има добри психометрични характеристики и много добра вътрешна консистентност. Авторите на скалата докладват коефициент на корелация между двете подскали на методиката $r=0.57$ за жени и $r=0.59$ за мъже. Средната на подскалата за самооценка на компетентността за жени е 25.61 (SD=5.62), а за мъже 27.23 (SD=5.59). Средната на скалата за самооценка на стойността за жени е 28.34 (SD=6.99), а за мъже – 30.14 (SD=6.77). Коефициент алфа на Кронбах за подскалата за самооценка на компетентността е 0.83 за жени и 0.82 за мъже. Коефициент алфа на Кронбах за подскалата за самооценка на стойността е 0.90 както за жени, така и за мъже.

МЕТОД

Превод на скалата

Скалата беше преведена от английски език на български, а след това ѝ беше направен обратен превод от двама независими превода-

чи, като съответствието между оригиналния текст на английски език и преведения текст от български на английски беше много добро. В таблица 1 са представени оригиналните айтеми и използвания превод в изследването.

Таблица 1. Айтемите от скалата за самооценка и българският им превод

1. I tend to devalue myself. (SL-)	Понякога имам склонност да подценявам себе си. (SL1)
2. I am highly effective at the things I do. (SC+)	Върша нещата много ефективно. (SC1)
3. I am very comfortable with myself. (SL+)	Чувствам се много доволен/а от себе си. (SL2)
4. I am almost always able to accomplish what I try for. (SC+)	Почти винаги постигам това, към което се стремя. (SC2)
5. I am secure in my sense of self-worth. (SL+)	Уверен/а съм в собствените си достойнства. (SL3)
6. It is sometimes unpleasant for me to think about myself. (SL-)	Понякога ми е неприятно, когато мисля за себе си. (SL4)
7. I have a negative attitude toward myself. (SL-)	Имам негативно отношение към себе си. (SL5)
8. At times, I find it difficult to achieve the things that are important to me. (SC-)	Понякога ми е трудно да постигна нещата, които са важни за мен. (SC3)
9. I feel great about who I am. (SL+)	Чувствам се чудесно от това какъв човек съм. (SL6)
I sometimes deal poorly with challenges. (SC-)	Понякога се справям трудно с предизвикателствата. (SC4)
I never doubt my personal worth. (SL+)	Никога не се съмнявам в собствените си качества. (SL7)
I perform very well at many things. (SC+)	Справям се много добре с много неща. (SC5)
I sometimes fail to fulfill my goals. (SC-)	Понякога не успявам да постигна целите си. (SC6)
I am very talented. (SC+)	Имам много таланти. (SC7)
I do not have enough respect for myself. (SL-)	Нямам достатъчно самоуважение. (SL8)
I wish I were more skillful in my activities. (SC-)	Иска ми се да бях по-способен/а във всичко, с което се занимавам. (SC8)

**В скоби е уточнено към коя подскала се отнася всеки айтем и дали е положително или отрицателно формулиран (SL-self-liking; SC-self-competence).*

Изследване

Изследването беше проведено в периода май-септември, 2015 г. като част от дисертационно изследване. Въпросникът, съдържащ преведената скала на Тафароди и Суон беше разпространен както онлайн, така и в принтиран формат сред респонденти в град София. Общо 321 изследвани лица на възраст от 20 до 64 години попълниха скалата. Средната възраст на извадката е 34 години. Разпределението по пол е неравномерно – 228 жени и 91 мъже.

Надеждността на скалата

Надеждността на скалата е проверена чрез анализ на вътрешната консистентност.

В корелационната матрица на айтемите от подскала „Самооценка на стойността“ се наблюдават предимно умерени корелации, като липсват отрицателни. Това означава, че тази подскала има висока степен на вътрешна съгласуваност – коефициентът Алфа на Кронбах е 0.80. Премахването на който и да е от осемте айтема не би повишило вътрешната съгласуваност на подскалата.

В корелационната матрица на айтемите от подскала „Самооценка на компетентностите“ също има предимно умерени корелации без да присъстват отрицателни. Коефициентът Алфа на Кронбах на тази подскала е 0.73, като отстраняването на който и да е айтем не би довело до повишаването му.

Коефициентът Алфа на Кронбах за цялата скала, състояща се от общо 16 айтема, е 0.84. Това означава, че скалата има висока вътрешна съгласуваност (Tabachnick, Fidell 2001).

Факторна структура на скалата

Авторите на методиката я обособяват в две подскали. Тъй като скалата се прилага за пръв път в своя превод сред популация от респонденти, говорещи български език, заслужава да се провери факторната ѝ структура.

Факторният анализ е метод за редукция на данните, при който се приема, че съществуват няколко общи фактора, които са причина за вариацията на данните. В случая беше извършен експлораторен факторен анализ по метода на главните компоненти (principal components analysis) на всички 16 айтема с ортогонална ротация по метода Varimax.

След извършване на процедурата стойността на коефициента MSA (Kaiser-Meyer-Olkin Measures of Sampling Adequacy) е .854, което означава че този факторен модел има висока адекватност.

При екстракцията са извлечени четири фактора със собствена стойност (eigenvalue), която е по-висока от 1. Първият от тях обяснява

31% от вариацията на първичните променливи, вторият – 10%, третият и четвъртият съответно – 9% и 6%. Те заедно обясняват 57% от сумарната дисперсия на първичните променливи. В таблица 2. са представени факторните тегла на айтемите по отделните фактори след извършване на ротацията.

Таблица 2. Факторни тегла на айтемите по отделните фактори след извършване на ротацията

Айтем/Фактор	1	2	3	4
Имам негативно отношение към себе си. (SL5)	.799			
Нямам достатъчно самоуважение. (SL8)	.725			
Понякога ми е неприятно, когато мисля за себе си. (SL4)	.656			
Понякога имам склонност да подценявам себе си. (SL1)	.646			
Понякога ми е трудно да постигна нещата, които са важни за мен. (SC3)		.792		
Понякога се справям трудно с предизвикателствата. (SC4)		.727		
Понякога не успявам да постигна целите си. (SC6)		.725		
Иска ми се да бях по-способен/а във всичко, с което се занимавам. (SC8)		.516		
Върша нещата много ефективно. (SC1)			.765	
Справям се много добре с много неща. (SC5)			.677	
Никога не се съмнявам в собствените си качества. (SL7)			.625	
Имам много таланти. (SC7)			.559	
Уверен/а съм в собствените си достойнства. (SL3)			.421	
Чувствам се чудесно от това какъв човек съм. (SL6)				.764
Чувствам се много доволен/а от себе си. (SL2)				.678
Почти винаги постигам това, към което се стремя. (SC2)				.550

От изнесените данни се установява, че първият извлечен фактор включва 4 променливи (SL5, SL8, SL4 и SL1). Това са отрицателно формулираните айтеми от подskalата „Самооценка на стойността“. Те отразяват склонността на индивида да проявява негативно отношение

ние към себе си и да подценява собствената си личност. Този фактор може да бъде наречен „*Отношение към себе си*“. Коефициентът Алфа на Кронбах на фактора е 0.75 и няма айтем, който с премахването си би повишил вътрешната консистентност на скалата. Корелациите между отделните айтеми в скалата са умерени, което показва, че надеждността на фактора е много добра.

Вторият извлечен фактор включва също 4 айтема (SC3, SC4, SC6 и SC8). Айтемите на фактора се отнасят до това как индивидът преценява собствената си способност да постига своите цели. Имайки предвид съдържанието на този фактор, той може да бъде наречен „*Оценка на собствените постижения*“. Коефициентът Алфа на Кронбах на фактора е 0.71 и премахването на който и да е айтем от скалата не би повишил вътрешната ѝ консистентност. Корелациите между отделните айтеми в скалата са умерени и високи, което индикира добра надеждност на инструмента.

Третият извлечен фактор включва 5 айтема (SC1, SC5, SL7, SC7 и SL3). Айтемите във фактора се отнасят до самооценката на индивида колко ефективно се справя с предизвикателствата, пред които е изправен, и до това как преценява собствените си способности и таланти, поради което факторът може да бъде наречен „*Оценка на собствените способности за справяне*“. Коефициентът Алфа на Кронбах на тази скала е 0.70, като корелацията между отделните айтеми е умерена, което означава, че надеждността е добра.

Четвъртият извлечен фактор обяснява едва 6% от общата вариация на първичните променливи. Той включва 3 променливи (SL6, SL2, SC2). Айтемите в скалата се отнасят до това доколко удовлетворен се чувства индивидът от себе си, поради което факторът може да бъде наречен „*Удовлетвореност от себе си*“. Коефициентът Алфа на Кронбах на фактора е 0.70, а корелациите между отделните айтеми са умерени, което означава, че скалата има добра вътрешна консистентност.

Коефициент Алфа на Кронбах в диапазона от 0.70 до 0.80 означава, че надеждността на скалата е достатъчно висока и това я прави подходяща за практически цели (Tabachnick, Fidell 2001).

Проверка валидността на скалата

Проверена е конвергентната валидност на скалата за самооценка чрез изчисляване и анализиране на корелационните коефициенти между скалата за изследване на самооценката и следните тестове, изследващи психични явления, свързани с това личностно качество:

– Скала за изследване на оптимизма и негативните очаквания, създаден от Ангел Величков и Мария Радославова (Величков и Радославова 2005).

– Скала за изследване на общата удовлетвореност от живота, създадена от Дайнър и колеги (Diener et al. 1985) и адаптирана за български условия от Момчил Киряков (Киряков 2015).

– Скала за изследване на стреса, създадена от Коен и колеги (Cohen et al., 1983), и стандартизирана за българската популация от Найденова и Илиева (Найденова и Илиева 2006).

В таблицата 3. са представени данните за конвергентната валидност. Коефициентът на линейна корелация по Пийърсън е означен с r .

Таблица 3. Корелационни коефициенти между резултатите от тестовете, изследващи самооценката и свързани с нея личностни характеристики

	Оптимизъм	Негативни очаквания	Обща удовлетвореност	Стрес
Скала Самооценка	.444**	-.455**	.529**	-.665**

** Корелацията е статистически значима при ниво на значимост $p < 0.01$.

Установена е силна положителна корелационна връзка между скалата за самооценка и общата удовлетвореност от живота като компонент на субективното благополучие ($r = .529$, $p < 0.01$), както и силна отрицателна корелационна връзка между скалата за самооценка и стреса ($r = -.665$, $p < 0.01$). Умерена отрицателна корелация се наблюдава между скалата за самооценка и негативните очаквания ($r = -.455$, $p < 0.01$). Умерена положителна корелационна връзка наблюдаваме между скалата за самооценка и оптимизма ($r = .444$, $p < 0.01$). Установените значими корелации между данните от скалата за изследване на самооценката и скалите, изследващи сродни психични явления съответстват на предварително очакваните, което демонстрира конвергентната валидност на адаптираната методика.

Норми по теста

В таблицата по-долу са представени данните за норми по теста.

M – средна аритметична стойност

SD – стандартно отклонение

Таблица 4. Средни аритметични стойности и стандартни отклонения на данните от скалата за изследване на самооценката и съставлящите я фактори

	M	SD
Общ бал по скалата за Самооценка	52.9	9.17
Бал по фактор Отношение към себе си	13.3	3.59
Бал по фактор Оценка на собствените постижения	10.9	3.34
Бал по фактор Оценка на собствените способности за справяне	18.1	3.23
Бал по фактор Удовлетвореност от себе си	10.9	2.13

Средната стойност на общия бал по скалата за самооценка е 52.9, а стандартното отклонение е 9.17, т.е. резултати под 43.7 се примат за ниски, а резултати над 62.07 за високи нива на самооценка.

Средната аритметична стойност по фактор 1 „Отношение към себе си“ е 13.3, стандартното отклонение е 3.59, т.е. резултати под 9.71 означават висока степен на самоуважение, а резултати над 16.89 означават ниска степен на самоуважение.

Средната аритметична стойност по фактор 2 „Оценка на собствените постижения“ е 10.9, стандартното отклонение е 3.34, т.е. резултати под 7.56 означават висока оценка на собствените постижения, а резултати над 14.24 означават ниска оценка на собствените постижения.

Средната аритметична стойност по фактор 3 „Оценка на собствените способности за справяне“ е 18.1, стандартното отклонение е 3.23, т.е. резултати под 14.87 означават ниска оценка на собствените способности и таланти, а резултати над 21.33 означават висока оценка на собствените способности и таланти.

Средната аритметична стойност по фактор 4 „Удовлетвореност от себе си“ е 10.9, стандартното отклонение е 2.13, т.е. резултати под 8.77 означават ниска степен на удовлетвореност от себе си, а резултати над 13.03 означават висока степен на удовлетвореност от себе си.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Скалата за изследване на самооценката на Тафароди и Суон има добри психометрични характеристики. Извлечени са 4 фактора - Отношение към себе си, Оценка на собствените постижения, Оценка на собствените способности за справяне, Удовлетвореност от себе си, които имат висока надеждност. Изведени са норми, отнасящи се за цялата популация.

ЛИТЕРАТУРА

Киряков, М. (2015) *Личностни и професионални измерения на участието във виртуалните социални мрежи*. Докторска дисертация. Софийски университет „Св. Климент Охридски“.

Найденова, В., Илиева, С. (2006) Възприеман стрес: същност и измерване. *Българско списание по психология*, 3, с. 16–28.

Радославова, М., Величков, А. (2005) *Методи за психодиагностика*. София: Пандора Прим.

Cohen, S., Kamarck, T., Mermelstein, R. (1983) A global measure of perceived stress. *Journal of health and social behavior*, 24, 385–396.

Diener, E., Emmons, R. A., Larsen, R. J., Griffin, S. (1985). The Satisfaction with Life Scale. *Journal of Personality Assessment*, 49, 71–75.

Rosenberg, M. (1965). *Society and the adolescent self-image*. Princeton, NJ: Princeton University Press.

Tabachnick, B. G., Fidell, L. S. (2001) *Using multivariate statistics*. London: Allyn & Bacon.

Tafarodi, R. W., Swann, W. B. (2001) Two-dimensional self-esteem: theory and measurement. *Personality and Individual Differences*, 31 (5), 653–673.

Tafarodi, R. W., Swann, W. B. J. (1995). Self-liking and self-competence as dimensions of global self-esteem: initial validation of a measure. *Journal of Personality Assessment*, 65, 322–342.

Tafarodi, R. W., Milne, A .B. (2002) Decomposing global self-esteem. *Journal of Personality*, 7, 443–483.

АДАПТАЦИЯ НА МНОГОМЕРНАТА
СКАЛА ЗА ИЗМЕРВАНЕ НА СКУКАТА
КАТО СЪСТОЯНИЕ В БЪЛГАРСКИ УСЛОВИЯ

Владимир Иванов

Любомир Джалев

Иво Д. Попиванов

ADAPTATION OF THE MULTIDIMENSIONAL SCALE
FOR MEASURING BOREDOM AS A CONDITION
IN BULGARIAN CONDITIONS

Vladimir Ivanov

Lyubomir Jalev

Ivo D. Popivanov

Abstract: *The Multidimensional Boredom as a State Scale (MSBS, Fahlman et al. 2013) is the first instrument of its kind to assess individual aspects of the current feeling of boredom. The original instrument included 29 items divided into 5 factors: disengagement, reduced attention, sense of length of time, high arousal, and low arousal. Here we present the psychometric data from the adapted version of the MSBS in Bulgarian conditions. The sample used consisted of 246 Bulgarians (43 men) aged between 18 and 50 years, with an average age of 23.2 years. The reliability of the scale is very high: Cronbach's alpha = 0.95, and according to the factor analysis, 3 factors (decreased attention, feeling of length of time and feeling of disengagement and agitation) are sufficient to describe the data.*

Keywords: *adaptation; multidimensional scale; boring.*

Въведение

Скуката е очарователно състояние, което всеки от нас е преживявал поне веднъж. То се характеризира с емоционални и когнитивни елементи, както и едновременно с ниска и висока възбуда. Емоционално се отличава с усещане на дадената ситуация като безсмислена и нестимулираща (Van Tilburg, Igou 2011), както и с усещане за ниска възбуда (Van Tilburg, Igou, 2011; Malkovsky et al. 2012). В същото време наблюдаваме чувства на безпокойство, обща възбуда (Van Tilburg, Igou 2011, Malkovsky et al. 2012) и желание за промяна (Van Tilburg, Igou, 2011). Когнитивно са налице снижено внимание (Bench, Lench 2013, Malkovsky et al. 2012) и изкривявания във възприемането на времето (Kass et al. 2001), като напр. усещане, че времето тече по-бавно от нормалното. Теоретично скуката може да се разглежда по два начина: като черта на характера и като моментен епизод (Elpidorou 2018; Vodanovich,

Watt 2016). Като черта на характера това е склонността на индивида да изпитва епизоди на скука. Това е типа скука, който е получил най-много изследователски интерес до момента. Съответно тук съществува и най-голям инструментариум за неговото измерване. Добри примери за това са скалите ZBS (скала за податливост на скука) (Zuckerman et al. 1978) и BPS (скала за склонност към скука) (Farmer, Sundberg 1986). Този тип скука е свързан със систематични промени и изменения в поведението като форма на компенсаторни механизми за справянето с него. Свързан е и със серия от негативни ефекти върху академичния успех (Mikulas, Vodanovich, 1993), професионалната реализация (Kass et al. 2001), употребата на наркотици и алкохол (LePera 2011), преяждане (Abramson, Stinson 1977), тревожността (Fahlman et al. 2009; Fahlman et al. 2013), агресията (Gordon et al. 1997; Rupp, Vodanovich 1997) и др. От друга страна, скуката като моментно преживяване – епизод е сравнително нова сфера на изследователски интерес. Част от изследванията тук се отнасят до емоционалното съдържание на скуката (Van Tilburg, Igou 2011), т.е. усещанията за безсмисленост, за липса на стимулация, за желание за промяна и предизвикателство. Тук говорим и за моментни – епизодични промени в поведението като начин за справяне със скуката. За сега, за измерването на този тип скука има разработен един единствен специализиран инструмент чиято цел е неговото измерване по време на самия епизод. Това е MSBS (многомерна скала за състояние на скука) (Fahlman et al., 2011), тази скала се базира на пет-факторен модел, включващ: откъснатост, силна възбуда, ниска възбуда, снижение на вниманието и усещане за протяжност на времето. Разработен е в серия от четири експеримента като алфата на Кронбах остава висока 0.94 – 0.97. Финалната версия съдържа 29 твърдения за самооценка, всяко оценявано по 7-степенна ликертова скала.

Настоящото изследване представлява опитът ни да валидираме скалата в българска извадка.

Метод

MSBS беше преведен от изследователския екип за използване в два отделни експеримента за целите на дипломантска работа на първия автор. Преводът беше направен в първичен вариант от първия автор с помощта на английско-български речник, английски синонимен речник и български тълковен речник. За някои от твърденията в този първоначален вариант имаше и по няколко версии на български (напр. I feel bored – Скучно ми е/Чувствам се отегчен.). Този превод беше изпратен на третия автор за преглед, коментари и обратен превод, след което беше върнат при първия преводач за финализиране и избор на последната версия на инструмента. Броят на твърденията беше запазен

на 29, тъй като намерението беше просто да се използва въпросникът такъв, какъвто е без допълнителна адаптация.

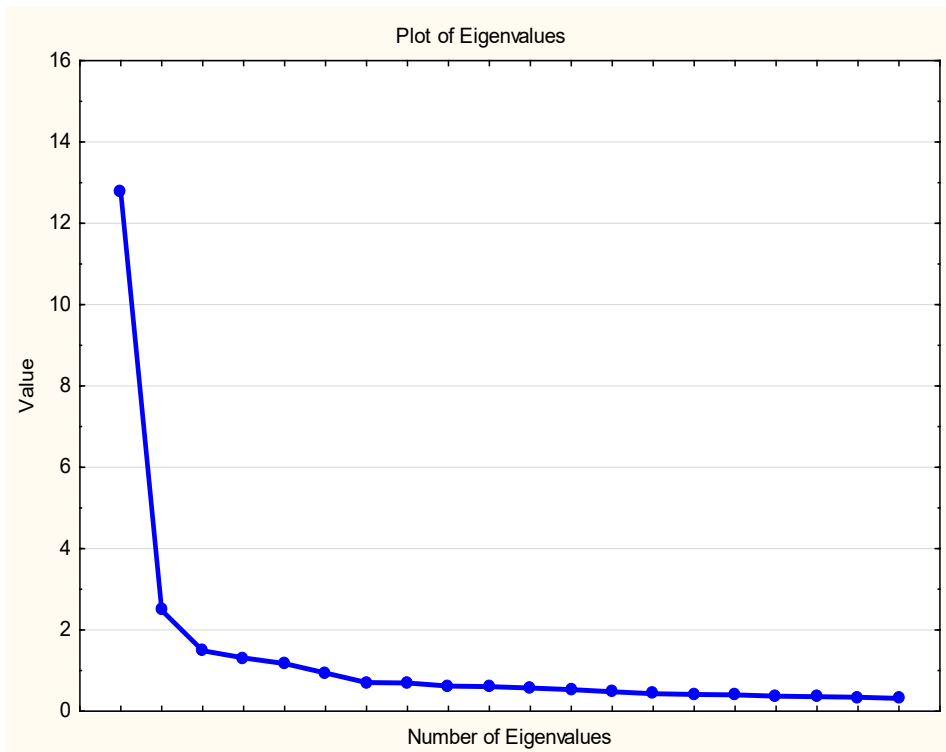
Тази версия на MSBS беше използвана в два последователни експеримента, първият със 155 участника, а вторият със 105 участника, чиито цели излизат извън фокуса на тази статия и ще бъдат публикувани отделно. В първия експеримент участниците попълваха въпросника онлайн, докато при втория попълването ставаше на живо на компютър в лабораторията за поведенчески изследвания на Нов български университет. Като отново извадката беше предимно от студенти на университета.

Само 9 участника бяха изключени поради проблем при записването на данните, като по този начин крайният брой на използваните субекти беше 246. Извадката беше предимно от жени – 203. Участниците бяха на възраст между 18 и 50 години със средна възраст 23,2 години. По-голямата част от участниците бяха студенти от Нов български университет.

Резултати

Алфата на Кронбах остана много висока: 0.95.

Беше направен клъстерен анализ заедно със серия от проучвателни факторни анализи, за да бъде разкрита най-подходящата факторна структура за българската извадка. Това доведе до няколко значителни разлики от оригиналния инструмент. Първоначално теста на Кетел посочи двуфакторна или трифакторна структура като по описателна за данните (фиг. 1.). При по-подробно разглеждане стана ясно, че при двуфакторното решение се обособява един фактор възприятие за време и втори фактор, който беше амалгамация от всички останали фактори, правейки го неясен. Затова избрахме трифакторната структура като по-подходяща за тази извадка. В трифакторната структура Усещането за протяжност на времето остава самостоятелен и непроменен първи фактор, Снижението на вниманието и Високата възбуда се сливат заедно, за да образуват втори нов фактор, който наричаме Нетърпение, а Откъснатостта и Ниската възбуда образуват трети фактор, който ще наричаме Незаинтересованост. Също така анализа показва, че общо 6 елемента трябва да бъдат изключени поради това, че теглата им по два от факторите са твърде близки, т.е. с разлика, по-малка от $R = 0.22$.

Фигура 1. Визуален тест на Кетъл, показващ „коляно“ на пречупване в Ейген-стойностите (по ординатата) между втория и третия фактор (по абсцисата).

Таблица 1. Експлораторен Факторен Анализ. Удебелени са двете първоначални решения. Подчертано е крайното трифакторно решение

Value	Eigenvalues (Validation RAW Spreadsheet1.sta) Extraction: Principal components			
	Eigenvalue	% Total variance	Cumulative Eigenvalue	Cumulative %
1	12.76	44.02	12.76	12.76
2	2.48	8.55	15.25	2.48
3	<u>1.49</u>	<u>5.13</u>	<u>16.73</u>	<u>1.49</u>
4	1.31	4.52	18.05	1.31
5	1.17	4.04	19.22	1.17

Усецане за протяжност на времето

Този фактор е единственият, който се запазва в българската извадка непроменен. Състои се от 5 елемента (1, 6, 11, 18, 26, табл. 2). Всяко едно от твърденията се отнася за това как тече времето. Анализът на данните от българската извадка показва, че всички 5 твърдения натоварват един фактор значително ($R > 0.70$). Всъщност, факторните тегла тук са или много близки или същите като в оригиналното изследване (Fahlman et al. 2011). Нито едно твърдение тук не натоварва върху друг фактор с разлика, по-малка от $R = 0.40$. Като цяло, това е най-дискретният фактор, нещо, което е допълнително подкрепено от йерархичния клъстерен анализ, който отделя всички тези твърдения в напълно самостоятелен клъстер.

Таблица 2. Таблицата показва твърденията от оригиналния фактор Усецане за протяжност на времето. Този фактор остава непроменен. Подчертаните твърдения са тези със значителните зареждания над 0.7.

Твърдение	Време	Нетърп.	Незаинт.
<u>1. Времето минава по-бавно от обикновено.</u>	<u>0.76</u>	0.05	0.14
<u>6. Искане ми се времето да минава по-бързо.</u>	<u>0.80</u>	0.06	0.13
<u>11. Времето се влечи.</u>	<u>0.75</u>	0.22	0.35
<u>18. Времето се движи много бавно.</u>	<u>0.81</u>	0.25	0.30
<u>26. В момента изглежда, че времето минава/тече бавно.</u>	<u>0.82</u>	0.18	0.25

Нетърпение

Според факторния анализ 3 от 4 твърдения от първоначалният фактор Невнимание и 4 от 5 Висока възбуда влизат в този фактор с разлика по-голяма от $R = 0.22$. Твърдения 21: „В момента съм нетърпелив / нетърпелива“ и 23: „Умът ми се лута/скита“, са двата отпадащи елемента тук. Твърдение 21 натоварва всички 3 фактора, но по-специално Нетърпението (0.48) и Усецането за протяжност на времето (0.41), с разлика от 0.07 остава доста под прага. Елемент 23 натоварва както Нетърпение (0.63), така и Незаинтересованост (0.45), създавайки разлика от 0.18, което пак е под критерия (табл. 3). От друга страна 3 твърдения

корелират с този фактор значително (> 0.70). Това са 3: 0.72 (Лесно се разсейвам.); 16: 0.79 (Трудно е да фокусирам вниманието си.); 20: 0.78 (Вниманието ми е по-късо от обикновено.). Всеки от тези елементи се отнася до вниманието.

Незаинтересованост

Според клъстерния и факторния анализ този фактор е комбинация от Откъснатост и Ниска Възбуда. Откъснатост допринася най-много с 9/10 от оригиналните си твърдения, докато ниската възбуда запазва само 2/5 от тях. Откъсването губи твърдение 13: „Нерешителен съм или не съм сигурен какво да правя по-нататък.“, докато Ниската възбуда губи твърдения 4: „Аз съм самотен“, 8: „Чувствам се потиснат“. & 15: „Чувствам се празен.“. Всичките 4 елемента товарят както нетърпение, така и незаинтересованост – 13 (0.48) и (0.50), 4 (0.38) и (0.54), 8 (0.48) и (0.48) и 15 (0.55) и (0.51). Този фактор се състои от 11 твърдения (2, 7, 9, 10, 17, 19, 22, 24, 25, 28, 29) но само елемент 9 корелира значимо (> 0.70), всички други твърдения са между (0.52) и (0.68), което прави това най-проблемният фактор (табл. 4).

Таблица 3. Таблицата показва твърденията част от оригиналните фактори Невнимание и Висока възбуда. Зачертаните твърдения 21 и 23 са тези, които отпадат, а удебелените факторни тегла са причината за отпадане. Подчертаните са тези със значителните зареждания над 0.7

Твърдение	Време	Нетърп	Незаин.
3. Лесно се разсейвам.	-0.04	<u>0.72</u>	0.14
5. В момента всичко ме дразни.	0.34	0.59	0.35
12. По-раздразнителен съм от обикновено.	0.35	0.63	0.37
14. Чувствам се спривав.	0.29	0.66	0.23
16. Трудно ми е да насочвам вниманието си.	0.06	<u>0.79</u>	0.25
20. Капацитетът на моето внимание е по-малък.	0.12	<u>0.78</u>	0.17
21. В момента съм нетърпелив/нетърпелива.	0.41	0.48	0.23
23. Умът ми се лута / скита.	0.15	0.63	0.45

27. Дразня се от хората около мен.	0.23	0.62	0.29
------------------------------------	------	------	------

Твърдение	Време	Нетърп.	Незаинт.
2. Намирам се в ситуация, която според мен е безсмислена.	0.30	0.07	0.56
4. Самотен /Самотна съм.	0.15	0.38	0.54
7. Всичко ми се струва повтарящо се и рутинно.	0.33	0.15	0.57
8. Чувствам се унил/унила.	0.25	0.48	0.48
9. Изглежда съм принуден/принудена да правя неща, които нямат стойност за мен.	0.22	0.16	<u>0.72</u>
10. Чувствам се отегчен.	0.41	0.35	0.64
13. Нерешителен съм или не съм сигурен какво да правя по-нататък.	-0.07	0.49	0.50
15. Чувствам се празен.	0.18	0.55	0.51
17. Искам да правя нещо забавно, но нищо не ме привлича/влече.	0.10	0.39	0.64
19. Искан ми се да правех нещо по-вълнуващо.	0.25	0.24	0.69
22. Губя време, което бих могъл да прекарам по-добре правейки нещо друго.	0.13	0.18	0.65
24. Искам нещо да се случи, но не съм сигурен какво.	0.20	0.32	0.63
25. Чувствам се откъснат от останалия свят.	0.15	0.35	0.61
28. Имам чувството, че просто седя и чакам нещо да се случи.	0.17	0.38	0.66
29. Изглежда, че наоколо няма с кого да говоря.	0.16	0.21	0.52

Дискусия

Това изследване е първа валидация в българска извадка на единствен по рода си до този момент инструмент за измерване на скуката като състояние. Въпреки промяната във факторната структура на инструмента и отпадналите елементи неговата надеждност се запазва доста висока (алфа на Кронбах= 0.95). Също така, новата три факторна структура е стабилна и въпреки проблемите с фактора Незаинтересованост се запазва един изцяло непроменен фактор Усещане за протяжност на времето. Това само по себе си ни дава информация, че е възможно само част от факторите, свързани със скуката, да са подвластни на крос-културни или крос-генерационни разлики, т.е. разликите да се крият предимно в начина на изразяване на скуката чрез ниска и висока възбуда и невниманието и откъснатостта.

Установяваме и няколко слабости на представената адаптация, които трябва да споменем. Нека първо обърнем внимание на превода. Както вече отбелязахме за някои от твърденията съществуват повече от една възможна версия, напр.:

8. I feel down – Чувствам се унило / Отпаднал съм / Чувствам се отпаднал.

Възможно е тук избраната версия да е причината за отпадане. Част от участниците, напр., не бяха сигурни за значението на думата „унил“ и въпреки че имаше експериментатор, който да обясни значението ѝ, е възможно алтернативният превод (Чувствам се отпаднал) да е бил по-подходящ.

10. I feel bored – Чувствам се отегчен.

Въпреки че това твърдение остава след проведеня факторен анализ, ако го анализираме можем много лесно да го асоциираме с „тежест“ и „тягостност“, които свързваме с потиснатост и невъзможност за бягство. Това е част от скуката, но не е на същото ниво по смисъл като: „Скучно ми е“.

Допълнителни проблеми изникват и от самата извадка. Тя е предимно от жени – 82.5%. Това води до въпроса: „Има ли междуполови разлики в начина, по който скуката се преживява?“. Но по-фундаментален проблем може да произлиза от крос-културни разлики в преживяването на скука. Както беше споменато по-горе възможно е част от твърденията в скалата да отговарят на специфични културни елементи, които да им дават смисъл. Например твърдения като

15. I feel empty – Чувствам се празен.

Има вероятност на базата на културните разлики, усещания за празнота да не се асоциират със скука, а с други емоционални състояния като например депресия.

Важно е да се спомене, че дори в този по-къс вариант тя се базира на субективна самооценка, която изисква внимание и интроспективност в момент, в който на човек му е трудно да се съсредоточава и иска активно да не бъде тук и сега, правейки точно това. Също така напълно възможно е по-възрастните хора по-добре да се справят с усещането за скука и да попълват скалата по-качествено от по-младите. Въпреки възрастовия диапазон от 18–50, средната възраст на участниците е 23.22, което сочи за доста млада извадка. Това от своя страна води до въпроса: „Има ли крос-генерационни разлики в преживяването на скуката?“ или поне в капацитета на по-възрастните хора в това да се абстрахират и да попълнят инструмента.

Имайки всичко това предвид, инструментът би могъл да се подобри с помощта на контент-анализ относно концепциите и най-типичните усещания за скука сред българското население. Това ще позволи

да се установи кои ще са факторите и твърденията, които могат да останат непроменени, и кои са факторите и твърденията, които трябва да се заменят изцяло или просто, за които е необходима адаптация на превода. Допълнително, една по-балансирана извадка относно половото и възрастовото разпределение със сигурност би допринесла за това.

ЛИТЕРАТУРА

Abramson, E. E., Stinson, S. G. (1977) Boredom and eating in obese and non-obese individuals. *Addictive behaviors*, 2(4), 181–185.

Bench, S. W., Lench, H. C. (2013) On the function of boredom. *Behavioral sciences*, 3(3), 459–472.

Elpidorou, A. (2018). The good of boredom. *Philosophical Psychology*, 31(3), 323–351.

Fahlman, S. A., Mercer-Lynn, K. B., Flora, D. B., Eastwood, J. D. (2013) Development and validation of the multidimensional state boredom scale. *Assessment*, 20(1), 68–85.

Farmer, R., Sundberg, N. D. (1986) Boredom proneness--the development and correlates of a new scale. *Journal of personality assessment*, 50(1), 4–17.

Gordon, A., Wilkinson, R., McGown, A., Jovanoska, S. (1997) The psychometric properties of the Boredom Proneness Scale: An examination of its validity. *Psychological Studies*.

Kass, S. J., Vodanovich, S. J., Callender, A. (2001) State-trait boredom: Relationship to absenteeism, tenure, and job satisfaction. *Journal of business and psychology*, 16, 317–327.

Kass, S. J., Vodanovich, S. J., Stanny, C. J., Taylor, T. M. (2001) Watching the Clock: Boredom and Vigilance Performance. *Perceptual and Motor Skills*, 92, 969–976.

LePera, N. (2011) Relationships between boredom proneness, mindfulness, anxiety, depression, and substance use. *The New School Psychology Bulletin*, 8(2), 15–25.

Malkovsky, E., Merrifield, C., Goldberg, Y., Danckert, J. (2012) Exploring the relationship between boredom and sustained attention. *Experimental Brain Research*, 221(1), 59–67.

Mikulas, W. L., Vodanovich, S. J. (1993) The essence of boredom. *The Psychological Record*, 43(1), 3.

Rupp, D. E., Vodanovich, S. J. (1997) The role of boredom proneness in self-reported anger and aggression. *Journal of Social Behavior and Personality*, 12(4), 925.

Van Tilburg, W. A., Igou, E. R. (2011) On boredom and social identity: A pragmatic meaning-regulation approach. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 37(12), 1679–1691.

ПРОГНОСТИЧНО ЗНАЧЕНИЕ НА МОДЕЛА
СВЕТЛАТА ТРИАДА ЗА НИВОТО И АСПЕКТИТЕ
НА ПСИХИЧНО БЛАГОПОЛУЧИЕ

Диана Христова

PROGNOSTIC SIGNIFICANCE OF THE LIGHT TRIAD
MODEL FOR LEVELS AND ASPECTS
OF MENTAL WELL-BEING

Diana Hristova

Abstract: *The study is aimed to investigate the predictive role of the Light Triad model for eudemonic well-being.*

The sample comprised of 337 persons who answered questions from the Psychological Well-Being scale (PWB; Ryff, Keyes, 1995) and the Light Triad scale (LTS, Kaufman & al., 2019).

Regression analyses identified all of the Light Triad traits as significant predictors of psychological well-being. The trait of Humanism contributed the largest relative share to the prediction (36%), followed by the traits of Kantianism (16%) and Belief in humanity (10%). Aggregated together into composite score, the three traits statistically significantly explained the biggest amount of individual variation on the personal growth (25%) and positive relations components of well-being (21%).

Keywords: *The Light Triad; psychological well-being.*

ВЪВЕДЕНИЕ

Настоящото изследване е ориентирано към аспектите на позитивното човешко функциониране и по-специално – към проучване на ролята на личностните черти от модела *Светлата триада* за прогнозирането на евдемичното благополучие. Моделът *Светлата триада* (Kaufman & al., 2019) включва чертите *вяра в човечеството* (вяра в доброта като присъща на човешката природа), *хуманизъм* (уважение към достойнството и ценността на всеки човек) и *кантианизъм* (разбиране за хората и човешките връзки като значима крайна цел). Евдемичното благополучие обединява трайни стремежи към личностно развитие и себerealизация съобразно самостоятелно избрани просоциални ценности и стандарти, поддържане на контрола, смисъла и посоката на живота (Ryff, Singer, 2008). Емпирични изследвания от последните години потвърждават ролята на чертите от *Светлата триада* като съществени компоненти на адаптивното личностно развитие и нейната връзка с афилиативните потребности, емпатията, самооценката, удовлетво-

рението от живота, компетентността, автономията (Kaufman & al., *ibid*), психичното благополучие (Stavraki & al., 2022), както и с генеративната диспозиция на личността (Христова, 2021).

Представеното изследване е мотивирано от интереса към взаимовръзките между чертите от Светлата триада, общото ниво на психично благополучие и отделните му аспекти. Неговите задачи са: 1. Да установи корелационната зависимост между Светлата триада и общото психично благополучие; 2. Да установи прогностичната роля на всяка черта от модела Светлата триада за общото психично благополучие; 3. Да провери спрямо кои от аспектите на психичното благополучие Светлата триада е най-прогностична. На базата на предходни посочени по-горе емпирични изследвания очакваме да идентифицираме положителни взаимовръзки между разглежданите черти и общото благополучие и да докажем прогностичната им роля както за общото му равнище, така и за съставните му компоненти.

ПРОГРАМА НА ЕМПИРИЧНОТО ИЗСЛЕДВАНЕ

Участници. В изследването участваха 337 души (72% жени, 28% мъже) на възраст 18–75 г. ($M=35.18$ г.; $SD=11.56$) с разнообразни демографски характеристики: 65% са столичани, 16% – жители на големи градове, 18% – жители на малки населени места; със средно образование са 24%, с бакалавърска степен – 31%, с магистърска и докторска степен – 45%; семейни са 40%, несемейни – 60%.

Метод. Участниците в изследването отговориха анонимно на въпроси от Скалата Светлата триада с подскали Вярa в човечеството, Хуманизъм, Кантианизъм (Kaufman & al., 2019) и Кратката 6-факторната скала за психично благополучие (Ryff, Keyes, 1995) с подскали Автономия, Овластяване на средата, Личностно израстване, Позитивни взаимоотношения, Целенасоченост, Себеприемане, стандартизирана за български условия от Силгиджиян и колеги. (Силгиджиян, Карабельова, Занкова, 2008), както и на въпроси относно демографските им характеристики. Участниците бяха подбрани на случаен принцип и участваха доброволно в онлайн изследване, проведено в първата половина на 2022 г. Данните са обработени статистически с IBM SPSS Statistics 20.

ПО-ВАЖНИ РЕЗУЛТАТИ

Корелационен анализ

Линейните взаимовръзки между чертите от Светлата триада и общото психично благополучие са представени в Табл. 1. Корелационните коефициенти варират между .33 и .64, всички са статистически значими и положителни.

Таблица 1. Корелации между чертите
от Светлата триада и общото ниво на психично благополучие

	1	2	3	Псих. благополучие
1. Вяра в човечеството	1	.56***	.48***	.33***
2. Хуманизъм		1	.64***	.59***
3. Кантианизъм			1	.36***

*** $p < .001$

Резултатите от корелационния анализ позволяват по-нататъшен регресионен анализ с предиктори личностните черти *вяра в човечеството*, *хуманизъм* и *кантианизъм* и зависима променлива *общо психично благополучие*. Взаимовръзките не съдържат риск от колинеарност, тъй като индикативните коефициенти на Пиърсън не надхвърлят .7 (Tabachnick, Fidell, 1996).

Регресионен анализ

Методът на линейния регресионен анализ, разгърнат в три модела, беше приложен, за да се установи прогностичната релевантност на всяка личностна черта от Светлата триада за нивото на общо психично благополучие.

Резултатите от регресионния модел 1 с предиктор чертата *вяра в човечеството*. (Табл. 2) доказват статистически значимата й прогностична роля [$F(1,335)=37.62$, $p < .001$], нейната положителна асоциация със зависимата променлива ($\beta = .32$, $p < .001$ $t=6.13$) и обясняват 10% от регистрираните различия в общото психичното благополучие.

Таблица 2. Обобщение на регресионния модел
с предиктор чертата *вяра в човечеството* и зависима променлива
общо психично благополучие

Модел	R	R ²	Adj. R ²	SE	ΔR^2	ΔF	p	Толерантност	VIF
1	.32	.10	.10	13.96	.10	37.62	$P < .001$	1	1

Вторият регресионен модел (табл. 3.) разкрива значимата прогностична роля на чертата *хуманизъм* за общото психично благополучие [$F(1,335)=189.32$, $p = .001$]. *Хуманизмът* е в статистически значимо взаимодействие със зависимата променлива в положителна посока ($\beta = .60$, $p = .001$; $t=13.75$). Моделът обяснява приблизително 36% от дисперсията на отговорите относно общото психично благополучие.

Таблица 3. Обобщение на регресионния модел с предиктор хуманизъм и зависима променлива общо психично благополучие

Модел	R	R ²	Adj. R ²	SE	ΔR^2	ΔF	p	Толерантност	VIF
2	.60	.36	.36	11.77	.36	189.32	P<.001	1	1

Чертата *кантианизъм* е прогностичен фактор в третия регресионен модел (табл. 4.), също статистически значим [F(1,335)=63.08, p<.001]. Посоката на взаимодействие между прогностичния фактор и зависимата променлива отново е положителна ($\beta=.40$, p<.001; t=7.94). *Кантианизмът* допринася с 16% за прогнозирането на стойностите на общото благополучие.

Таблица 4. Обобщение на регресионния модел с предиктор чертата *кантианизъм* и зависима променлива общо психично благополучие

Модел	R	R ²	Adj. R ²	SE	ΔR^2	ΔF	P	Толерантност	VIF
3	.40	.16	.16	13.51	.16	63.08	P<.001	1	1

Регресионни анализи с предиктор общия бал по Скалата Светлата триада и зависими променливи – 6-те аспекта на психичното благополучие (автономия, овладяване на средата, личностно израстване, позитивни взаимоотношения, целенасоченост, себеприемане) доказаха положителни асоциации между „светлия“ личностен профил и всеки един от визираните аспекти. Общият бал по Светлата триада прогнозира статистически значимо 5% от дисперсията на отговорите по подскалата Автономия [F(1,335)=17.57, p<.001]; ($\beta=.22$, p<.001; t=4.19), 12% – по подскалата Целенасоченост [F(1,335)=47.93, p<.001]; ($\beta=.35$, p<.001; t=6.92), 13% – по подскалата Овладяване на средата [F(1,335)=50.45, p<.001]; ($\beta=.41$, p<.001; t=8.27), 17% – по подскалата Себеприемане [F(1,335)=68.46, p<.001]; ($\beta=.22$, p<.001; t=4.19), 21% – по подскалата Позитивни взаимоотношения [F(1,335)=88.56, p<.001]; ($\beta=.46$, p<.001; t=9.41) и 25% – по подскалата Личностното израстване [F(1,335)=11.47, p<.001]; ($\beta=.50$, p<.001; t=10.55). С оглед на формата на настоящето изложение, тук представяме по-детайлно само резултатите, свързани с последните две подскали (Табл. 5 и 6).

Таблица 5. Обобщение на регресионния модел с предиктор общия бал по Светлата триада и зависима променлива позитивни взаимоотношения

Модел	R	R ²	Adj. R ²	SE	ΔR ²	ΔF	P	Толерантност	VIF
4	.46	.21	.21	2.83	.21	88.56	P<.001	1	1

Таблица 6. Обобщение на регресионния модел с предиктор общия бал по Светлата триада и зависима променлива личностно израстване

Модел	R	R ²	Adj. R ²	SE	ΔR ²	ΔF	P	Толерантност	VIF
4	.50	.25	.25	2.73	.25	111.47	P<.001	1	1

ДИСКУСИЯ

Докладваните резултати от изследването потвърдиха очакванията за положителни и статистически значими взаимовръзки между всяка черта от Светлата триада и общото равнище на психично благополучие. Доказа се и прогностичното значение на избрания личностен модел за обяснението на индивидуалните различия в евдемоничното благополучие. Макар всяка от чертите да има своя прогностичен принос, чертата *хуманизъм*, съдържаща диспозиция на уважение към достойнството и ценността на отделния човек, се открие като допринасяща с относително най-голям дял (36%) за прогнозата.

За да диференцираме ефектите на изследвания личностен профил върху 6-те аспекта на психичното благополучие, отчетохме агрегирания бал по скалата Светлата триада. Изборът на тази аналитична стратегия се базира на скорошни проучвания, които показват, че прогнозата на благополучието се повишава, когато се окрупняват по-детайлните аспекти на личността (Mann & al., 2021). Взет в цяло, личностният профил по Светлата триада има диференциран ефект върху всеки компонент на психичното благополучие по отделно, но статистически значимо обяснява в относително най-голяма степен индивидуалните вариации по неговите компоненти *личностно израстване* (25%) и *позитивни взаимоотношения* (21%). Получените резултати са в съзвучие с досегашни емпирични изследвания, посочени във въведението, които документират взаимовръзката на Светлата триада с ориентирани към израстване, надличностни и афилиативни конструкти.

Като цяло, изследването допринася за разкриването на взаимовръзката между личността и психичното благополучие, разглеждани като многодименсионални и цялостни конструкти и обогатява разбирането на потенциалите и механизмите, свързани с оптималното чо-

вешко развитие. В перспектива, би било интересно изследването на проблематиката да бъде задълбочено с лонгитюдно проучване, което да проследи динамиката на изучаваната взаимовръзка на различните етапи от зрелия живот и нейните вариации в зависимост от демографски и други релевантни променливи.

ЛИТЕРАТУРА

Силгиджиян, Х., Карабельова, С., Занкова, К. (2008) Емпирични срещи на двете традиции в изследванията на психичното здраве. *Българско списание по психология*, 1–4.

Христова, Д. (2021) Към профила на генеративния възрастен: демографски, релационни и личностни предиктори. *Български списание по психология*, 2(4), 71–79.

Kaufman, S. B., Yaden, D. B., Hyde, E., Tsukayama, E. (2019) The Light vs. Dark Triad of Personality: Contrasting Two Very Different Profiles of Human Nature. *Frontiers in Psychology*, 10, 467.

Mann F.D., DeYoung C. G., Tiberius V., Krueger R. F. (2021) Stability and well-being: associations among the Big Five domains, metatraits, and three kinds of well-being in a large sample. *Journal of Personality*. 89(4), 720–737. doi: 10.1111/jopy.12611. Epub 2021 Jan 5. PMID: 33314103; PMCID: PMC8196079.

Ryff, C. D. (2014). Psychological well-being revisited: advances in the science and practice of eudaimonia. *Psychotherapy and Psychosomatics*, 83(1), 10–28

Ryff, C. D., Singer, B. H. (2008) Know thyself and become what you are: a eudaimonic approach to psychological well-being. *Journal of Happiness Studies*, 9. 13–39.

Ryff, C. D., Keyes, C. L. M. (1995) The structure of psychological well-being revisited. *Journal of Personality and Social Psychology*, 69(4), 719–727.

Stavraki, M., Artacho-Mata, E., Bajo, M., et al. (2022) The dark and light of human nature: Spanish adaptation of The Light Triad Scale and its relationship with psychological well-being. *Current Psychology*. <https://doi.org/10.1007/s12144-022-03732-5>.

Tabachnick, B. G., Fidell, L. S. (1996) *Using multivariate statistics*. Harper Collins. New York.

**ИНТЕРДИСЦИПЛИНАРНИ
ИЗСЛЕДВАНИЯ**

**INTERDISCIPLINARY
RESEARCH**

ФЕНОМЕНИ НА СИЛАТА НА ЛИЧНОСТТА В БИОГРАФИИТЕ НА ВЕЛИКИ ФИЗИЦИ

Красимира Йонкова

PHENOMENA OF THE PERSONAL POWER IN THE BIOGRAPHIES OF GREAT PHYSICISTS

Krasimira Yonkova

Abstract: *An attempt has been made to apply an interdisciplinary research approach to reveal the complex nature of the creative process. The leading idea is embedded in the belief that biographical facts about the personality of a number of famous scientists, who found their vocation in the field of physics, since the beginning of the 20th century show striking similarities with the phenomena that make up the concept of Personal Power. The text is inspired by the concept of the author to find an analogy between one psychological interpretation of the phenomena of Personal Power and certain details of the biographies of Albert Einstein, Jules Henri Poancare, Max Plank, Nikola Tesla.*

Keywords: *creative process; biography; phenomena of Personal Power; famous physicists.*

Откакто свят светува – както се казва в приказките – човешкото същество е склонно да се чуди на откривателската мисъл, да има специален интерес към творчеството и да нарича „вдъхновение“ проблясъците на нови прозрения.

Дали това са образи, пристигащи по тайнствен начин откъм глъбините на подсъзнанието? Дали са мисли на съзнанието, родени необяснимо, но с някакъв важен смисъл? Дали разумът подхвърля идеите си хаотично, подредено или просто случайно? Дали творецът-откривател разполага с някаква неясна, но ефективна процедура, по която оформя съжденията си така, че да мисли, чувства и действа по различен начин от другите човешки същества?

Еднозначно все още не знаем, но можем да допуснем, че е вероятно да съществува някакъв селективен телеологичен процес. И този процес да допуска безпокойство на разума на даден човек само от идеи, имащи шанс да постигнат нов смисъл. „Същността на творчеството като процес е именно реализацията на неповторим, индивидуален акт на действие и познание. Той не може да се усвоява, а само може да се

създава от индивида“ (Александров 1990: 135). Големият въпрос е как и по какви механизми се случва това?

Във всяко време е имало и има хора, които надскачат конвенциите на своята епоха, разширявайки границите на обичайните представи за света и за човека. Със страст те се посвещават на нещо и неизменно го следват. Намерили творческо призвание, те осмислят живота си, а в очите на другите се превръщат в обект на възхищение и стават образец за Сила на личността.

Настоящият текст е вдъхновен от опита на автора да открие аналогия между една представа на психологията за Сила на личността и факти от биографиите на велики физици от началото на ХХ век.

Именно тогава германският учен Макс Планк (1858–1947), Нобелов лауреат по физика (1918) оповестява съвършено новата си идея, свързана с откриването на енергийните кванти. На 14. декември 1900 г. той докладва пред Немското физическо дружество изводите си, следващи от тази идея: „По своята сложност, това надвишава всичко, което досега е било измислено в областта на естествознанието и даже във философските теории за познанието. По своя обем и дълбочина, тази революция може да се сравни единствено с революцията, която извърши навремето Коперниковата система“ (цит. по Гешанов, 2006: 30). И наистина, отгук нататък новите идеи, хипотези, открития, следват едно след друго неудържимо.

От друга страна, биографичният изследователски подход – освен че съхранява емоционалния фон на съответния жизнен свят – има и голям евристичен заряд. В културната история на човечеството изследванията на личностните биографии са два вида. Първият е известен като литературна биография, която се цени не толкова заради фактите в нея, а заради художествената ѝ стойност, изказът, който одухотворява събитията, внушенията, постигнати от таланта на авторовата фантазия.

Вторият тип биографии са свързани с проучвания на индивидуални човешки съдби посредством изследователските методи на някоя наука, най-често история, антропология, социология, и разбира се, психология. Чрез този тип биографии се достига „...престижно познавателно и ценностно ниво...“ и „...се търси социализиращо влияние върху съвременните и идните поколения“ (Градев 2015: 14). Замисълът на авторовата идея тук попада в полето именно на този вид изследвания.

Комплексният статут на феномена творчество – в дискурса изобщо на психологичното изследване – съвсем не е изцяло разгадан. „Творчеството не е просто системен, а сложен синергетично-системен обект на изследване. То е еволюционираща система-процес. Централно положение в постройката на тази система принадлежи на творческата личност – субект на креативната дейност. Същинското творчество

е самоорганизираща се система. В основата на нейното функциониране е действието на принципа самодетерминизъм“ (Десев, Брик, Десев 2011: 43).

За разлика от принципа на детерминизма, особеното в действието на самодетерминизма е движението „отвътре-навън“. По силата на това движение, съответната самоорганизираща се система функционира като отворена, нелинейна, динамична. Следователно, самата самоорганизация можем да третираме като творчески процес.

Какъв тип самоорганизация е нужна на личността, за да ѝ съдейства в изявите на креативността?

Оттук нататък поставям във фокуса на вниманието една не толкова популярна, но впечатляваща концептуализация на представата за Сила на личността, нужна на хората да откриват призиванието си и творчески да постигат мечтите си. Тя е разработена към края на ХХ век от канадския социален психолог и културолог Пол Вайнцвайг. Тезата ми е, че редица факти от биографиите на велики откриватели, намерили своето призвание в областта на физиката от началото на ХХ век, показват поразителни сходства с феномените, чието съдържание изпълва със смисъл понятието Сила на личността.

Самият конструкт „Сила на личността“ семантично подсказва, че Силата зависи от човека, а не от външни обстоятелства. В англоезичното оригинално словосъчетание Personal Power, думата „power“ освен „сила“, може да означава още „мощ“, „владение“, „могъщество“, „власт“. Лайт-мотив на посланието е, че Силата на личността се постига посредством откриването и осъществяването на заложения творчески потенциал: „Всеки човек идва на този свят със свои, присъщи само на него склонности или таланти. Ако не ги открие, животът му се превръща в тягостен и безсмислен. Целият хаос, дисхармония и безпорядък, които се ширят наоколо, идват от факта, че хората не могат да намерят истинското си духовно призвание“ (Вайнцвайг 2000: 244).

Но как се намира призиванието? Каквото и да представлява, откривателският процес е съпроводен с бдителност от страна на истинския търсач. Следователно, за намиране на призиванието е нужно силно желание и готовност за действие. Желанието има потенциала да захранва ума с висша ментална въвлеченост и да ръководи действията съобразно поривите на сърцето. Можем да заключим, че Силата на личността се постига тогава, когато жизненият проект се конструира въз основа на действителен интерес към предмета на желанието.

Особено подкрепящи в тази връзка са думите на гениалния немски физик Алберт Айнщайн (1879–1955), който на тържество по случай 60-та годишнина на Макс Планк казва следното: „Това състояние на ума, което е движеща сила, напомня състоянието на фанатика или

на влюбения. Усилията, правени в течение на дълъг период, се стимулират не от някакъв предварително изработен план. Това вдъхновение произтича от непреодимата вътрешна, душевна потребност“ (цит. по Пайс 1989: 34).

В опита на Вайнцвайг да опише психичното състояние, способно да твори новото и да постига мечти, се ползва понятието „атрибути“ на Силата на личността. Те се проявяват като качества на волята, въображението, мисленето, интуицията и зависят от отношението на субекта към обекта. Съществуват два типа отношения: позитивни (любов, оптимизъм, смелост) и негативни (завист, съмнение, страх). Идеята е, че и двата типа съдържат креативен заряд, само че първият увеличава, а вторият намалява Силата на личността.

Повече или по-малко съзнавано, мисленето задава мотива, тласъка на човешките действия. Като свойство на разума, интуицията съвсем не е илюзорен процес; тя е осъзнаване на несъзнавано възприятие – по причина на безграничните способности на подсъзнанието да съхранява информация. Предположението на Вайнцвайг е, че интуицията е „мост“ между съзнанието и подсъзнанието, а умението да се минава по него съдейства на Силата на личността.

Добър аргумент в подкрепа на хипотезата е свидетелството на знаменития френски математик, физик и философ Жул Анри Поанкаре (1854–1912), записано от известния френски математик Жак Адамар и включено в книгата „Психология на откритието в областта на математиката“, произведение, считано за класическо по темата за творческото прозрение (Hadamard 1945). Първоначално Поанкаре разказва как е имал интензивни периоди на целенасочени усилия в търсенето на така наречените „функции на Фукс“, но все стигал до безизходност. Решил да отиде на геоложка експедиция, където преживяваният му го накарали да „забрави“ за научните си терзания:

„...качихме се на автобус, за да посетим различни места. В момента, когато стъпих на стъпалото, ми хрумна една идея, която нямаше никаква връзка с предишните ми мисли... . Не проверих тази идея – не бих имал време затова, тъй като още щом седнах в автобуса, продължих един започнат вече разговор. Бях обаче съвсем сигурен. Когато се върнах, проверих резултата на спокойствие“ (цит. по Пенроуз 1998: 508).

От свидетелството става ясно, че идеята е възникнала в съзнанието на Поанкаре напълно оформена. Възможно е аспекти от решаването на задачата вече да са му били ясни, но идеята, която му хрумва, качвайки се в автобуса – е могла да бъде разбрана моментално! Не по-малко забележителна е и неговата убеденост относно истинността ѝ, поради което последвалата подробна проверка е изглеждала излишна.

Друг, аналогичен на този случай, е представен от Олег Фейгин (украински квантов радиофизик) във великолепната му книга за американския физик и изобретател от сръбски произход Никола Тесла (1856–1943), чийто екстравагантен живот до днес предизвиква взрив от страхопочитание и възхита.

След спор с колега професор, Тесла записал в дневника си: „Интуицията е нещо, което изпреварва точното знание. Няма съмнение, че мозъкът има много чувствителни нервни клетки, които позволяват да се усеща истината, дори когато е още недостъпна за логически изводи или други умствени усилия. Под въздействието на професорския авторитет, за известно време се отказах от идеята си, но бързо стигнах до извода, че съм прав. Влюбен в нейната красота, се залових за работа с цялата жар и безпределна вяра в истинността ѝ ...“ (цит. по Фейгин 2010: 13–14).

Поразителни в тези примери са две неща, сходни с изявления и на други велики физици: първото, че великолепната идея се ражда като проблясък, докато съзнателните мисли са заети с друго; второто, че тази идея е съпътствана от категорично усещане за истинност, по-късно потвърждаваща се. Струва ми се, че трябва да добавя и трето – че няма значимо откритие без воля за постигане.

В модела на Вайнцвайг освен „атрибути“, има и „опори“ на Силата на личността, които се оказват свързани с феномените на стремежа към преодоляване на трудности, самоконтрола, хармонията и идеализма. Идеята е, че „стъпил“ на тях, човек отключва творческия си заряд и открива своето призвание.

Базисната опора на Силата на личността е способността за преодоляване на трудности, защото именно тя дава шанс на слабостта да се трансформира в сила: „Биографиите на известните личности показват една обща черта ... В живота им винаги има някакъв повратен пункт, белязан с нищета, нещастие, болест или други превратности на съдбата, които са ги заставяли да се вглеждат в душите си, да си поставят нови цели и да се осмеляват на решителни действия, довели ги в крайна сметка до велики постижения“ (Вайнцвайг 2000: 265).

За илюстрация ще дам фрагмент от биографията на вече споменатият германски физик Макс Планк. Израства в Мюнхен, учи в Берлин, на 21 години защитава докторска степен и става професор по физика. С консервативни възгледи в началото на кариерата си, той претърпява изумителна трансформация, отвела го до създаването на квантовата теория, причинила революцията не само във физиката, но и в областите на други науки.

Биографията му на пионер и откривател на нова парадигма обаче е съпроводена с безмерно страдание и тежка лична драма. През 30-те

години на XX век в Европа настъпва националсоциализма. Като учен и общественик, Планк се противопоставя на политиките му, особено на преследването на евреите. Въпреки това, решава да остане в Германия. Три от децата му, съвсем млади, вече са починали. Другите му двама сина не доживяват края на Втората световна война: единият е убит в сражение, а другият екзекутиран заради участие в опит за атентат срещу Хитлер. Но сякаш това не стига. През 1944 г. съюзнически бомби разрушават къщата му. Преживявайки големи трудности, той понася и трагедията, свързана със загуба на дома. Останал несломим и погълнат от началата на новата наука, продължил творческия си път до достолепните 89 години (виж по-подробно: Ал-Халили 2019: 35–46).

Страданията – ако не смажат човека – пораждаат напрегнат импулс за жизнелюбие, за търсения. Те събуждат въображението, вдъхновяват таланта и подтикват към творческо изражение.

В полето от изпитания на собствения живот, самоконтролът е следващата „опора“ на Силата на личността. Разбиран като съзнателно използване на способностите на по-висше ниво, той може да трансформира негативното мислене в позитивно, конструктивно разпределение на творческата енергия. Такова ниво на самоконтрол се постига посредством единството на четири феномена: дисциплина, храброст, състрадание и търпение, определени от Вайнцвайг като „механизми на самоконтрола“.

Самият живот е така устроен, че всяко препятствие да укрепва дисциплината, да изисква устойчивост и упоритост, осигурявайки важен урок и нарастващо доверие в себе си. Всяка неувереност възпрепятства свободната игра на въображението и фрустрира живата проникателност на ума. Ето защо – за да се брани собствената самобитност – е нужна непоколебимата увереност на храбростта.

Етимологията на думата „храброст“ насочва към думата „сърце“. Семантиката ѝ възпламенява способността да се чувства, но и да се отстоява истината, умението да се оставя старото и вече безполезното заради новото, решимостта да се рискува в съответствие с убежденията. Във визията на Вайнцвайг, насочена рационално, храбростта е креативна движеща сила, но без доброта е възможно да има изява в жестокостта.

Контраверсия на жестокостта е добротата, която произтича от третия „механизъм“ на самоконтрола – състраданието. То е симпатия от страна на човека към хората, преплетена с чувство за дълг и действия за гриженост. Наситено с доброта, то е човеколюбие, което усилюва жизнената енергия и постига всичко, което не е по силите на грубостта. Проявите на състрадание са големи стъпки по пътя към Силата на личността, защото топят духа и съдействат на творческата изява. Те

създават и емоционалния фон на механизма, по който съвършено се завършва самоконтрола – търпението, с което се достига желаната цел.

Търпението е едно от най-трудните за формиране качества, но без съмнение си струва, защото – рано или късно – се „отплаща“ на търпеливия. То е ефективен еволюционен път, защото лишава храбростта от безразсъдство и прави състраданието смислено. Творческият аспект на търпението е в постоянната готовност да се „чака“ и „взема“ от всяка появила се възможност. Без отношение към фактора „време“, неизменно и целеустремено. Доколкото търпението укрепва Силата на личността, дотолкова укрепва и вярата, че по пътя на призиванието няма усилие, което да остава напразно.

Следващата „опора“ на Силата на личността е хармонията, изявена в намерението да се носи полза на другите. Метафорично казано, тя е мост между сърцето и разума. Да служиш на света около себе си така, че твоите действия да имат за цел постигане на обществено благо. Хармонията предполага съюз със случващото се в себе си, с другите и с природата, позволявайки на личността да кооперира енергия и да акумулира равновесие, красота, единение.

В биографиите на великите физици се натъкваме на респектираща прилика в тяхната способност в мигове на озарение и пределна концентрация да проникват отвъд бариерите на известното. Да разбират същността на явленията и с вътрешния си взор да достигат до онази връзка между нещата и съществата в света, която наричаме хармония. И всичко това съпроводено с намеса на чувството за красота!

Абрахам Пайс, изследовател на живота и научната дейност на Алберт Айнщайн, съумява да разкрие „естетическите корени на теорията на относителността“ и да покаже, че принципите, ръководили неговата работа, се основават на вътрешното му чувство за красота (Пайс 1989: 132). Самият Айнщайн е бил склонен да определя логиката като „красива работа“ и не без самочувствие да заявява за себе си: „Аз съм в достатъчна степен художник, за да рисувам свободно във въображението си“ (Айнщайн 2005: 19).

Последната опора на Силата на личността е идеализмът, разбран като вдъхновение в процеса на свободно избрания и полаган с удоволствие труд. Когато човек има идеали, той е въодушевен – защото се ръководи от пориви, по силата на които неизменно усеща посоката на движение в живота си. По детски е способен да чувства радостта от него и да не потъва в ежедневието на рутината. Идеализмът предпазва от цинизма и пренебрежението; съдейства за превъзможване на трудностите; не е съзерцателно мечтаене, а творческо участие в събитията. И колкото по-висши са идеалите, толкова по-величави са целите, пре-

следвани от човека. С всичката енергия на духа, понякога и до саможертва.

Латинският произход на думата „жертва“ носи значението на „подобрене“, отдаване на нещо ценно заради нещо по-ценно. Този, който я принася, „подобрява себе си“. В този смисъл – и вероятно в някакъв духовно универсален смисъл – можем да заключим, че саможертвата съдейства на въздигането на човека. Можем да заключим още, че четирите „опори“ на Силата на личността са еднакво важни за творческия процес на себеосъществяване: преодоляването на трудностите задава тласъка; идеализмът придава ускорението; самоконтролът, упражняван по механизмите на дисциплината, храбростта, състраданието и търпението, е необходим за управление на енергията; хармонията „завършва“ изграждането на Силата на личността в съответствие с красотата на единението.

„Щастлив е онзи, който, отдавайки се на мечтите си, е готов да заплати всякаква цена за осъществяването им... За мечтата, така или иначе, трябва да се плаща. Достига ли ви присъствие на духа и способност за саможертва, за да понесете загубата на обичайното за вас обкръжение, да не се поддадете на изкушенията от тези, които искат да ви отклонят от избрания път? Достига ли ви търпението да се придвижвате към едва различимия на хоризонта идеал? Достига ли ви храбростта да обречете себе си на временни неудобства и материални затруднения? Реализацията на всяка мечта изисква определена степен на саможертва...“ (Вайнцвайг 2000: 278).

Биографиите на великите физици – всепризнати исполини на мисълта – са свършен образец за страстта, устойчивостта, красотата и могъществото на човешкия дух. В досег с тях, всеки от нас може да разбере нещо за себе си, да поиска да го подобри, да постигне Силата на личността и да се научи как да следва мечтите си.

ЛИТЕРАТУРА

- Айнщайн, А. (2005) *За Вселената и дупката на чорана*. София: Новелон.
- Александров, П. (1990) *Интелект и обучение*. София: Народна просвета.
- Ал-Халили, Д. (2019) *Пътеводител в квантовия свят*. София: Дамян Яков.
- Вайнцвайг, П. (2000) *Десять заповедей творческой личности*. В: Сельченко, К. /сост./ Гуманистическая и трансперсональная психология. *Хрестоматия*. Минск: Харвест.
- Градев, Д. (2015) *Личностната биография – индивидуалният досег до „голямото общество“*. Другите в биографията на личността. София: УИ „Св. Климент Охридски“.
- Десев, Л., Брик, С., Десев, Н. (2011) *Психология на творчеството. Теоретични проблеми, емпирично изследване, креативни задачи*. София: Парадигма.
- Гешанов, Х. (2006) *Непознатият Айнщайн*. София: Интеграл Г.

Пайс, А. (1989) *Научная деятельность и жизнь Альберта Эйнштейна*. Москва: Наука.

Пенроуз, Р. (1998) *Новият разум на царя. За компютрите, разума и законите на физиката*. София: УИ „Св. Климент Охридски“.

Фейгин, О. (2010) *Никола Тесла и свръхсекретните проекти на Пентагона*. София: НСМ МЕДИА.

Hadamard, J. (1945). *The Psychology of Invention in the Mathematical Field*. Princeton University Press.

ВЪЗМОЖНОСТИТЕ НА ТЕАТРАЛНАТА ТЕХНОЛОГИЯ В ОБУЧЕНИЕТО НА СТУДЕНТИТЕ ПЕДАГОЗИ

Георги Василев

THE POSSIBILITIES OF THEATRE TECHNOLOGY IN EDUCATION OF STUDENT EDUCATORS

Georgi Vasilev

Abstract: *The report reveals the possibilities of introducing theater technology into the training of student teachers. The aspects of the use of this innovative technology of theater pedagogy in the modern system of pedagogical education are emphasized. Pedagogical conditions for the effective use of theatrical forms in the education of student pedagogues - future teachers are specified.*

Keywords: *theater technology, pedagogical education, theater activity.*

Идеята за формирането на творческа личност, способна успешно да се адаптира в контекста на глобалните интегративни образователни процеси, стимулира търсенето на пътища и средства за усъвършенстването на социо културната среда в системата на професионалното педагогическо образование.

Създаването на модел на такава образователна среда ще позволи формирането на художествено комуникативни изпълнителски качества необходими в съвременната образователно поприще. Това подсилва проблема за определяне на съдържанието, средствата, технологиите в съвременното педагогическо образование, където тяхното прилагане ще осигури формирането на устойчива творческа личност с необходимата изпълнителска и художествена педагогическа култура.

Традиционно установената система на преподаване предполага предимно монологичен тип на взаимодействие между учител и ученик, при което се губи ролевата гъвкавост на субектите на взаимодействие. Този подход лишава образователния процес от прилагането на иновативни образователни технологии, които биха подкрепили развитието и формирането на активни действия на индивида в процеса на педагогическа дейност. Наред с други технологии, прилагането в системата на педагогическото образование на театралната технология, се създава база за моделиране на комуникативни ситуации и стимулиране на импровизационно поведение на индивида. Където контекстът на професионалната дейност създава механизми за формиране на про-

фесионалната компетентност на студентите, които предполагат опит и оценка от обучаемите за реалните или игрови ситуации „*тук и сега*“, които създават процес на последователна смяна на ролите в избраните педагогически ситуации претворявайки театралното педагогическо взаимодействие. Преминаването през такива етапи на ролева идентификация, личностната проекция, създава авторска интерпретация на ситуацията, която осигурява на бъдещия педагог самостоятелно творческо приемане на определени позиции и развитие на необходимата комуникация.

Театралната технология в обучителния процес е съвкупност от цели, съдържание, методи, театрални форми, изпълнителски техники (елементи на драматичното действие), които позволяват сценично (актьорско) и режисьорско действие в интерпретирането на учебното съдържание, за постигането на планираните педагогически резултати. При изпълнението на този технологичен процес, функционират всички педагогически средства за прилагане на педагогическите идеи в художествено образна форма.

Театралната технология, интегрира педагогическите аспекти на обучението чрез своите театрални форми и изпълнителски техники, които не само повишават целостта на възприетото учебното съдържание в процеса на обучение на студентите, но и стимулира субективността на самото възприятие. Позволява на преподавателя да решава, както психологически и педагогически задачи, така и художествено-естетически. Прилагането на такъв вид художествена технология се възприема, като нов подход в преосмислянето на натрупания педагогически опит, който позволява разширяване на гравитността в академичното обучение на студентите. Използването на тази технология в съвременната система на педагогическо образование, трябва да се признае, че е условно по отношение на самата театрална технология, която е далеч по обемна в своята „художествена визуална информация“, която съдържа. В прилагането на такава художествена технология педагогът е необходимо да притежава естетическия усет за примереност в нейното претворяване за постигане на педагогическа целесъобразност.

Театралната изразителност е доста сложен феномен на личностната художествена дейност, в която учителите определено се нуждаят от специализирано обучение, за да работят в рамките на самата същност на театралната технология. В противен случай съществува опасност от появата на неосмислена „театралност“, която да „изкриви“ формирането на правилен подход в театралното педагогическо взаимодействие.

Прилагането на технологията създава максимални условия за свободен емоционален контакт, безпрецедентна творческа атмосфера в процеса на педагогическата дейност. Необятният свят, който заобикаля

обучаемите има много измерения и задачата на педагога е да го въведе чрез образователното пространство в него. Както пише де Сент-Екзюпери, „...необходимо да се създадат такива условия, че в нито едно дете да не загине възможния Моцарт“.

Технологията като съвкупност от психолого-педагогически нагласи, определя специалния избор и етапност на прилагането на форми, методите на обучение и образователните средства за създаване на организационно-методическия инструментариум, необходим за творческото протичане на педагогическия процес.

Професията на учителя има много общо с професиите на артиста и режисьора. Тяхната ярка публичност разкрива спецификата на комуникативния процес и влияе върху чувствата и умовете на аудиторията от подрастващи, провокирайки памет и мисъл у присъстващите. Този процес е близък до обучаемите, защото е начало на нов вид комуникативно взаимодействие, в което се създават отношения за истинност и неподправеност, отношения и емоции, присъщи на обучаемите в собствената им игра.

Я. А. Коменски пише: „...всяко училище може да се превърне образователния процес в универсална игра, ако се опитаме правилно и нежно да подредим естествените инстинкти, когато те сами се проявят ...“.

Театралната технология е необходимо да се прилага в процеса на обучение на студентите педагози бъдещи учители, за да и овладеят речевите изпълнителски техники, чрез които те да придобият способността за **образно** изразяване в интерпретациата на художествените текстове.

Необходимо е обаче да се вземе предвид, възможността за усвояването на изпълнителските техники при подготовката на студенти от други специалности, за които комуникационният компонент е важен: юристи, филолози, психолози, менажери и др.

Европейската рамка подчертава целите на образователните системи: учениците трябва да постигнат в края на задължителното си образование няколко основни умения, за да функционират в променящото се общество.

Ключовите компетенции, определени за всички страни от Европейския съюз, които са адаптирани и към българската образователна система са:

1. Комуникативни умения – учене на езици.
2. Математическа компетентност.
3. Компетентност в знания за взаимодействие с физическия свят – физика и химия.
4. Обработка на данни и компютърни умения.
5. Социални и граждански компетенции.

6. Културни и артистични компетенции.

7. Умения за учене.

8. Автономност и лична инициатива.

Националната квалификационна рамка за висше образование, хармонизирана с Европейската квалификационна рамка за Учене през целия живот, включва комуникативните умения към ключовите компетентности, като важен компонент на професионалните компетентности на педагога.

Един от основните етапи на овладяване на *педагогическия артистизъм* е изграждането на комуникативни знания, умения и компетентности, които развиват необходимата за педагога артистичната компетентност.

„Знания“ означават резултатите от усвояването на информация в процеса на образование. Знанията са съвкупност от факти, принципи, теории и практики, които са свързани с определена сфера на активност. В контекста на Европейската квалификационна рамка знанията се описват като теоретични и/или фактологични.

„Умения“ означават способностите за прилагане на знанията и използването им при изпълнение на задачи и решаване на проблеми. В контекста на Европейската квалификационна рамка уменията се описват като познавателни (включващи прилагане на логическо, интуитивно и творческо мислене) и практически (включващи сръчност и употреба на методи, материали, уреди и инструменти).

„Компетентност“ означава доказана способност за използване на знания, умения и личностни, социални и/или методологични дадености в педагогически ситуации и в професионално, и личностно развитие.

„Истинската компетентност се среща много рядко, тя е скромна но – смела, открита и отговорна!“ (Денев.в-к „Слово“ 4 юни 1938 г.).

В контекста на Европейската квалификационна рамка те се описват като лични, с оглед степента на поемане на отговорност и самостоятелност, както и социални, и комуникативни, като се свързват със самоутвърждаването на „Аз-образа“.

Създаването на предпоставки за аналитичност при усвояване на знанията води до правилното формиране на теоретичния анализ, който не е възможен без трайно усвоени педагогически знания, заложен в педагогическата компетентност .

Спецификата на театралната технология предлага на студента-педагог в своята бъдеща преподавателска работа, свободно да прилага основните ѝ принципи и да провокира своето педагогическо творчество. Създаването на художествено-творческа среда в пространството на съвременния образователен процес е необходимост. Само в нея мла-

дият педагог, бъдещ учител, може да експонира своите качества и да провери своите умения натрупани чрез изкуството на педагогиката.

„Съвременният начален учител е необходимо не просто да моделира умовете на своите ученици, а по-скоро да ги „води“ и да им вдъхва увереност в основните ценности, създаващи смисъла на човешкия живот“ (Алексиева, 2007: 142).

Театралната педагогика със своите основополагащи методи е призвана да работи над новите технологии в образованието и възпитанието на подрастващите.

Педагогически условия за ефективното използване на театралната технология в обучението на студентите педагози, може да се определи в следните аспекти:

- дефиниране на специфичните авторски методи за интегриране на основите на театралното изкуство, педагогическа психология, дидактика и методите за решаване на конкретни педагогически задачи;

- актуализиране на ценностното отношение към аспектите на личното взаимодействие и поведенческите особености на индивида; (Ершов П.)

- разглеждане на тренинги (речеви тренинги, тренинги за личностно взаимодействие, тренинги на сценични умения и др.) като средство за обучение;

- създаване на мотивационен и стимулиращ фон за творческо саморазвитие на учениците;

- разширяване границите на индивидуалните творчески изяви на обучаемите с цел повишаване тяхната активност и независимост;

- инициране на рефлексивна дейност в обучаемите;

- готовност на преподавателя за работа с обучаемите в областта на театралните технологии;

Като основни резултати от прилагането на театралната технология във висшето образование в зависимост от наличието на квалифицирани преподаватели, усвоили тази технология, може да се отбележи следното:

- развива се творческата, субективната активност на обучаемите;

- наблюдава се растеж на различни нива: когнитивно, емоционално и др.;

- стимулира се педагогическото условие за преподавателска „артистичност“;

- повишаване на мотивацията на студентите за обучение по специалността;

- активира се комуникативността в позицията на студентите;

- развиват се емпатийните способности, чрез разширяване на ролевия репертоар;

Изследването на този образователен модел на театралната технология, се прави формулиране за необходимия понятиен апарат в теоретичната и практическата подготовка на студентите от педагогическите специалности за да се конкретизират подходите, формите и технологията за прилагане на театралното и педагогическо взаимодействие в образователния процес.

ЛИТЕРАТУРА

- Алексиева, М.** (2007) *Учителят на малкия ученик*. София.
- Василев, Г.** (2020) *Театрална педагогика*. В. Търново: Фабер, 36–80.
- Василев, Г.** (2021) *Педагогически артистизъм*. В. Търново: VEX, 70–95.
- Гордин, В. Э., Корчагина, Е. В.** (2010) Театральные технологии в обучении менеджменту в вузе. *Высшее образование в России*, №10, 28–35.
- Ершов, П. М.** (2010) *Режиссура как практическая психология*. Москва.
- Задорина, О. С.** *Использование театральных технологий в процессе вузовского обучения*
- Александрова, К. Ю.** *Анализ педагогической драматизации в аспекте профессионального образования*. <http://www.emissia.org/offline/2012/1786.htm>
- Театр идет в вуз. www.kemdrama.ru/news/2013/04/05/teatr-idet-v-vuz

ТЕАТРАЛНИ ПРОСТРАНСТВА В ПЕДАГОГИЧЕСКАТА ДЕЙНОСТ

Георги Василев

THEATRE SPACES IN PEDAGOGICAL ACTIVITY

Georgi Vassilev

Abstract: *The article examines the main aspects of the theater pedagogical space in the pedagogical activity. The educational possibilities of the theater space through its forms, technology and methods. The approaches of theater pedagogy for the improvement of the pedagogical space.*

Keywords: *pedagogy; education; teaching; methods of teaching.*

*„Няма виртуозно изкуство, без упражнения и без необходимата техника.
Колкото по-голям е талантът, толкова повече те са нужни.“
(К. С. Станиславски)*

Психофизиката на педагога е в неизчерпаемите изразни възможности за общуване чрез съответния инструментариум на педагогическо въздействие. Анализът на възникналите трудности, които изпитват младите учители изправени пред необходимостта за творческо решаване на образователните задачи, свидетелства за необходимостта от усъвършенстването на необходимите творчески комуникативни техники.

„Какво страдание е това за човек...“, коментира К. С. Станиславски, „...който се чувства страхотно, но не може да го предаде... Представете си влюбен глухоням. Ако искаше да предаде чувствата си, трябваше да ги изрази нечленоразделно.“ По същия начин учителят изпитва подобно страдание, ако не е в състояние да предаде чувствата и знанията си, тъй като „ръцете му са като лопати и няма глас, а тялото е непохватно“. Станиславски още допълва: „Колко е прекрасно, че човек може да владее тялото и речта си! Очевидно е, че днешното училище с радост ще приеме такъв учител, защото „от векове човечеството е мечтало за времето, когато в училищата ще работят талантливи учители!“

Според С. Гипиус изследователят на театралната методика и последовател на Станиславски:

„Не можете да вдъхнете талант, но можете да развиете способности“.

Използването на елементи от общото педагогическо творческо и наследство на К. С. Станиславски, е „ключ“ разкриващ експресивния и творчески инстинкт на учителя, която ще му помогне да усъвършенства уменията и в „емоционалното изразяване“, ще добие способността да „превърнете всяка производствена необходимост в творческо начинание“ (К. С. Станиславски).

Игровата същност на театъра се определя още от неговите исторически корени. Израствайки от дълбините на човешката цивилизация, театърът се корени в древните ритуални игри, масовите народни обреди и празненства. Също толкова древна е и идеята за педагогиката. Самата педагогическа дейност се свързва с понятието *мъдрост* и е неразделна част от развитието на цивилизацията в древногръцката, древноизточната, средновековната теология и философия и както в развитието на театъра.

За да се определи обхватът на дейност, обозначен в понятията „театрално образование“, „театрална педагогика“, е необходимо да се разбират определените схващания за общите им основи. Подходите към тези концепции са променливи и понякога просто неясни, затова е необходимо да се разгледат като *системи*. Театралната педагогика предполага да се разглежда преди всичко в контекста на културно-образователна система. От това следва, че тя е автономна дидактическа (преподавателска) система за общо образование (чрез метод, техники и технология) и може да се определи като система за специализирано образование. Нейното съдържание от театрално – сценично, може да се приложи към образователното поприще в сферата на образование, както и в системата на висшето образование. В своята художествена същност, театралната педагогика е интегрирала *модела за художествено и творческо развитие на личността в системата на педагогическото образование*. Например, предвид практиката в развитието на сценичните изкуства, много известни личности от театралната култура в началото на 20-ти век, стигат недвусмислено до категоричните изводи на театралната педагогика. Според тях, *обучението на актьорите и режисьорите, трябва да се извършва без специалното обвързване на определения вид дейност в театралното изкуство*.

А. Титов в своята театрална педагогика пише: „Великата руска актриса В. Ф. Комиссаржевская мечтаеше за театрално училище, където не се преподава само актьорски занаят, а се развива творчеството в човешката личност. Първото студио на Московския художествен театър (Централна) първоначално е изведено извън самия театър, за да търси и създава собствена атмосфера на творчество, за което по-късно е упрекувано за прекомерна автономност („сектантство“). Руския режисьор и педагог Евгений Багратионович Вахтангов, по искане на К. С. Станиславски, тества в театралната

практика елементите на своята педагогическа „система“ в есперименталното „Студентско студио“. Според него театралната педагогика – „трябва да възпитава, а не да се преподава“, това е формулирано като резултат от творческия спор между част от трупата на Първото му театрално студио, което настоява за откриване на собствен театър. В своето недовършено писмо към тях, Вахтангов настоява за основната позиция на театралното студио, че това е „институция“, „която далеч не бива да е театър“, защото „истинското изкуство винаги служи на цели, които са извън сферата на самото изкуство“. Самият създател на театралната система К. С. Станиславски развива своите основни виждания за творческата (студийна) педагогика, не в родния Московски художествен театър – създаден от него, а в студиото на „Болшой оперен театър“ на Станиславски“ (Титов 2004: 85).

Основите на театралната педагогика, закономерно са пряко свързани с театралната и сценична практика и се изграждат и развиват в пряка взаимовръзка с нея. Но в широкия смисъл – „театралната педагогика“ е изкуството да се възпитава личността за разкриването на изразителните артистични качества на личността. Насочена към развитието на общата надареност и творческа уникалност, методът на театралната педагогика може да се определи като „художествената педагогика“.

Синтетичният характер на театралното изкуство е ефективно и уникално средство за художествено-естетическо възпитаване на подрастващите и е в пълен унисон с педагогическото изкуство, благодарение на което заема съществено място в общата педагогическа система.

„Истинското изкуство винаги служи на цели, които са извън сферата на самото изкуство“ К. С. Станиславски.

Прилагането на изразителните средства на театрално изкуство в практиката на образователната и възпитателна педагогическа дейност, допринасят за разширяването на общия и художествения хоризонт на обучаемите. Такава специализираната естетическа култура, обогатява сетивността и развива художествената комуникативна култура както на педагога така и на обучаемия.

„От друга страна усвоените и усъвършенствани комуникативни изразителни средства на педагога, като личностни изразителни средства: глас, тембър, регистър, интонация, пауза, темп, сила на звука, ритъм, тоналност, мелодия (Василев 2022: 74).

В процеса на педагогическа комуникация, като вид аристизъм се определят изразителните качества, които влияят на образа на учителя в съчетание с обаянието на неговите поведенчески прояви. Личността на съвременния педагог се усъвършенства и от умелото използване на иновативността на театралните драма техники в учебния процес. Като важен елемент в тяхното претворяване е комуникативната компетентност, която с усвояването на метода на театралната педагогика се раз-

вива и прераства в **артистизъм**. Прилаган в педагогическата дейност за постигане на образователни педагогически цели, овладените умения се усъвършенстват в необходимия за образователния процес - **педагогически артистизъм**.

Прилагането на методът на театралната педагогика създава предпоставки за *драмотворческа* развиваща се образователна среда. Нейната ефективност е в свободното боравене с театралните форми в образователния процес от педагогическите специалисти. В този контекст съдържанието на дидактическият предмет на дейност, почти винаги се основава на изучаването на самото взаимодействие, независимо в каква област. Професията на учителя има много *общо с професиите на актьора и режисьора*. Спецификата на педагогическата и актьорската професионална ситуация е в публичността. Актьорът и учителят влияят върху чувствата и умовете на аудиторията, провокирайки, паметта, мисълта, емпатията на слушателя. Артистичността на учителя, подобно на актьора, осигурява успех във всяка комуникативна ситуация. Както режисьорът в процеса на репетиция, така и учителят по време на урока е необходимо да притежава способността за ярко емоционално и волево влияние върху актьорите или обучаемите. Учителят трябва да *изгради логиката на образователния процес*, така че той да бъде възприет, разбран и осмислен от обучаемите. Режисьорът в своята работа изгражда драматичната сюжетна логика на бъдещото театрално представление.

Въвеждането на метода на театралната педагогика в образователния процес се променя и типа на взаимодействие между педагог и обучаем (чрез игровия подход се избягва авторитарния, монологичен принцип на педагогическа комуникация); субектът – обучаем се вълича във вълнуващи *„предложени обстоятелства“* на *информационния процес*, чрез които подходящо се осмисля образователния материал.

От това следва изводът, че в своята концептуалност и възможности, методът на театралната педагогика се явява един от креативните *методи за постигане на образователни и възпитателни цели* и по своето естество, съвпада с културните, нравствени и творчески принципи на педагога. Постига се определената цел, чрез методите на театралната педагогика, *да се овладее прилагането на педагогически артистизъм* в работата на съвременния учител - педагог, за разкриване, формиране и развитие на хармонична личност в подрастващия.

„Изгражда система от взаимоотношения, които да организират достъпни условия за емоционално изразяване, спокойствие, взаимно доверие и творческа атмосфера, адекватна за „влизане“ в ОБРАЗ – ователния драматичен кръг на комуникация“ (Василев 2022: 94).

Съвременният педагог отдава своето внимание на личността на подрастващия и работи за разкриването на неговата индивидуалност.

Общообразователния етап на обучение без такъв подход се превръща в нещо неопределено. Тенденцията на съвременната реалност през последните години, упорито налага преход от количествено към качествено образование. Иновативната концепция на театралната педагогика в този процес дава възможност за „социално-игрови“ подход, който може да се определи като „Театрално педагогическо взаимодействие“, което по своята същности и близост до изградената система от Станиславски, създава предпоставки за „Педагогическа режисура“. Анализирайки опита на немските педагози, които развиват Театралната педагогика като самостоятелна дисциплина през последните три десетилетия, може да се потвърди съществуването на обширна система от „театрални и педагогически“ методи в системата на обучаване на учители по театър от професионалните сдружения. Границите на компетентността на театралните педагози варират в зависимост от целевата група и мястото им на работа. Германските експерти определят „Театралната педагогика“ като:

„Художествена и естетическа практика, която е фокусирана върху индивида: неговите идеи и възможности за самоизразяване, проявявани чрез контакт с театралните форми. За немските специалисти в тази област Театралната педагогика е насочена към формирането на ерудиция в областта на културата, личностното израстване, развитие на социални умения“ ([http://www. butinfo. De](http://www.butinfo.de)).

В театралната педагогика съществуват общи модели на преподаване, които чрез театралното майсторство могат целенасочено и продуктивно да се прилагат, за да се възпита творческа личност, както у подрастващите, така в бъдещите учители. Тук е необходимо да се направи следното уточнение: Ако целта на театралната педагогика е професионалното обучение на актьори и режисьори, т.е. със своя специфична „Методика на обучение по...“, то (при) нейното прилагане в образователния процес на подрастващите се претворява иновативен модел на обучение.

Такъв творчески процес може да се определи по-точно като *театрална дидактика* или *училищна театрална педагогика*, възпитаваща личността на подрастващия посредством формите и методите на театралното изкуство. Необходимо е да се направи следното уточнение, което да разкрие аспектите на научното изследване. В него авторът се спира на основната терминология и определението, което ще се прилага в по-обхватния термин като *театрална педагогика*. Терминът е всеобхватен и изпълва със съдържание формите и методите на обучение и самия процес на обучение на студентите педагози.

Според изследователи, театралната педагогика може да се определи според функциите: като предучилищна и начална училищна, но

това определение стеснява обхвата на приложимост на формите, което я прави схематична. Спецификата на нейното прилагане в предучилищната педагогика ще се разглежда като Театрална дейност в детската градина, а в началния етап на образование: според функциите като **образователна театрална педагогика**. В извънкласните форми в училище – според функцията си като **културно творческа** ще се разглежда като *Любителска театрална дейност*. Важно е да се отбележи, че практическото усъвършенстване на уменията на съвременния педагог са от съществено значение за реалното развитие на самия метод на театралната педагогика. Практиката на нейното прилагане на живо в педагогическия процес, особено в предучилищната и началната училищна педагогика и също в реалния процес на създаване на театрална дейност е много по-богата, по-смислена и по-разнообразна от самото ѝ теоретично описание. Това не означава, че няма необходимост този процес да се описва и теоретизира.

Изследвайки теоретичния модел и на театралната педагогика, се прави формулиране на необходимия понятиен апарат в теоретичната и практическата подготовка на студентите от педагогическите специалности и се конкретизират подходите, формите и технологията на театралното и педагогическо взаимодействие в самия образователен процес.

ЛИТЕРАТУРА

Василев, Г. (2020) *Театрална педагогика*. В. Търново: Фабер. 36–80

Василев, Г. (2021) *Педагогически артистизъм*. В. Търново: VEX, 70–95.

Смирнов, С. А. (1987) Понятие режиссури игры в педагогике. *Вестн. высш. шк.* 1987, № 6, 34–38.

Гишпиус, С. В. (2008) Актерский тренинг. Гимнастика чувств. С.-Пб: *Прайм Еврознак*, с. 38.

Некрасова, Л. М. (2008) Театрална педагогика: формиране и развитие. *Научни училища в педагогиката на изкуството*. Москва: Издателство РАО Къща.

Титов, А. Ю. (2004) *Театрална педагогика*.

Creative Ideas for Teaching Drama: Creative Ideas for Teaching Drama. Drama Resource, 2011.

<http://www.dramaresource.com/>

<https://www.tcd.ie/Education/programmes/masters/drama-summer-school/>

НОВИ ХОРИЗОНТИ
В УЧЕБНО-ВЪЗПИТАТЕЛНАТА ДЕЙНОСТ

Ивайло Цвятков

NEW HORIZONS IN EDUCATIONAL ACTIVITY

Ivaylo Tsviatkov

Abstract: *In order to seek updating and solving the problems of modern education, an approach to two fundamental aspects of education is necessary - the integrative relationship between the research of pedagogical psychology and other sciences, on the one hand, and the rethinking of the role and strategies of the teacher for the regulation of cognitive activity of the student on the other hand, opening up new horizons, new possibilities for monitoring and adequate influence of the teacher on the processes in the class in the service of quality education.*

Keywords: *Education; Strategies; Possibilities.*

*„Какъв е човешкият елемент, който трябва да разглеждаме като същностен фактор във функционирането на обществената система?
Тази инициатива отива отвъд онова, което се нарича психология“
Ерих Фром*

Учителският труд и в частност – учителят, са изправени пред много предизвикателства. От една страна настоящите интензивни глобални и образователни промени дефинират потребност от компетенции за интеркултурна комуникация, а от друга страна преподавателят е изправен пред непредсказуемостта на ситуационната уникалност в учебния час. За да бъде той своеобразен „мост“ между тези предизвикателства, и за да е успешна професионалната му реализация, в същото време, е необходим подход по създаването на интегративни междупредметни връзки, за да не се „затваря“ в рамките на конкретната наука, за да е адекватен на новите и различни потребности на обучаемите и адаптивен в решаването на широкоспектърни проблеми – един от двата пренебрегвани, или не достатъчно изследвани научно аспекти на проблемите в образованието, а вторият – мониторингът на физиологичните, психологичните и поведенческите състояния на обучаемия „*in vivo*“ в учебната среда – просто отсъства от полето на педагогическите и психологическите науки, но и на каквито съвременните възможности на технологичния прогрес вече могат да отговорят. Например наблюдението, регистрирането на измененията, дефинирането и диферен-

цирането на състоянията и регулирането на критичните стойности на физическите параметри на ЕЕГ потенциалите, сърдечен пулс, кръвно налягане, кожно-гальванична проводимост и др. в реално време, неинвазивно и с различни технически средства е съвсем достъпно.

Тези два аспекта вече пълноценно се вписват в контекста на изводите на Марин Андреев за професионалните качества на преподавателите – „Много и различни са проблемите, свързани с качеството на съвкупния наш учител, което е необходимо, за да се реализира интензивно обучение. Наложителни са обаче няколко основни извода за неговата подготовка:

1. Професионално-педагогическата му подготовка следва да се ориентира към международните стандарти за съдържателна структура, обем и качество на теоретическите и практическите компоненти на пригодността за упражняване на учителската професия.

2. Необходимо е учителят да изучава и опознава основните механизми на отношенията в педагогическия процес, за да може да ги използва за формиране на учениците.

3. Необходимо е учителят да придобие и усъвършенства артистичната и психотерапевтичната си подготовка, за да ръководи интензивното обучение на високо равнище“ (Андреев1987: 399).

На първо място следва да се отбележи, че педагогическата психология и психологията на учителския труд са в пряка връзка или отчасти припокриват съдържанието си с различни други дисциплини, както с психологическите науки: обща, педагогическа, възрастова, когнитивна, личностна, социална и т.н., така и с педагогическите, философските, медицинските и др.

Пресечните точки на дефинираните от психологията на учителския труд – цели, задачи, обект, предмет и проблеми – с други науки, биха добавили нови съществени знания за закономерностите в учебната среда, за да се разшири обяснителния потенциал при установяването на причинно-следствената връзка в явленията и да се достигне до по-висши измерения на разбиране, защото „По-висшето измерение е по дефиниция по-обхватно“ (Франкъл 2020 14).

В тази връзка преподавателят е необходимо да отговори на съвременните изисквания и тенденции за качествено обучение и най-вече на това, че „...целта на учителската професия е обхватна и комплексна, надхвърляща рамките на традиционната формулировка – „знания, умения и навици“. Тя се отнася до цялостната личност на учащия се, като включва всичките ѝ страни и съставки“ (Темков, Попов 1987: 6) и „Обучението на подрастващите поколения е една от основните психолого-педагогически закономерности във формирането на личността. Нейното по-пълно и по-широко изучаване налага да се търсят по-за-

дълбочено специфичните механизми на човешкото психично развитие“ (Жекова 1984: 220) – тоест компетенциите му придобиват интердисциплинарен характер.

Следващите няколко примера разкриват проблемния характер на някои компоненти на учебно-възпитателната дейност, които все още нямат съществено разрешение, като: контрола от преподавателя над психичните условия, в които се намира той и ученика – „В процеса на обучение както учителят, така и ученикът в своята дейност се ползват от всички психични възможности и способности, но нито единият, нито другият могат да се контролират изцяло или, което е по-точно, ние все още не можем да установим кои психически свойства и особености, с каква интензивност и в кои моменти най-добре функционират“ (Андреев 1987: 323); оценъчната адекватност на преподавателя – „Няма ясни, оповестени и единни изисквания към поведението и постиженията. Учениците трудно се ориентират в очакванията на учителя и в еталоните му за оценка. Всичко това става източник на напрежение в отношенията, което се пренася и в процеса на усвояване на знания и формиране на общата удовлетвореност от присъствието в училище“ (Цветанска 2006: 124); проблемът с дефинирането на различните психологически състояния – „Съществува и разногласие по научното обозначаване на определени състояния – например *възбуда*, *нагон*, *подтик* или *тревожност*. Все още е далеч в бъдещето и идеята за създаване на единна терминологична класификация“ (Димитров 2014: 125); възникването на девиантността – „Най-същественото обаче е, че не се търсят причините за различни особености за видими и латентно проявяващи се различия от общоприетите норми, човешки прояви и характеристики на възрастовото развитие“ (Батоева, Попов, Драголова 2006: 14); интегрирането на проблемната ситуация с личностните различия като продуктивна пропорция – „Неразрешен е и въпросът за точното съотношение, в което се намират структурата на обективните елементи на проблемната ситуация и структурата на субективните елементи на мисловния процес у учениците, чрез който да се разрешат противоречията, съдържащи се в ситуацията“ (Андреев 1987: 324); въздействието на умората, стреса, тревожността и кризите на личността върху учебната дейност – „Независимо от безспорния прогрес в тези подходи за изясняване същността, критериите и факторите на стреса и кризата всички те притежават един общ характерен недостатък. Нито един от тях не разкрива взаимодействието между личността като цялостно образувание и конкретната ситуация, а в това взаимодействие съществено място заема извършваната от личността дейност“ (Темков, Попов 1987: 81); проблемът за холистичния характер на личностните особености – „Емпиричният подход не можа да ни помогне да научим значението

на тази психична структура за човека, който я притежава. Смисълът никога не може да се извлече от изучаването на съставните части, защото той никога не се предизвиква, а се създава от човека, който е над всички части и обеми“ (Ялом 2018: 33) и липсата на координираност в понятийния апарат на отделните науки – „Редица термини и концепции в психологията носят еднакви имена с такива от физиологията, без непременно да са абсолютно еквивалентни“ (Димитров 2014: 15).

Крайъгълен камък в проблемите на обучението всъщност е активността на ученика в условията на учебно-възпитателния процес с нейните функции, състояния, качество, експресия и генеза. Психофизиологът проф. Божидар Димитров внася съществена яснота по въпроса за възникването на активността: „Основният проблем при поддържането на активационно/възбудната концепция се състои в липсата на прецизност при определяне на оптимално ниво на активация (което после да бъде манипулирано) и особено в това, че *a priori* съществуват грамадни и непреодолими индивидуални различия при различните видове физиологични активации. Частично примирение в теорията е намерил Робърт Бари в Нов Южен Уейлс: той описва два различни типа араузал. Когато имаме отбранителен отговор, се наблюдават симултанно повишен сърдечен ритъм, електродермален и ЕЕГ араузал, а когато е налице ориентиловъчен рефлекс, същите тези измерения показват разнопосочна промяна“ (Димитров 2014: 15), и в частност за ориентиловъчния рефлекс – „Основните фактори, произвеждащи *ориентиловъчен рефлекс*, са новост, интензивност и значимост на стимула. Новостта на стимула намалява в хода на представяннията до степен на пълно изчезване (привикване). Интензивността на стимула трябва да бъде достатъчно над прага, за да предизвика вниманието. С прогресивното му нарастване, стимулът може да достигне стойности, достатъчно интензивни, за да предизвикват болка; тогава *ориентиловъчния рефлекс* се превръща в *отбранителен отговор*“ (Димитров 2014: 42).

От предходните твърдения следва, че: активността се съдържа в две състояния – ориентиловъчен рефлекс и отбранителен отговор, еквивалентни на понятията привлекателност (приемане) и непривлекателност (отхвърляне), които от своя страна се демонстрират в два типа проява – фазичност и тоничност, но възникването на активността, както го описва Фройд, се предхожда от несъзнавано и предсъзнавано регулиране – „Човек остава с впечатлението, че и преходът от предсъзнаваното към съзнаваното е свързан с цензура, подобна на цензурата между несъзнавано и предсъзнавано. Тази цензура също се задейства едва при достигането на определена количествена граница, така че мисли с по-малка интензивност ѝ се изплъзват“ (Фройд 2020: 575).

При тези обстоятелства несъзнаваното и предсъзнаваното се явяват доминиращ първоизточник на преработени данни към съзнанието, и първи и втори етап от последователността при обработка на стимулите – безсъзнателна афективна реакция, разпознаване на познатите черти (ретроспективна несъзнавана и предсъзнавана асоциация), а едва на трети етап – логическа когнитивна преработка на достигащ до съзнаваните процеси преработен материал и, следователно, всички последващи съзнавани реакции на личността са опосредствани от безсъзнателни механизми, предварително модифициращи информацията на базата на миналия опит, предоставяйки на съзнанието редуцирано, цензурирано нейно ползване.

Не по-различен отговор на причинно-следствените закономерности в интерпретирането на постъпващата информация от индивида дава Зайонк, който заключава, че „Перцептивният процес, започващ със сетивния опит, възбужда първо безсъзнателна афективна реакция и след това създава разпознаване на познатите черти (също безсъзнателно), преди да започне логическата когнитивна преработка“ (Жекова 1977: 500), което твърдение е релевантно на това на Виктор Франкъл – „Всъщност онова, което трябва да реши дали нещо да бъде съзнавано, или несъзнавано, самото е несъзнавано“ (Франкъл 2020: 39).

Погледнато през тази призма учителят е поставен пред два нерешими фундаментални проблема. Първият е латентният характер на етиогенезата на процесите формиращи собствените му реакции и тези на ученика и вторият - вероятността количествените и качествените измерения на реактивността на ученика и учителя да не са релевантни, симетрични на количествените и качествените измерения на стимулите в учебно-възпитателния процес.

Ето защо сме на прага на нова парадигма в образованието. Време е субективната интерпретация на събитийността в учебно-възпитателната дейност да отстъпи място на наблюдението на обективните обстоятелства, в които се намират участниците в процеса на обучение, предоставящи адекватен избор на стратегии, диференцирайки естеството на възникване на проблемността, наблюдавайки количествените параметри на трансфера на данни между психика и физиология и преодолявайки трудностите по възможно най-щадящ начин. Изкуственият интелект, квантовите компютри, софтуерните разработки и технически средства биха могли едновременно ѝ да събират данни, сигнализирайки за абнормните отклонения, ѝ да пестят ценно време, изразходвано в усилия от учителя да анализира текущите и вероятните неблагоприятни последици върху обучението, възпитанието и развитието на подрастващото поколение като умората, монотонията, психическото пресищане, стрес тревожност, кризи, конфликти, паратаксич-

ни изкривявания, дефицит на вниманието, хиперактивност и др. – това от една страна, а от друга се предлага нова възможност - за незабавно предоставяне на информация, или биофийдбак, свързана с биологични процеси, за които обичайно субектът не е наясно, но след адекватно представяне и след правилни тренировки може да се научи да регулира тази активност по своя воля. Както го определя Божидар Димитров „Първо (теоретически) излиза, че някои физиологични процеси, контролирани от автономната нервна система, могат да бъдат преразгледани до степенга, в която те могат да са обект на волеви контрол. Второ (практически) предоставя се възможност някои физикални нарушения, като високо кръвно налягане или мигрена, да се облекчават чрез саморегулация“ (Димитров 2014: 356).

В очакване сме на бъдещите разработки в това новаторско начинание.

ЛИТЕРАТУРА

Андреев, М. Л. (1987) *Дидактика*. София: Народна просвета.

Батоева, Д., Попов, Т., Драголова, Е. (2006) *Педагогическа и психологическа диагностика*. София: АСКОНИ-ИЗДАТ.

Димитров, Б. К. (2014) *Психофизиология*. София: АИ „Проф. Марин Дринов“.

Жекова, С. М. (1977) *Издание на дружеството на психолозите в България*. София: Печатница на БЗНС, бр. 4, г. V.

Жекова, С. М. (1984) *Психология на учителя*. София: ДИ „Народна просвета“.

Темков, И. Т., Попов, Х. Т. (1987) *Стрес и кризи на личността*. София: Медицина и физкултура.

Франкъл, В. Е. (2020) *Човекът в търсене на висш смисъл*. Пловдив: Хермес.

Фройд, З. (2020) *Тълкуване на сънищата*. София: ИК „Колибри“.

Цветанска, С. И. (2006) *Предизвикателства в педагогическото общуване*. София: Просвета.

Ялом, Б. Д. (2018) *Екзистенциална психотерапия*. София: Колибри.

ТРАВМАТИЧНИТЕ ЕФЕКТИ НА ЗАГУБАТА
В ДЕТСТВОТО И ПРИНУДАТА
ЗА БЪРЗО ИЗРАСТВАНЕ
В КИНОТО

Надежда Тодорова

THE TRAUMATIC EFFECTS OF LOSS
IN CHILDHOOD AND THE COMPULSION
TO GROW QUICKLY IN CINEMA

Nadezhda Todorova

Abstract: *The act of reception and the reflections of the audience cannot be controlled, but what is shown on television screens and in the cinema is certainly subject to thoughtful decisions. The final point in the perception of a work of art is the human psyche: that is, the effects and reactions in the sensory and mental receptors of the viewer, the listener, the perceiver. The mental and emotional factor is one of the most important and should not be neglected. Spectators interpret the same screen and/or artistic message in a different way, depending on their personal characteristics and features of the psyche - age, social status, nationality, education, religion, etc. In any case, however, perceptions always carry an element of evaluation. After the meeting between the recipient and the work, and the subsequent personal evaluation - the real psycho-emotional interpretation in the mind of the person begins.*

Keywords: *reflections; mental factors; emotional perceptions; cinema.*

Постановка на проблема

В историята на киното промените в общуването по веригата **автор – творба – зрител** се осъществяват под въздействието на разнородни фактори. С всяко ново поколение аудиторията се променя и изисква нови преживявания; в резултат – метаморфозират и самите филмови произведения, а авторите им търпят индивидуално творческо развитие. В изследването си „Метаморфози в общуването“ (2006) Мая Димитрова поставя акцент върху тези промени:

„...зрителят заема друг тип активна роля – той проявява волята си за промяна, за намеса, поема режисьорски роли. Идентифицира се с творческия акт и поема функциите на интерпретатор и на въздействащ върху обекта. Това го прави играч, съучастник, себеизявяващ се“ (Димитрова 2006: 6).

Посланието трябва да бъде достъпно и лесно за възприемане от реципиента. Елементът **зрител** от комуникативната верига е възможно най-динамичен и непредсказуем. Екранните реалности се видоизменят

паралелно с нагласите на публиката, а авторите на филми са принудени да ги следват. Жестокото житейско битие отстъпва позициите си пред предлаганите от киното илюзорни вариации на действителността, която понякога се оказва и много по-разбираема.

Човешките възприятия се характеризират с множественост и подчертана нееднозначност. Индивидът се ражда с потенциал да се реализира в пълнота и да живее един прекрасен живот, но отдавайки се на егоистични копнежи, омраза и ниски страсти – сам създава своя затвор; нещастия и страдания, от които не може да се измъкне. Формите на съзнание при хората – мисли, думи, чувства, действия – създават емоционални и психически прегради между тяхното лично, индивидуално битие и обществен живот. Вярванията им в голяма степен определят онова, в което се превръщат с течение на времето. Страховете им контролират дори ежедневните елементарни дейности. Моделите на съзнание формират всеки индивид по уникален начин.

Актът на рецепция не може да се контролира, но онова, което се показва на екрана – със сигурност подлежи на обмислени решения. Не е тайна, че крайната точка при възприемането на едно произведение на изкуството, е човешката психика: тоест сетивните и ментални рецептори на зрителя, слушателя, възприемащия. Психическият и емоционалният фактор са едни от най-важните и не бива да бъдат пренебрегвани.

В тази връзка, още един лаконичен цитат от цитираната книга на М. Димитрова:

„...Духовната субстанция на филма се пренася от мисловното енергетично поле на интерпретатора на посланието към психично-емоционалното пространство на аудиторията и на всеки неин член. Филмовата тъкан, носеща посланието, се виртуализира в акта на възприятието“ (Димитрова 2006: 32).

Моделиране на агресивно поведение

Зрителите възприемат по различен начин едно и също екранно и/или художествено послание, в зависимост от индивидуалните си характеристики и особености на психиката – възраст, социален статус, националност, образование, вероизповедание и др. При всички случаи обаче интерпретациите винаги носят елемент на оценъчност. След срещата между реципиент и творба, и последвалата лична оценка – започва същинското *психоемоционално осмисляне* в съзнанието на човека. Впечатленията могат да бъдат продължителни или краткотрайни. Ако дадена случка, ситуация или типаж е срещан в ежедневието, след което е наблюдаван и на екрана, то тези картини са по-запомнящи се. Среща се и обратното явление: екранни случки и герои, които са сравнително фантасмагорични и подчертано нереални – също са в състоя-

ние да оказат мощно въздействие върху зрителя. Реципиентът е подложен на *манипулация* и неговото поведение може да бъде променено и предопределено в някаква степен. С пълна сила това е характерно за зрители на възраст между 13 и 18 години. Не е случайна и въведената категоризация на филмите, както и забраната за разпространение сред подрастващото поколение на определен тип екранни произведения, разработващи темата за насилието. Знаковият характер на една творба с подобно съдържание се възприема по особен начин от неукрепналото съзнание. *Четенето на посланието* се деформира и става неразбираемо или зле разбрано. Зрителският рефлекс се разколебава и поема в изненадващи посоки. Реципиентът стига до една от двете реакции – съпричастие, емпатия (1). или отдръпване, дистанция, отхвърляне (2). Породените емоции и мисли се тълкуват в различна степен и с различна сила, но задължително в рамките на тези две реакции.

Емблематичен в това отношение е забележителният филм „*Земя на приливите*“ (2005) на режисьора Тери Гилиъм. На преден план са изведени запомнящи се образи, които въздействат със силата на внушенията, които носят. Героите живеят в „застопорена“ реалност; в замръзнало време-пространство, без ясни граници. Техните отношения са доминирани от омраза, разрушителност и безизходност. Емоциите са сложни и обричат носителите си на психична парализа. Детското възприятие и поведение е подчертано *омnipotentно*, тоест представлява *омnipotentна защита* спрямо загубата на родителите и нормалното детство, както и принудата за бързо и ненавременно израстване. Това води до неумение да се общува, да се проявява загриженост към другите; към вътрешна обърканост; стига се до депресивни състояния и опити за самоубийство.

Действителността се представя като враждебно място, в което властва нищетата, духовната пустота, корупцията и безхаберие. В подобно място най-уязвими са децата, които имат нужда от авторитет – възрастни, които са способни да се противопоставят на злото и да възстановят равновесието и справедливостта.

Основният аспект, интерпретиран в тази кинотворба, е *оттеглянето* на детето в света на фантазиите. В „*Земя на приливите*“ чрез реминисценции към ранното детство на главната героиня Джелайза Роуз (Джодел Ферланд) се представя картината на живот, белязан от лишения и злоупотреби. Родителите не могат да се изправят срещу житейските трудности и бягат от реалността; пропадат в пропастта на употребата на наркотици, булимични пристъпи и въображаеми светове. Ужасяващи със своята художествена сила са епизодите, в които малкото дете инжектира хероин на родителите си; както и налудничавите разкази на бащата за магичната земя на приливите, където никой не

умира. Именно неспособността да се живее „тук и сега“ тласка героите към други реалности; в други светове, където съществува живот след смъртта. Дъщерята е подложена на семейни отношения, пълни с бруталност, жестокост и лудост. Роуз се гнуса от прегръдките на майка си. Въпреки всичко, детето проявява воля и характер. Успява да устои на трагичните обстоятелства като създава свой измислен свят чрез игра. Това ѝ позволява да остане незасегната от случващото се в реалния свят.

В основата на този филм стоят ефектите на емоционалната злоупотреба, досега със смъртта и инцеста върху детската психика. Върху не-съзрелия индивид се изсипват трагични обстоятелства, без възможност за реакция и/или защита. Заглавието на филма и изборът на имена (бащата Ной, дъщерята Роуз) транслират семантични препратки към мита за Потопа и райските градини, където няма болка и страдание. Историята има отворен финал, но насочва зрителя към асоциации с оттегляне на героинята в света на въображението.

В статии от 1929, 1935, 1940 година М. Клайн (Тодоров 2017) развива тезата за ролята на символизацията и сублимацията за справянето с травми от детството. Според нея при нормални обстоятелства срещите със смъртта и загубата не са вредни за детската психика. Подобни преживявания способстват за съзряването на психичните структури; но процесът е възможен само в контекста на спокойни и сигурни отношения между родители и деца. При постоянни състояния, в които се прибъгва до въображението като защитен механизъм, се стига до *размиване на границите* между фантазия и реалност.

Естествената реакция на детето при трагични ситуации, когато няма надежден възрастен до себе си, е преживяването на гняв, обръкване и ужас. Възрастните около Роуз са емоционално равнодушни и слепи за нейните потребности; те не са способни на тъгуване; дори смъртта не се назовава пряко, а метафорично. При възпрепятстване на скръбта и тъгуването *загубата* не може да бъде осъзната, приета и преработена. Данните от изследванията и клиничния опит доказват, че постоянно функциониране в подобен психичен режим води до отклонения от нормалното развитие на личността. Резултатът е патологична фрагментация – процес, който се състои в *разцепване* на егото на компоненти, проектирани в множество външни обекти, без възможност те да бъдат интегрирани обратно. Подобно състояние може да бъде превъзможнато чрез връзка с емоционално отзивчиви родители; чрез прояви на грижа и обич. Един от най-въздействащите епизоди в творбата са онези, в които детето отрича смъртта на баща си; продължава да общува с него сякаш нищо не се е случило; проявява обич към трупа му.

Фройд пръв посочва, че *фантазирането* е ключово за успешното индивидуално развитие, особено в периода на съзряване на личността

(Фройд 1997). При отношения на разбиране и съпричастност в семейството, децата се научават да разграничават вътрешния си свят от материалната реалност на около три годишна възраст. Фройд описва този процес чрез прехода между Принципа на реалността и Принципа на удоволствието. Разликата между тях е в това, че когато субектът функционира според Принципа на реалността – светът се възприема чрез реалните обекти, а не според това, което е *приемливо* за индивида. По-късно редица автори работят върху тази концепция и описват значението на процеса като особено важен за сдобиване на децата с *теория на ума* (Бек 2018).

Процесите на обвързаност между психичната и материалната реалност са непрекъснати. Ситуациите на заплаха често гласкат индивида към примитивни варианти за справяне с проблема. Основната разлика между мечтаенето, което е полезно за съзряването на личността и патологичното оттегляне в света на фантазиите, се състои в следното: *мечтаенето* предполага използване на въображението като инструмент за креативно мислене. *Оттеглянето* е продиктувано от омраза към обективната реалност и крие редица рискове за развитието на психози. Ранните емоционални депривации и масивните загуби водят до различни варианти на психична катастрофа. Травматичните спомени оставят неизлечими следи във вътрешния свят на детето, но адекватната интеграция позволява възстановяване на доверието към другия и света, както и усещането за смисъл.

Манипулации чрез техники за имитация

Киноявленията по своята природа са гранични състояния. Тази концепция е залегнала и при анализа им като територия на граничност и преходност при общуването. Паралелното съществуване на двата типа зрителска рецепция е показателно именно за изначалната двойственост на киноизкуството. Още Ж.-Л. Годар успешно разрушава зрителските очаквания във филма си от 1960 година *„До последен дъх“*. Първоначалната емоционална нагласа се разпада и се случва онази „революционна промяна“, за която говори М. Димитрова в своето изследване. Отношението **автор – творба – зрител** се нуждае от нови постановки. Емоционалната провокация на посланието е факт и не може да бъде пренебрегната. В съответствие с природата си на естетически феномен, киното предизвиква индивидуални преживявания и разнородни рефлексии, уникални по своя характер.

Филмът *„Зло“* (2003) на шведския режисьор Микаел Хафстрьом е базиран на едноименния роман на Ян Гийо от 1981 г., който носи редица автобиографични елементи. Екранната творба е показателна със своята детайлизация на психичната травма и последиците от ефектите

й. Наситено с емоция и многопластова рецепция е авторското решение да постави майката и бащата в две съседни помещения. Докато от едната страна на стената майката свири на пиано класически пиеси, то от другата – садистичният втори баща на сина ѝ го пребива от бой. Петнайсетгодишният Ерик (Андреас Уилсън) е представен в началото на филма като озлобен младеж, който пренася модела на поведение от дома в училище. Често участва в побоища, а директорът на училището го обвинява, че е същинско зло. След поредното сбиване, Ерик е изключен. За да даде шанс на сина си, майката (Мари Ричардсън) продава семейните бижута и го записва в елитно училище-интернат. Той трябва да остане една година в този колеж, за да може след това да продължи образованието си. На новото място Ерик е решен да се държи подобаващо, но скоро разбира, че старите колежани подлагат на тормоз и унижителни жестокости „новобранците“. Ерик се сприятелява с един от съучениците си – кроткият интелектуалец Пиер (Хенри Лундстрьом), който се опитва чрез подчинение да избегне насилието. За разлика от него Ерик държи на личното си достойнство и по този начин привлича агресията на колежаните от горните класове. Опитва се чрез словото да убеждава, докато е бит и заливан с фекалии.

Развитието на сюжета стига до момента, в който момчето печели шампионската купа по плуване и това го прави недосегаем за издевателствата. Но бруталността се пренасочва към най-близкия му приятел Пиер. След поредица от унижения, той е жестоко пребит. Пиер напуска колежа. Ерик, който понася стоически насилието срещу себе си, не може да приеме агресията, насочена към приятеля. В следващия епизод зрителят става свидетел как Ерик пребива двама от „съвета на старейшините“.

За отмъщение, колежанският съвет разкрива връзката на Ерик с момиче от персонала, което е строго забранено. Заплашват го с изключване, защото Марджа (Линда Зилиакус) е бременно от него. Ерик причаква председателя на колежанския съвет, който е същинският злодей; и го заплашва със смърт. Въпреки тежките думи, младежът не стига до акта на убийството. Той добре познава бариерата между нагона за отмъщение и етиката, която разделя злото от съвестта. Ключов момент е епизодът, когато при директора на колежа се появява стар адвокат, приятел на покойния баща на Ерик. Той заплашва, че ще раздуха в пресата скандала с агресията, която се вихри между колежаните и така спасява момчето от изключване.

Ерик получава дипломата си. Чак сега той събира сили и смелост да се противопостави на пастрока си. Оказва се, че за тийнейджъра е по-лесно да се справи с биячите в училище и властния директор, отколкото с жалкия брутален неврастеник вкъщи. Преодоляването на ба-

щия комплекс е истинската духовна победа на съзряващата личност. Съществува градация в личностното израстване на главния персонаж:

- бие се със съученик, неизвестно за какво; без причина
- сблъсък с двама „префекти“ на колежа
- противопоставя се на директора
- изправя се срещу бащината фигура и родителския авторитет

На финала зрителят става свидетел на духовната и емоционална победа на Ерик над комплексиращия мъж на майка си. Но по-важното е, че едва сега той възвръща изгубеното си лично достойнство; вече е изградил стабилен и удовлетворяващ Аз-образ. Всички герои, срещу които воюва под някаква форма Ерик по време на цялата история – всъщност се явяват еманации на бащиното *imago*. Героят извървява дълъг път, преди да победи най-страшния си враг – собственият си страх от бащата.

Обобщение

Кризата на границата между двете столетия; не толкова икономическа и политическа, колкото нравствена – повдига наболели въпроси. Анализът в изкуствознанието става проблематичен, в това число – и тенденциите в моделите на зрителските възприятия. Промените в общественото развитие дават отражение върху културните търсения, ценностната система и морала изобщо. При отсъствие на етически кодекс, ролята на личността става определяща, изявявайки се като единица мярка за нравственост. Характерно качество на понятието за морал на границата между двете епохи, се явява *амбивалентността*. Постмодерността заема мястото на „първата модерност. Менталната ситуация изисква нови подходи, в основата на които стои проблемът за рецептивните нагласи на личността. Индивидът е поставен във „фасетъчна реалност“, разпадане на познатите модели, пре-нареждане на традиционните възприятия.

Посланията от екраните изискват съответна зрителска реакция. Филмовата творба предизвиква изумление и тотална провокация на сетивата. Индивидуалните зрителски преживявания се преливат от екранната в извън-екранната реалност. Чрез мощните естетически провокации и произтичащите от тях етични последствия, се променя и характера на кинообразността. Зрителските нагласи се трансформират до неузнаваемост, подлагани перманентно на художествени произведения с определени теми и сюжети, които се повтарят и мултиплицират непрекъснато. Авторите работят вече не толкова със своето въображение, а с това на аудиторията; подчинени на стремежите си да предизвикат чрез посланията определени реакции. Интелектът и мисловните парадигми на зрителя са определящи при рецепцията на визуалната

творба. Те са сравнително устойчиви системи при възрастния индивид, докато едно формиращо се съзнание може да бъде взривено от тоталната деконструкция, преобръщане на моделите и разбиване на основополагащи компоненти; какъвто е случаят с „*Необратимо*“ (2002) на режисьора Гаспар Ное.

В съвременното жанрово кино темите за агресията, насилието, жестокостта са едни от най-често интерпретираните. Киножанрът не съществува в чист вид. Много често екшън, психотрилър, социална драма се обединяват и развиват в една и съща екранна реалност. Зрителят се впечатлява от зрелището на големия екран, но не е равнодушен и към най-интимни емоции, с които непосредствено се идентифицира. Създателите на филми използват тези нагласи и предлагат на публиката именно такива картини; едновременно мащабни и лични; суперпродукции със зашеметяващи визуални ефекти, но и с дълбоки любовни истории. Тези процеси засилват динамиката в общуването между кинотворците и кинозрителите. Въпреки желанието старите форми да бъдат отхвърлени, новите реалности не позволяват това да се случи. Процесите протичат успоредно във времето и пространството. Драматичният конфликт не е само и единствено върху екрана. Динамиката е двупосочна – от всекидневния живот към явленията в изкуството; както и обратно – агресията, лееща се от екрана, се влива необезпокоявана в рутинния бит; в действителността, в която съществуваме.

ЛИТЕРАТУРА

Бек, Д. (2006) *Когнитивно - поведенческа терапия :основите и отвъд тях*. София: Изток–Запад.

Димитрова, М. (2006) *Метаморфози в общуването: автор – екран – зрител*. София: Институт за изкуствознание.

Тодоров, О. (2017) *Разбиране и интерпретация в психоанализата*. София: НБУ.

Фройд, З. (1997) *Увод в психоанализата*. Плевен: Евразия-Абагар.

Фройд, З. (1997) *Аз и То*. Плевен: Евразия-Абагар.

Филмография:

1960 – *До последен дъх*, режисьор Ж.-Л. Годар

2002 – *Необратимо*, Гаспар Ное

2003 – *Зло*, Микаел Хафстрьом

2005 – *Земя на приливите*, Тери Гилиъм

ОНТОЛОГИЯ НА ФИНИТНОСТТА

Християна Димитрова

ONTOLOGY OF SUBTLETY

Hristiana Dimitrova

Abstract: *In comparison to infinity, the concept of its contrast, or finity can be seen via its divergent modifications-tending to develop in different directions and alternatives. One of them is transforming into satisfaction when certain goals are reached and when that specific finity is the border of all intentions and no more beyond that is needed. Or the vice versa, when reaching the delimitation could be realized as destruction for the human agent seen as an author and causer of their own actions. Then, as a projection, the reality of the subjectivism meets with the objectiveness and they both start their "communication" in a specific interaction.*

The infinity is not always the most yearned and craved for. To be infinite means to be endless. But if being permanently unending in failure, then a version of finity decoded as a reached limit that is a performance of a well-brought result and success is the best resolution.

Keywords: *finity; infinity; border; beyond; limit; margin; resolution; true; veridical; opinionated.*

*Щастлив е оня, видял това с очите си, преди да иде под земята...
Той познава края на живота, а също и началото!
Пиндар, Фрагменти*

Финитността притежава своята ези-тура дивергентност. Да си *финитен* може да означава да си *завършен, цялостен и осъществен*, след поредица от стъпки, които водят към усвояване на дадена цел, към нейното всепоглъщане и реализиране през първоначално мисловно зададеното, което винаги преди то да е родено живее в света на ноезата. Веднъж след като то е сведено от своята проекция размишления в света на действителното, то се модифицира от мъглявина в абсолютна реалност. Тогава финитността води след себе си една тишина и удовлетвореност в своя агент, в човека-изпълнител, стигащ до нейната точка. Точката на завършеност, на постигнатост, на крайност.

От своята друга страна, *финитността* може да се разглежда като предел, като неспособност да се прескочи отвъд, когато тази отвъдност е изцяло необходима за осъществяване на дадена крайна цел. Тогава ресурсите са недостатъчни и финитността е пречка. Край, тъмнина, затишие, неосъщественост, смърт. Когато финитността е неудовлетво-

ржаващата страна от двата полюса на значението ѝ, тя оставя след себе си безнадеждност и отсъствие. Отсъствие на постигнатото, отсъствие на успешно реализираното, защото самата ѝ граница, блокиращата такава, стопаира осъществяването на предварително обмисленото. Онова *обмисляно*, което живее в своята идеалност, преди да се субстанцизира и да заеме своите рамки на постигнатост.

Да се притежава *краят* не се охарактеризира винаги със семантиката си на *смъртност*. Да си в битието на *финитността* може да се разгледа и като разгърност, като протяжност до определени, предварително зададени, крайни граници. Като тази зададеност може и да е *природно програмирана* или *субективно наложена*. *Субективно наложена* е тогава, когато съществува дадена идея, кореняща се в агента като демиург, като случващ своите размишления през себе си. Това „през себе си“ се явява проводник между идеално-субективното, онова в перифериите на лично идеалното като светоразгръщане, като свето-абсорбция и материално-реализираното през всичките му модификации да се разтвори то от идеал в реал. От друга страна *природно програмираното*, бидейки то такова именно поради причината-Нусът и Волята на най-върховната личност-Богът, онтологизира специфични и никак и никога независещи от човешкия агент условия, които са именно определени и зададени за всичко и всекиго в съществуването. Битието Е такова, каквото Е и то може да бъде „такова“ само веднъж. Своята недублираност, неповторяемост, безалтернативност води от своя един-единствен момент на случване по линията на времето. Истинното битие ще бъде онова, което тази най-върховна, безкрайна и абсолютна причина е програмирала. „Фундаменталният атрибут на тази субстанция е мисълта (рес когитанс) или съзнанието. Втората субстанция е безкрайното (рес инфините) или божественото: Бог“ (Серано, Хутер 2021: 270). Да *програмираш* от една страна означава да инициираш през самостоятелност. Или иначе казано да си в осъзнатост и устременост, да проектираш и да вземаш решения през силата на индивидуалността си. Да *програмираш* означава, още, предварително да си съзерцавал, самоизследвал, обмислял, след което се поражда решението за сътворяване. Оттам нататък дадена идея следва своята посока към финитност, за да може да бъде осъществена. Ако върховният нус е предзадал своята програма, то Той е решил, аподиктично, че именно в този си единствен, истинен вариант ще се осъществят Неговите намерения. „Изконната интуиция, предопределила разграничението между „истинно“ битие и битие в „мнението“ (aletheia-doxa), между съществуващо и същност (to on-he ousia) е „интересът от необусловеното от нищо съществуване“ (Марков, 1999: 10).

Битие в „мнението“ ще се съотнася към онова битие на човешкия агент, на изпълнителя на божественото, разбира се чрез субективните

му възприятия („...субективните неща са най-сигурните, казва Декарт“) (Ръсел 1999: 17), което изразява природата му на изменчивост, случайност и непостоянство. Тази акциденция е нужна, за да се осъществи контраста във връзката между устойчивостта (истинното) на Бога при неговото *програмиране* и променливостта (мненийното) на човешкия агент при следване, изпълняване на програмата. Мненийното е равносилно на фикционализъм що се отнася до пустинно-пясъчните движения на човешката мисъл и интенции, които съотнесени с божествените проекторешения понякога са коренно разминаващи се в очакванията.

Изхождайки от пресечността между „истинно“ битие и битие в „мнението“ се стига до декодиране на божествената презумпция за финитността и същата, но съотнесена към човешкия агент. Бог е краен, решенията му са крайни, те са веднъж. Затова и „тук“ човекът намесва ролята на съдбата, когато е в нужда да си обясни края или крайността на дадените обстоятелства през изживяни събития в света на действителното, защото е изцяло наясно, че съдбата е „веднъж“, тя е препрограмирана. Но не от него. За човека остава навлизане и всепоглъщане в субективното, в мненийното битие и там, той, в своята слабост на владеене на истинното, в изкривяване на истинното, за да се получи своего рода „угода“ за разрешаване на проблемна ситуация, стига до своята човешка финитност. И тук тя се къса на всички свои части-крайност, но не на samozавършеност, а на невъзможност да преминеш отвъд този пагубен край на разрешение на ситуационното. Пречка се явява *нагласата*. Нагласата на човека, която може да се определи като преддиспозиция за определено негово реагиране на стимул, породен от програмата на най-върховната личност. И ако реалността не съответства на неговите нагласи, то тогава човек попада в битие в „мнението“. „Ако понякога се случва обратното, то по необходимост се дължи на случайно обстоятелство, както когато болестта разваля вкуса или когато (лъжливото) мнение подвежда правилното разсъждение“ (Кузански 1993: 30). Тогава човек остава сам със себе си и своите размисления върху вече изведенния резултат през изживяното, лично и именно от него, носейки се по вълната на истинното, на истинно случилото се, и то без да има успехи за повлияването му или за каквато и да било промяна, която само би битувала в света на невъзможното. Тази финитност, този отговор може да бъде „емоционален, изразен чрез отношението харесвам-не харесвам, когнитивен, изразен чрез определени идеи, мнения, убеждения, вярвания, поведенчески, включващ тенденциите за извършване или неизвършване на определен вид действия“ (Василев, Стаматов 1995: 21).

Финитността може да се трансформира, тя има две лица, както определихме по-горе, живее себе си в своята дивергентна реалия, която генерира творчески решения на един и същи проблем. Тя осигуря-

ва съхраняване на две сили-на продуктивна, тогава когато крайността се явява завършеност и това ѝ крайно състояние поражда удовлетвореност от гоненото и постигнатото, т.е. няма екстензивен стремеж за постигане на повече отвъд рамките на тази финитност; другата ѝ сила е деструктивната-тогава когато има заявеност, че „това е крайт“, че това е максимумът и трамплинно отскачане от последната достигната точка на осъществимост не би била възможна. Освен в света на идеите-но там финитността се припокрива, навлиза в своята нюансираност, с инфинитността. В света на идеите и учението за противоречието, „...там, където съществува изменение и движение“ (Грозев 1984: 108), *всичко* може да бъде и крайно, и безкрайно. Но една инфинитност само би попречила, тук, защото тя е олицетворение на кръговата конструкция, на несвършващото, на безспирното, което е в разрез с концепцията за една финитност, която е помислена, промислена, обзета с цел реализиране до краен „продукт“ и приключване. При успешност, споменахме, говорим за удовлетворяваща финитност, а при контрастното ѝ, за „ступорна“ финитност, за изпадане в неосъществимост поради финитни граници, възпрепятстващи благия изход, т.е. от пропастта и нататък не може да има изход, а само гибел.

Тук тази гибел, през финитността, навлиза в своето фатално битие. Охарактеризира се със смърт на идеята. Неуспех. Недовеждане докрай на потенциалност поради обструктивни особености и условия. Всъщност тук се получава своеобразен каламбур що се отнася до това как една потенциалност не е доведена докрай след като именно финитността е крайното, което се търси. Специфичното е в това, че край за нещо не е винаги стигането, буквално и метафорично, до границата, която определя дадена крайност, а излизане и отвъд самата граница, т.е. заформя се идея за „разтеглена“ граница или граница извън самата такава. Да си представим, че в реалното, в материалното съществува определена крайна граница. При една удовлетворяваща финитност ние се протягаме до всички нейни крайни рамена, до вливане в контурите на рамките ѝ и сме осъществени. Търсили сме именно тази финитност, тази приключеност, това крайно решение. Именно-решение. Повече отвъд не е нужно.

Но ако се разиграе обратният сюжет-достигане до крайните граници на дадена идея, която за човешкия агент е потенциалност, то той е в очакване за успешен резултат и решение, но тази потенциалност е лимитирана поради тесни, неудобни граници, то той е блокиран и попада в състояние на неосъщественост. Потенциалността носи след себе си вид възможност, вариант за случване, но утихва, умира поради финитността, която в това си лице на недостатъчност, блокира осъществяването. Инфинитност тук също не е разрешение на ситуацията, защото

пък при това положение бихме имали *безкрайно* и повторяемо неуспяване на осъществяване на потенциалното. „Непобедима подвижност от камъни, които се приближават един към други“ (Старогръцка лирика, Пиндар 1994: 97).

Инфинитността не винаги е по-предпочитаното пред финитността. Да си инфинитен, означава да си безкраен. Но ако си безкраен в неуспеха, тогава една финитност не е ли по-доброто разрешение на ситуационното, особено ако тя е от своята положителна дивергентна страна-онази на творческите решения, на латералното мислене, когато достигане до дадена граница означава само успех, че си стигнал до самия край. По интелигибелен път, тогава когато отскачаме „в областта непосредствено след идеите“ (Грозев 1984: 94) (да се има предвид отвъд света на идеите по Платон), човек остава с личната своя свобода на възприемането, отработването на възприетото и последващите размишления. Светът на идеите (всъщност чии идеи са те в този свят) е зададен, програмиран, както стана ясно по-горе, вероятно от върховната личност или нусът, който е определил тази шаблонност на идеите, но навлизайки в съжденията, по траекторията на разума, човек се явява в своята воля и сам той е създател, още демиург на свой собствен свят на идея/идеи.

Оттук следва, че при перцепцията на проблемата за финитността и нейната природа, човекът като агент на самия себе си, като извършващ действия, съгласувани с личните му решения през размишления, е сам отговорен за реагирането си в дадено ситуационно. Той може да достигне до граничността на дадена идея и да се самоосъществи и по-творчески път, и по деструктивен. „Исключено е само едно: идеалното да бъде идеално, т.е. нематериално във всяко отношение“ (Петров 1980: 235). В разрешение на ситуационното и в единия, и в другия вариант, дори и изцяло стремящ се към *идеално* възприемане на вече случилото се, човек ще претърпява и през своята субстанциална пропускливост. Има се предвид, че като човешко пулсиращо същество няма да остане чужд на емоциите, които могат да бъдат изведени от идеално в материално, или от силна тъга в съзи, от щастие в смях, например. „Еволюционният произход на психиката и клинично-лабораторните данни за локализацията ѝ в мозъка, която колкото и да е динамична, мозаична и функционална, дават предостатъчно аргументи в полза на семплата онтологична хипотеза, че и най-субективното все пак съществува някак си и обективно под мозъчната черупка“ (Петров 1980: 235).

Човешкият агент, от една страна *агент* на самия себе си, когато е убеден в свободната воля, но от друга като *агент* на Бога, т.е. чинно изпълняващ *програмата*, се охарактеризира и с нещо повече-човекът е **отговорен за посоката**. Има се предвид, че бидейки наясно каква е

крайната му цел, каква е неговата запътеност, то той не би следвало да се лъкатуши и да излиза извън маркирането на пътя до усвояване на крайното, защото финитността, приключеността, която гони са със своята особена и единствена посока. Сам човекът-демиург е отговорен за реализиране на успеха си и за навлизане в параметрите на финитността, за да постави той там своята точка и да излезе от тези граници като вече приключил своето интенционално. Пречка може да се яви предварителното му програмиране. Това би се случило, ако свободната воля е в реалитета си на химерност, на утопия и по независещи от него причини, а зависещ изцяло от най-върховната личност, той е само изпълнител, извършител на непожелано от него желание. Тази марионетност не е в полза на човека, когато има нужда от *проверка* на волевото.

През **отговорността за посоката** човек може да докаже смисъла на собствения си онтос. Да се осамовъзмезди. Да проектира много любовното и благодарно отношение в най-върховната личност като Го накара да се размисли, че е смислено сътворено. И тази смислено сътворена човешка даденост може „оттам насетне“ да не се води по *програмата*, защото марионетността само пречи на субективната свобода, а да се самоосъществява чрез свободата си, чрез своя лична посока, която посока води към гонена финитност.

Човекът може и да краен, да е смъртен, заради невечността на материята си, но идеите му да остават вечни, защото приемствеността, която съществува спомага за тяхното усвояване и доразвиване през други *човешки материи* (да се има предвид човекът като жива биологична единица), докато и те са все още в действителното. Така когато се достига до финитността, през всичките ѝ форми и разгърнатости, то ще е поради отговорността за посоката, или като удовлетворяващо и в покой, при крайния резултат, ако се действа творчески или като самоунищожавашо и в хаос. „Творческото въображение предполага фантазия и умение да си представите нещо, което не сте срещали, сглобяване на елементи, създаващи ново изживяване“ (Боно 1999: 157).

Стартирахме с епиграфа от Пиндар „Щастлив е оня, видял това с очите си, преди да иде под земята ... Той познава края на живота, а също и началото!“ и с него, като мисловна дисекция тук, ще завършим. Не само познава „края на живота“ поради личния си *материален* завършек, поради лично извървения си жизнен път, с всичките алтернативи финитност в него, както и в буквалната-края като смъртта, но да познава началото на живота след самата свършеност, това вече е онази разтегливост на границата, за която стана дума по-рано, а именно да отскочиш извън невъзможното (на пръв поглед). В самия живот да достигнеш до определена рамка на граничност, която да блокира потенциалното да пре-

мине отвъд финитното, но „реализиран в смъртта“ вече, да разтеглиш възможността и да познаеш началото след края. Всяка смърт е мнима и тоталното разрушение е невъзможно, защото всяка гибел е пренареждане на живота и деструкцията на съществуването е рекомбинация за ново съществуване. И всяка финитност е край за началото на нова финитност.

ЛИТЕРАТУРА

Василев, В., Стаматов, Р. (1995) *Психология. Книга за учителя*. София: Просвета.

Грозев, Г. (1984) *Философията на Платон*. София: Издателство: БАН.

Де Боно, Е. (1999) *Практическото мислене*. София: Кибеа.

Кузански, Н. (1993) *За ученото незнание*. София: Наука и изкуство.

Марков, С. (1999) *От Платон до Стросън*. В. Търново: Фабер.

Петров, С. (1980) *Методология на субстратния подход*. София: Наука и изкуство.

Ръсел, Б. (1999) *Проблемите на философията*. В. Търново: Слово.

Серано, С., Хутер, Н. (2021) *150 разгадани тайни на безкрайността*. София: Книгомания.

Старогръцка лирика. Критически прочити и коментари: *Архилох, Тиртей, Алкей, Сафо и Пиндар*. (1994) В. Търново: Слово.

ОПРЕДЕЛЯНЕ НА КОМПЛЕКСНИТЕ НУЖДИ
НА СЕМЕЙСТВА НА ЛИЦА С УВРЕЖДЕНИЯ–ВЛИЯНИЕ
НА ДИГИТАЛИЗАЦИЯТА ВЪРХУ НАЧИНА
НА ПОДКРЕПА
Юлия Тимофеева

IDENTIFYING THE COMPLEX NEEDS OF FAMILIES
OF PERSONS WITH DISABILITIES – THE IMPACT
OF DIGITALIZATION ON THE WAY OF SUPPORT
Yulia Timofeyeva

Abstract: *Parents of persons with disabilities are in positions of social exclusion. This paper identifies the multiple needs of families of persons with disabilities based on a survey conducted to determine the actual needs of these families.*

The digital age is changing the way to access information, support and services. It highlights the positive impact of digitalisation for these families in terms of communication, education, health, social inclusion and employment opportunities. The barriers that families face in using these technologies are discussed, including lack of knowledge and resources. It concludes with recommendations for the development, implementation and use of technology to support families who are caregivers of persons with disabilities.

Keywords: *persons with disabilities; psychological support; digitalization; social inclusion.*

Кръгът на проблемите на семействата с деца с увреждания е изключително широк. Всички трудности и проблеми, възникващи в тези семейства, са взаимосвързани и оказват сериозно въздействие върху живота им, като цяло. При тези семейства съществува постоянен стрес, а малобройните изследвания по темата за родителската грижа на хора с увреждания показват, че тези родители изпитват постоянен стрес, който води до неблагоприятни последици за здравето и депресия (Nadkarn, Fristad 2012: 107–108).

Макар че, по думите на професор Хоукинг, „инвалидността не трябва да бъде препятствие по пътя към успеха“ (WHO 2011: 3), реалността демонстрира друго. Високи показатели на бедност, ниска икономическа активност, по-ниско ниво на образование, по-ниски резултати по отношение на здравето (WHO 2011: 12–14) – тези проблеми имат пряка връзка със съществуващите бариери и битуващото стигматизиране сред общество. Хората с увреждания се явяват най-маргинализираната група в световен мащаб (Yamin, Rosenthal 2005: 0296) и при това тази

група е най-многобройното малцинство по света. Социалното изключване на тази група може да се обозначи като „универсален проблем“ (Eaton and all 2021: 176), който съществува практически повсеместно във всички общества, държави и култури.

Семействата, грижещи се за лица с увреждания от ранна детска възраст, са със специален статут (Нормативна рамка 2017: 7). Характеристиките на такова семейство се определят от наличието на определени трудности. Родителите на деца с увреждания са в позиция не само на психологическо, но и на социално изключване. Заболяването на детето коренно променя, а понякога нарушава не само психологическия климат, но и начина на живот на цялото семейство (Кънчева). Като правило, контактите с външния свят се ограничават изключително много. Тежката болест на детето измества личния и професионалния живот на родителите; обикновено, на майките в по-голяма степен, тъй като разпределението на отговорностите в повечето семейства е традиционно (Маллер 2007: 88). Основният проблем всъщност е положението на детето с увреждания, способността на семейството да приеме заболяването му и да изгради обща за всичките си членове стратегия по отглеждане на това дете. Проблемът, който стои пред тези семейства в дългосрочен план е какво ще си случи с детето, когато то порасне. „Децата ни растат, а ние остаряваме. Мисълта, че детето ми не може да се грижи само за себе си, ме убива бавно, но сигурно“, казва майка на дете със 100% инвалидност (Пейчева 2016).

За по-добро разбиране на нуждите на семействата, където има лице с увреждания, беше проведена анкета и бяха зададени въпроси относно техните виждания за социална подкрепа, в опит да се разберат техните действителни нужди.

Основната цел на това анкетиране е да се определи доколко проблемите, реално съществуващи в семействата с лица с неврологични заболявания, съвпадат или се различават с представите и разбиранията за тях от общоприетите обществени представи.

До момента в анкетата взеха участие 194 човека от България, Русия, Германия. Респондентите от България са 150, от тях 93 са родители или членове на семейства на лица с увреждания. Лицата с увреждания в тези семейства са на възраст от две до чердисет и осмен години и са с различни диагнози.

85% от участниците в анкетирането са на мнение, че семействата, които се грижат за лица с увреждания, нямат равни възможности за самореализация и работа. На първо място сред проблемите на тези семейства респондентите отбелязват материалните затруднения и невъзможността да работят (над 60% от анкетираните). При това и двата проблема са взаимосвързани и семействата потвърждават, че се нами-

рат в условия на социална изолация (63,7%), а материалната помощ от държавата не се явява водещ фактор за тяхната по-добра интеграция и социализация (67,3%).

Като резултат от това проучване може да се отбележи, че материалните затруднения са по-скоро следствие на социалното положение на тази група и на факта, че те не могат да упражняват своята професия. Родителите смятат за най-голям проблем невъзможността да работят, тъй като трябва да полагат грижи за своите тежко болни деца. Този проблем е особено голям за малките населени места, тъй като там възможностите за работа са силно ограничени.

Друг проблем (49,4%) е отсъствието или недостатъчното взаимодействие със специалисти (в това число психолози, лекари, дефектолози и др.). Подобряването на грижите за семействата на лица с увреждания респондентите виждат в създаване на дневни центрове, по-добро институционално взаимодействие, информираност на родителите и подобряване на комуникацията между семейства, институции и специалисти.

Развитието на съвременното общество, експанзията на информационните технологии и електронните устройства в нашето всекидневие, се явяват предпоставка за неизбежната промяна във всички сфери на социално-икономическия живот на обществото. Новите реалности дават отражение върху организацията на всички обществени процеси, в това число и върху функционирането на семейството.

Семействата на хора с увреждания често са изправени пред уникални предизвикателства, които могат да доведат до по-голям стрес и емоционално натоварване. За справяне с тези предизвикателства съществуват различни видове психологическа подкрепа. Като добри практики тук могат да се посочат:

- Програми за интервенция, ориентирани към семейството;
- Психообразователни програми;
- Услугите за заместваща грижа;
- Групи за подкрепа;
- Когнитивно-поведенческа терапия (КПТ) за членовете на семейството при справянето със стреса, тревожността и депресията, свързани с грижите за лице с увреждания;
- Програми за обучение на родителите.

Някои от тези практики действат и в България, но когато става дума за по-малки населени места, достъпът до тях практически отсъства.

До голяма степен напредъкът в областта на психологическата подкрепа на семействата на деца с неврологични заболявания от ранна детска възраст може да бъде постигнат чрез използването на нови технологии и методи. Една от възможностите е използването на теле-

медицински технологии, които ще позволят на психолозите да предоставят дистанционно психологическа подкрепа на семействата на лица с неврологични заболявания от ранна детска възраст. Това ще бъде особено полезно за семействата, които са отдалечени от големите градове и имат ограничен достъп до специализирана медицинска и психологическа помощ.

Ако още преди 10–20 години животът във виртуалното пространство и общуването с Изкуствен Интелект (ИИ) бяха в сферата на научната фантастика, то днес не само не можем да си представим живота без телефон, но и се „сраснахме“ със смартфона и компютъра, които станаха неразделна част от нашето ежедневие.

Алвин Тофлър в книгата си „Третата вълна“ излага вълновата теория за развитието на обществото, отбелязвайки, че в живота ни се появява нова цивилизация, която носи със себе си нови семейни отношения, други начини да работиш и да живееш, нова икономика, нови политически конфликти и най-вече променено съзнание (Тоффлер 1999: 32). Днес можем да кажем със сигурност, че пророческите прогнози на Тофлър се сбъднаха изцяло и описаното им бъдеще е днешното настояще.

Пандемията от COVID-19 показва, че дори „реалните“ сфери, като образование и медицина, могат да се преместят във виртуалното пространство. Термини като виртуална команда и виртуална организация, виртуална среда, живот в облак и дигитално номадство стават част от новата реалност и до голяма степен характеризират новото цивилизационно устройство.

През последните години областта на ИИ напредва с големи темпове (Schork 2019: 8), като машините и алгоритмите вече могат да изпълняват все по-сложни задачи. Една от областите, в които тази технология има потенциал да окаже значително въздействие, е животът на семействата с членове с увреждания. От персонализираните грижи до подобрената достъпност ИИ има потенциала да промени живота на хората с увреждания и техните семейства. Интелигентните алгоритми могат да анализират огромни количества данни за здравето, поведението и предпочитанията на лицето, за да предоставят персонализирани планове за грижи (Schork 2019: 11), които отговарят на неговите уникални нужди.

Съществуват много добри практики за използване на ИИ в социалната сфера в подкрепа на хората с увреждания и техните семейства. Ето няколко примера:

– Задвижваните от ИИ *помощни технологии* могат да помогнат на хората с увреждания да общуват по-добре, да имат достъп до информация и да извършват ежедневни дейности. Например, технологията за

разпознаване на реч може да помогне на хората с говорни увреждания да общуват, а технологията за компютърно зрение може да помогне на хората със зрителни увреждания да се ориентират в околната среда.

– *Социални роботи* могат да осигурят социална подкрепа и придружаване на хора с увреждания. Например, тюленчето-робот *Paro* (<http://parorobots.com>) се използва в старчески домове (в Япония, САЩ) за осигуряване на комфорт и придружаване на обитатели с деменция.

– *Приложения и технологии, базирани на ИИ*, предназначени за предоставяне на психологическа подкрепа на семейства на лица с увреждания. Някои от тези технологии включват чатботове, виртуални асистенти и онлайн платформи, които предлагат подкрепа, насоки и ресурси.

Например:

– *Woebot* (www.woebothealth.com) е чатбот с изкуствен интелект, който предоставя техники за когнитивно-поведенческа терапия (КПТ), за да помогне на потребителите да управляват психичното си здраве. Въпреки че не е специално разработен за семейства на лица с увреждания, той все пак може да осигури емоционална подкрепа и да помогне за справяне със стреса;

– *Replika* (<https://replika.com>) е личен приятел с изкуствен интелект, създаден да действа и да предлага емоционална подкрепа и разговори. Той може да бъде ценен ресурс за болногледачи и членове на семейството, които търсят компания и разбиране;

– *Autism и Beyond* (<https://dih.org/project/autism-beyond>) е мобилно приложение, което използва алгоритми за машинно обучение, за да проверява малки деца за признаци на аутизъм и предоставя ресурси за подкрепа на семействата.

Тези примери показват как технологиите, базирани на ИИ, могат да се използват за осигуряване на психологическа подкрепа за семейства на лица с увреждания. Макар че те не всички са специално разработени за тази цел, все пак могат да бъдат ценни инструменти за тези семейства при справянето със стреса и търсенето на насоки. За съжаление, всички посочени примери са на английски език, но могат да послужат като базис за тяхната адаптация и приложение и на български език.

Новата реалност и нахлуването на информационното поле във всички жизнени аспекти, както всяко друго явление в живота, има своите предимства и предизвикателства.

Заедно с разширяващото се отсъствие на реална „жива“ комуникация, което може да доведе до социална дезадаптация, към чувство на изолация и да даде отражение дори на психичното здраве (Журавлев, Занковский 2017: 321) при хора, които са свикнали да живеят в социума, животът и работата онлайн дават и широки възможности за само-

реализация и професионално израстване, независимо от местоживеенето. Важно е само наличие на Интернет, добри компютърни умения, отговорност и самодисциплина.

Психологическата подкрепа и групите за споделяне също преминават във виртуалното пространство. Така, например, днес могат да се наблюдават много групи във Facebook, обединяващи родители и специалисти.

Обучението на лица с увреждания, безусловно, не може да бъде изцяло заменено от виртуалното, тъй като образователните нужди на тези лица са много специфични и изискват индивидуална работа със специалисти. Но и по настоящем проблемът с обучението стои остро (Тричков 2015: 166–167), тъй като учебните програми понякога се явяват непреодолим проблем, а за трудноподвижните деца също и недостъпната среда. От друга страна, се появява възможността специалисти да оказват подкрепа виртуално по редица направления.

Можем да отбележим, че новата реалност предоставя възможност за трансформация на функциониране на семействата на лица с увреждания, като дава шанс на родителите да намерят професионалната си реализация през Интернет, тъй като такъв начин за работа стана ново нормално през изминалите години.

Виртуалната трансформация на обществото преобразува и социалната сфера, като спомага за преодоляване на дискриминационните прояви, с които се сблъскват семействата в различна степен и на различни етапи (УНИЦЕФ) и дава възможности за ресоциализация на хората, изпаднали от социалния и професионалния живот поради полагане на грижа на лица с увреждания.

ЛИТЕРАТУРА

Журавлев, А. Л., Занковский, А. Н. (2017) Личность и виртуальная организация: психологические проблемы и перспективы научных исследований. Изв. Саратов. ун-та. Нов. сер. Сер. Акмеология образования. Психология развития. Т. 6, вып. 4 (24), 318–323.

Кънчева, М. Родителски реакции и родителски интервенции при деца с нарушения на развитието viewed 07.04.2022 <https://www.namama.bg/article/roditelski-reakcii-i-roditelski-intervencii-pri-deca-s-narusheniia-na-razvitiето>.

Маллер, А. Р. (2007) Педагог и семья ребенка-инвалида (Некоторые вопросы педагогической этики). Учебное пособие: Хрестоматия под ред. Добряков И. В., Защиринская О. В. С.-Пб: Речь, 87–192.

Нормативна рамка за ранно детско развитие в България: възможности и предизвикателства, 2017, Сдружение „Дете и пространство“, ИИНЧ-БАН и Фондация „За Нашите Деца“ (ФЗНД), достъпен на: <https://detebg.org/wp-content/uploads/2021/04/pdf>

Пейчева, В. *Майка на дете с увреждания: Не съм „куха лейка“, а родител!*, 2016, <https://www.dnes.bg/obshtestvo/2016/09/14/maika-na-dete-s-uvrejdaniia-ne-sym-kuha-leika-a-roditel.315490>.

Тоффлер, Э. (1999) *Тоффлер Э. Третя волна*. Москва: АСТ.

Тричков, И. В. (2015) Социални нагласи на масовия учител към интеграцията и приобщаващото образование на деца и ученици със специални образователни потребности. *Предизвикателствата на приобщаващото образование*. Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, 165–171.

УНИЦЕФ, *Данни за децата с увреждания в България и по света. Как могат да бъдат преодолен предизвикателствата* viewed 10.03.2023 <https://www.unicef.org/bulgaria>

Eaton, J., Carroll A., Scherer, N., Daniel, L., Njenga, M., Sunkel, C., Thompson, K., Kingston, D., Khanom, G. A., Dryer, S. Accountability for the Rights of People with Psychosocial Disabilities: An Assessment of Country Reports for the Convention on the Rights of Persons with Disabilities. *Health Hum Rights*. 2021 (June), 23(1): 75–189.

Nadkarn, R. B., Fristad, M. A., Stress and Support for Parents of Youth with Bipolar Disorder. *Isr J Psychiatry Relat Sci.*, 49(2), 104–110, 2012.

Schork, N. J. Artificial Intelligence and Personalized Medicine. *Cancer Treat Res*. 2019; 178, 265–283.

WHO – World Health Organization, *World Report on Disability*, 2011 <https://apps.who.int/iris/handle/10665/70670>.

Yamin, A. E., Rosenthal E., (2005) Out of the shadows: Using human rights approaches to secure dignity and well-being for people with mental disabilities. *PLoS Medicine*, Volume 2, Issue 4: e71, 296–298.

ВРЕМЕВАТА ПЕРСПЕКТИВА – ОТ ОБЩОТО КЪМ ИНДИВИДУАЛНОТО

Анета Йовева

TIME PERSPECTIVE – FROM THE GENERAL TO THE INDIVIDUAL

Aneta Yoveva

Abstract: *The article is about time perspective, how this construct has been coined and developed nowadays. The author points out the impact of time perspective in person`s and society`s life. It gives a close look to the theory of prof. Phillip Zimbardo on time perception and its dimensions, measured by an Inventory, created by the same author. It also includes description of past, present and future time perspectives with the personal behavior related to each of them. The article concludes with a view of Balanced Time Perspective – indicated by Zimbardo as the healthiest way to look at time.*

Keywords: *time perspective; psychological time; collective perception of time; Zimbardo Time Perspective Inventory; K. Lewin, individual time.*

Всеки човек има своето време, което изгражда пространството на неговия живот. За отделния човек то е 24 в денонощието, 168 часа в седмицата, 8760 часа в годината, а при продължителност на живота 100 години – 876 000 часа. Именно съвкупното време на отделния индивид, разглеждано като цялост има характеристиките на пространство, в което дейностите му се подреждат една след друга. А когато се вземе предвид времето не на едно единствено лице, а на група/съвкупност от повече или по-малко лица пространствената характеристика на времето се разширява и настъпва конфликта и полето за адаптация и съвместимост между двете времеви пространства.

Истинско предизвикателство е дефинирането на феномена „време“ и неговият смисъл. Многозначната му употреба в научната и ежедневна сфера поражда невъзможност за момента да се структурира единна теория за времето. За едни то „пронизва човешката екзистенция“ и е „необходима представа, която стои в основата на всички нагледни“ (Кант 2013: 261), а за други то е сътворено от човека в резултат на неговата дейност, като все повече се освобождава от зависимостите, наложени му от ритмите на природата. Жак Атали пък пише за „редовете“ времена, които обобщават отделните епохи в историята на човечеството: „време на боговете, време на телата, време на машините и време на кодовете“, като всяко едно от изброените времена се отличава

с „различни типове отношения на хората към времето и различни начини за неговото измерване“ (Атали 2009: 35). Фундаменталните изменения в човешкото мислене по отношение на феномена „време“ и неговото отражение върху дейността на отделния индивид и на социума в цялост са актуални до ден днешен.

Психологическото време отразява в психиката на човека времевите отношения между неговите жизнени събития. Съдържанието на феномена „време“ се базира върху осъзнаването на последователността на събитията и формирането на представа за посока/посоки на времето. Тоест човекът с живота си и събитията в него изгражда жизненото време и го разчита от гледна точка на едно-временост, последователност, продължителност на събития и процесите в своя живот, както и принадлежност към настоящето, миналото или бъдещето. Към тези рефлексии на времето могат да се добавят изживяванията на компресираност, прекъснатост и непрекъснатост, ограниченост и неограниченост, на осъзнаване и оценка на възрастта, представите за живота и смъртта, представите за вероятната продължителност на живота и връзката на собствения живот с живота на предишните и бъдещите поколения, както и цялото човечество.

Пръв за времева перспектива говори Курт Левин. Тя се разбира като „психологическо минало и психологическо бъдеще на реално и иреално ниво“. В своя основополагащ труд „Времева перспектива и морал“ той описва възприятието за време като „структурно и динамично измерение на психологическото поле и съответства на съвкупността от възгледите на индивида за неговото психологическо бъдеще и психологическо минало, съществуващо в даден момент“. Според него, възприятието за време е измерение, чрез което психологическото поле се разширява заедно с нивото на реалността и това разширение позволява планиране и насочени към целите сложни поведения, в зависимост от съответното минало. Това поле включва не само сегашното положение на индивида, но и неговата представа за своето минало и бъдеще – желания, страхове, мечти, планове и надежди“ (Головаха 1984: 30), а субективният момент на възприятието се състои в това, че човек изживява настоящето, като го свързва с очаквания за бъдещето и спомени за миналото.

Известно е, че времето може да се възприема по различен начин от един или друг човешки индивид, а в различни възрастови периоди през съзнателния живот на човека е характерна различна насоченост във времето. Л. Франк – ученик на Левин, смята че всеки човек има определена позиция в обществото, както и определена индивидуална история на развитието си. Този личен начин на разглеждане на света се отразява в интерпретациите на миналото, настоящето и бъдещето му.

Според Л. Франк „индивидът може да има няколко времеви перспективи, всяка от които се съотнася с различни страни на неговия живот“. В процеса на растежа времевата перспектива на човека става по-широка и по-сложна, според Франк, и представлява уникалните преживявания, които сме имали до този момент“ (Корсини 2008: 135).

Н. Радев отбелязва, че проблемът за времето става специфичен за ХХ век, като отношението към времето, неговото изучаване и овладяване става актуална научна задача. Авторът подчертава важността на формирането на времевата компетентност. „Времевата компетентност на човека предполага наличие на съвкупност от знания и умения, свързани с усещането на времевото пространство и времевите лимити за общуване, с „чувството за време“. Почти всички наши решения се повлияват от нещо, за което ние дори не се замисляме. Това влияние всъщност е т.нар. „смесена времева перспектива“. Всеки отделен индивид носи времева ориентация, която оказва своето влияние върху живота му, без той дори да го осъзнава.

Личностното направление в психологическите изследвания е насочено и към анализ на характерните особености на психологическото време на личността в процеса на нейната социализация и в тясна връзка със социалното време. Ж. Нютен разграничава времева перспектива, времева ориентация и времеви атитюд (отношение към времето). Според него времевата перспектива това са плановете, задачите, намеренията на личността, представляващи нейната мотивационно-потребностна сфера. Всяка потребност означава съотнесеност към бъдещето и представлява ситуация на погледа в бъдещето от настоящето. Времевата перспектива има времеви етапи – близко и отдалечено бъдеще. Времевата ориентация характеризира предимната насоченост на личността – към миналото, настоящето или бъдещето. Атитюдите към времето представляват отразяване на комплекса от чувства на личността относно един или друг времеви период от живота ѝ. „Тъй като представите за времето се конструират социално, атитюдите към миналото, настоящето и бъдещето отразяват жизнените нагласи и ценностите на човека“.

Във всяко общество съществува определена диференциация, при различните етнически и религиозни групи съществуват различни времеви перспективи. Различна времева ориентация може да се наблюдава при представителите на различни професии и социални групи (средната класа, например, е ориентирана към бъдещето, а някои патриархални семейства – към миналото). Представителите на някои маргинални групи – скитници, бездомни, безработни се ориентират към сегашния момент. Същата времева перспектива е характерна и за хората в екстремални ситуации (война). По-краткосрочна времева

перспектива е характерна за малките деца, за разлика от възрастните хора, които са обърнати предимно към миналото. Обобщено казано, хората възприемат настоящето в зависимост от тяхната времева перспектива: дали те виждат в настоящето инструмент за конструиране на бъдещето или виждат в него фрагмент на следствията от миналото, фрагмент от „прекрасното минало“.

Колективните представи за време се изграждат в процеса на социализация и възпитание на децата. Това, как членовете в групата съотнасят себе си с миналото и бъдещето (т. е. тяхната времева перспектива), в голяма степен зависи от нейната структура и функция. Някои групи са обърнати към традициите, достиженията на миналото, живеят в историята – в миналото. Други са насочени напред. Те прекъсват традициите, игнорират миналото, гледат към бъдещето. Във връзка с това може да се говори за ретроспективна и перспективна ориентация. Индивидуализираните, „фокусирани към себе си“ общества, са склонни да бъдат съсредоточени върху бъдещето, а тези, които насърчават социалния ангажимент инвестират повече в миналото. Смята се например, че американското общество е обърнато към бъдещето, а китайското използва настоящето като централна точка, от която времеви поток се насочва към миналото и към бъдещето – в двете посоки. Благополучието също оказва ефект: по-бедните общности са склонни да живеят повече в настоящето.

Индивидуалното развитие на възприятието за време в хода на онтогенезата на човек е свързана както с физиологичното му развитие и всяка фаза на растежа съответства повишаване на осъзнатостта му за феномена време и боравенето му с него. От друга страна семейната среда, културата, религията също оказват влияние върху отношението, което индивида си изгражда към времето. Както в случая с личностните черти, така и предпочитаните времеви перспективи са резултат от взаимодействието между вродените тенденции и различни аспекти на индивидуалния, социалния и културния опит. Няма доказателства да се предава генетично. Повечето изследователи, занимаващи се този проблем смятат, че перспективата за времето е до голяма степен придобита в детството, въпреки че всички здрави бебета наистина са силно мотивирани от хедонични стремежи, казва проф. Зимбардо. Според него всеки човек може съзнателно да промени времевата си перспектива в различните етапи от живота си и да избере в коя посока да съсредоточи мислите си - минало, настояще или бъдеще (Zimbardo, Boyd, 1999).

Психологическото време се изразява в това каква е нашата нагласа и нашето отношение спрямо нашия минал, настоящ и бъдещ опит.

Връзката между трите времеви модуса, от психологическа гледна точка, се определя по следния начин:

– Психологическото минало се определя от съвкупност от реализирани връзки, които обединяват събитията от миналото.

– Психологическото настояще включва в себе си актуални връзки, реализацията на които вече е започнала, но още не е завършила. Тези връзки обединяват събитията от хронологическото минало и събитията от бъдещето.

– Психологическото бъдеще на една личност представляват потенциалните връзки, реализацията на които, още не е започнала, защото те обединяват помежду си предполагаемите събития от хронологичното бъдеще.

Моментният времеви фокус от своя страна е продукт на взаимодействието между стабилни лични тенденции за фокусиране върху даден времеви хоризонт и ситуационни характеристики. Професионалните ангажименти на човек може да изискват от него да насочва мислите си в бъдещи планове и проекти, а в свободното си време той да избира умишлено занимания и средата, които му позволяват да се държи по начин, който е по-съобразен с неговата доминираща времева перспектива. По този начин когато ситуационните фактори не изискват конкретна времева перспектива, моментният фокус се води главно от несъзнателно предпочетената времева ориентация. Например присъстващ на погребение човек е темпорално ориентиран към миналото, дори ако този времеви хоризонт не се активира често в неговия поток на съзнание. Друг е въпросът дали честите активирания на даден времеви хоризонт могат да повлияят на индивидуалните тенденции за приемане на конкретен времеви ориентир.

Илюстрираната по-горе динамика на временните перспективи може да доведе до заключението, че хората са „обречени“ или „детерминирани“ от техните предиспозиционни черти и ситуационни ограничения. Такъв извод може да се извлече и от ранните трудове на Зимбардо и Бойд (1999), които подчертават, че времевите перспективи са в голямата си част несъзнателни за хората и по този начин влиянието им обикновено се осъществява без да е по волята на индивида. Авторите посочват, че хората могат да осъзнаят собствените си времеви перспективи, както по отношение преходни ситуационни състояния, така по отношение на личното им предпочитание и съзнателно и целенасочено да ги „използват“, в зависимост от контекста и личните цели, за да увеличат собствената си ефективност и удовлетвореност.

Отношението ни към времето оказва влияние на нашите мисли, чувства, емоции и поведение. Социалният, професионалният и личният ни живот също са под това влияние. Имайки предвид това огромно

влияние на времевата перспектива в живота ни Зимбардо и Бойд разработват въпросник за изследване и определяне на времевата перспектива на човек. резултатите от който поставят човек в рамките на една от следните шест категории времеви перспективи:

- минала- негативна
- минала-позитивна
- настояща-фаталистична
- настояща-хедонистична
- бъдеща
- бъдеща-трансцендентална.

Въпросникът за измерване на времевата перспектива е изграден от 56 айтема, които се разпределят в пет субскали, а въпросникът за измерване на трансцендентална бъдеща времева перспектива е отделен и се състои от отделни 10 айтема , тъй като е разработен на по-късен етап. Този въпросник може да бъде прилаган, както заедно с основния въпросник за измерване на времевата перспектива, така и отделно от него. Според проф. Зимбардо всяка отделна времева перспектива не е свързана пряко с останалите. Всеки един човек притежава уникална комбинация от времеви перспективи. Според въпросника не може да получим висок резултат само за една от перспективите. Една от тях може да е водеща, но ние сме носители по отношение на всичките шест скали.

Минала-негативна времева перспектива. Хората с тази перспектива имат отрицателно отношение към миналия си опит. Може да се предположи, че това се дължи на негативен минал опит, изпълнен с отрицателни емоции и събития. Това води до реконструиран образ на миналото с отрицателен знак. Повечето хора смятат, че техните спомени са непроменени, точни, архиви на това, което се е случило в миналото, но те не са обективен запис на това, което всъщност се е случило. Спомените биват реконструирани в нашето съзнание, а тази реконструкция се влияе от настоящото състояние на човек, от вярванията и ценностите му. Според проф. Зимбардо днешният момент изгражда спомена от вчера.

Миналото е важна част от живота на човека, основата върху, която да гради бъдещето си. Когато имаме негативно отношение към него което не сме превъзможнати и фокусът ни е все там, рискуваме да изпуснем шансовете, които стоят пред нас, с които да изградим по-доброто си бъдеще. Хората с минала-негативна времева перспектива е важно да преработят отношението си към него в посока натрупан опит и положително възприятие към неприятните случки от миналото си.

Минала-позитивна времева перспектива. Тази времева перспектива предполага топло и сантиментално отношение към миналото,

фокусът е върху хубавите преживявания от миналото. Колекционират на снимки, очакване и пълноценно изживяване на традиционните празници, чести сбирки с приятели от детството са част от характерните белези на хората с инала-позитивна времева перспектива. Положителното отношение към миналото оказва благоприятно влияние върху събития от настоящето и бъдещето. Хора, които са преживели отблъскващи събития, но ги премават като част от развитието и растежа си, се реализират по-успешно. Отношението към миналото като натрупан опит и резервоар от приятни емоционални спомени, помага на човек да се изгради като устойчива и в същото време адаптивна личност. Миналата-положителна времева перспектива дава необходимата основа за изграждане на светло и оптимистично бъдеще.

Настояща-хедонистична времева перспектива. Индивидите, при които преобладава тази времева перспектива, изпитват нужда „сега“ да се чувстват добре. Това са хората, които живеят тук и сега, обичат риска и адреналина, който той им носи, без значение какви биха били последствията от него, нито какво ще се случи за в бъдеще от рисковото им поведение в настоящето. Това са хората на действието и доволствието. Според хедонистката етическата школа, най-висша цел на човешкия живот е постигането на удоволствие и наслада в и от него. Импулсивни, енергични, с приключенски дух са само част от думите, които описват хората, които имат тази времева ориентация. Мотото им е: „Ако те кара да се чувстваш добре, направи го!“ (Zimbardo, 1999). Този вид отношение към времето си има както своите позитиви, така и своите негативи, затова е важно човек да е запознат и с двете страни на монетата, ако това е несъзнателно водещата го времева перспектива.

Настояща-фаталистична времева перспектива. Тук се наблюдава пълно отсъствие на лична ефективност, което може да доведе до чувство на безпокойство и депресия. След провеждане на изследването с Въпросника за измерване на времевата перспектива, Филип Зимбардо открива, че основните характеристики на настояща-фаталистична ориентация са апатия, нежелание за комуникация, нещастие. „Нищо хубаво не се случва в живота ми“ е мантрата на живота им. Чувството на безпомощност, вярата че нищо не зависи от тях, че нищо не може да се направи, за да промени предначертаната съдба, води до пълна изолация, комплекс за малоценност и фатализъм у хората с водеща настояща-фаталистична времева перспектива. Рискът и адреналинът присъстват и в тази времева ориентация, но не защото носят удоволствие, а защото със или без тях, животът е все така безразличен.

Бъдеща времева перспектива. Това да хората с план, за бъдещето и вяра, че действията им ще доведат до желания от тях резултат. И тук, както при хората с настояща-хедонистична времева перспектива,

желанията им изискват моментално задоволяване, но разликата е, че съществува премереният риск – преценката между моментната награда и това, което бихме получили в близкото бъдеще. Поставяне на цели – краткосрочни и/или дългосрочни, създаване на списъци със задачи, структуриране на ежедневието са дейностите, които описват тази времева перспектива. Справянето на време със задачите на работа е сред приоритетите на хората в тази категория, както и качеството на крайния продукт от дейността им. Здравето, грижата за себе си и близките е приоритет. Новостите и силните емоции не се предпочитат. Утвърденото, провереното и сигурното е за предпочитане от хората с бъдеща времева перспектива (Zimbardo, 1999).

Зимбардо и Бойд открояват още две времеви перспективи в книгата си „Парадоксът на времето“, това са трансцендентална времева перспектива, за която създават отделен въпросник, и настояща холистична времева перспектива. Последната времева перспектива доста се различава от другите две настоящи представи за времето с това, че тя е абсолютна и чиста времева перспектива, за която се говори в Будисткото учение и медитация. При нея цялостното отваряне на съзнанието за настоящия момент човек се отказва от копнежа и желанията си, свързани с бъдещи възможности и се освобождава от минали задължения и съжаления. Тази времева перспектива може да даде чувство на пълнота и удовлетвореност изцяло от настоящия момент като замести усещането за минало и бъдеще. Тя е цялостта в настоящият момент без значение какво е било и какво ще бъде. От там идва и името ѝ - настояща холистична времева перспектива“.

Трансценденталната времева перспектива е свързана с вярата за живот след смъртта. Тя предполага, че за всичко, което се случва на човек в този живот си има причини, които носят своят смисъл, но не могат да бъдат рационално обяснени. Плащане стари грехове, изкупване на наследена карма или просто се подготовка за вечността, която ни очаква, след като приключим нашия земния си път.

Като заключение от иновативния си труд, авторите Зимбардо и Бойд споделят, че „колкото повече е осмислен животът на един човек, толкова по-позитивно той възприема своето настояще. При висока степен на осмисленост преобладава ориентацията на позитивното минало, а при ниска – на негативното. При ориентация на хедонистичното настояще, нивото на осмислянето ще бъде ниско, тъй като тази времева ориентация е насочена към удоволствие сега и тук и към липса на загриженост за бъдещето“ (Zimbardo, Boyd, 2008).

Най-доброто съчетание на времеви ориентации според тях би следвало да е комбинацията от високи резултати в субskalите – минала позитивна времева перспектива, настояща-хедонистична и бъдещ-

ща времева ориентация. Тази темпорална комбинация би следвало да бъде адаптивна, независеща от външни обстоятелства и оптимална за психологическото и физиологическото здраве на човек, затова те я наричат Балансирана времева перспектива. В нея компонентите на миналото, настоящето и бъдещето се съчетават в зависимост от ситуацията и настоящите нужди на човек и предоставят възможност за ефективна и успешна реакция и реализация на индивида.

„Хората възприемат настоящето в зависимост от тяхната времева перспектива: дали те виждат в настоящето инструмент за конструиране на бъдещето, или виждат в него фрагмент на следствията от миналото“ (Ковалев 1991: 54). Психологичното време позволява растеж и развитие на човека от индивид към личност, чрез учене от миналото, планове за бъдещето и действия в настоящето. За целта е необходимо балансирано присъствие на възприятието във всеки един от темпоралните сегменти.

Изследователите на времевите перспективи все повече осъзнават необходимостта познанието на механизмите, които обуславят и повлияват на формирането им. Отношение към времето се оказва също толкова важно, колкото и ключови личностни черти като оптимизъм или общителност, тъй като влияе на преценката, решенията и действията на човек. Предпочитаната времева перспектива може да предскаже конкретно поведение и очакван резултат. „Действията, емоциите и със сигурност моралът на индивида във всеки един момент зависят от общата му перспектива във времето“, заявява К. Левин още в началото на „разораването“ на тази област от психичното познание.

ЛИТЕРАТУРА

- Атали, Ж.**, (2009) Кратка история на бъдещето. София: Рива.
- Головаха, Е. И., Кроник, А. А.**, (1984). Психологическое время личности. Киев
- Джонев, С.** (1996). Социална психология, том 1, Софи-Р.
- Кант, И.**, (2013) Критика на чистия разум. София: АИ-Проф.Марин-Дринов.
- Ковалев, В.**, (1991). Личностное время как предмет психологического исследования, Психология личности и время. В: Тезисы докладов и сообщений Всесоюзной научно-теоретической конференции, Т. I, Черновцы.
- Корсини, Р.**, (ред.) (2008). Енциклопедия Психология и поведенческа наука, Изд. Наука и изкуство.
- Николов, Б.** (1995). Категорията „време“ в научните изследвания по психология, ЮЗУ „Неофит Рилски“, Благоевград.
- Радев, Н.**, (2007) Бюджетът на времето. УИ „Стопанство“.
- Стефанов, А.** (2008) Философия на времето. София: Парадигма.
- Boyd, J. N., Zimbardo, P. G.** (1997) Constructing time after death: The transcendental-future time perspective. *Time & Society*, 6, 35–54.

СОЦІАЛНА ПСИХОЛОГІЯ

SOCIAL PSYCHOLOGY

JOB SATISFACTION AND ITS RELATIONSHIP TO FAMILY AND MARITAL SATISFACTION

Emelina Zaimova-Tsaneva
Natasha Angelova

Abstract: *The paper aims to present a research study on job satisfaction and its relationships with marital, family satisfaction, and social-demographic characteristics (gender, age, and education). Participants of the present study were 309 people (214 women and 116 men) in the age range between 21 and 60 ($M=36.13$ $SD=9.25$). Different statistical analyses were performed, and the results showed that family and marriage satisfaction influenced job satisfaction. The bigger the levels of family and marriage satisfaction are, the greater the degree of job satisfaction is. Females have a higher level of job satisfaction compared to their male counterparts. Consistent with the literature, it was found that older participants aged between 41 to 60 years are more satisfied with work than younger age groups. There were found statistically significant differences between surveyed people with different education degrees in terms of job satisfaction. The participants with doctoral degree showed the highest level of professional satisfaction.*

Keywords: *Job; Work; Family; Marital; Satisfaction; Gender; Age; Education.*

Many researchers and policies handle industrial and organizational development problems through a work-life balance in the modern world, focusing on the causes, consequences, and ways to improve their employees' psychological wellbeing. The conflict between work and private life is widespread among people in Europe and across the world. It is estimated that more than a quarter of Europeans suffer from dissatisfaction with the private life, 27% of Europeans say they spend too much time on work, and 28% think they spend too little time with their family members. Many employers worldwide undertake new management and organizational strategies to reduce these negative indicators, for example part-time work, flexible working hours, and various kinds of compensation (Albertsen et al., 2007). Researches in the work-family balance model have shown that a bidirectional way for studying the conflict between work and family is assumed to clarify the connection between them (e.g. Frone et al., 1992a, 1992b, 1997; Greenhaus, Foley, 2007). Early explorations in the work-family balance model have led to several taxonomic models describing the relationship between work and family (Edwards & Rothbard, 2000; Morf, 1989). Frone (2003) briefly described two areas of research that improve the understanding of work-life balance. The first research area is the developing of integrative models of work-life balance (e.g. Edwards, Rothbard, 2000;

Frone et al., 1992a; Frone, et al., 1997). The second research area that can broaden the understanding of work-family balance is represented by newer theoretical models of role boundaries and the dynamic process of role transitions (e.g., Ashforth et al., 2000; Clark, 2000). Ashforth et al. (2000) suggested that role boundaries differ in their flexibility and permeability. Role flexibility represents the extent to which a role "can be played in different environments and at different times" (Ashforth et al., 2000, p. 474). Role permeability is the degree to which a person "may be physically localized in the role area but is psychologically and /or behaviorally involved in another role" (Ashforth et al., 2000, p. 474). In addition, Ashforth et al. (2000) found that people retain multiple role identities that may differ in contrast. Contrast indicates the extent to which two role identities differ in terms of defining characteristics of identities. Based on the notion of role boundaries (flexibility and permeability) and role identities (contrast), Ashforth et al. (2000) suggested that each pair of roles can be placed along a continuum ranging from high segmentation to high integration. Two roles are segmented when the role identities are heavily contrasted and role boundaries are inflexible. In contrast, two roles are integrated if the role identities have low contrast and the boundaries of the roles are flexible and permeable. Being balanced means approaching each area - work and family - with approximately the same amount of attention, time, commitment, dedication, which means investing personal resources. A positive balance indicates the same level of attention, time, and engagement, while a negative balance indicates an equally low level of attention, time, and commitment. These data reflect the individual's level of commitment - in terms psychological dedication to each role. It is difficult to understand a well-balanced person could be more or less devoted to the profession than to the family. The other important component of the balance is related to the outcomes achieved in professional and family roles. One of them is the satisfaction (Clark, 2000; Kirchmeyer, 2000; Kofodimos, 1993). A positive balance implies equally high satisfaction with work and family roles, and a negative balance indicates equally low satisfaction with each role. Greenhaus et al. (2003) stated that an equally high investment of time and commitment to work and family would reduce conflicts and stress between work and family and improve the individual's quality of life. According to their findings, work-family balance is not related to the quality of life when people invest relatively little time or commitment to joint work and family roles or receive little satisfaction from their joint roles. In contrast, the balance of work and family is related to the quality of life, commitment, or satisfaction. However, the quality of life is higher for those who are more happier in the family than at work, and lower for those who are more happier at work than in the family. The idea that work and family roles can be mutually beneficial is seen as enrichment (Green-

haus & Powell, 2006; Rothbard, 2001). Greenhaus & Powell (2006) defined work and family enrichment as the degree to which experience in one role improves the quality of life in another, meaning the excellence and positive impact. The Greenhaus and Powell's (2006) model suggested that work and family enrichment occurs when resources acquired through the role of work (family) are successfully applied to the role of family (work). Greenhaus and Powell (2006) pointed out two ways of enrichment: (1) an instrumental way in which a resource is transferred directly from one role to another, thus improving performance and positive impact in the second role, and (2) an affective pathway in which positive effect in one role promotes high performance and positive effect in another role (Hanson et al., 2003). Similarly, Grzywacz's (2002) theory of work-family balance contains "usable" or portable resources that can be transferred from one role to another. Some positive relationships have been observed between family member social support and job success, development, or job satisfaction (Adams et al., 1996; Friedman & Greenhaus, 2000; Frone et al., 1997; Voydanoff, 2001). It has also been found that marriage and children are positively associated with three widely used indicators of career success: income, progress, and satisfaction (Bretz & Judge, 1994; Friedman & Greenhaus, 2000; Jacobs, 1992; Judge & Bretz, 1994; Landau & Arthur, 1992; Melamed, 1996; Pfeffer & Ross, 1982; Schneer & Reitman, 1993). Taken together, studies that assess work and family enrichment support the view that work experience can positive influence family life and that family experience can contribute to the work life.

Goals and Hypotheses of the study

The research` goal is finding out whether satisfaction with the family and marriage would affect the job satisfaction.

H1: There are differences in experienced job satisfaction by social-demographic factors.

H2: The levels of marriage satisfaction and family satisfaction would influence the levels of job satisfaction.

METHOD

Sample

Participants of the present study were 330 people in the age range between 21 and 60 years ($M = 36.13$ $SD = 9.25$). Investigators have approached the participants. **Not all participants completed the whole battery of tests;** incomplete sets of questionnaires were removed from the analyses that required comparisons. **There are differences in the number of participants and this is to be seen in the tables of the performed analyses** - descriptive statistic, reliability statistic, chi-square, ANOVA. **The finale sample consists of 309 respondents.** The sample was separated into four age groups, as shown in the next table.

Table 1. Social-Demographic Characteristics

Characteristics	I group 19–24 age	II group 25–30 age	III group 31–40 age	IV group 41–60 age	Total	%
Sex						
Male	10	24	43	39	116	35.2
Female	15	64	73	62	214	64.8
Education						
Secondary	11	8	21	28	68	20.6
Higher education– Bachelor degree	10	34	28	16	88	26.7
Higher education – Master degree	4	43	63	50	160	48.5
Higher education – Ph.D.	0	3	4	7	14	4.2
Place of residence						
Village <= 5,000	5	5	1	3	14	4.2
Town <= 100,000	20	66	100	92	278	84.2
Capital	0	17	15	6	38	11.5
Occupational status						
Employee	20	81	108	100	309	93.6
University students	3	0	0	0	3	0.9
Maternity leave	2	7	8	1	18	5.5
Marital status						
Single	7	12	7	4	30	9.1
Cohabitation	13	32	34	13	92	27.9
Marriage	5	44	72	74	195	59.1
Divorced	0	0	3	6	9	2.7
Widow	0	0	0	4	4	1.2

Procedure and Measures

For analyzing the gathered data were performed One-Way ANOVA, a Kruskal-Wallis' non-parametrical statistical analysis, a chi-square analysis. Spearman correlation or Spearman's rank correlation coefficient or Spearman's rho is a nonparametric measure of rank correlation (statistical dependence between the ranks of two variables (Wayne, 1990); T-test for examining independent samples (Dzhonev, 2004); and for measuring the effect size an eta squared was used. Eta squared (η^2) ranges between 0 and 1. That

means .01 ~ small; .06 ~ medium; .14 ~ large effect size (Cohen, 1988). The statistical package SPSS16 was performed.

Measures

All invited for participants, filled in a consent declaration; a demographic questionnaire, and a battery of three questionnaires: Bulgarian Work Satisfaction Scale developed by Rusinova et al. (2004); the Bulgarian version of The Family Satisfaction By Adjectives Scale by Barraca et al. (2000) adapted by Angelova & Zaimova-Tsaneva (2018), and the Bulgarian adaptation of The Marriage Satisfaction Questionnaire by Stolin et al. (1984) adapted by Zaimova-Tsaneva (2018).

Bulgarian Method for Work Satisfaction developed by Rusinova et al. (2004) was used. The author's Cronbach's $\alpha = .880$ presented a high level of reliability. The current sample's reliability statistic also showed a very high level of Cronbach's $\alpha = .991$ (55 items). This instrument investigates general work satisfaction as well as nine different types of work satisfaction. The questionnaire consists of 55 items that should be answered through a four-point Likert scale distributed into these nine subscales: Satisfaction with the work as a whole; Satisfaction with the organization, controlling, planning, and information delivery; Satisfaction with the possibility to improve qualification; Satisfaction with the wages and promotions; Job satisfaction with the relationship "work-personal life."; Satisfaction with hygiene and safety at work, Satisfaction with leadership style; Satisfaction with relationships in the workplace, colleagues, administration, and leadership; Satisfaction with the management's work for the development of the organization and better quality.

Family Satisfaction by Adjectives Scale (F.S.A.S) by Barraca et al. (2000). A Bulgarian version was used (Angelova & Zaimova-Tsaneva, 2018), it was obtained a very good level of Cronbach's $\alpha = .978$ (27 items) ($M = 132.61$ $SD = 23.79$).

The Marriage Satisfaction Questionnaire by Stolin et al. (1984). A Bulgarian adaptation was used (Zaimova-Tsaneva, 2018) and the Cronbach's $\alpha = .902$ (24 items) ($M = 58.34$ $SD = 9.33$) also demonstrated high reliability. This questionnaire consists of 24 items that should be answered according to three types of responses assuming each sentence.

RESULTS

The results of the statistical analysis that was performed to explore the differentiation between males and females upon their job satisfaction clearly showed there are significant differences in experienced level of job satisfaction between men and women who work as civil servants in this sample. Females showed a higher level of job satisfaction as a whole $\chi^2 (3) = 10.028$ $p = .01$. They seemed to be also more satisfied than do men with the

organization, controlling, planning and information $\chi^2 (3) = 9.487 p = .02$, with the possibility to improve their qualification $\chi^2 (3) = 9.211 p = .02$, with the wages and promotions $\chi^2 (3) = 10.566 p = .01$ and here is to be said that in Bulgaria as a whole there are no differences in salaries, wages and promotions between men and women on the same tenure. Bulgarian female civil servants are more satisfied with hygiene and safety at work $\chi^2 (3) = 15.256 p < .001$, with leadership style $\chi^2 (3) = 9.326 p = .02$, with relationships in the workplace $\chi^2 (3) = 9.452 p = 0.02$ and with the work of the management for the development of the organization $\chi^2 (3) = 9.504 p = .02$.

The findings about the differences between age groups and job satisfaction asserted the existence of differentiations of experienced job satisfaction. The results demonstrated that individuals from 25 to 30 have the highest levels of satisfaction with the possibility of improving qualification $\chi^2 (9) = 29.953 p < .001$. The young people in sample strive to meet their needs from satisfaction with relationships in the workplace and colleagues $\chi^2 (9) = 19.843 p = .01$. They declared the highest satisfaction with the management's work for the organization's development and better quality of the work $\chi^2 (9) = 19.895 p = .01$. The third age group from 31 to 40 is most satisfied with hygiene and safety at work $\chi^2 (9) = 18.327 p = .03$. The persons aged between 40 and 60 have the highest satisfaction with the work and satisfaction with leadership style $\chi^2 (9) = 17.355 p = .04$.

Analysis of the One-Way ANOVA confirmed that there are statistically significant differences between surveyed people with different educational stages in terms of job satisfaction. The results made it clear that there are to be found differences between the groups of individuals with different educational according to their professional satisfaction. The persons with a doctoral degree in the sample show the highest level of professional satisfaction in the following subscales (see the next table):

Table 2. Subscales from the Measure of Job Satisfaction by the Education Degree

Subscales	Education	N	M	SD	F	df	p
Satisfaction with organization, controlling, planning and information,	Secondary	68	32.96	6.68	2.801	3;307	0.04
	Bachelor	88	34.15	5.64			
	Master	160	31.02	6.25			
	Doctoral degree	14	36.57	5.35			
Satisfaction with the relationship on the work place, administration and leadership,	Secondary	68	31.20	6.31	2.967	3;307	0.04
	Bachelor	88	30.65	5.79			
	Master	160	29.63	5.79			
	Doctoral degree	14	32.78	3.21			

Satisfaction with the work of the management for the development of the organization and better quality.	Secondary	68	17.44	3.56			
	Bachelor	88	18.45	3.44			
	Master	160	16.60	3.94	3.881	3;307	0.00
	Doctoral degree	14	19.07	2.94			

The results from ANOVA analysis showed that respondents with a master's degree have lower satisfaction due to satisfaction with the organization, controlling, planning and information ($M = 31.02$ $SD = 6.25$), with the relationship on the work place, administration and leadership ($M = 29.63$ $SD = 5.79$), and with the work of the management for the development of the organization and better quality ($M = 16.60$ $SD = 3.94$). Approximate results were found when comparing employees' secondary and bachelor's degrees with the mean results of their job satisfaction.

The highest mean value of job satisfaction scale is to be observed among people with doctoral degrees. An explanation for this phenomenon is that the higher professional qualification gives better chances for experiencing and using the knowledge and the highly qualified employees are to be chosen amongst others for the better-paid jobs. That is why they are likely to be more satisfied with the factors as planning, controlling, leadership, and management for the organization's development. The needs of the staff with a doctoral degree meet the demands of the organization.

To gain a better understanding of the relationship between job satisfaction and the place of residence, it was undertaken a Kruskal-Wallis non-parametric test analysis to detect statistically significant differences between more than two samples. It showed $\chi^2(2) = 1.073$ $p = .42$, and as seen from the value of the coefficient of significance, the results negate that there would be significant differences. However, the analysis's coefficients demonstrated that people living in the capital are more satisfied with their job, followed by the people living in the city with around 100 000 citizens with Mean Rank= 154.6, and the lowest are people living in the village Mean Rank= 130.8.

To differentiate the interaction between the levels of work satisfaction and of family/ marriage satisfaction a Kruskal-Wallis non-parametric method was accomplished.

Table 3. Levels of family and work satisfaction, N = 287

Levels of family satisfaction	Levels of work satisfaction	N = 287	Mean Rank	χ^2	df	p
	Low	46	96.38			
	Medium	199	150.88	24.758	2	.000
	High	42	163.57			

In Tables 3 and 4, one can see the mean rank between every degree of work satisfaction and how it heightens with the raising of family and marriage satisfaction levels. The values of chi-square analysis demonstrate significant $\chi^2 (2, N = 287) = 24.758 p < .001$ for the differences between the work and family satisfaction at every level and $\chi^2 (2, N = 287) = 8.070 p = .018$ for the distinctions between the levels of work and marriage satisfaction.

Table 4. Levels of marriage and work satisfaction, Number of the Participants, Mean Rank and chi-square statistics, N = 287

Levels of marriage satisfaction	Levels of work satisfaction	N = 287	Mean Rank	χ^2	df	p
	Low	53	119.15	8.070	2	.018
	Medium	202	148.42			
	High	32	157.28			

According to the performed eta squared which results are reported in the table below, the levels of family satisfaction influence the levels of work satisfaction $F (3) = 10.857 p < .001$ with medium effect size $\eta^2 = .091$, and also the levels of marriage satisfaction influence the levels of work satisfaction $F (3) = 3.063 p = .028$ also with medium effect size $\eta^2 = .027$ (Cohen, 1988). That is to say family satisfaction has a bigger effect on work satisfaction with the coefficient is $\eta^2 = 0.91$ than does marriage $\eta^2 = 0.27$ (Cohen, 1988). That is because marital satisfaction reflects only the partner relationship, whereas family satisfaction includes the satisfaction from interaction with the family as a whole (partner, children and all other relatives).

DISCUSSION

Consistent with previous works (Clark, 1997; Donohue & Heywood, 2004; Long, 2005; Sloane & Williams, 2000) significant findings were showed through the assertion of H1: that there are differences in the level of experienced job satisfaction concerning the gender and age factor. Gender and age of employees showed their importance through the study. That is to say: Men and women attach importance to different work aspects. In addition to placing an accent on relationships with colleagues, women are also more inclined to emphasize jobs that offer them a sense of satisfaction with their social role. As a whole the results in gender differences and job satisfaction are vague and some authors (Sausser & York, 1978; Varca et al., 1983) pointed there not existed any statistical differences in experienced job satisfaction but other researchers did find very similar to the current study results (Coward et al., 1995; Obimpeh, 2014). This high level of job satisfaction in the women sample could be assigned to the meaning that women ascribe

to their professional activity. The civil servants with care for the people, support and guide citizens in stressful situations. This allows female civil servants to extrapolate and manage their social role as caregivers. Women tend to get satisfaction through accomplishing their maternal function at work when performing their professional duties.

Taken the results from the study, men are less satisfied with their job as civil servants than women due to the low income. The social role more often ascribed to men is the one they should make more money. In the tenure as civil servants in Bulgaria, males and females are equal concerning the earned income. Here are important the social expectations to males as moneymakers upon the women as caregivers, and in this vein, the satisfaction with the job that supports and has a broad social worth is more likely to be precious for women instead of men.

Consistent with other researches (Brush et al., 1987; Green, 2000, Rhodes, 1983;) findings there is a relationship between age and job satisfaction. The results revealed in the current study that older employees feel more satisfied and capable of handling difficult situations. The age period between 40 and 60 is often associated with the different roles that have to be accomplished in human life. Eriksson expressed the view (Erikson, 1982) that social institutions should be committed to boosting productivity, creating a structure that keeps the knowledge passed on to the generations. People with a strong sense of productivity are actively involved in work to support other people. The period from 40 to 60 years is the primary age period where the persons' efforts are directed to the care for the others, and it is characterized by high productivity and creativity in various forms of life.

It can be assumed that according to the literature, there is an indication to find a difference in the satisfaction of professional activity among people with different educational status. So, in the current examination, persons with the highest educational degree (doctoral degree) demonstrated the greatest job satisfaction level. Family-work enrichment characterizes the satisfaction from involvement within the family, results in a positive mood, adjustment, and feeling of success, enhances individuals' coping strategies at the workplace, and makes people feel more efficient and more confident when dealing the difficulties at work.

Conclusion

The conducted research illuminates the relationship between some demographic factors (gender, age, education and place of residence), marital and family satisfaction with job satisfaction. From the results and analysis, one can summarize that the gender, age, and educational status could be determination for job satisfaction levels. Also important to be concluded is that the level of family and marriage satisfaction could predict the level

of job satisfaction. The study results made it possible to broaden the ideas about the relationships between work satisfaction and life satisfaction as a whole. The results that have been already discussed reveal a high, reciprocal, and significant correlation between family and marriage satisfaction. The data collected to study the connection of three factors: family, marriage, and work satisfaction, indicate the higher the level of family and marital satisfaction is, the greater the level of work satisfaction is. However, according to the family – work enrichment theory and the partner effects, the family and partner relationship affect the partner’s career and overall occupational status. In that connection, it is necessary to point out that there are many implications linked to the family-work relationship associated with occupational burnout, decreased health and parenting issues when the individual experiences competitive work and family roles. The results obtained can be used as a basis in the practice of psychologists in the field of family and professional counseling. It is also believed that improving levels of job satisfaction will lead to reduced turnover and increased employability.

Limitations and practical implications

The results and the analyses are subject to limitations due to the sampling and not equal groups concerning the number of participants included. It was noted that the study was done in Bulgaria, and it concerns a specific professional area. That is to say, the cultural and historical development traces the way of people’s conceptions about gender and age differences in the work. Using longitudinal studies in the future investigation would more adequately link job satisfaction to its constituents. Moreover, there have not been researched any extrinsic factors, for example, the financial rewards, but the scientific literature is rich on models that compare two-factor theory and show the prevalence of extrinsic factors upon intrinsic factors. There is a lack of researches about the connection between family, marital, and work satisfaction.

Acknowledgement/ Other Support: This study was supported by National Program “Young Scientists and Postdoctoral Students-2” – 2022.

REFERENCES

Adams, G. A., King, L. A., King, D. W. (1996). Relationships of job and family involvement, family social support, and work–family conflict with job and life satisfaction. *Journal of Applied Psychology, 81*(4), 411–420. <https://doi.org/10.1037/0021-9010.81.4.411>

Albertsen, K., Kauppinen, K., Grimsmo, A., Sørensen, B. A., Rafnsdóttir, G. L., & Tómasson, K. (2007). *Working time arrangements and social consequences - What do we know?* (Rep. No. 2007:607), København: Nordic Council of Minister.

Angelova, N. V., Zaimova-Tsaneva, E. (2018). Bulgarian approbation of the Family Satisfaction by Adjectives Scale (FSAS). *Psychological Thought, 11*(1), 33–44.

- Ashforth, B. E., Kreiner, G. E., Fugate, M.** (2000). All in a day's work: Boundaries and micro role transitions. *Academy of Management Review*, 25, 472–491.
- Barraca, J., Yarto, L. L., Olea, J.** (2000). Psychometric properties of a new family life satisfaction scale. *European Journal of Psychological Assessment*, 16(2), 98–106. <https://doi.org/10.1027/1015-5759.16.2.98>
- Bretz, R. D., Judge, T. A.** (1994). Person-organization fit and theory of work adjustment. *Journal of Vocational Behavior*, 44, 32–54.
- Brush, D. H., Moch, M. K., Pooyan, A.** (1987). Individual differences in job satisfaction. *Journal of Occupational Behaviour*, 8, 139–156. <https://doi.org/10.1002/job.4030080205>
- Clark, A.** (1997). Job satisfaction and gender: Why are women so happy in work? *Labour Economics*, 4, 341–372.
- Clark, S. C.** (2000). Work/family border theory: A new theory of work/family balance. *Human Relations*, 53, 747–770.
- Clark, S. C.** (2002). Communicating across the work/home border. *Community, Work & Family*, 5, 23–48.
- Cohen, J.** (1988). *Statistical power analysis for the behavioral sciences (2nd ed.)*. Lawrence Erlbaum Associates.
- Coward, R.T., Hogan T. L., Duncan R. P., Horne C. H., Hilker M. A., Felsen L. M.** (1995). *Job satisfaction of nurses employed in rural and urban long-term care facilities. Research in Nursing and Health* 18(3), 271–284.
- Donohue, S., Heywood, J.** (2004). Job satisfaction, comparison income and gender: Evidence from the NLSY. *International Journal of Manpower*, 25, 211–234.
- Dzhonev, S.** (2004). *Sotsialna psihologiya*[Social psychology] (vol. 5). Sofi-R Publishing House
- Edwards, J. R., Rothbard, N. P.** (2000). Mechanisms linking work and family: Clarifying the relationship between work and family constructs. *Academy of Management Review*, 25, 178–199.
- Erikson, E, (1982). *The life cycle completed*. Norton.
- Friedman, S. D., Greenhaus, J. H.** (2000). *Allies or enemies? What happens when business professionals confront life choices*. Oxford University Press.
- Frone, M. R.** (2003). Work-family balance. In J. C. Quick & L. E. Tetrick (Eds.), *Handbook of occupational health psychology*, 143–162. American Psychological Association.
- Frone, M. R., Russell, M., Cooper, M. L.** (1992a). Antecedents and outcomes of work-family conflict: Testing a model of the work-family interface. *Journal of Applied Psychology*, 77, 5–78.
- Frone, M. R., Russell, M., Cooper, M. L.** (1992b). Prevalence of work-family conflict: Ar work and family boundaries asymmetrically permeable? *Journal of Organizational Behavior*, 13, 723–729.
- Frone, M. R., Yardley, J. K., Markel, K. S.** (1997). Developing and testing an integrative model of the work-family interface. *Journal of Vocational Behavior*, 50, 145–167.
- Green, M. A.** (2000). Age and job satisfaction. *Professional Psychology Research and Practice* 28(14), 989–998.

Greenhaus, H. J., Collins, M. K., Shaw, D. J. (2003). The relation between work-family balance and quality of life. *Journal of Vocational Behaviour*, Vol. 63, 510–531.

Greenhaus, J. H., Powell, G. N. (2006). When work and family are allies: A theory of work-family enrichment. *Academy of management review*, 31(1), 72–92.

Greenhaus, J., Foley, S. (2007). The intersection of work and family lives. In H. Gunz, & M. Peiperl *Handbook of career studies*, 131–152. SAGE Publications, Inc., <https://www.doi.org/10.4135/9781412976107.n8>.

Grzywacz, J. G. (2002). *Toward a theory of work-family facilitation*. Paper presented at the 2002 Persons, Processes, and Places: Research on Families, Workplaces and Communities Conference, San Francisco.

Hanson, G. C., Colton, C. L., Hammer, L. B. (2003). *Development and validation of a multidimensional scale of work-family positive spillover*. Paper presented at the 18th annual meeting of the Society for Industrial Organizational Psychology.

Jacobs, J. A. (1992). Women's entry into management. *Administrative Science Quarterly*, 37, 282–301.

Judge, T. A., Bretz, R. D. (1994). Political influence processes and career success. *Journal of Management*, 20, 43–65.

Kirchmeyer, C. (2000). Work-life initiatives: Greed or benevolence regarding workers' time. In C. L. Cooper & D. M. Rousseau (Eds.), *Trends in organizational behavior* 7, 79–93. Wiley.

Kofodimos, J. R. (1993). *Balancing act*. Jossey-Bass.

Landau, J., Arthur, M. B. (1992). The relationship of marital status, spouse's career status, and gender to salary level. *Sex Roles*, 27, 665–681.

Long, A. (2005). Happily ever after? A study of job satisfaction in Australia. *The Economic Record*, 81, 303–321.

Melamed, T. (1996). Career success: An assessment of a gender-specific model. *Journal of Occupational and Organizational Psychology*, 69, 217–242.

Morf, M. (1989). *The work /life dichotomy: Prospects for reintegrating people and jobs*. Quorum.

Obimpeh M.O. (2014) Gender and Age Differences in job Satisfaction among Junior and Senior Staff in the University of Cape Coast, Ghana. *European Journal of Business and Management*, 6 (21).

Pfeffer, J., Ross, J. (1982). The effects of marriage and a working wife on occupational and wage attainment. *Administrative Science Quarterly*, 27, 66–80.

Rhodes, S. R. (1983). Age-related differences in work attitudes and behaviour: A review and conceptual analysis. *Psychological Bulletin*, 93, 328–367. <https://doi.org/10.1037/0033-2909.93.2.328>

Rothbard, N. P. (2001). Enriching or depleting? The dynamics of engagement in work and family roles. *Administrative Science Quarterly*, 46, 655–684.

Rusinova, V., Petrov, Pl., Zhilyova, S. (2004). Psihologichen analiz na rabotata, neinata organizaciq i udovletvorenostta ot tyah. [Psychological analysis of work, its organization and its satisfaction]. *Psihologichni izsledvaniya*, kn. 3, 5–16.

Sausser, W. I., York, C. M. (1978), *Sex Differences In Job Satisfaction: A Re-Examination*. *Personnel Psychology*, 31, 537–547. doi:10.1111/j.1744-6570.1978.tb00461.x

Schneer, J. A., Reitman, F. (1993). Effects of alternate family structures on managerial career paths. *Academy of Management Journal*, 36, 830–843.

Sloane, P., Williams, H. (2000). Job satisfaction, comparison earnings and gender. *Labour*, 14, 473–501.

Stolin, V.V., Romanova, T.L., Butenko, G.P. (1984). Oprosnik udovletvorenosti brakom. Vestnik Moskovskogo Universiteta. [Marriage Satisfaction Questionnaire]. *Bulletin of Moscow University*, 14, 54–60.

Varca Ph. E., Shaffer, G. S. McCauley C. D. (1983) Sex Differences in Job Satisfaction Revisited. *The Academy of Management Journal*, 26 (2), 348–353. DOI: 10.2307/255982 <https://www.jstor.org/stable/255982>.

Voydanoff, P. (2001). Incorporating community into work and family research: A review of basic relationships. *Human Relations*, 54, 1609–1637.

Wayne, D. W. (1990). Spearman rank correlation coefficient. *Applied Nonparametric Statistics (2nd ed.)*. 358–365. PWS-Kent.

Zaimova-Tsaneva, E. (2018). *Zavisimosti mezhdu udovletvornosta ot profesionalnata dejnost I syomestnoto syzhitelstvo* [Dependences between professional satisfaction and cohabitation] (Doctoral dissertation). South-West University Neofit Rilski.

СЕМЕЈСТВО И УЧИЛИШНИ ПОСТИГНУВАЊА

Ѓорѓина Ќимова
Вангелица Гаврилова

FAMILY AND SCHOOL ACHIEVEMENT

Gorgina Kimova
Vangelitsa Gavrilova

Abstract: *The family is the child's first contact with the world. It is a springboard, an eternal mark and wind of every child that follows him until the end of his life and is reflected indirectly in all spheres of his functioning. In which life direction, upward or downward, the child will be taken largely depends on the atmosphere in the family. In that sense, the role of the family on the school achievements of the students is also reflected. The paper presents an overview of the relationship between family and school, results of research on the influence of the family on school achievement, as well as family factors that influence school achievement.*

Keywords: *family; school; school achievement.*

Вовед

Семејството е многу повеќе од број на членови во семејството кои се крвно поврзани и кои живеат во иста просторија и создаваат бран на односи, вредности и интереси.

Семејството го претставува природниот општествен систем на едно дете и со неговата структура, правила, улоги, функции, начини на справување со проблемите, нивно решавање и методи на комуникација влијае на целокупното развивање на личноста на детето (Брајша-Жганец, Лопижик, Пенезиќ 2014: 12).

Важно е да се истакне како семејството има голема улога во целиот живот на детето, особено остава траг во првите развојни фази.

Семејството е првиот чекор во на процесот на социјализација на секој поединец, па квалитетот на односот со родителите, како и динамиката односите во семејната средина се клучни фактори за квалитетот на развојот на детето. Затоа семејството е најдобриот извор на заштита на децата секогаш кога има проблем, но во исто време е и извор на проблеми за детето, доколку семејството е дисфункционално (Турлич, Маиреан, Данила 2015: 7).

Семејството и училиштето имаат сложени врски и односи. И двете институции училиштето и семејството функционираат во рамки на

општествено-економски-културни прилики. Исто така и двете придонесуваат за опстанок на општествената заедница и општеството во целина.

Семејството од самиот почеток овозможува стекнување основни знаења, први искуства за детето и во него се одвива процес на културација, социјализација и персонализација, кои подоцна продолжуваат во училиште. Тоа првично одвојување на децата од семејство, доколку не е подготвено, можно е да донесе негативни психо-социјални последици на децата. Семејството е извор на воспитни влијанија на сите сфери на детската личност. За разлика од минатото, во современиот свет се настојува семејството со училиштето да партиципира во што е можно поголема мера во образованието на своите деца, да постои се поголема застапеноста на родителите во работата во училиштата, па дури и во управувањето, така во Шветска родителите задолжително соучествуваат во училишниот живот и работа (Ќимова 2019: 75).

Постојат повеќе модели на соработка на училиште и семејство: Здружување на родители на локално/регионално/национално ниво-советодавна улога; Одделенски форуми (родители и наставници) ; Училишни форуми (родители и сите наставници во училиштето); Здруженија на наставници, родители и ученици; Групни/поединечни состаноци на стручни лица од училиштето и родители; Здруженија на родители како основачи на училиште. И покрај многубројните реформи и иновации на денешните односи на семејството и училиштето, се појавува „Криза на училиште,, со голем број на ученици кои предвремено го напуштаат образованието, напуштање на задолжително образование, потоа пораст на број на неуспешни, пораст на девијантно однесување. Истовремено постои и „Криза на семејството,, која носи пораст на малолетничката деликвенција, пораст на насилство над децата и еден од родителите, пораст на наркоманија и алкохолизам, енормен пораст на разводи на бракови. Затоа сите настојувања се однесуваат на нагласување на „воспитниот аспект на семејството и на училиштето „Ова се рефлектира низ настојување за фамилиризација на училиштето, односно семејството да се вовлече во училиштето низ вклученост во процесот на учење низ разни техники и игра, и се има интенција да се доживува училиштето во атмосфера на семеен дневен престој, со почитување на различноста и посебноста на индивидуални потреби, интереси и желби на учениците (Ќимова 2019: 79).

Семејството како примарен фактор на социјализација го одредува целокупниот развој на детето, па делумно го одредува и училишниот успех. Прегледот на постоечката литература укажува на тоа дека семејните односи имаат директно влијание врз училишниот успех на учениците. Адолесцентите кои имаат негативните семејни односи имаат поголема веројатност да постигнат послаби училишни резултати, додека

оние со позитивни семејни односи, поверојатно е дека ќе постигнат подобар училишен успех (Шарки, Вие и Шнобелен 2008: 402).

Конгер и соработниците во истражување го испитува влијанието на социоекономската состојба и фамилијарните процеси врз развојот на индивидуите. Резултатите покажуваат дека децата кои се одрастени во семејства со ниски социоекономски статус имаат помали шанси за успешни училишни постигнувања (Конгер и сор. 2010: 685).

Кога се зборува за родителски постапки важни за успех, може да се заклучи дека за постигнувањето на училишен успех на децата е важен родителски ангажман кој вклучува голем број релевантни однесувања како што се когнитивна стимулација, вклученост во завршувањето на училишните задачи, надгледување и следење на напредокот, помагајќи да се утврдат стратегиите за учење и формирање на упорноста како основа за градење успех.

Покрај горенаведеното, не треба да се занемари важноста на поддршката, родителските очекувања и аспирации и поттикнување на образовните и професионалните аспирации и идните планирања. Затоа, успехот бара соодветно однесување и на родителите и на децата (Билиќ, 2016: 91).

Истражувањата покажаа дека семејните односи се тесно поврзани со ангажманот на учениците, а со тоа и училишниот успех. Што се однесува до однесувањето на родителите, демократскиот стил на родителство, кој се карактеризира со прифаќање на детето, поставување разумни барања и постепено давање автономија на детето, се поврзува со подобри успеси, додека авторитарниот, попустлив, а особено незаинтересираниот стил на родителство поврзан е со послаби училишни перформанси (Кутеровац, Јагодиќ, Керестеш и Брковиќ, 2013: 10).

Кога зборуваме за училишниот успех на децата и младите, неопходно е да се истакне социјалната поддршка кои учениците ги добиваат од блиски луѓе. Истражувачите идентификувале социјална поддршка како заштитен фактор во односот на академските достигнувања. Некои истражувања ја идентификувале социјалната поддршка како важен фактор за академските постигања на учениците. Општо земено, учениците кои перципираат поголема социјална поддршка од нивните родители, наставници или врсници, постигнуваат подобри академски резултати во споредба со нивните помалку поддржани врсници. Односите за поддршка со врсниците се особено важни за учениците со понизок социоекономски статус (Клајн, Флеминг и Зарате, 2014: 4).

Карактеристиките на родителите влијаат на општите семејни односи и интеракцијата родител-дете (стил на родителство и родителски постапки), а тие влијаат на карактеристиките на учениците (цели, вредности, мотивација, стратегии за учење). Од друга страна, карактерис-

тиките на учениците се во директна врска со училишен успех (Шимиќ, Шашиќ, Кларин, Пророковиќ, 2011: 31).

Голем број студии потврдуваат одредени претпоставки за моделот на влијание на семејството врз функционирањето во училиште и училишниот успех. Се покажало дека постои интерактивно влијание на вклученоста на родителите во училиштето и личните карактеристики на децата во предвидувањето на училишните постигања. Понатаму, подобар училишен успех постигнуваат ученици кои имаат посилно чувство за училишна компетентност и помалку негативни чувства кон училиштето и посамоуверени ученици кои чувствуваат помал страв од училиштето и имаат развиени социјални вештини (Брајша-Жганец и Славичек, 2014: 4). Спротивно на тоа, семејните карактеристики како што се образованието на родителите и проценката на социоекономскиот статус се слабо поврзани со внатрешната мотивацијата на учениците и нивниот страв од училиште, додека образованието на родителите е највисоко поврзано со успехот во училиштето (Брајша-Жганец и Славичек, 2014: 8). Семејните варијабли играат поважна улога во училишните постигања на учениците со помал успех во споредба со учениците со просечен успех (Брајша-Жганец и Славичек, 2014: 10).

Фактори на семејството кои влијаат на успехот во училиштето

Семејството може директно и индиректно да влијае на училишниот учинок на децата. Директни ефекти се смета дека се обезбедување економските фактори како материјални услови кои ќе го олеснат постигнувањето на успехот, додека индиректните ефекти се однесуваат на некономски фактори. Се смета дека некономските фактори може подобро да ја објаснат врската помеѓу семејните варијабли и училишниот успех на децата, кои ги нагласуваат родителските интеракции и постапки. Финансиските проблеми влијаат на лошите односи меѓу родителите, што се одразува и во квалитетот на родителството, па и во нивните интеракции со перцепиран недостаток на топлина и грижа кај децата, намалена чувствителност, но и несоодветно, остри реакции, почести казни. Се претпоставува дека квалитетот на интеракциите помеѓу родителите и децата има посилно влијание врз успехот на учениците отколку приходите (Билиќ, 2016: 37).

Сиромаштијата и нискиот социо-економски статус на семејството не се најважните или единствените причини за неуспехот во училиштето неуспех, бидејќи тоа е под влијание на голем број други фактори во меѓусебната корелација. Неколку студии се фокусираше на фактори кои би можеле да ги предвидат училишните резултати и успех. Заклучоците укажуваат дека варијаблите на семејниот процес се поврзани со училишните успех уште од градинка. Истражувањата покажале дека

во рамките на семејните варијабли како предвидувачи на училишниот успех ги сметаат: рутината и контролата на адолесцентите од страна на родителите и односот меѓу родителите и адолесцентите. Понатаму, силните предвидувачи се сметаат семејната кохезија и родителската контрола. Семејната кохезија се дефинира како емотивната поврзаност која членовите на семејството ја имаат меѓу себе. Родителската контрола го дефинира степенот до кој родителите го структурираат домот, училиштето и средината на детето во заедницата и да го следат однесувањето на детето во овие средини. Овие варијабли се покажале како предиктори за постигањата на учениците и согледаната компетентност, чувството за поврзаност со врсниците, академски напор и интерес за училиште во проучуваните семејства (Анунзита и сор, 2006: 100).

Истражувањето на Амато и соработниците во 1991 година го испитува влијанието на разводот на родителите врз постигнувањата на децата. Резултатите покажуваат дека разводот на родителите има негативно влијание на постигнувањата на децата во училиштето (Амато, Кеит, 1991: 43).

Врската помеѓу функционирањето на семејството и училишниот успех била испитана на примерок од 211 афроамериканските средношколци во ризик. Врз основа на интервјуа со адолесценти и старатели, добиени се податоци за семејна кохезија, родителски надзор и ангажман во училиштето. Резултатите покажале како семејната кохезија и родителскиот надзор влијаат на училишниот ангажман, а во исто време истражувањето укажа на важни разлики меѓу половите. Кај момчињата, односот помеѓу семејната кохезија и ангажманот во училиштето биле посилен само кога родителскиот надзор бил висок. За девојчињата, ефектите од семејната кохезија и родителскиот надзор имале дополнителен ефект на училишниот ангажман, односно девојчиња со силна семејна кохезија и висок родителски надзор, биле значително повеќе ангажирани во училиштето (Анунзита и сор, 2006: 107). Истражувањата покажуваат дека ниското ниво на родителски надзор е фактор на ризик за појава асоцијално однесување, тешкотии во училиште и слични проблеми кај децата (Шимиќ Шашиќ, Кларин и Пророковиќ 2011: 47). Стилот на воспитување има централна важност за успехот на родителството, бидејќи од него зависи дали и како ќе го прифати детето училиштето и обрските со него. Бројни студии покажаа позитивна врска помеѓу авторитативноста (демократско-конзистентен) стил на родителство и училишен успех на учениците (Шимиќ, Шашиќ, Кларин, Пророковиќ 2011: 49).

Адолесцентите постигнуваат подобар училишен успех токму кога родителите покажуваат повеќе прифаќање и кога користат помалку рестриктивна и агресивна психологија на контрола. Општо земено,

позитивната интеракција родител-дете, која вклучува поддршка од родителите, доследност во дисциплинирањето и рационалното родителско однесување покажуваат значајна поврзаност со подобри академски достигнувања (Шимик Шашик, Кларин и Пророковик 2011: 50).

Факторите на ризик често комуницираат со бројни други ризици. Истражувања покажале дека за училишен неуспех за кој не е одговорна само академската способност на ученикот, влијаат и бројни фактори од страна на ученикот, училиштето, семејството и поширокиот социјален контекст. Некои од фактори на семејната средина се: вклученост на семејството во образованието и семејните ставови кон образованието; комуникацијата на родители и наставници, родителско очекување за успех, дисциплинирање во семејството, родителски надзор и слично. Предиктори за постигањата на учениците се согледаната компетентност на учениците, чувството за поврзаност со врсниците, вложениот напор во учење и интересот за постигнувања во проучуваните семејства (Анунзита и сор. 2006: 105).

Матковиќ (2009) исто така ја нагласува важноста на социо-економскиот статус на семејството неговата поврзаност со образовните достигнувања на децата. Тој споменува два механизми во овој поглед - примарниот ефект, т.е пониски училишни перформанси на деца со понизок социоекономски статус за време на задолжителното образование, што ги ограничува понатамошните образовни можности и секундарен ефект – поради тоа што децата на родители со повисок социо-економски статус имаат разлики во ресурсите и амбициите имаат поголема веројатност да се запишат на повисоко ниво на образование. (Матковиќ 2009: 643)

ЗАКЛУЧОК

Сумативно, прегледот на дадените истражувања укажува дека семејството и атмосферата во него, има директно влијание најпрво на перцепцијата на училиштето од страна на децата, потоа на нивното ангажирање во училишните обврски и на крај на целокупните училишни постигнувањата. Семејството со своето функционирање директно се рефлектира на интересите, ставовите, вредностите и генерално на целокупното однесување на децата во училиште. Посебен ефект за зголемување на постигнувањата се добива со холистичка интеракција на ниво семејство училиште, што се постигнува со континуирана соработка на семејството со училиштето во текот на целиот процес на образование.

Адолесцентите кои имаат негативна семејна атмосфера се изложени на ризик за слаби училишни резултати, поради послабо ангажирање и контрола, додека оние со позитивни семејна атмосфера покажуваат поголема веројатност за подобар училишен ангажман и успех. Се-

мејството, како што е напоменато има важна улога и треба што повеќе да се вклучи и обезбеди поддршка на поединецот, што последователно води до подобри резултати и успех на училиште.

Тука би се додала и улогата на семејството, не само во когнитивен аспект на постигнување на резултати, односно развој на когнитивната сфера на личноста, туку и улогата на семејството на развој на афективната сфера, конативната сфера и воопшто на оформувањето на целокупната личност од дете на возрасен човек. Добрата и позитивна семејна атмосфера има поголема можност да разбие добра личност од секој аспект, а негативната семејна атмосфера има многу помала веројатност.

ЛИТЕРАТУРА

Ќимова, Ѓ. (2019) *Училишна педагогија*. Скопје: Здружение за теорија и практика на образованието, Образовни рефлексии.

Ќимова, Ѓ. (2020) *Образованието низ призма на психолошките процеси*. Свети Николе: Меѓународен Центар за Славјанска Просвета.

Amato, P. R., Keith, B. (1991) Parental divorce and adult well-being: A meta-analysis. *Journal of Marriage and Family*, 53(1), 43–58.

Annunziata, D., Hogue, A., Faw, L., Liddle, H. A. (2006) Family Functioning and School Success in At-Risk, Inner-City Adolescents. *Journal of Youth and Adolescence*, 35 (1). 100 – 108.

Bilić, V. (2016) *Školski uspjeh djece i mladih koji odrastaju u siromaštvu i materijalno nepovoljnim uvjetima*. *Nova prisutnost*, 14 (1). 91–106.

Brajsa-Žganec, A., Lopižić, J., Penezić, Z. (2014) *Psihološki aspekti suvremena obitelji, braka i partnerstva*. Naklada Slap. Zagreb.

Brajsa-Žganec, A., Slaviček, M. (2014) *Obitelji i škola: utjecaj obiteljskog sustava na funkcioniranje djeteta u školi*. посетено 24. 03.2023, на https://www.researchgate.net/publication/307955942_Obitelj_i_skola_utjecaj_obiteljskog_sustava_na_funkcioniranje_djeteta_u_skoli.

Bulić, M. (2015) *Utjecaj obiteljskih prilika na poremećaje u ponašanju adolescenata*. *Diplomski rad, Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet. Odsjek za pedagogiju i Odsjek za sociologiju*.

Cline, R. K., Fleming, D. K., Zarate, I. M. (2014) *The effects of risk and promotive factors on academic achievement among adolescents*. Посетено 28.03. 2023. на <http://arminda.whitman.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1191&context=theses>.

Conger, R. D., Conger, K. J., Martin, M. J. (2010) Socioeconomic status, family processes, and individual development. *Journal of Marriage and Family*, 72(3), 685–704.

Kuterovac Jagodić, G., Keresteš, G., Brković, I. (2013) *Osobni, obiteljski i okolinski prediktori školskoga uspjeha: Provjera moderatorske uloge odrastanja u ratom različitom pogodenim područjima Hrvatske*. *Psihologijske teme*, 22 (1). 1–28.

Matković, T. (2009) *Образование родителја, материјални статус и рано напуштање школовања у хрватској: трендови у протеклом десетљећу*. *Друштвена истраживања: часопис за опћа друштвена питања*, 19 (4–5). 643–667.

Sharkey, J. D., You, S., Schnobelen, K. (2008) Relations among school assets, individual resilience, and student engagement for youth grouped by level of family functioning. *Psychology in the Schools*, 45 (5). 402–418.

Šimić, Šašić, S., Klarin, M., Proroković, A. (2011) **Socioekonomske prilike obitelji i kvaliteta obiteljske interakcije kao prediktori školskog uspjeha srednjoškolaca u Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini i Makedoniji.** *Ljetopis socijalnog rada*, 18 (1). 31–62.

Turliuc, M. N., Mairean, C., Danila, O. (2015) Risk and resilience in children, family and community. *A Research Review*. пристапено 10. 03.2023, на <https://www.researchgate.net/publication/272817511>.

ПСИХОЛОГИЧЕСКИ АНАЛИЗ НА ИЗВЪРШВАНЕТО НА БЯГСТВА ОТ ПЕНИТЕНЦИАРНИТЕ ЗАВЕДЕНИЯ

Емил Маджаров

A PSYCHOLOGICAL ANALYSIS OF PENAL ESCAPES

Emil Madzharov

Abstract: *Analysis of escape scenarios reveals the attitudes and traits of escapees. In conspiratorial escapes, the aim is to leave the penitentiary institution and their perpetrators are negatively oriented leaders, recidivists, lifers and persons from organized crime, distinguished by good self-control, persistence and consistent realization of their intentions. In open, demonstrative escapes, the act is imitated without reaching its ultimate goal in order to draw attention to a particular problem and express protest. The perpetrators of these escapes are condemned outsiders, vulnerable and emotionally unstable.*

Keywords: *Conspiratorial and demonstrative escapes; convicts; self-control; emotional resilience.*

Целта на настоящия психологически анализ на бягствата от местата за лишаване от свобода е да се определят основните им разновидности, участници и техните действия.

Задачите на представения теоретичен психологически анализ, основаващ се на разглеждането на над 150 случая на бягства от затворите в нашата страна за периода от 1980 до 2022 г., са систематизирани в следната последователност:

1. Диференциране на основните поведенчески сценарии за реализиране на бягства.
2. Структуриране на психологическите характеристики на обособените два вида бягства.
3. Представяне на психическите особености на участниците в двата вида бягства.

Хипотезата на настоящото теоретично психологическо изследване формулирахме по следния начин: Допускаме, че въпреки значителното разнообразие на бягствата от пенитенциарните заведения, те могат да бъдат диференцирани на два основни, полярни вида, а техните извършители ще притежават специфични социално-демографски и личностно-психологически характеристики.

Поведенческият сценарий на бягствата от пенитенциарните заведения представлява комплекс от действия по подготовката и извършването им, както и начинът на скриване след тяхната реализация, които беглеците използват с оглед на техните цели и съществущите условия (Грязева 2014: 9). Поведенческият сценарий има своята специфика при отделните бягства и в нея получават израз личностните нагласи, черти, персонални качества, цели и намерения на извършителите.

Скрити и тайни опити (Дмитриев, Казак 2007: 447), при които се прилагат максимални конспиративни усилия да се запазят в тайна намеренията и приготвленията за извършването на бягствата имат значителна разпространеност в пенитенциарните заведения. Лишените от свобода, които реализират подобни бягства действат самостоятелно или са подпомагани от един двама други осъдени, които са особено лоялни към тях, но не вземат директно участие в самото деяние. Те разполагат с достатъчно пенитенциарен и криминален опит, хладнокръвно и обмислено разработват плановете си, проявяват акуратност и педантичност в процеса на подготовката на бягството. Разглежданата група правонарушители се отличава с развито практическо мислене, наблюдателност, услужлива памет, висока активност, устойчива мотивация за извършване на бягство. Те притежават и изразени волеви качества от типа на решителност, настойчивост, висок самоконтрол и фрустрационна устойчивост. В съдържателен аспект мотивацията при разглеждания тип бягства е свързана обикновено със стремежа за продължаване на криминалната кариера, неприемане на пенитенциарните ограничения и начин на съществуване и настоятелно търсене на възможности за свободна изява на собствения криминален потенциал, намерения и нагласи за охолен консумативно-потребителски и паразитен начин за живот.

Бегълците, предпочитащи максимално прикритите и конспиративни по своята подготовка и извършване бягства, са лишени от свобода с балансирана самооценка, добра саморегулация, ефективно работещи копинг-стратегии, предприемчиви, енергични и последователни в своите действия, независимо от трудностите, пречките и опасностите, които непрекъснато възникват пред тях. Те бързо се мобилизират при усложняване на обстановката, стараят се експедитивно да се освободят от негативните си преживявания и да възстановят психичния си баланс и ресурси, за да ги използват целенасочено, потайно и ефективно при подготовката на предстоящото бягство.

При тайно подготвените и конспиративно осъществените бягства, вероятността за постигане на успех е много висока, поради тяхната маскираност, подходяща организация и логистична осигуреност. Извършителите им придобиват допълнително самочувствие, популярност и

авторитет в криминалните среди и могат активно и мащабно да разгръщат своите престъпни активности и да оказват сериозно влияние върху други правонарушители. Самата тайнственост на анализиранията категория скрити бягства им придава романтична окраска, която ги превръща в още по-привлекателен пример за лишени от свобода, които предпочитат конспиративните игри и заради своите егоцентризъм, автономност и интравертираност успешно се придържат към тайнствено-конспиративни сценарии. Те са убедени, че с тяхното прилагане могат да си осигурят успех при реализиране на замислените бягства.

При скритите, конспиративно подготвени и реализирани бягства се цели постигането на крайния резултат, който се състои в успешното напускане на територията на пенитенциарната институция. Те са характерни за отрицателно насочените лидери, за рецидивистите, за доживотно осъдените, за представителите на организираната престъпност, изгърпяващи присъди, свързани с лишаване от свобода. Извършителите на конспиративни бягства са с добро самообладание и самоконтрол, търпеливи, настойчиви и последователни при осъществяване на своите цели (Маджаров 2016).

Демонстративните сценарии за извършване на бягства (Дмитриев, Казак 2007: 447) от страна на лишени от свобода, са свързани с настойчивия им стремеж за инфантилното привличане на внимание върху собствената личност поради игнориране от служителите на пенитенциарната администрация на определени техни искания, молби и претенции, отнасящи се до режима, бита, медицинското обслужване, извеждането на работа и отношенията с другите осъдени. Опитът за бягство веднага поставя пренебрегнатите желания във фокуса на вниманието на служителите, особено ако самият опит за напускане на пенитенциарното заведение има имитационен характер и цели да предизвика напрежение. Подобни действия могат да се реализират от по-хистерични натури, които приемат като лична обида всеки опит да не се удовлетворят техни искания, без да държат сметка за реалните възможности. Егоцентризмът на осъдените с по-изразена хистерична предразположеност ги прави некритични и нетърпеливи, когато се касае до техни лични потребности, проблеми и неудовлетворени претенции.

Демонстративното бягство може да бъде реализирано от по-неуверени и интравертирани лишени от свобода, с трудности в комуникацията, които натрупват негативни емоции и се считат за пренебрегнати от пенитенциарната администрация, тъй като не са в състояние да изразят ясно и с известна доза настойчивост своите искания, желания и претенции. В конкретен момент те демонстрират своето недоволство и с опита си за бягство изненадват пенитенциарните служители, които пренатоварени с ежедневните си ангажименти и трудности, са сюрпре-

зирани от тяхната реакция, тъй като не се я очаквали и първоначално нямат логично обяснение за нейното възникване.

Демонстративните бягства могат да се интерпретират като реакция на опозиция и негативизъм на лишените от свобода, които имат проблеми със системното спазване на изисквания и ограничения, налагани със средствата на външния контрол и предизвикващи силни ефекти на монотония. При разглежданата категория правонарушители търпението в определен момент се изчерпва и те ситуативно пристъпват към бягство, за да демонстрират пред всички своята непоносимост към съществуващата обстановка. Собственият дефицит от самоконтрол води до отричане на актуалното битие и до публично заявеното нежелание да се продължава по този начин. Скитническото съществуване, повишената лична автономност при част от крадците, измамниците, извършителите на грабеж, с по-висока хипертимност, могат да провокират предприемането на демонстративни бягства, с опозиционна и негативна насоченост. В едни случаи те могат да се изчерпат със злобни директни заявления за бягство, в други случаи могат да са свързани с показна подготовка или предприемане на очевиден и практически трудно осъществим опит, в който обаче откриваме признаците на негативизъм, отхвърляне на забраните, игнориране на санкциите и упорито показване на псевдосвободно и независимо поведение.

Демонстративните поведенчески сценарии за бягство могат да бъдат не толкова израз на опозиционност и негативизъм, колкото подчертаване на собственото самочувствие и автономност. Извършителите на този тип опити възприемат като дадености забраните и ограниченията, тъй като те се преживяват като личности, които стоят над тях и въпреки реалното им наличие отказват да държат сметка за последващите санкции. Към описания тип реакции са предразположени правонарушителите с по-висок нарцисизъм, интравертираност, с неадекватно висока самооценка, компенсаторно развито самоуважение, липса на самокритичност и рефлексивност.

Демонстративните бягства в определени случаи представят протеста на лишените от свобода срещу възприетите практики на тяхното пенитенциарно третиране и установените сложни отношения със служителите от местата за лишаване от свобода, които имат възлова роля за ежедневно битие и ангажменти на осъдените. Традиционните пропуски и грешки в прилагането на режима, реализацията на корекционно-обучителните дейности, осигуряването на трудова заетост и интеракциите с лишените от свобода се подценяват или приемат за част от текущата работа, поради което се стига до тяхното натрупване и реагиране с протестни действия от най-сензитивните и засегнати осъдени. Самите протестни активности на лишените от свобода могат да

бъдат и демонстративни опити за бягства. В тях откриваме преди всичко индивидуалния протестен потенциал на конкретен осъден, който най-често изразява по-широки протестни нагласи и настроения, разпространени в малките затворнически групи. В този смисъл индивидуалният протест се подхранва от затворническата общност и субкултура и се превръща в техен изразител. Затова демонстративните бягства може да се отличават с подчертана показност, решителност, дързост и елементи на агресивност, насочени към служителите. Склонните към демонстративно-протестните форми на бягства осъдени са с по-нисък социометричен статус и проблемите на пенитенциарното третиране ги засягат в по-голяма степен. Те се отличават с предразположеност към зависимост, затруднения при отстояване на собствените позиции поради личностна неувереност, по-ниска самооценка, известна емоционална лабилност и недостатъчна развитост, на подходящ за условията на принудителното съжителство, комуникативен репертоар. Лицата от тази уязвима група разглеждат трудностите на пенитенциарното третиране и отношения като значими, склонни са да ги драматизират и да протестираат срещу тях, с парадоксалните средства на демонстративното бягство. Така те целенасочено или несъзнателно придобиват по-голяма популярност, авторитет и положение в затворническите групи.

Направеният анализ потвърди основателността на предложената хипотеза. Диференцирането на двата основни вида бягства (конспиративно и демонстративно) показва, че те имат качествени различни психологически характеристики, крайни цели за реализация и предизвикват специфични последствия за пенитенциарната институция. Тяхното прецизно дефиниране позволява по-ефективно да се прогнозира, профилактират и пресичат опитите за бягства.

ЛИТЕРАТУРА

Грязева, Н. В. (2014) *Методика расследования побегов из мест лишения свободы*. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата юридических наук. Специальность 12.00.12. Москва. Научно-исследовательский институт ФСИН.

Дмитриев, Ю. А., Казак, Б. Б. (2007) *Пенитенциарная психология*. Ростов н/Д., „Феникс“.

Маджаров, Е. (2016) *Пенитенциарна психология, част първа*. София: Албатрос.

СПЕЦИФИКА НА РАНГОВО-ДИНАМИЧНИЯ МОДЕЛ
НА РАУЛ ШИНДЛЕР ПРИ „ВИРТУАЛНО“
ВОДЕНЕ НА ГРУПИ

Иван К. Иванов

SPECIFICITY OF RAOUL SCHINDLER'S
RANK-DYNAMIC MODEL
IN „VIRTUAL“ GROUP LEADERSHIP

Ivan K. Ivanov

Abstract: *This article offers an analysis of a change in group dynamics when moving from „live“ work to a „virtual“ group, viewed through Raoul Schindler's rank-dynamic model. Different concepts of group structure and work task are examined and Schindler's model is analyzed in detail. Several experiments related to this model are described, and an authored experiment is proposed that comments on and interprets aspects of the model in virtual group management.*

Keywords: *rank-dynamic model; virtual group leadership; group rank and group status; group structure.*

Въведение

Съществуват различни психологични модели, които анализират групите от гледна точка на процеса на себеорганизиране и структуриране по посока заработване на групата.

Първо ще направим кратък преглед на основните понятия, свързани с груповата динамика. Знае се, че под *структура* на групата най-общо се разбират постоянните и взаимосвързани нейни характеристики, които оказват влияние на съществуването ѝ, и създават закономерности в отношенията между членовете. Според различни автори (Картрайт, Зандер 1968; Ялом 2005; Аронсон, 2022; Нюкъмб 1968; Бион 1961) и концепции структурата на групата включва роли, норми и други същности, които съставят сърцевината на груповата динамика. Според тях *ролята* е социално споделен набор от поведения, характеристики и отговорности, очаквани от членовете според заеманата позиция в групата. Чрез изпълняването на социални роли индивидите придават предвидимост и стабилност на социалното взаимодействие. Груповите *норми* представляват консенсусно и много често имплицитно приети стандарти за поведение и очаквани резултати. Всяка група има свои норми за приемливо и неприемливо поведение, както и за добре, или лошо свършена работа. При определена промяна в контекста, особено

когато е кризисно въведен в групата извън нея, е налице натиск за промяна в структурата, нормите, и най-вече в ролите и позициите, свързани с упражняването на властта.

На второ място в настоящата статия ще се разгледа една от основните концепции за динамика на статусните рангове в групи, какъвто е модела на Раул Шиндлер и ще се анализира натиска към промяна на взаимоотношенията, свързан с преминаване от присъствена към виртуална форма на групова работа.

Два базови модела за изследване на статус в групи

В психологията концепцията на Раул Шиндлер (Raoul Schindler) се прилага за изследване влиянието на статуса и ранга върху поведението на индивидите в група. Предполага се, че хората по време на взаимодействие в група се стремят да запазят или подобрят своя статус и ранг (Шиндлер 1957: 310), като това може да доведе до конфликти или сътрудничество, в зависимост от ситуацията. Психолозите използват тази концепция за изучаване на такива явления като лидерство, следване, конфликти в групата, влияние на групата върху индивида и др. Това ни позволява да разберем как индивидите си влияят един на друг в група, и как това се отразява на тяхното поведение, включително на разпределението на властта в групата и организацията (Шиндлер 2016: 262).

Според друг автори, като Форсайд (Forsyth 1990) и Тъкмън (Tuckman 1965), статусна йерархия означава подреждането на членовете на групата в съответствие с властта и влиянието върху другите членове на групата. Система за общуване е моделът, по който информацията се разпространява в групата. Хората в групите са свързани чрез своето членство в тях. Така връзките, всъщност, поддържат членовете вътре в групата, и очертават нейните граници. Психологическото съдържание на груповите граници е в разграничаването на вътрешното за групата пространство от външното, и на включените от не-включените в нея индивиди. Самите индивиди, включени в групата, заемат определени позиции или роли, които имат отношение към динамиката на работния процес и процеса на формиране и функциониране на йерархичните отношения. Тези автори въвеждат и своята основна концепция за пет степенния модел за групово развитие (Тъкмън 1965: 386), който се използва широко в приложно-психологически план при обучения и консултиране на екипи.

Рангово-динамичния модел на Раул Шиндлер

В рамките на психологичния модел на Шиндлер, групата се разглежда преди всичко като психологически феномен на човешки отношения. Твърди се, че групата се формира, когато отделни хора от

несвързана тълпа се обединяват в действие към обща цел (Шиндлер, 1957: 310). Например, когато слушатели започнат да се смеят на непохватността на лектора и в същото време се почувстват малко смутени поради общата идея, „че това не е приемливо поведение“. След определен период от време това общо състояние на саморегулация се трансформира в нов стил и йерархичен ред, който става видим и обозначен от външни знаци за отделните членове на групата (белези за ранг). Постепенно групата от неорганизирана тълпа се трансформира в социологически феномен, т.е. в пред-общество със свои стабилни норми и правила за поведение.

Социометричните изследвания многократно разкриват четири позиции, които се различават по количеството ефективни взаимоотношения, които имат, и също така показват различни качествени характеристики (Шиндлер 2016). При влизане в група всеки човек трябва да заеме една от четирите позиции (рангове), и да изиграе определена „роля“ в нея. Твърди се, че тези рангови позиции имат не само своето значение за съдбата и благосъстоянието на отделната личност в групата, но и че имат определено динамично значение при регулиране на афективния процес в групата. Това трудно може да бъде представено от социометрична гледна точка, а става видимо само ако човек има дълбоко психологическо вникване в процесите на несъзнаваното на членовете на групата.

Първата рангова позиция, която извежда Шиндлер в своите изследвания, е „*Алфа*“ *позицията*. Който от груповите членове я заеме, представлява групата в нейната външна динамика, т.е. той е лидерът на групата. Това се проявява най-ясно, когато той като лидер определя съдбата на групата в дуел с лидера на противниковата група, като тогава неговият успех или провал се съотнася към цялата група. „Алфата“ е напълно независим и се държи напълно свободно, и е себе си, защото неговите цели са целите на групата. Той има само едно истинско задължение: той трябва да бъде свързан с групата съдбовно, той трябва да бъде „един от тях“. Ако има съмнения относно тази връзка, страхът и несигурността обхващат цялата група, която понякога действа с революционна агресия. Ако трябва да затвърди позицията си, той апелира към тази съдбовност било то чрез тържествен нов ангажимент към първоначалното намерение на групата, било то на по-дълбоко ниво – чрез подчертаване на общ стил, например в езика. Клетвата на Държавния глава в Конституцията е символичен акт точно от такъв порядък. „Алфата“ не спори и не убеждава, той действа.

Втората рангова позиция е „*Бета*“ *позицията*“. Тези, които искат да я вземат, трябва да имат специален опит в областта на интересите на групата. Този член на групата трябва да съветва и насочва групата по експертен начин, да представя своите възгледи с убедителни аргументи

или успехи. Неговият авторитет остава неоспорен, дори ако той разбира изключителни неща само в тясно определената експертна област. Но някъде – за разлика от „Алфата“ – той трябва да може да постигне и да покаже нещо. Той не се легитимира извън себе си или чрез външния враг, а чрез своята работа. Неговата независимост, всъщност, е дори по-голяма от тази на „Алфа“. Връзката му с групата всъщност е непряка, тя преминава през „Алфата“, като той трябва да бъде разпознат от последния, който поема отговорност за него и за неговите действия и предложения. Следователно за „Бета“ е относително лесно да бъде повлечен от падането на „Алфа“, или да бъде принесен в жертва на афектите на групата, като изкупителна жертва за провал. От друга страна, поради широката си независимост, той е поставен в неблагоприятно състояние да може да се превърне в „Алфа“. Колкото повече алфа качество му е необходимо, за да се справи със задачата си обаче, толкова по-противоречива е позицията му в групата.

Третата позиция е *„Гама“ позицията*. Тя позволява анонимно членство, потапяне в колектива, който крие личното и персоналното. Човек в тази позиция е без собствена отговорност, живее в привързаността към „Алфата“. „Гамата“ носи явното постижение на групата, но не е обременен с отговорности, и следователно той преживява работата си без усилие. Той е редови член и последовател на „Алфа“ в групата. Ако се появи умора, например поради прекомерни изисквания към него, то първо той насочва своите опозиционни мисли към групата, отколкото към „Алфата“. „Гама“ членът на групата се обръща афективно срещу позицията на „Омега“ със същите афекти, с които желае и мечтае да се обърне срещу врага.

Четвъртата позиция е *„Омега“ позицията*. Тя изпълнява задача, която е от съществено значение за груповата динамика, вид присъствие на врага в групата. Тази позиция изглежда странна и крайна, в нея влизат както недостатъчно надарените (аутсайдерите), така и екстремно различните (агресивно съпротивляващи се бунтари). „Омегата“ се идентифицира с този, който може да се противопостави на групата и да издържи на това, разбира се той става вътрешната опозиция и противник. Със своите афекти той се обръща срещу „Алфа“, от когото чувства агресия срещу себе си, но по този начин предизвиква и агресията на групата върху себе си. Той развива онези характеристики, които външният противник наистина, или във въображението на групата притежава, без да разполага с неговите средства за власт. Така че той непременно трябва да се провали в конфронтацията с лидера, което очевидно е и неговото значение за груповата динамика. Разбира се, съществува риск той да овладее и насочи групата срещу „Алфа“, което го прави потенциален „Алфа“ в един по-различен контекст.

В резюме, психологическият колективен феномен „група“ е в контраст със социологически институционализираното „общество“, и сумарно неструктурираната „тълпа“, както и с панически възбудената „маса“, действаща от регресивно състояние на колективно несъзнавано към полуосъзнаване спрямо външна задача, или враг (Шиндлер 1957). Феноменът „група“ възниква от свързващата дейност на различни групови динамики, които се поддържат от оформяне на четири характерни групови позиции. Това са ранговете: „лидер“, „експерт“, „член“ и „бунтар“. Отъждествяването с „лидера“ като вътрешен представител на групата, и агресията срещу „бунтаря“ като вътрешен представител на противника (врага), поддържа активното напрежение на „членовете“. „Експертът“ е единствената позиция, която може и да отсъства, но тя е тази, която обикновено посредничи в отношенията между лидера и членовете без да бъде опасна за тях. Който се присъедини към групата обаче, трябва задължително да поеме една от тези четири роли, чиито специфични характеристики и цели са да попречат на изявата на индивидуалния характер на личността, и да впрегнат нейните афекти в услуга на работната задача на групата.

Практически измерения на теорията на Раул Шиндлер

В тази част на текста ще отбележим няколко изследвания, основани на концепцията на Шиндлер, които включват в себе си експерименти или наблюдения на груповото поведение, с цел анализ на проявите на статуса и ранга върху поведението на индивидите.

Например, в едно от изследванията задачата е да се създаде електронна игра, като изследваните групови участници влизат в ролята на членове на група, чиято цел е да поддържат, или увеличават своя статус и ранг в групата. Изследователите могат да наблюдават и анализират поведението на участниците, както и да оценяват как статусът и рангът влияят на техните действия и взаимодействия с останалите участници.

Най-известният експеримент на Музафер Шериф (Muzafer Sherif 1958: 350), известен като „Експериментът с пещерата на разбойниците“, се основава на теорията на Раул Шиндлер. В експеримента 22 момчета са разделени на две групи и са отведени в летен лагер. Първоначално групите не знаят за това, че с тях се експериментира, и са накарани да се състезават една срещу друга в различни предизвикателства и игри. С течение на времето групите започват да формират силни вътрешногрупови идентичности и да развиват негативни нагласи към външните групи. Това води до нарастващи конфликти и враждебност между групите. След това Шериф се опитва да намали междугруповия конфликт чрез въвеждане на обща цел, която изисква сътрудничество между групите. Той установява, че генерирането на обща цел (един вид общ външен противник) успешно намалява враждебността и

подобрява междугруповите отношения. Експериментът демонстрира значението на споделената социална идентичност и показва как конкуренцията между групите може да доведе до междугрупов конфликт, докато споделената цел може да го намали, и да редуцира напрежението между ранговете в групата.

Хърбърт Келман (Herbert Kelman 1958: 48) провежда няколко експеримента, които също се основават на теорията на Шиндлер. Един от най-известните е експериментът „Влияние на референтната група“, който изследва влиянието на референтните групи върху нагласите и поведението на индивида. В експеримента участниците са помолени да оценят набор от социални и политически въпроси, като техните отговори са сравнени с отговорите на различни референтни групи. Келман установява, че хората са значително повлияни от мненията на референтната група, с която се идентифицират, дори и да не са съгласни с тези мнения. Този експеримент демонстрира силата на референтните групи при оформянето на нагласи и поведение, както и значението на груповата идентичност при оформянето на индивидуалните перспективи. Като цяло, работата на Келман има важен принос към разбирането за груповата динамика и влиянието на социалната идентичност, ранговете и статуса в група върху нагласите и поведението на индивидите.

Самуел Стоуфър (Samuel Stouffer 1962) също провежда няколко експеримента, които се основават на теорията на Шиндлер. Един от най-влиятелните експерименти на Стоуфър е „Изследването на ценностите“, което проучва връзката между индивидуалните ценности и груповото поведение. В експеримента Стоуфър анкетира голяма извадка от хора относно техните ценности, вярвания и мнения по различни социални и политически въпроси. След това той сравнява отговорите на индивидите с отговорите на различни групи, включително етнически и религиозни групи, професионални групи и географски региони. Стоуфър установява, че ценностите и вярванията на индивидите са силно повлияни от нормите и ценностите на техните референтни групи. Той също така открива, че групите често имат различни ценности и вярвания, които са различни от тези на индивидите в групата. Този експеримент демонстрира значението на социалната идентичност при оформянето на индивидуалните ценности и вярвания, както и начините, по които груповата динамика може да оформи различни позиции, рангове и статуси в групите.

Казус с водене на група

Постановка на експеримента: Финално в настоящата статия се описва експеримент с водене на обучителна група от 22 човека по модела на Шиндлер в ситуация „тук и сега“, в сравнение с водене на същата група в ситуация „там и сега“. Групата се състои от членове, имащи базови

компетенции от работа в преживелищни групи, като целта на групата е да повиши техните умения за водене на групи. Те основно работят в голяма, и в три постоянни малки групи. Под ситуация „тук и сега“ се разбира работа на групата „на живо“ (лице в лице) по определени външни задачи, докато под „там и сега“ се разбира работа във „виртуална“ (дистанционна) форма, чрез използване на електронна форма за свързване на участниците (платформата Zoom). Анализирани са 3 работни сесии „на живо“ и 3 работни сесии в „дистанционна форма“. И трите сесии в двата формата са с идентични теми и задачи, като времевата рамка също е идентична. Необходимостта от бърза промяна във формата на работа на групата е свързан с развитие на пандемичната ситуация и заразата с Covid-19, и наложените мерки за ограничаване на социалните контакти и взаимоотношенията в тази връзка. Анализът е функция от вътрешно обсъждане на екипа от водещи (общо 8 човека), като изводите са валидирани чрез дискусия и постигане на вътрешно съгласие (процесна валидност).

Основни находки и изводи: В настоящата статия анализът е основно ориентиран не толкова към промяната на основните групови дименсии по Шиндлер – принадлежност, близост и власт, а е пречупен през търсене на промяната в ранговата динамика и статуса в групата, когато групите работят в двата описани режима.

На първо място, една от находките на експеримента е, че при групите, работещи „на живо“, въпросът с властта е много по-ясен, и Алфа позицията се възприема по-безкритично, отколкото при дистанционния формат. Една от хипотезите е, че през електронния формат влиянието на лидера намалява, поради дефицита в комуникационен план върху груповите членове. Освен това, той по-трудно получава обратна връзка от Гама членовете, както и е налице ограничение в невербален план, което намалява силата му. От друга страна, по-голямата възможност за прикриване на неговите вътрешни врагове в дистанционния формат (членовете могат самоволно да изключат звука или видео образа си, както и да имитират технически проблем), го правят по-уязвим и безсилен спрямо желанията за яхване на процесите на вътрешно недоволство и съпротива от участниците. Освен това, липсата на жива връзка между самите участници в дистанционен формат, и по-голямата им диференцираност и осъзнаване, намаляват способността на водача да им влияе, като заразна от него общност.

Второто наблюдение е, че Бета позицията не само че не отсъства от групата, но в дистанционно водена група, ролята и нуждата от експерт/специалист нараства. Сякаш липсата на достатъчно емоционално влияние от страна на Алфата към груповите членове има нужда да бъде компенсирано от по-голям обем на съдържание и експертиза. По този

начин сякаш властта при онлайн водене на група се премества от Алфа към Бета позицията, стига самият Алфа да не поеме част от задачите на Бета. В този смисъл е видно, че съдържателната компетентност в режим на работа „там и сега“ превалира над процесната нужда на Гамите при „тук и сега“.

Третият извод е, че Гамите при онлайн групата сякаш са полу-гами. Отсъстващата възможност груповите членове да работят цялостно заедно, сякаш отслабва способността им ангажирано да следват Алфа позицията, и така да подхранват силата му, и да оправдават собственото си съществуване. Способността на гамите да губят суверенитет, проектирайки доверие върху властния Алфа, намалява драстично във виртуален формат. Така сякаш групата влиза в криза на доверие, и това кара груповите членове да търсят потенциално нови позиции и статуси, с което енергията в групата като цяло отслабва.

Оказва се, че при виртуалното водене на група, силата на Омега позицията нараства силно. Проблемите на Алфа с влиянието, новите предизвикателства пред Бета, както и отслабването на силата на Гама последователите, правят ранга на „бунтаря“ Омега по-висок. Сякаш рязката промяна в начина на работа на групата, съпътствани от процеси на объркване и гняв, дават възможност на Омега да засили процесите на промяна на целта, или посоката на работа (например в групите се засилиха гласовете на недоволство срещу начина на работа, необходимостта да се работи въобще по този начин, както и срещу избора на електронна технология за работа). Освен това, става видно, че кандидатите за позицията на Омега се увеличават, и тази вътрешна борба за излъчване на вътрешен враг премества изцяло фокуса от външния враг (или цел) към промяната в ранговете и статуса вътре в групата.

Заклучение

В заключение може да се обобщи, че рязкото преминаване от водена на живо група към виртуална форма, създава предпоставки за екстремно разместване на груповите рангове и статуси. Нещо повече: част от ранговете придобиват допълнителни динамики и функции, което от гледна точка на теорията на Раул Шиндлер, изведена само от „живо“ водене на групи, предполага допълнителни изследвания и анализ спрямо приложимостта на теорията при „виртуално“ водени групи. В този смисъл, все по-честата възможност различни по вид групи от хора да работят във „виртуален“ формат, предполага известно преосмисляне и адаптиране на основните тези на рангово-динамичния модел на Раул Шиндлер. Настоящата статия дава известни насоки и идеи, именно за провеждане на подобни бъдещи изследвания, поради

все по-честото използване на електронни, вместо присъствени форми за групова работа.

ЛИТЕРАТУРА

Aronson, E. (2022) *Social Psychology*, 11th edition. Published by Pearson (April 1st, 2022).

Bion, W. R. (1961) *Experiences in groups*. London.

Cartwright, D., Zander A. (1968) *Group Dynamics: Research and Theory*. Harper & Row; 3rd edition (January 1, 1968).

Forsyth, D. R. (1990, 1998) *Group Dynamics*. Pacific Grove CA. Brooks/Cole Publishing.

Kelman, H. C. (1958) Compliance, Identification, and Internalization: Three Processes of Attitude Change. *Journal of Conflict Resolution* (2:1), 51–60.

Newcomb T. M. (1968) *Interpersonal attraction*. Abelson R. P., Aronson E., McGuire W. J., Newcomb T. M., Rosenberg M. J., Tannenbaum P. H. (eds.) *Theories of Cognitive Consistency*. Chicago: Rand McNally.

Sherif, M. (1958) Superordinate goals in the reduction of intergroup conflict. *American Journal of Sociology*, 63, 349–356.

Schindler, R. (1957) *Grundprinzipien der Psychodynamik in der Gruppe*. Psyche 11, 308–314. Copyright by Univ. Dozent Dr. Raoul Schindler.

Schindler, R. (2016) *Das lebendige Gefüge der Gruppe*. Psychosozial-Verlag Walltorstr.

Stouffer, Samuel A. (1962) *Social Research to Test Ideas: Selected Writings of Samuel A. Stouffer*. New York: Free Press.

Tuckman, Bruce W. (1965) Developmental sequence in small groups. *Psychological Bulletin*, 63, 384–399. *The article was reprinted in Group Facilitation: A Research and Applications Journal*, Number 3, Spring 2001.

Yalom, I. D., Leszcz M. (2005) *The theory and practice of group psychotherapy* (5th ed.). Basic Books/Hachette Book Group.

ПСИХОДИАГНОСТИКА НА НАСИЛСТВЕНИ ДЕЙСТВИЯ
НА МАЛОЛЕТНИ И НЕПЪЛНОЛЕТНИ
С ДЕВИАНТНО ПОВЕДЕНИЕ

Михаил Герговски

PSYCHODIAGNOSTICS OF VIOLENT ACTIONS OF MINORS
AND JUVENILE WITH DEVIANT BEHAVIOR

Mikhail Gergovsky

Abstract: *In this topic we diagnose violent actions of minors (8–13 years) and juvenile (14–17 years) with deviant behavior. Violent actions in these children of both sexes is one of the current in criminal and legal psychology. Our scientific interest is focused on children with deviant behavior who have experienced and/or manifested violent acts in their social environment. The object of the study are 24 minors (21 boys and 3 girls) and 34 juvenile (21 boys and 13 girls). The presented empirical study aims to present a generalized socio-psychological characteristic of the studied children with deviant behavior.*

Keywords: *criminal psychology; violence; deviant behavior; minors, juvenile.*

Въведение

В изследването е изготвен емпиричен анализ основан на диагностика на насилствени действия при малолетни (8–13 год. възраст) и непълнолетни (14–17 год.) с девиантно поведение, след попълнена декларация (за информирано съгласие) от родителите им. Видовете девиантно поведение е установено от училищни психолози или педагогически съветници, които са част от Училищната комисия по превенция (УКП). Основният акцент е диагностицирането на социалното функциониране и девиантното поведение на тези подрастващи, което е провокирало насилствените им действия към социума като сравняваме данни при двата пола.

Актуалност на проблема. Изследването е основано на актуални социално-психологически проблеми в областта на насилствените действия при малолетните и непълнолетните с девиантно поведение в страната. Поведенческите проблеми на тези деца свързани със осъществяването на насилие към социума представляват постоянен обществен интерес. Динамиката на поведенческите проблеми при тези подрастващи е от особена важност за организирането на превантивна дейност. Непълнолетните са изследвани след пандемичната обстановка с Covid-19.

В тази насока **Джоанс Уилдън** (Wheeldon 2022: 4) твърди, че при пандемичната обстановка с Covid-19 насилието срещу деца се е увеличило, тъй като жертвите са били блокирани със своите насилници и са нямали достъп до необходимите им услуги (Evans, Lindauer, Farrell, 2020; Piquero, Jennings, Jemison, Kaukinen, Knaul, 2021).

Противоправно (девиантно) поведение на подрастващите: „Поведение на човека, чийто решения, действия и постъпки се осъществяват върху мотиви и ориентации, които не съвпадат със системата от норми и ценности на обществото, фиксирани в законодателни и нормативни актове, обичаите и традициите на социалната среда на даден индивид“ (мат. № 22, с. 17; Манасиева 2010: 12). При много деца девиантното поведение се наблюдава още в предучилищна и в начална училищна възраст. Често то се усилва в течение на цялото детство (Appalachia Educational Laboratory, 1996). Много от проявите на малолетните и непълнолетните нямат достатъчно голяма тежест за сериозни санкции от обществото, но между различните социални отклонения съществува връзка. Но тъй като девиациите постепенно се формират като стереотип в поведението (Борисова 2001), „пътят“ към по-сериозни отклонения е кратък, особено при липса на обществена ангажираност (Миразчийски 2007: 74).

I. Постановка на изследването.

1. Предмет, обект, цел и задачи на емпиричното изследване.

Предметът на емпиричното изследване е психологически анализ на насилствените действия на малолетни и непълнолетни с девиантно поведение, с помощта на психологически методики.

Обектът на изследването са 24 малолетни и 34 непълнолетни.

Целта на изследването е получаването на обобщена социално-психологическа характеристика на малолетни и непълнолетни с девиантно поведение, които са проявили насилствени действия.

Задачите на изследването се свеждат до следното: 1) Разграничаване по видове девиантно поведение; 2) Изготвяне на сравнителен анализ по полов и възрастов признак за агресията/насилието в социалната среда на малолетните и непълнолетните; 3) Притежание на умения при подрастващите за контрол на гнева им; 4) Характеристика на семейна среда на подрастващите; 5) Получават ли родителска подкрепа за учебния процес?; и 6) Ангажирани ли са в извънкласни дейности?.

2. Методика на изследването.

Психологически методики:

✓ **Въпросник „Контрол на гнева“** (Психодиагностика на девиантното поведение на подрастващи. Том. 3. Сборник от методики в подкрепа на специалисти консултиращи деца и родители 2022: 38-

41). Цели: 1) Изразяването на гняв по словесен и физически начин; 2) Намаляването на честотата и тежестта на агресивните, и деструктивните поведения; 3) Увеличаването на честотата на твърденията, които отразяват приемането на отговорност за агресивното поведение; и 4) Определянето на основните въпроси, които допринасят за появата на гневните изблици или физическо агресивно поведение.

✓ **Въпросник „Защо съм толкова ядосан/а?“** (Психодиагностика на девиантното поведение на подрастващи. Том. 3. Сборник от методики в подкрепа на специалисти консултиращи деца и родители 2022: 46). Цели: 1) Да се установят източниците на гнева му/й; и 2) Да се идентифицира честотата на техния гняв, и това, което правят.

✓ **Нестандартизирано интервю.** Използвали сме четири айтеми за информация на семейната среда на подрастващите. Те са следните: **1) „Семейство“.** Запитване към децата за демографската структура на тяхното семейство (баща, майка, брат и/или сестра) и отношенията между тях; **2) „Родителска подкрепа“.** Кой от родителите осъществява подкрепа в подготовката им за текущия учебен материал?; **3) „Извънкласни дейности“.** Информация от учениците за извънкласните им дейности (вкл. спортуване); и **4) „Домашни любимци“.** Запитване към децата, имат ли домашни любимци.

Статистическият анализ е извършен с SPSS (19 версия) чрез два инструментариума: 1) „Еднофакторен дисперсионен анализ ANOVA“, който е най-прецизен за сравнение между двата пола; 2) „Непараметричен тест Хи-квадрат на Пиърсън“ – за относителен дял.

За „независима променлива“ сме маркирали параметра „пол“, а за „зависима“ – факторите по въпросника.

3. Демографски данни.

3.1. Малолетни. Изследваните лица са 24 малолетни – 21 момчета (87,5% от популацията) и 3 момичета (12,5% от извадката). По възрастов признак превес имат 12 г. (17 ИЛ – 70,83%), пред 13 г. (7 ИЛ – 29,17%). Момчетата са повече от момичетата при 12 г. (16:1) пред 13 г. (5:2).

Девиантните поведения са: 1) момчета: проблеми с адаптацията в училище (5 ИЛ); агресивни прояви в училище (3 ИЛ); проблеми в общуването, комуникативни проблеми (2 ИЛ); опасност за развитието и възпитанието му (2 ИЛ); словесна, психическа агресия и физическа саморазправа (2 ИЛ); конфликти със съучениците (1 ИЛ); насилие в училище, заснето и качено във Фейсбук (1 ИЛ); агресия вкъщи и в училище (1 ИЛ); конфликти в училище (1 ИЛ); предизвикателно поведение (1 ИЛ); проблемно поведение (1 ИЛ); проблемно поведение – проявява физическа агресия към съученици, учители и директор (1 ИЛ); и **2) момичета** (по 1 ИЛ): нисък родителски капацитет; изоставане в развитието; агресия и автоагресия.

3.2. Непълнолетни. Изследваните лица са 34 ИЛ – 21 момчета (61,77% от популацията) и 13 момичета (38,23% от извадката). С най-голям брой са 15 г. (15 ИЛ – 44,12%), следвани от 16 г. (11 ИЛ – 32,35%) и последните са 14 г. (8 ИЛ – 23,53%). Мъжкият пол е с предимство при 14 г. и 16 г., а женския – при 15 г.

Девиантните поведения са: 1) момчета: дете в риск от отпадане от училище и склонност към противообществени прояви (10 ИЛ); проблеми с адаптацията в училище (4 ИЛ); отсъствие от училище след смъртта на майка му (1 ИЛ); опасност за развитието и възпитанието му (1 ИЛ); осъзнаване на необходимостта от образование, създаване на положителна нагласа към отговорността в учебния процес (1 ИЛ); агресивно поведение в училище към учители и съученици (1 ИЛ), затруднена комуникация между родител и дете (1 ИЛ), агресивно поведение (1 ИЛ); риск от отпадане от образователната система (1 ИЛ); и **2) момичета:** проблеми с адаптацията в училище (6 ИЛ); записване, връщане в образователната система (2 ИЛ); затруднения при възпитанието на детето (1 ИЛ); дете в риск от отпадане от училище, поради натрупани неизвинени отсъствия от учебни занятия (1 ИЛ); затруднения в социализацията с връстниците (1 ИЛ); нарушаване на правилата в училище (1 ИЛ); задържане в образователната система, преодоляване на риска от ранно отпадане (1 ИЛ).

4. Резултати.

4.1. Резултати по въпросник „Контрол на гнева“.

При малолетните. Еднофакторният ANOVA показва (Таблица 1), че има статистически значима разлика между двата пола (с ниво на значимост $p < 0.1$) само при фактора „счупени вещи“.

Таблица 1. Сравнение на признака „пол“ с факторите (ANOVA)

Фактори	Среден квадрат (MS)	Отношения (F)	Значимост (Sig.)
Удари с юмрук	,242	,000	1,000
Счупени вещи	,225	4,469	,046**
Обиждане	,043	,138	,714
Ругаене и клеветене	,255	,023	,880
Обиждащ разговор	,268	,355	,557
Критикуване	,195	1,100	,306
Подигравам се	,225	,026	,872
Скубане на косата	,203	2,370	,138
Удари	,195	1,100	,306
Ритане	,117	,458	,505
Плюене	,225	1,692	,207

Забележка: ** $p > 1$. $p < 0.1$.

Еднофакторният ANOVA представи (Таблица 2), че има значима разлика между половете (с ниво на значимост $p < 0.1$) само при айтема „Какви стратегии ще използваш, за да контролираш гнева си?“.

Таблица 2. Сравнение по признака „пол“ (ANOVA)

Айтеми	Среден квадрат (MS)	Отношения (F)	Значимост (Sig.)
Положителни отговори на случаи¹			
1. „Опиши случаи, където според теб си имал/а добър контрол на гнева?“	,113	1,322	,263
2. „Как ще изразиш гнева си?“	1,225	,311	,583
3. „Какви стратегии ще използваш, за да контролираш гнева си?“	,177	3,354	,081**
4. „Как се почувства след случката?“	,203	2,370	,138
5. „Как другите хора реагират на начина, по който показваш гнева си?“	,268	2,218	,151
6. „Какво друго би направил/а по различен начин, ако си изправен/а пред подобен проблем в бъдеще?“	,749	,644	,431
Негативни отговори на случаи²			
1. „Опиши случаи, където си показал/а слаб контрол на гнева си?“	,619	1,625	,216
2. „За какво беше ядосан/а?“	,470	1,209	,284
3. „Как другите хора реагират на твоя гняв?“	,225	1,692	,207
4. „Какви бяха последствията от проявения гняв или агресивно поведение?“	,294	1,638	,214
5. „Какво би направил/а по различен начин, ако трябваше да направиш всичко отначало? Как би се справил/а с гнева?“	,268	,200	,659
6. „Какво можеш да направиш, за да се реши проблема с другия/те човек/хора за в бъдеще?“	,264	,564	,461

Забележка: ** $p > 1$. $p < 0.1$. ¹Случаи, които по преценка на ИЛ са положителни за него/нея и той/тя се чувства удовлетворен/а; ²Случаи, които по преценка на ИЛ са негативни за него/нея и той/тя се чувства неудовлетворен/а.

Изводи. С най-голям брой са малолетните, които са обиждали (23 ИЛ – 95,83%), следвани от тези, които са нанесли ритници на околните (21 ИЛ – 87,5%). **Данните по факторите показват, че прилагането на словесна агресия от децата е с предимство пред физическата. Половината (12 ИЛ – 50,0%) от децата упражняват контрол на гнева си чрез игнориране на провокация** (ще се разходя, ще премълча, ще игнорирам източника на гняв; намирам си физическа работа; ще си пусна музика; да избягам от случката; по скоро бих слушал музика или да играя с кучето ми; ще се опитам първо да поговоря с нея; опитвам да се успокоя; напускам конфликта; стискам юмруци и зъби; мисля за други неща; играя си на телефона и се успокоявам; ще игнорирам хората, които ме дразнят; игнорирам дразнителя; представям си положителни неща; да си мисля за нещо хубаво; избягвам от конфликта). **Мнозинството (18 ИЛ – 75,0%) прилагат ефективни стратегии за контрола на гнева. Освен това 11 ИЛ (45,83%) биха упражнили контрол на гнева си и когато имат подобен проблем в бъдеще. При по-голямата част (16 ИЛ – 66,7%) от малолетните е бил упражнен контрол на гнева им от тяхната социална среда (родители, учители, връстници, братя и/или сестри).**

При непълнолетните. Еднофакторният ANOVA показва (Таблица 3), **че има статистически значима разлика между юношите и девоичките (с ниво на значимост $p < 0.1$) при факторите: „счупени вещи“, „ругаене и клеветене“, подигравам се“, „удари“, „ритане“, и „плюене“.**

Таблица 3. Сравнение по признака „пол“ с факторите (ANOVA)

Фактори	Среден квадрат (MS)	Отношения (F)	Значимост (Sig.)
Удари с юмрук	,155	19,882	,000
Счупени вещи	,214	6,555	,015**
Обиждане	,177	2,659	,113
Ругаене и клеветене	,227	5,336	,027**
Обиждащ разговор	,256	,204	,655
Критикуване	,247	1,369	,251
Подигравам се	,187	13,500	,001**
Скубане на косата	,199	1,302	,262
Удари	,218	7,000	,013**
Ритане	,214	6,555	,015**
Плюене	,193	8,328	,007**

Забележка: ** $p > 1$. $p < 0.1$.

Еднофакторният ANOVA представи (Таблица 4), че има значима разлика между момчета и момичета (с ниво на значимост $p < 0.1$) при айтемите: 1) положителни отговори на случаи – „Какви стратегии ще използваш, за да контролираш гнева си?“, „За какво беше ядосан/а?“ и „Как другите хора реагират на начина, по който показваш гнева си?“; 2) негативни отговори на случаи – „Какво можеш да направиш, за да се реши проблема с другия/те човек/хора за в бъдеще?“.

Таблица 4. Сравнение по признака „пол“ (ANOVA)

Айтеми	Среден квадрат (MS)	Отношения (F)	Значимост (Sig.)
Положителни отговори на случаи¹			
1. „Опиши случаи, където според теб си имал/а добър контрол на гнева?“	,298	2,311	,138
2. „Как ще изразиш гнева си?“	1,523	,523	,475
3. „Какви стратегии ще използваш, за да контролираш гнева си?“	,241	3,226	,082**
4. „Как се почувства след случката?“	,661	2,232	,145
5. „Как другите хора реагират на начина, по който показваш гнева си?“	,464	3,020	,092**
6. „Какво друго би направил/а по различен начин, ако си изправен/а пред подобен проблем в бъдеще?“	,967	,863	,360
Негативни отговори на случаи²			
1. „Опиши случаи, където си показал/а слаб контрол на гнева си?“	3,098	,846	,364
2. „За какво беше ядосан/а?“	,965	,064	,801
3. „Как другите хора реагират на твоя гняв?“	,438	,857	,362
4. „Какви бяха последствията от проявения гняв или агресивно поведение?“	1,404	,034	,855

5. „Какво би направил/а по различен начин, ако трябваше да направиш всичко отначало? Как би се справил/а с гнева?“	,256	,204	,655
6. „Какво можеш да направиш, за да се реши проблема с другия/те човек/хора за в бъдеще?“	,232	4,453	,043**

Забележка: ** $p > 1$, $p < 0.1$. ¹Случаи, които по преценка на ИЛ са положителни за него/нея и той/тя се чувства удовлетворен/а; ²Случаи, които по преценка на ИЛ са негативни за него/нея и той/тя се чувства неудовлетворен/а.

Изводи. Мнозинството от непълнолетните с поведенчески проблеми са на 16 г. С най-голям брой са децата, които са обиждали (26 ИЛ – 76,47%), следвани от тези, които са провели обиждащ разговор (20 ИЛ – 58,82%). Това ни показва, че прилагането на *словесна агресия* от подрастващите е доминираща. **Под половината (15 ИЛ – 44,18%) от децата упражняват контрол на гнева си чрез игнориране на провокацията** (ще игнорирам източника на гняв; ще си пусна музика; да избягам от случката; тичам в квартала и се успокоявам; напускам конфликта; забравям за случката; слушам музика; мълча си; мисля за други неща; играя си на телефона и се успокоявам; ще игнорирам хората, които ме дразнят; опитам се да разбера гледната точка; игнорирам дразнителя и си представям положителни неща; бягам от конфликта; ще си тръгна преди да стане напечено; напускам мястото на конфликта; отдръпвам се; не обръщам внимание на тези, които ме провокират; не обръщам внимание на провокацията). **Само половината от тях (17 ИЛ – 50,0%) прилагат ефективни стратегии (броене от 10 към 1) за контрола на гнева.** Освен това под половината (14 ИЛ – 41,18%) от непълнолетните биха упражнили контрол на гнева си и когато имат подобен проблем в бъдеще. При 15 ИЛ (44,18%) от подрастващите е бил упражнен контрол на гнева им от тяхната социална среда (родители, учители, връстници, братя и/или сестри).

4.2. Резултати по въпросник „Защо съм толкова ядосан/а?“.

При малолетните. Положителни отговори, че са били подлагани на провокация и физическа агресия (и затова са били ядосани) са представили всичките деца като 16 (66,67%) от тях (14 момчета и 2 момичета) не са проявили реактивна агресия, а 4 деца (3 момчета и 1 момиче) са отбелязали, че биха отреагирани с физическа агресия като 2 от момчетата (13 г., с девиации – *конфликти със съучениците си; насилие в училище, заснето и качено във Фейсбук*) биха упражнили и друг вид насилие към провокатора или агресора.

При непълнолетните. Положителни отговори, че са били провокирани и *физически наранени* (и затова са били ядосани) са отбелязали 2 момчета. Липсват прояви на *реактивна агресия* към провокатора/агресора.

Други причини, за които са били ядосани децата: за 1 ИЛ – загуба на предмет или счупването му; невярна информация; завист; двуличие; егоизъм; загуба в игра; предателство от приятел; вечерния час поставен от родителите; наказание от родителите да ползвам мобилния ми телефон; провокиращи разговори; надменността; грубияните; изневеря от приятелка; несигурност; смущение; прикриване на други чувства; не го харесвам, ненавиждам го; не съм доволен от някого или от нещо; не ме поощряват; социалният ми статус; липсата на пари; честите спорове с родителите ми; пубертета ми; карат ме редовно да ходя на училище; определят ми вечерен час; постоянно ме контролират; несправедливост.

4.3. Резултати от нестандартизирано интервю.

При малолетните. Еднофакторният ANOVA представи (Таблица 5), че няма значима разлика между момчета и момичета (с ниво на значимост $p < 0.1$).

Таблица 5. Сравнение по признака „пол“ (ANOVA)

Айтеми	Среден квадрат (MS)	Отношения (F)	Значимост (Sig.)
Семейство	,339	,002	,962
Родителска подкрепа	,732	1,187	,289
Извънкласни дейности	,526	,123	,730
Домашни любимци	,370	,138	,714

Забележка: $p < 0.1$.

Изводи. При всички параметри се открояват 12 г. **Пълното семейство** (с двама биологични родители) **е по-често срещано при малолетните с агресивно и конфликтно поведение.** Всичките деца с тези поведения получават родителска подкрепа и не са ангажирани в извънкласни дейности. Повечето от тях (13 ИЛ – 54,17%) нямат домашни любимци. **С проблемна семейна среда са 11 ИЛ (45,83%) и липсва родителска подкрепа при 5 (ИЛ) от тях. Неангажираните в извънкласни дейности са 8 момчета – липсата на ангажираност при тях ги прави податливи на негативни влияния.**

При непълнолетните. Еднофакторният ANOVA отбелязва (Таблица 6), че няма значима разлика между юноши и девойки (с ниво на значимост $p < 0.1$).

Таблица 6. Сравнение по признака „пол“ (ANOVA)

Айтеми	Среден квадрат (MS)	Отношения (F)	Значимост (Sig.)
Семейство	1,414	2,124	,155
Родителска подкрепа	,458	,905	,349
Извънкласни дейности	,390	,004	,947
Домашни любимци	,249	,560	,460

Забележка: $p < 0.1$.

Изводи. С проблемна семейна среда са 9 ИЛ (26,47%) и основно при 15–16 г. Само при двама (2 ИЛ) непълнолетни девиантното им поведение (момче – *риск от отпадане от образователната система* и момиче – *проблеми с адаптацията в училище*) е било иницирано от преживяно домашно насилие свързано с пандемичната обстановка с COVID-19, родителите са били съкратени от работа и семейството е било с ограничени материални ресурси. При 14 ИЛ (41,18%) липсва родителска подкрепа и мнозинството са на 15 г. Неангажираните в извънкласни дейности са 18 ИЛ (52,94%) като повечето от тях са на 15 г. Тези деца са податливи на негативни влияния. Не е пребивавал домашен любимец при 9 ИЛ (26,47%) и с превес на 15 г.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Диагностиката на насилствените действия при малолетните и непълнолетните с девиантно поведение да се провежда ежеседмично с цел превантивна насоченост, която да бъде успешна както за конкретното лице, така и за социалната му среда. Установихме, че децата изразяват насилствени действия, които са иницирани от негативните им емоционални преживявания натрупвани във времето. При някои от подрастващите социалната им среда е създавала условия за задълбочаването на поведенческите им проблеми и ги е провокирала да прилагат насилие спрямо околните.

ПРЕПОРЪКИ

1. Да се планират и прилагат краткосрочни и дългосрочните цели в консултирането на подрастващите. Това ще иницира повишаването на родителския капацитет, както и за семейства, при които има дисбаланс в отношенията между сиблинги (братя или сестри).

ЛИТЕРАТУРА

Манасиева, Т. (2010). *Девиантно и делинквентно поведение на децата: Основи за превенция и корекция. Учебно помагало (първа книга)*. София: Изток–Запад.

Миразчийски, П. (2007). Психометрични характеристики на скала за оценка на риска от асоциално поведение. *Психологични изследвания*, кн. 1. София. с. 74.

Психодиагностика на девиантното поведение на подрастващи. Том. 3. Сборник от методики в подкрепа на специалисти консултиращи деца и родители (2022). Съставител и преводач Михаил Герговски. София: Издателство „Колбис“.

Wheeldon, J. (2022). The Visual Turn in Criminology. In J. Wheeldon (Ed.) *Visual Criminology From History and Methods to Critique and Policy Translation*. New York: Routledge. p. 4.

ПСИХОДИАГНОСТИКА НА НАСИЛСТВЕНИ
ДЕЙСТВИЯ НА МАЛОЛЕТНИ УЧЕНИЦИ С ПРОБЛЕМНА
АДАПТАЦИЯ В УЧИЛИЩЕ

Михаил Герговски

PSYCHODIAGNOSIS OF VIOLENT ACTS
OF JUVENILE STUDENTS WITH PROBLEMATIC
SCHOOL ADAPTATION

Mikhail Gergovsky

Abstract: *In this topic, we diagnose violent acts of minor (8–13 years old) students with problematic adaptation at school. The violent actions of these students of both sexes are current in criminal and legal psychology. Our scientific interest is focused on children of this age who have experienced and/or manifested violent acts in their social environment and are the subject of the School Prevention Commission. The object of the study were 106 minors (71 boys and 35 girls). The presented empirical research aims to present a generalized socio-psychological characteristic of the studied minor students.*

Keywords: *criminal psychology; violent acts; minors; students with problematic adaptation.*

Въведение

В изследването е изготвен емпиричен анализ основан на диагностика на насилствени действия при малолетни (8–13 год. възраст) ученици с проблемна адаптация в училище, след попълнена декларация (за информирано съгласие) от родителите им. Проблемната адаптация на учащите е установена от училищни психолози или педагогически съветници. Основният акцент е диагностицирането на социалното функциониране на тези подрастващи, което е провокирало насилствените им действия към социума като сравняваме данни при двата пола.

Актуалност на проблема. Изследването е основано на актуални социално-психологически проблеми в областта на насилствените действия при малолетните ученици. Поведенческите проблеми на тези деца свързани със осъществяването на насилие към социума представляват постоянен обществен интерес. Динамиката на поведенческите проблеми при тези подрастващи е от особена важност за организирането на превантивна дейност както в училище така и в извънучебна среда.

Характеристики на поведенчески проблеми при ученици провокиращи насилствени действия. Маш и Уолф (Mash, Wolfe, 2016, 269) представят, че *поведенчески проблем* е термин използван за

описване на широк спектър от характеристики, свързани с възрастови особености и неуместни действия на едно дете, което нарушава семейните очаквания, социалните норми, и на личните или имуществените права на другите. Тези деца имат проблеми при контролиране на техните емоции и поведения. Маш и Волф (Mash, & Wolfe, 2016, 270) допълват, че повечето ученици се противопоставят на възрастните, когато са обидени, ударени, умишлено счупили вещи и лъжат при комуникация. Но също така те се научават да контролират тези поведения от времето, когато влязат в училище.

Видове поведенчески проблеми:

➤ **„Проблеми с контрола на гнева** (при децата /Jongsma, A. E. Jr., et al., 2006/) или **„Управление на гнева“** (при юношеска възраст /Jongsma, A. E. Jr., et al., 2014/). Характеристиките са (Герговски 2022: 158–159): 1) Показва модел на епизодичен прекомерен гняв в отговор на специфична ситуация; 2) Показва когнитивни изкривявания, свързани с гняв (например, изискващи очакванията на другите, гняв в отговор на възприеманите „обиди“); 3) Описва, че изпитва пряко или косвено доказателство на физиологична възбуда, свързана с гняв; 4) Словесни заплахи от увреждане от средата (родителите, дядо или баба, братя и сестри или връстници); и 5) Обтегнати междуличностни взаимоотношения с връстници, поради проблеми с агресивността и контрола на гнева.

➤ **„Извършител на насилие в училище“** – при юноши (Jongsma, A. E. Jr., et al., 2014). Характеристиките са (Герговски 2022: 175): 1) Насилствени заплахи насочени към ученици, учители и/или администратори; и 2) Подложен/а на подигравки, закачки или отхвърляне от връстниците му/й.

➤ **„Извършител на заплаха или тормоз“** – при деца под 12 год. възраст (Jongsma, A. E. Jr., et al., 2006). Характеристиките са (Герговски 2022: 171): 1) Извършва словесни заплахи към по-млади или по-слаби съученици; 2) Ангажиране в заплашително поведение, само когато е подкрепен от приятели; 3) Участва в заплашително поведение дори, когато е сам и не е подкрепен от приятели; и 4) Наследствена (семейна) обремененост на модели на заплашителни и агресивни поведения.

➤ **„Жертва на сексуална злоупотреба“** – при юноши (Jongsma, A. E. Jr., et al., 2014). Характеристиките са (Герговски 2022: 187) – Докладване, че са жертва на блудство (сексуална злоупотреба).

I. Постановка на изследването.

1. Предмет, обект, цел и задачи на емпиричното изследване.

Предметът на емпиричното изследване е психологически анализ на насилствените действия на малолетни ученици с проблемна адаптация в училище, с помощта на психологически методики.

Обектът на изследването са 106 малолетни ученици.

Целта на изследването е получаването на обобщена социално-психологическа характеристика на малолетни ученици с проблемна адаптация в училище, които са проявили насилствени действия.

Задачите на изследването се свеждат до следното: 1) Изготвяне на сравнителен анализ по полов и възрастов признак за поведенческите проблеми на учениците; 2) Притежание на умения при подрастващите за контрол на гнева им; 3) Характеристика на семейна среда на малолетните; 4) Получават ли родителска подкрепа за учебния процес?; 5) Ангажирани ли са в извънкласни дейности?.

2. Методика на изследването.

Психологически методики:

- **Въпросник „Проверка на гнева“** (Психодиагностика на девиантното поведение на подрастващи. Том. 3. Сборник от методики в подкрепа на специалисти консултиращи деца и родители 2022: 34–36). **Цели:** 1) Определяне на основните събития или въпроси, които допринасят за появата на гневни изблици или агресивно поведение при детето; 2) Да се предприемат стъпки за контролиране на гнева на подрастващия по-ефективно чрез подходящи словесни и здрави физически обекти; 3) Намаляването на честотата и тежестта на гневните изблици и агресивното поведение на детето; и 4) Решаването на основните конфликти, допринасящи за появата на гневните изблици или агресивното поведение на подрастващия.

- **Въпросник „Контрол на гнева“** (Психодиагностика на девиантното поведение на подрастващи. Том. 3. Сборник от методики в подкрепа на специалисти консултиращи деца и родители, 2022, с. 38-41). **Цели:** 1) Изразяването на гняв по словесен и физически начин; 2) Намаляването на честотата и тежестта на агресивните, и деструктивните поведения; 3) Увеличаването на честотата на твърденията, които отразяват приемането на отговорност за агресивното поведение; и 4) Определянето на основните въпроси, които допринасят за появата на гневните изблици или физическо агресивно поведение.

- **Въпросник „Защо съм толкова ядосан/а?“** (Психодиагностика на девиантното поведение на подрастващи. Том. 3. Сборник от методики в подкрепа на специалисти консултиращи деца и родители, 2022, с. 46). **Цели:** 1) Да се установят източниците на гнева му/й; и 2) Да се идентифицира честотата на техния гняв, и това, което правят.

- **Въпросник „Какво става, когато се гневя?“** (Психодиагностика на девиантното поведение на подрастващи. Том. 3. Сборник от методики в подкрепа на специалисти консултиращи деца и родители 2022: 41).

- **Нестандартизирано интервю.** Използвали сме четири айтеми за информация на семейната среда на подрастващите. Те са следните: 1) „Семейство“. Запитване към децата за демографската структура

на тяхното семейство (баща, майка, брат и/или сестра) и отношенията между тях; 2) „Родителска подкрепа“. Кой от родителите осъществява подкрепа в подготовката им за текущия учебен материал?; 3) „Извънкласни дейности“. Информация от учениците за извънкласните им дейности (вкл. спортуване); и 4) „Домашни любимци“. Запитване към децата, имат ли домашни любимци.

Статистическият анализ е извършен с SPSS (19 версия) чрез два инструментариума: 1) „Еднофакторен дисперсионен анализ ANOVA“, който е най-прецизен за сравнение между двата пола; 2) „Непараметричен тест Хи-квадрат на Пийърсън“ – за относителен дял.

За „независима променлива“ сме маркирали параметрите „пол“, а за „зависима“ – факторите по въпросника.

3. Демографски данни.

Изследваните лица са 106 малолетни (71 момчета и 35 момичета) и са представени във всички възрастови групи. Доминират 13 г. (38 ИЛ – 35,8%), след тях са 12 г. (21 ИЛ – 19,8%), 11 г. (16 ИЛ – 15%), 10 г. (13 ИЛ – 12,2%), 9 г. (13 ИЛ – 12,2%) и 8 г. (5 ИЛ – 7,5%). Момчетата превъзхождат момичетата при възрастите 13 г. (23: 15), следват ги 12 г. (16: 5), 11 г. (12:4), 10 г. (10: 3) и 8 г. (4: 1). Момичетата са повече само при 9 г. (7: 6).

4. Резултати.

4.1. Резултати от въпросник „Проверка на гнева“.

4.1.1. Основните най-драгнещи фактори или събития (потвърдени от родителите) са следните: 1) *Смърт на член на семейството или близък приятел* – 24 маловръстни (20 момчета и 4 момичета). С най-голям брой са 13 г. (8 момчета и момиче), пред 12 г. (6 момчета и момиче), 11 год. (4 момчета и момиче), при 10 год. (момче), и 9 г. (момче и момиче); 2) *Раздяла или развод на родителите* – 9 деца (7 момчета и 2 момичета). По-голямата част са на 12 г. (4 момчета и момиче), следвани от 13 г. (3 момчета) и 11 г. (момиче); 3) *Минала или настояща физическа злоупотреба* – 8 деца (по 2 момичета на 9 г., 12 г. и 13 г., а момчета на 10 г. и 11 г.); 4) *Имам малко време за общуване с връстниците ми* – 7 малолетни (4 момчета /9 г., 10 г., 11 г./ и 3 момичета /9 г./); 5) *Забележки по домашната работа* – 5 момчета (9 г., 10 г., 11 г. /2 бр./ и 13 г.) и 2 момичета (11 г.); 6) *Обиди от връстници* – 5 момчета на 12 г.; 7) *Чести спорове и непокорство към родителя* – 5 деца (4 момичета и момче). Момичетата са на възраст: едно на 9 г. и три на 13 г., а момчето е на 10 г.; 8) *Да бъдеш провокиран от връстниците* – 3 момчета (12 г.) и момиче (13 г.); и 9) *Чувство за малтретиране или несправедливо наказание от родителите* – 3 момчета (13 г.).

Изводи. При най-драгнещите фактори/събития на подрастващите доминира дисхармоничната семейна среда (вкл. конфликти с братя или сестри) и негативните емоции от скръб по роднина.

4.1.2. Основните най-значими проблеми или фактори, които провокират към гневна реакция (потвърдени от родителите) са следните: **1) 7 малолетни** – Смърт на член на семейството или близък приятел (4 момчета и 3 момичета), Раздяла или развод на родителите (6 момичета, а момче на 10 г.), Използването на мобилен телефон, компютър, видео игри (7 момчета); **2) 6 деца** – Минала или настояща физическа злоупотреба (3 момчета и 3 момичета); **3) 5 подрастващи** – Чувствам се отхвърлен и неприет от връстниците ми (4 момичета и момче), Да бъдеш провокиран от връстниците (момче и 4 момичета); и **4) 4 ИЛ** – Минала или настояща сексуална злоупотреба (2 момичета и 2 момчета), Родителите са твърде заети (2 момчета и 2 момичета), Обиди от връстници (4 момчета).

Изводи. Гневните реакции на подрастващите са инициирани основно от негативна семейната среда (вкл. конфликти с братя или сестри), която провокира проблеми и в училище.

4.2. Резултати по въпросник „Контрол на гнева“.

Еднофакторният ANOVA показва (Таблица 1), че има значима разлика между двата пола (с ниво на значимост $p < 0.1$) при факторите: „обиждащ разговор“, „критикуване“, „подигравам се“ и „удари“.

Таблица 1. Сравнение по признака „пол“ с факторите (ANOVA)

Фактори	Среден квадрат (MS)	Отношения (F)	Значимост (Sig.)
Удари с юмрук	,217	14,683	,000
Счупени вещи	,249	2,221	,139
Обиждане	,176	,078	,780
Ругане и клеветене	,197	2,429	,122
Обиждащ разговор	,230	5,661	,019**
Критикуване	,238	6,318	,014**
Подигравам се	,201	2,915	,091**
Скубане на косата	,149	13,825	,000
Удари	,234	8,941	,004**
Ригане	,227	1,415	,237
Плюене	,124	,237	,628

Забележка: ** $p > 1$. $p < 0.1$.

Еднофакторният ANOVA представи (Таблица 2), че има значима разлика между половете (с ниво на значимост $p < 0.1$) при айтемите: **1) положителни отговори на случаи** – „Как другите хора реагират на начина, по който показваш гнева си?“; и **2) негативни отговори на случаи** – „Опиши случаи, където си показал/а слаб контрол на гнева си?“, „За какво беше ядосан/а?“ и „Как другите хора реагират на твоя гняв?“.

Таблица 2. Сравнение по признака „пол“ (ANOVA)

Айтеми	Среден квадрат (MS)	Отношения (F)	Значимост (Sig.)
Положителни отговори на случаи¹			
1. „Опиши случаи, където според теб си имал/а добър контрол на гнева“	,109	,006	,938
2. „Как ще изразиш гнева си?“	,900	,011	,918
3. „Какви стратегии ще използваш, за да контролираш гнева си?“	,235	,354	,553
4. „Как се почувства след случката?“	,229	1,784	,185
5. „Как другите хора реагират на начина, по който показваш гнева си?“	,227	3,751	,056**
6. „Какво друго би направил/а по различен начин, ако си изправен/а пред подобен проблем в бъдеще?“	,326	2,724	,102
Негативни отговори на случаи²			
1. „Опиши случаи, където си показал/а слаб контрол на гнева си“	,888	3,623	,060**
2. „За какво беше ядосан/а?“	,322	9,642	,002**
3. „Как другите хора реагират на твоя гняв?“	,525	2,961	,088**
4. „Какви бяха последствията от проявения гняв или агресивно поведение?“	,766	,209	,649
5. „Какво би направил/а по различен начин, ако трябваше да направиш всичко отначало? Как би се справил/а с гнева?“	,751	1,539	,218
6. „Какво можеш да направиш, за да се реши проблема с другия/те човек/хора за в бъдеще?“	,305	,054	,817

Забележка: ** $p > 1$. $p < 0.1$. ¹Случаи, които по преценка на ИЛ са положителни за него/нея и той/тя се чувства удовлетворен/а; ²Случаи, които по преценка на ИЛ са негативни за него/нея и той/тя се чувства неудовлетворен/а.

Изводи. Мнозинството от малолетните са в юношеска възраст. С най-голям относителен дял са малолетните, които са обиждали (80 ИЛ – 75,47%), следвани от тези, които са чупили вещи (51 ИЛ – 48,11%). Това показва, че прилагането на словесна агресия от децата е с предимство. **Подрастващите упражняващи контрол на гнева си** (игнориране на провокация) са **62 ИЛ (58,49%)** реакциите им са следните: най-вече чрез диалог; игнориране на дразнител и замълчаване; не си заслужава да се ядосвам; не обръщам внимание на подигравки; усамотявам се някъде; ще изляза навън; да не ги слушам какво говорят за мен; опитвам се да не обръщам внимание на дразнителя; отивам да си почина; ще изляза навън и ще започна да тичам, за да изразходя енергия; ще изпуша една цигара и да мисля; гушна си плюшеното коте и споделям с мама; ще си замълча и ще споделя с учител; ще се направя, че не съм чул; ще отстъпвам като по-малка или по-голяма и ще изляза, за да спрем спора и да не се стигне до побой; не обръщам внимание на дразнителя; не обръщам внимание. **Прилагащите ефективни стратегии за контрола на гнева са 64 ИЛ (60,37%)** като **49 ИЛ (46,22%)** от тях биха упражнили контрол на гнева си и когато имат подобен проблем в бъдеще. При по-голямата част (**63 ИЛ – 59,43%**) от учениците е бил упражнен контрол на гнева им от тяхната социална среда (родители, учители, връстници, братя и/или сестри).

4.3. Резултати по въпросник „Защо съм толкова ядосан/а?“. Положителни отговори, че са били подлагани на провокация и физическа агресия (и затова са били ядосани) са дали 93 ИЛ (63 момчета и 30 момичета), а 89 от тях (60 момчета и 29 момичета) не са проявили реактивна агресия. В тази насока извън стандартни отговори за провокация на децата са следните: *„не ми се ходи на училище“* – момиче (12 г.); *„пуша цигара“* – момче (13 г.); *„когато нямам цигари“* – момиче (13 г.); *„учебни задължения“* – 2 ИЛ на 13 г. (момче и момиче). Докато 4 ИЛ (3 момчета и момиче) показват повишена чувствителност при следните провокации: псуване на майка – момче (13 г.); при малтретиране на друго дете или животно – момче (13 г.); момиче (13 г.) – съпротиви към правила и дисциплина, ревност, липса на родителска подкрепа.

4.4. Резултати от въпросник „Какво става, когато се гневя?“.

Еднофакторният ANOVA маркира (Таблица 3), че има значима разлика между момчета и момичета (с ниво на значимост $p < 0.1$) само при айтема *„Когато бях ядосан/а забелязах, че чувствам кожата си по-гореща или, че почервенява“*.

Таблица 3. Сравнение по признака „пол“ (ANOVA)

Айтеми	Среден квадрат (MS)	Отношения (F)	Значимост (Sig.)
1а. „Когато бях ядосан/а забелязах, че сърцето ми биеше по-усилено и по-бързо“	,210	,013	,911
1б. „Когато бях ядосан/а забелязах, че мускулите ми са напрегнати или стегнати“	,266	2,552	,113
1в. „Това е особено вярно за мен (посочи част на тялото си)“	,249	,042	,838
1г. „Когато бях ядосан/а забелязах, че чувствам кожата си по-гореща или, че почервява“	,238	5,957	,017**
1д. „Когато бях ядосан/а, можех да чувствам адреналина през тялото ми“	,253	,614	,435
1е. „Когато се ядосам се претоварвам емоционално“	,250	,892	,347
1ж. „Опиши всяка друга физиологична реакция, когато си бил/а ядосан/а“	,420	,690	,408
2. „След като се ядосах (или докато се ядосах), аз си мислех“	,429	2,329	,130
3. „Когато бях ядосан/а, аз (опиши какво си направил/а)“	,706	2,296	,133
4. „След като се бях ядосал/а, аз (опиши какво си направил/а)“	,535	2,179	,143
5. „По скала от 1 до 100 оцени нивото на гнева си“	11,247	,002	,965
6. „Когато се ядосах вероятно семейството ми почувства, че“	,228	1,403	,239
7. „Когато се ядосах вероятно семейството ми помисли, че“	,235	,739	,392

Забележка: ** $p > 1$. *

Айтеми	Среден квадрат (MS)	Отношения (F)	Значимост (Sig.)
Семейство	,417	,009	,926
Родителска подкрепа	,221	1,304	,277
Извънкласни дейности	,228	,013	,987
Домашни любимци	,225	,113	,737

Забележка: $p < 0.1$.

Изводи. Мнозинството от тях са в юношеска възраст. Пълното семейство (с двама биологични родители) е по-често срещано (79 ИЛ – 74,53%) при учениците Повечето от тях (85 ИЛ – 80,19%) са самостоятелни в учебните им задължения. Мнозинството (81 ИЛ – 76,41%) от децата са ангажирани в извънкласни дейности. Имащите домашни любимци са 69 ИЛ (65,09%). При 27 ИЛ (25,47%) има проблемна семейна среда като повечето са на 13 г. като при 8 ИЛ (7,54%) липсва родителска подкрепа.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Диагностиката на насилствените действия при учениците с проблемна адаптация в училище трябва да се провежда при необходимост, защото тя генерира у тях поведенчески проблеми. Установихме, че те изразяват насилствени действия, които са инициирани от негативните им емоционални преживявания натрупвани с месеци. Пасивността на някои служители в училищата при някои от подрастващите е създала условия за задълбочаването на поведенческите проблеми при тези деца и ги е провокирала да прилагат насилствени деяния спрямо социума.

ПРЕПОРЪКИ

При малолетните ученици да се планират и прилагат краткосрочни и дългосрочните цели в индивидуално и семейно консултиране. Това е необходимо за повишаването на родителския капацитет особено при семейства с един биологичен родител.

ЛИТЕРАТУРА

Герговски, М. (2022). Психодиагностика на девиантното поведение на подрастващи. Том. 1. *Теоретични и Приложни аспекти*. София: Колбис.

Психодиагностика на девиантното поведение на подрастващи. Том. 3. *Сборник от методики в подкрепа на специалисти консултиращи деца и родители* (2022). Съставител и преводач Михаил Герговски. София: Колбис.

Mash, E. J., Wolfe, D. A. (2016). *Abnormal Child Psychology* (6th ed.). Boston, MA: Cengage Learning. pp. 269, 270.

ПРЕВАЛЕНЦАТА НА ДЕПРЕСИЈАТА ПОМЕЃУ
ЗАТВОРЕНИЦИТЕ ОД КАЗНЕНО ПОПРАВНАТА
УСТАНОВА ВО ШТИП,
РЕПУБЛИКА СЕВЕРНА МАКЕДОНИЈА

Билјана Вуковиќ

THE PREVALENCE OF DEPRESSION
AMONG INMATES OF THE PENITENTIARY IN STIP,
REPUBLIC OF NORTH MACEDONIA

Biljana Vukovic

Abstract: *Depression represents a leading psychological problem among the world's population, including over 300 million people who face it. The risk of developing depression among prisoners has increased many times due to the fact that prison conditions, i.e. imprisonment and restriction of freedom of movement, restriction of activities and contacts with loved ones represent a special test for mental health.*

During the months of November/December 2021, research was conducted on the prevalence of depression among prisoners from KPI Shtip, Republic of North Macedonia, as well as its impact on recidivism. The starting hypothesis of the research was that depression appears in prisoners who did not have mental problems or mood disorders before incarceration in the penitentiary, that in those prisoners who had mental problems before, the symptoms worsen. The research examines whether the state of depression continues even after leaving prison and whether depression affects recidivism, i.e. repetition of deviant, criminal behavior among these people.

ИСТРАЖУВАЊЕ

Истражувањето е спроведено на вкупно 101 испитаник, од вкупно 238 затвореници кои во моментот издржуваа казна затвор (примерокот беше намален од причина што многу од затворениците се зависници од дрога кои не се во состојба да пополнуваат психолошки прашалници, исто така имаше доста неписмени или пак од други причини не беа во состојба да учествуваат), во казнено поправна установа од затворен тип, наменета за издржување на казни затвор над три години. Затворот нема притворско одделение, ниту пак женски дел така што сите испитаници се од машки пол. Во примерокот кој беше испитуван, 61 испитаник одслужуваат затворска казна за прв пат, додека останатите 40 во минатотот веќе биле казнети со казна затвор, односно се работи за повратници (рецидивисти).

При истражувањето беа користени две скали, Скалата за депресија на Бек и Скалата за депресија на Светската Здравствена Организација (MDI – Major Depression Inventory).

Собраните податоци се анализирани со примена на софтверскиот пакет SPSS v.20. Притоа, се применети методи и техники од дескриптивна и инференцијална статистика. Така од дескриптивна статистика пресметувани се: проценти, аритметички средини, стандардни отстапувања итн. Од инференцијална статистика за пресметување на статистичка значајност на разликата помеѓу аритметичките средини на испитуваните групи се користи t-тест за големи и независни групи, а за испитување на влијанието на независната варијабла врз зависните варијабли се примени линерна регресија.

РЕЗУЛТАТИ ОД ИСТРАЖУВАЊЕТО

Резултатите од истражувањето укажуваат дека според Скалата за депресија на Бек, депресијата се појавува кај затвореници кои пред затворањето во казнено-поправна установа немале психички проблеми и просечниот измерен скор според оваа скала изнесува $M=11.76$ ($std.dev=12.0$), а кај испитаници кои претходно имале присихчки проблеми и пореметување на расположението измерениот просечен скор на депресија е статистички сигнификантно повисок и изнесува $M=24.7$ ($std.dev=13.4$). Сигнификатноста на разликата на просечните скорови е проверена со t- test на разлика на средни вредности и изнесува $t=-4.729$ $df=99$ $p<0.05$ ($sig.<0.05$).

Истите резултати се потврдени и со мерењето според Скалата за депресија на СЗО, па така се добива дека просечниот скор кај затвореници кои претходно немале психички проблеми или пореметување на расположението со самото затворање стануваат депресивни со просечен скор од $M=10.8$ ($std.dev.=11.9$), а кај оние кои претходно имале вакви проблеми просечниот скор на депресија е повисок и изнесува $M=24.97$ ($std.dev.12.1$).

Разликата на скоровите на депресија помеѓу овие две групи е статистички сигнификантна проверена со t-test на разлика на средни вредности и изнесува $t=-5.359$ $df=99$ $p<0.05$

Во случај на категоризација на континуираните варијабли на скорот според Скалата за депресија на Бек се доаѓа до констатација дека кај околу 7% од затворениците, кои претходно немале дијагностицирано психичко заболување, се јавува тешка депресија, а кај оние со дијагностицирано преходно заболување, тешка депресија се јавува кај 34.5% . Инаку, ако се гледа вкупно, од сите испитаници процентот на оние кои развиле депресија без оглед на претходна историја изнесува 41.6%.

Скала за депресија на Бек		Претходно психичко заболување или пореметување на расположение					
		Не		Да		Вкупно	
		Број	Процент %	Број	Процент %	Број	Процент %
Категории на депресија	Нема (0–16)	51	70,8%	8	27,6%	59	58,4%
	Блага (17–20)	5	6,9%	3	10,3%	8	7,9%
	Умерена (21–30)	11	15,3%	8	27,6%	19	18,8%
	Тешка (31+)	5	6,9%	10	34,5%	15	14,9%
	Вкупно	72	100%	29	100%	101	100%

Спроведен е хи-квадрат тест за да се провери поврзаноста односно асоцијативноста на измерената депресија во однос на претходно дијагностицираното психичко заболување. Добиена е статистички значајна разлика во дистрибуцијата на $\chi^2= 19.13$ $df=3$ $p<0.05$.

Мерењата според Скалата за депресија на СЗО, ја покажуваат истата тенденција со што се доаѓа до потврда на претходните наоди:

Кај 9.7% од испитаниците кои немале дијагностицирано претходно психичко заболување се јавува тешка депресија, а кај оние кои биле со претходно психичко заболување, тешка депресија се јавува кај 31%.

Дополнително треба да се нагласи дека постои статистички значајна разлика помеѓу овие 31% во однос на 9.7%, проверено со Z-test на разлика на пропорции.

Категоризираната Скала за депресија на СЗО е во асоцијација, односно поврзаност со дијагностицираното претходно психичко заболување проверено хи-квадрат тестот (на $\chi^2= 16.55$ $df=3$ $p<0.05$).

Скалата за депресија на СЗО		Претходно психичко заболување или пореметување на расположение					
		Не		Да		Вкупно	
		Број	Процент %	Број	Процент %	Број	Процент %
Категории	Нема (0–20)	59	81,9%	12	41,4%	71	70,3%
	Блага (21–25)	3	4,2%	5	17,2%	8	7,9%
	Умерена (26–30)	3	4,2%	3	10,3%	6	5,9%
	Тешка (31–50)	7	9,7%	9	31%	16	15,8%
	Вкупно	72	100%	29	100%	101	100%

Во ова истражување, 67 од испитаниците се без дијагностицирана депресија (пореметување на расположение) пред извршување на делото, а 34 пријавуваат претходна депресија или пореметување на расположението пред извршување на кривичното дело.

Средната вредност на скорот за депресија според Скалата за депресија на Бек кај оние кои немале пореметување на расположението е $M=12.9$ ($Std.dev.=11.9$), додека кај оние со пријавено претходно нару-

шување на расположението (без психичко заболување) е $M=10.6$ (Std. dev.=15.5).

Спроведентиот t-test на разлики на средни вредности на депресијата според Скалата на Бек во однос на овие две групи затвореници покажува статистички значајна разлика ($t=-2.7$ $df=99$ $p<0.05$), односно дека просечниот скор на депресија ($M=12.9$) кај затворениците кои пред делото немале пореметување на расположението е помал од просечниот скор на депресија ($M=20.6$) на затворениците кои имале дијагностицирано пореметување во расположението или депресија пред извршување на делото.

Кај Скалата за депресија на СЗО, средната вредност на скорот за депресија кај оние кои немале пореметување на расположението е $M=11.9$ (Std.dev.=12.5), додека кај оние со дијагностицирано претходно нарушување на расположението е $M=20.8$ (Std.dev.=13.7).

И тука спроведениот t-test на разлики на средни вредности е статистички сигнификантен, значителен ($t=-3.27$ $df=99$ $p<0.05$), што потврдува дека затворениците кои имале дијагностицирано претходно нарушено расположение имаат статистички повисок скор на скалите за депресија.

Релацијата на категоризираниите скорови на депресија според Скалата за депресија на Бек во однос на претходно дијагностицираното пореметување на расположение кај затворениците покажува статистички значајна поврзаност.

Спроведениот χ^2 -тест е статистички значаен $\chi^2= 8.05$ $df=3$ $p<0.05$, што јасно укажува на поврзаноста на депресијата според Скалата за депресија на Бек со дијагностицираното претходно нарушување на расположението. Односно оние кои пред да влезат во затворот имале пореметување на расположението, депресија, по затворањето се подложни на развој на депресија отколку оние кои претходно немале депресивни епизоди, пореметување на расположението.

Спроведен е и Z-test на пропорции кој покажува статистички значајни разлики во процентот на тешка депресија, 26.5%, во однос на 9% од оние кои претходно немале пореметување на расположението расположение. „Хи-квадрат“ тестот на категоризирани скорови на Скалата за депресија на СЗО со дијагностицираното нарушено расположение не покажува статистички значајна поврзаност.

		Фреквенција	Процент	Валиден процент	Кумулативен процент
Валидни	1. Се подобриле	6	5,9%	17,6%	17,6
	2. Останале исти	20	19,8%	58,8%	76,5
	3. Се влошиле	8	7,9%	23,5%	100%
	Вкупно	34	33,7%	100%	
Недостасуваат податоци		67	66,3%		
Вкупно		101			

Во истражувањето проверени се и дополнителни независни варијабли како што е видот на кривичното дело, должината на изречената казна, време поминато во издржување на казната, социјална поддршка и образование и со ниту една не е утврдена поврзаност, односно не постои поврзаност помеѓу зависната варијабла (депресијата) и независните варијабли кои се испитуваа.

Кажано со други зборови, депресијата кај престапниците не е поврзана со извршување на одреден вид на кривично дело, ниту со должината на издржаната или изречената казна, како ни со поддршката и образованието.

Во делот на рецидивизмот, односно повратот во криминално однесување истражувањето покажа дека во случај на депресијата, истата најчесто се јавува како реактивна состојба и исчезнува кај 2/3 од затворниците по напуштањето на затворот, со што не може да се смета дека придонесува (барем не во голема мера) за повторно извршување на кривични дела.

Според спроведеното истражување и достапните информации, кај повеќе од една третина, односно 12 испитаници од 34, депресијата продолжува и по излегување на слобода, а кај другите 22 испитаници таа исчезнува по излегувањето.

		Фреквенција	Процент	Валиден процент	Кумулативен процент
Валидни	Продолжува	12	11,9	35,3	35,3
	Исчезнува	22	21,8	64,7	100,0
	Вкупно	34	33,7	100,0	
Недостасува податок		67	66,3		
Вкупно		101	100,0		

Од причина што оваа хипотеза се проверуваше само кај оние испитаници кои не се за првпат во затвор, односно кај повратници (рецидивисти), може да се каже дека постои извесна корелација помеѓу депресијата и повторно извршување на криминал. Имено, пореметувањето на расположението и повратот (кој со сигурност е извршен) е потврден кај повеќе од една третина (35.3%) од оваа група на испитаници.

Сакам да нагласам дека на скалите за депресија симптом кој најчесто беше заокружуван од испитаниците, без оглед дали скорираат високо или ниско на скалата, беше несоницата и проблемите со спиењето.

ЗАКЛУЧОК

Депресијата се јавува кај затворениците откако ќе влезат во затвор за првпат. Многу повеќе се јавува кај оние кои имале некаква форма на депресија или психичко растројство пред затворањето. Тие се особено чувствителни на општата депривација која ја доживуваат во затворот. Генерално, на светско ниво, според податоците на СЗО за 2017 година, бројот на луѓе од општата популација кои се соочуваат со депресија изнесува 322 милиони или 4,4% од светското население, (World Health Organization. Depression and other common mental disorders. Global Health Estimates; 2017) меѓутоа многу студии објавуваат дека преваленцата на депресија меѓу затворениците е 42%, 43%, 81%, 85%, 35,3% и 37% во Иран, Њујорк, Индија, Пакистан, Непал и Нигерија, соодветно (Rowell T. L., et al. 2011; Valizadeh R., et al. 2017). Во три региони на Етиопија, преваленцата на депресија меѓу затворениците е 43,8%, 56,4% и 41,9 % во северозападна Амхара, јужна Етиопија и Џима, соодветно (Abdu Z., Kabeta T., et al. 2018; Datta P. V., et al. 2015; Shahid I., et al. 2014; Valizadeh R., et al. 2017).

Тенденцијата е преваленцата на депресија во затворите да е многу помала во развиените земји отколку во земјите во развој, каде процентите на застапеност на депресијата се многу високи и можат да достигнат над 70%. Резултатите од истражувањата секогаш треба да се разгледуваат во контекст на пошироките општествено-социјални прилики на подрачјето на кое се спроведува истражувањето, и никако да не бидат толкувани надвор, и без земање предвид на актуелните прилики, зошто и затворот е еден вид на слика на општеството во кое се наоѓа. Имајќи предвид дека ние сме во групата на земји во развој процентот од 41,6 застапеност на депресија помеѓу испитаниците во затворот, односно нешто помалку од половина е сосема очекувано. Искрено, сметам дека процентот ќе биде и повисок, меѓутоа треба да се земе предвид дека она што беше моја опсервација при задавање на тестовите, е дека многу голем број од испитаниците никогаш не размислувале за менталното здравје како дел од здравјето. Имено, сметам дека многу од нив одговорија дека не чувствуваат никакви психички потешкотии и симптоми, додека нивниот изглед, глас, држење на телото зборуваа сосема поинаку. Има две причини за ваквиот став. Едната е стигмата која постои за менталните растројства или психичките потешкотии, а другата е злоупотребата на супстанции, односно дрога. Зависностите доведуваат сами по себе до епизоди на депресија и анксиозност. Уште поважно, употребата на дрога е индикатор дека рехабилитационската компонента на затворската казна не функционира. По излегувањето од затворот општеството повторно има проблем со индивидуа која, поради тоа што е зависник, ќе се врати на криминалните активности. Дрогата во затворите се гледа како излез од секојдневието со кое индивидуата не може да се справи. Во рамките на моите очекувања дека процентот на застапеност на депресијата, особено кај оние кои за првпат влегуваат во затвор (затворањето е трауматски настан кој е многу веројатно да предизвика депресија) ќе биде поголем, можеби повторно треба да се вратиме на општествениот контекст, и причината за тоа да ја побараме, не во добрите услови во затворот, туку во лошата социјално-економска положба. Имено, доколку сте невработени и не знаете како ќе ја поминете зимата без огрев, храна и средства за основните потреби, а можеби сте и бездомник, тогаш затворот ви овозможува 'кров над глава и храна'. Во таква состојба затворањето ќе се гледа како период во кој некој друг се грижи за обезбедување на основните потреби, како одмор од секојдневната борба за егзистенција, а не причина за депресија.

ЛИТЕРАТУРА

Abdu, Z., Kabeta, T., Dube L., Tessema, W., Abera, M. (2018) Prevalence and associated factors of depression among prisoners in Jimma Town Prison. South West Ethiopia. *Psychiatry Journal*, 2018:10.

Datta, P. V., Vijaya, M. N., Krishna, I. V., Bai, B. S., Sharon, M. T., Ramam, S. (2015) Prevalence of depression and assessment of its severity among prisoners of central prison, Rajahmundry, India. *Indo American Journal of Pharmaceutical Research*. 2015;5(9):2893–2898.

Rowell, T. L., Draine, J., Wu, E. (2011) Depression in a random sample of incarcerated African-American men. *Psychiatric Services*, 2011;62(1):103–104. doi: 10.1176/ps.62.1.pss6201_0103a.

Valizadeh, R., Veisani, Y., Delpisheh, A., Kikhavani, S., Sohrabnejad, A. (2017) Major depression and psychiatric disorders in Iranian prisoners based on a clinical interview: a systematic review and meta-analysis. *Shiraz E-Medical Journal*, 2017;18(6) doi: 10.5812/semj.44979.

Valizadeh, R., Veisani, Y., Delpisheh, A., Kikhavani, S., Sohrabnejad, A. (2017) Major depression and psychiatric disorders in Iranian prisoners based on a clinical interview: A systematic review and meta- analysis. *Shiraz E-Medical Journal*, 2017;18(6)

Shahid, I., Aftab, M. A., Yousaf, Z., Naqvi, S. H., Hashmi, A. M. (2014) *Prevalence of depression among male prisoners at an urban jail in Pakistan*. Health MED. 704

Shrestha, G., Yadav, D. K., Sapkota, N., et al. (2017) Depression among inmates in a regional prison of eastern Nepal: a cross-sectional study. *BMC Psychiatry*, 2017;17(1):p. 348. doi: 10.1186/s12888-017-1514-9.

World Health Organization. Depression and other common mental disorders. Global Health Estimates; 2017.

БУЛІНГ І МОБІНГ ЯК ФОРМИ ПСИХОЛОГІЧНОГО НАСИЛЬСТВА ОСОБИСТОСТІ

Лариса Дукіна

BULLYING AND MOBBING AS FORMS OF PSYCHOLOGICAL PERSONAL VIOLENCE

Larisa Dykina

Abstract: *This article describes the psychological features of such concepts as “mobbing”, „bullying“, considers the conditions and motives for the occurrence of these phenomena, as well as the consequences for their participants. To successfully deal with any form of bullying and violence, it is necessary to understand in what cases they occur, who most often becomes their victim and what actions should be taken if necessary. The term “mobbing” is a general term that describes several variants of psychological aggression at the workplace, school, university. Bullying is a type of social aggression, when a dominant individual (or group) intentionally causes harm to another, it is aggressive behavior aimed at humiliating feelings, expressing negative emotions and humiliating evaluations of another person. The work examines the types and main signs of „mobbing“ and “bullying“, analyzes the main causes and consequences of these negative socio-psychological phenomena.*

Keywords: *children; bullying phenomenon; conflict; aggression; psychological violence; emotional violence; physical aggression; verbal aggression; mobbing; bullying; cyberbullying; forms of bullying; causes of bullying; aggressor; rapist; victim.*

В умовах школи конфлікти між дітьми є поширеним явищем. Починаючи з перших класів виникають різні ситуації, які не задовольняють когось і провокують конфлікти між учнями. Конфлікти між дітьми є нормальним явищем, супроводжуваним спілкування всіх людей, а вихід з них – це результат соціалізації, розвитку кожного соціального індивіда. Але у випадках, коли конфлікт розгорається з групою дітей або цілим класом, масштаб психологічного впливу на дитину збільшується і загрожує негативними психологічними наслідками в майбутньому. Складним для будь-якої дитини є феномен цькування, агресії який розтягується в часі і може реалізовуватися як через одну дитину, так і через колектив. Актуальність та необхідність вивчення цього явища зумовлюється збільшенням кількості його проявів в українських школах (Савельєв 2009).

Мета дослідження: вивчення таких понять «мобінг», «булінг» як форм психологічного насильства особистості.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Упродовж останніх десятиліть мобінг є предметом досліджень С. М. Бродського, Р. Здибела, К. Клечека-Барана, Р. Поздзіка, А. Шалковські та ін. В Україні до сьогодні вивченням мобінгу займалися лише на рівні журнальних публікацій Т. Ф. Алексеєнко (вплив мобінгу на формування та соціалізацію особистості), О. О. Корабльова, В. М. Лапін, О. С. Матвійчук, А. І. Маренич (проблеми мобінгу в трудових колективах), Н. Г. Мехеда, О. І. Сердюк (мобінг як деструктивне явище), О. В. Сорока (сутність, наслідки та профілактика мобінгу у трудових колективах) та ін.

Проблема насильства, зокрема цькування учнів учнями висвітлювалася О. Дроздовим, В. Ролінським, А. Черняковою та іншими дослідниками. Більш практично даною проблемою займалися зарубіжні вчені, зокрема Д. Корнелл, Х. Лейманн, Д. Ольвеус, К. Паура, І. Ресанен, та інші. Вітчизняні наукові праці з зазначеної проблеми носять теоретичний характер, недослідженими залишаються рівень поширеності булінгу в нашій країні, шляхи виявлення та подолання цього явища.

Виклад основного матеріалу дослідження. Цькування (булінг, мобінг) – агресія одних дітей проти інших, коли мають місце нерівність сил агресора і жертви, агресія має тенденцію повторюватися, при цьому жертва сильно зачеплена тим, що відбувається і не має можливості захистити себе в даній ситуації.

Ознаки цькування: нерівність сил, систематичність (повторюваність); неадекватно висока чутливість жертви. Цькування буває різноманітним, це не тільки фізична агресія, частіше – психологічна (Савельєв 2009).

Емоційне насильство і цькування відбувається в різних формах.

– Фізична форма передбачає побої, навмисне травмування дитини, штовхання і т.д.

– Поведінкова форма включає бойкот, ігнорування, ізоляція в колективі, інтриги, шантаж, вимагання, створення неприємностей (крадуть особисті речі, псують щоденник, зошити).

– Вербальна агресія виражається в постійних глузуваннях, образах, окриках і навіть прокльонах, плітках (поширення завідомо неправдивих чуток, що виставляють жертву в невідгідному світлі) (Лушпай 2013).

– Кібербулінг – дуже популярне серед підлітків явище, яке проявляється в цькуванні за допомогою соціальних мереж або надіслання образ на електронну адресу. Сюди ж відносять зйомку та викладання непривабливого відео в загальний доступ.

Слова мобінг і булінг – досить нові для нашої культури, але визначають цілком знайомі нам явища. Це запозичені з англійської мови терміни, якими називають різні форми психологічного насильства, від-

критої агресії, цькування, незалежно від статі, віку та соціального становища. Мета таких дій – придушення індивідуальності особистості. Дії можуть відбуватися колективно (тоді це мобінг від mob – натовп), або з боку іншої конкретної людини (це булінг від bully – хуліган).

Реальне вивчення булінгу почалося лише в кінці 20-го століття. Першими його дослідниками була група норвезьких фахівців: Дан Олвеус, Пікасо і Роланд. Вони ініціювали і реалізували в 70-х-80-х роках минулого століття великомасштабні проекти в освітніх установах Норвегії, які в подальшому творчо переросли в моделювання цієї проблеми, стратегії профілактики і технології реальної допомоги.

Незабаром в вивчення даного явища включилися Швеція, Фінляндія і Данія, а в подальшому і вся Західна Європа. Зокрема, у Великобританії в цьому напрямку успішно працюють психотерапевти Девід Лейн і Ендрю Міллер, в Швейцарії – їх колега Аллан Гутгенбуль. Американська школа вивчення проблем булінгу, в першу чергу, представлена психологами і психотерапевтами А. М. Хорном, Б. Глейзером, Т. В. Сейджер. Арнольд Гольдштейн в кінці 80-х, початку 90-х років минулого століття написав цілу серію книг по роботі з компаніями кривдників. Швеція стала першою країною, де проблема булінгу була оголошена національною проблемою.

Булінг – це також систематичне, регулярно повторюване насильство, цькування з боку одного школяра або групи школярів щодо окремого школяра, який не може себе захистити (Мелентьева 2016). Це психологічний терор, він передбачає зацькувати жертву, викликати у неї страх, деморалізувати, принизити, підпорядкувати.

Булінг – це система дитячого насильства, що реалізується в просторі організованого або неорганізованого дитячого співтовариства. У цій системі визначаються ролі кривдників (гнобителів), скривджених (гноблених), сторонніх спостерігачів – дорослих і дітей. У зв'язку з чим, починаючи з скандинавських фахівців з булінга, ведеться мова про насильників і жертви. Таким чином, кожна ситуація булінга, може розкриватися одночасно в двох парадигмах: насильства і жертвності.

Умови виникнення булінга припускають попередні обставини (наприклад, поява в благополучному класі проблемного і агресивного другорічника), «запускаючі» моменти (наприклад, гострий конфлікт між двома учнями) (Мелентьева 2016).

Стигми потенційної жертви, тобто зовнішні приводи, які виконують роль формальних провокаторів для насильників:

За зовнішнім виглядом: повні, худі, високі, низькі, які мають ластовиння й різні плями, аномалії – неправильний прикус, косоокість, кісткові деформації і т.д.

За манерою мови і поведінки: шепелявість, заїкання, ефект мовної каші; гіперактивні, загальмовані, замкнуті, провокуючі та ін..

По іміджу: безглуздо одягаються; користуються старими речами; не в контексті панівної молодіжної моди та моди, прийнятої в даному дитячому співтоваристві; виглядають запущені і брудні.

За наявністю функціональних недоліків: нападів істерик, страхів, нав'язливості, затяжних плачів, «очі на мокрому місці», мимовільне відходження газів при метеоризмі, енурезу, слабкого зору («очкарик») та ін.

За результатами досягнень: слабкий учень, двієчник, «тупиця», нездатний до занять, недисциплінований, «вічно зриває заняття», «ботанік-заучка», «вічно висовується», «улюбленець», «підлиза», «стукач», «мамин синок» та ін.

За соціальним походженням: багач – бідняк, з благополучної сім'ї або неблагополучної, з повної сім'ї - від матері-одиначки, сімейна дитина – сирота і т.д.

За етнокультурними особливостями: іншої релігії, іншої раси, інших можливостей в повноцінному володінні мовою і культурою нової батьківщини.

Мотиви насильника: покарати, помститися, здивувати, вразити, розрядитися, „приколотися“, показати перевагу, спеціально принизити, залякати.

Мотиви підтримки булінга: «Тепер він мій раб», «Я можу його використовувати». Додаткові фактори: освітня, комунікативна, дисциплінарна і загальна неадаптивність в школі, складна сімейна ситуація і виховна неадекватність, обтяженість поведінковими порушеннями, психічними розладами та соматичними захворюваннями, положення інваліда, потреба в особливих потребах.

Переживання учасників булінгового процесу.

Жертви. Наростають: безпорадність, відчай, безсила злість, генералізований сором. Стрімко падає самооцінка. Діти на свідомому і не-свідомому рівнях намагаються впоратися з цими руйнівними переживаннями.

Насильники, кривдники, переслідувачі. Відсутність своєчасної блокади їх булінгової активності істотно деформує їх особистісну структуру і здатна сприяти появі садистичних переживань.

Свідки булінга діти. 1. Страх здійснення подібного з тобою, зловтіха з цього приводу («Слава богу, не я»), безпорадність, що не можеш надати допомогу ближньому, тобто сам боїшся наслідків. 2. Переживання настійних (імперативних) потреб до втечі від ситуації булінга, щоб ти в неї не втягувався, щоб вона не зруйнувала твій душевний комфорт. 3. Переживання спонукань приєднатися до цькування.

Свідки булінга дорослі. Йдеться про природні реакції дорослих осіб на факти булінга. 1. Обурення, бажання негайно втрутитися. 2. Страх, відчай, безсилля, що може бути ще гірше, і ти не знаєш, як це припинити. 3. Захисне ігнорування фактів. «Я це не бачу», «Мене це не стосується», «Нехай розбираються самі і відповідають за них ті, кому це належить». 4. Приєднання до агресора. Переживання почуттів «праведної відплати» і «перемоги справедливості».

Результати булінг. Необхідно розділяти долю самого булінга і наслідки для його учасників.

Доля булінга. 1. Процес повністю перерваний і не може бути поновлений. 2. Процес був перерваний і поновився. 3. Процес набуває хвилеподібний характер: булінг – пауза – булінг – пауза. 4. Спроби перервати процес виявляються явно не ефективними. Булінг кожен раз відроджується з новою силою. 5. Булінг наполегливо прогресує і стає злякисним.

Наслідки для учасників булінга. 1. Булінг проходить без наслідків для всіх його учасників, що буває вкрай рідко. 2. Булінг залишає слід для його учасників, який незначний, і з яким при своєчасно розпочатій роботі можна швидко впоратися. 3. Булінг залишає тривалі незабутні наслідки для його учасників, вражаючи практично всі життєво важливі сфери людського буття: психологічні, негативні трансформації особистості, посттравматичні стресові порушення, погіршення психічного та фізичного здоров'я, зниження освітнього і професійного функціонування, проблеми в комунікації або їх подальше поглиблення, прогресуючий розлад адаптації та втрата соціальних досягнень (Ушакова 2009).

Для самих насильників – негативні наслідки для особистості і кримінальної трансформації поведінки.

Для свідків – дітей і дорослих – наслідки для подальшого розвитку особистості і зниження професійної (батьківської) компетенції відповідно.

Принципи роботи з проблемою булінга. 1. Конфіденційність. 2. Етапність (вивчення ситуації, підготовка спільноти, згода учасників, вироблення програми допомоги, її реалізація та оцінка). 3. Відмова від звинувачень будь-кого з дорослих в допущенні випадків булінга. 4. Категорична заборона на будь-яке насильство в школі «Скажи насильству ні!». 5. Комплексність (облік всіх аспектів). 6. Міждисциплінарний (представники різних професій) принцип роботи. 7. Індивідуальний підхід в кожному випадку булінга. 8. Зміщення акценту для кривдників із покарання на їх реабілітацію (за винятком небезпеки для інших і порушників закону) (Барліт 2011: 52).

Мобінг – це будь-яка форма гоніння, переслідування на робочому місці (Файнштейн 2010: 72–76). Тобто під терміном мобінг розуміють

вороже, неетичне ставлення однієї людини або групи людей, яке прямо спрямоване і систематично повторюється по відношенню головним чином до однієї особи, на якій дане переслідування відбивається негативно. Регулярні випадки негідних чи неприязельських дій по відношенню до деяких працівників принижують честь і гідність особи настільки, що часто провокують звільнення людини з місця її роботи, важку депресію або й самогубство.

Мобінг – це цілеспрямоване інтелектуальне насильство працівника організації з боку групи людей. У число нападок входять: надмірна і невиправдана критика, висміювання, розпускання неправдивих чуток, крики і т.д. Це робиться з метою принизити людину, вбити в ній почуття власної гідності і в кінцевому рахунку домогтися її звільнення.

Мобінг – це форма психологічного насильства у вигляді масового цькування людини в колективі (Файнштейн 2010: 72–76). В умовах школи – це різновид емоційного насильства, коли клас або більшість класу озброюється на когось одного і починає його регулярно цькувати з будь-якою метою. Наприклад, вижити з класу – мобінг проти «новачка».

Стимули до виникнення мобінга. Один з головних – це страх, який є однією з найсильніших наших емоцій. Не секрет, що в колективі проявляється насторожене ставлення до тих, хто «не такий, як усі», «чужинець». При цьому мобінг через такий страху не виникає в нових спільнотах, де, по суті, ще немає поділу на «своїх» і «чужих». А ось в установленому колективі реакція мобінга цілком імовірна, як тільки в групі з'являється новачок з неординарною поведінкою або зовнішністю.

Ще одна причина мобінга – це неробство і нудьга. Коли члени групи, будь то шкільний клас або дорослий колектив, зайняті виконанням поставлених перед ними завдань, їм просто немає потреби витратити час і сили на психологічний терор. А особиста незатребуваність цілком може бути компенсована агресією. Іншою причиною, яка запускає механізм мобінга, є внутрішнє напруження всього колективу. Воно виникає з різних причин, але нескінченно збиратися не може – потрібен вихід, розрядка. І як тільки один з членів групи спровокує негативний виплиск емоцій на свою адресу, то разова агресія, що підігрівається загальним напруженням, може перерости в повноцінне емоційне цькування.

Для вирішення даної проблеми в школі необхідні наступні кроки: вчителі під час змін повинні уважно стежити за обстановкою на шкільній території, щоб вчасно втрутитися; в класах повинні бути розроблені обов'язкові для всіх учнів правила, як вести себе при спілкуванні один з одним; в разі мобінга повинна бути проведена робота як з жертвою, так і з кривдниками.

У профілактиці та запобіганні шкільного цькування велика роль відводиться батькам. Щоб не зробити зі своєї дитини ні жертву, ні кривдника, важливо підтримувати в ній адекватну самооцінку, не припинювати, не звеличувати, намагатися обговорювати шкільні справи і відносини, не виносячи безапеляційних оцінок. Потрібно розглядати поведінку дитини і його однокласників з різних позицій, навчаючи вмінню стати на місце іншого, відчувати його переживання і в той же час допомагаючи навчитися регулювати свої дії, не піддаватися на провокацію, сказати „ні“, якщо необхідно, звернутися за допомогою до дорослих. Адже дуже часто найбільш страшні епізоди шкільного цькування розгортаються або в самій школі, або поруч з нею, а жертва терпить побої і приниження, соромлячись повернутися до себе увагу.

Особливо важливо з боку батьків щиро цікавитися справами своєї дитини в класі, його ролями в класних справах, відносинами з однокласниками, вчителями, більш старшими і більш молодшими дітьми. Вони не повинні відмахуватися, як від незначного і несерйозного, від виникаючих проблем у взаємодії дитини з однолітками. Така нечутливість з боку близьких може привести до трагедії.

Висновок. Один дорослий не зможе впоратися з фактами насильства в школі. Перемогти власне відчуття безсилля і створити в школі атмосферу безпеки, можна тільки в тому випадку, якщо вчителі і батьки об'єднуються проти насильства. Необхідна системна робота на всіх рівнях, проте, важливий внесок кожного. Важливо будь-яка дія – від залучення уваги до проблеми до конкретних дій в кожному випадку.

Жертвою булінга або мобінга може стати будь-яка дитина. Але найбільш часто в розряд жертв потрапляють діти, які чимось відрізняються від своїх ровесників: фізичними даними, успіхами в навчанні, матеріальними можливостями, навіть просто характером. Досить легко будь-якому учневі стати жертвою старшокласників. Близько половини шкільних агресорів самі є жертвами насильства. Часто вони є об'єктами жорстокого поводження з ними у власній родині.

ЛІТЕРАТУРА

Барліт, О. (2011) *Соціально-педагогічна та психологічна проблема булінгу в освітньому середовищі*. О. О. Барліт, А. Ю. Барліт. – Запоріжжя: Олекс– 52 с.

Лушпай, Л. І. Шкільний булінг як різновид суспільної агресії [Електронний ресурс]/Л. І. Лушпай // Наук. зап. [Нац. ун-ту «Острозька академія»]. Сер.: Філологічна. – 2013. Вип. 33, с. 85. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Nznuoaf_2013_33_28.pdf

Мелентьева, Ю. (2016) В зоне риска: о профилактике буллинга среди первоклассников // *Школьный психолог – Первое сентября*. 2016. № 2, с. 9–11.

Савельев, Ю. Б. Т. М. Салата (2009) Виключення та насильство: чи існує булінг в українській школі? *Педагогічні, психологічні науки та соціальна робота*.

Національний університет «Кієво-Могилянська академія». Наукові записки. Т. 97. – К., 2009, с. 71–79.

Стрельбицкая, А. (2010) Динамика школьного буллинга в коллективах старшего звена. *Педагогическая диагностика*, № 2, с. 104–124.

Ушакова, Е. (2009) Буллинг – новый термин для старого явления. *Директор школы*, 2009. № 6, с. 84–87.

Файнштейн, Е. (2010) Моббинг, буллинг и способы борьбы с ними. *Директор школы*, 2010. № 7, с. 72–76.

ПОГЛЕД ВЪРХУ ОНТОГЕНЕЗАТА НА СТРАХА
И СЕМАНТИЧНОТО МУ ИЗМЕНЕНИЕ
В ИСТОРИЧЕСКОТО ВРЕМЕ

*Красимира Йонкова
Любомир Григоров*

A LOOK AT THE ONTOGENESIS OF FEAR
AND ITS SEMANTIC CHANGE IN HISTORICAL TIME

*Krasimira Yonkova
Lyubomir Grigorov*

Abstract. *The question for “fear” is standing for centuries in history of Humanity, together with the question for The Being. When starts fear to be mentioned as emotion deserving our attention? How it has been developed or rather amended during different eras and different fields of knowledge? Current article has a goal to go through retrospectively and generally of the points of view of wise men, philosophers and psychologists from antient times till today. The men of wisdom with huge contribution to the area of knowledge, such as: Aristotle, Mishel Monten, Soren Kierkegaard, David Hume, Martin Heidegger, Jean-Paul Sartre, Oswald Spengler, Sigmund Freud, Nikolai Berdyaev, Karen Horney, Charles Darwin.*

Keywords: *fear; fright; scare; terror; affects; Universal fear; Antient fear; Ostentatious fear; Basic fear.*

Страхът е върховно екзистенциално усещане, което го превръща в част от самата човешка същност. То е едно от малкото константни усещания от раждането до смъртта, имайки свойството да съществува независимо от културното, политическото и икономическото състояние на общностните и индивидуални нагласи. От най-дълбока древност всеки значим философ, мислител, историк, социолог, политик или творец се е ангажирал със свое мнение и хипотеза по темата „Що е страх?“. Това обяснява защо всяко изследване на темата за страха се превръща в мултидисциплинарен труд от гледна точка на историята, политиката, социологията, литературата, психологията и др.

Човекът е създаден с чувството за страх като средство за запазване на своя живот и съществуване, помагащо да избяга или да премахне надвисналата опасност. Така обаче в самата му природа не е заложена ясна линия на спасителния страх, бидейки примесван винаги с празния и неоснователен страх, който е възможно да прерастне в ужас.

Древногръцкият мислител Аристотел говори за страха изхождайки от перцепцията за страха като един от важните афекти, влияещи на човешкото възприемане и поведение. За да обясни онтологията той задава три въпроса, в чиито отговор намира обяснение: от какво, от кого и в какво състояние? На първо място той споменава близко визираното зло което може да „причини големи болки или пагуби и то ако изглежда не далечно, а близко и предстоящо“ (Аристотел 1986: 109), като сам казва, че дори смъртта изглежда далечна и чужда поради отдалечеността във времето. На второ място той поставя „такива неща, които изглежда имат голяма сила да разрушават или да нанасят вреди, водещи към голяма болка“ (Аристотел 1986: 109). С други думи, страхът се поражда от близостта на нещо страшно, като той упоменава някои от възможните породености, а именно: омразата и гнева, несправедливостта, оскърбената добродетел.

На втория въпрос който Аристотел си поставя, а именно от кого, той заключава, че „повечето хора са лоши и слаби поради стремеж към облага и страхливи в опасност, страшно е в повечето случаи да зависим от другото“ (Аристотел 1986: 109). Според Аристотел страхът може да променя силата си и да става по-страшно, когато „сгрешилите“ не признават, че са сгрешили и нямат добра воля да се поправят, тъй като това или физически и фактуално не може да се случи, или е извън нашите, а в сферата на възможностите на опонентите ни, тъй като „страшно е това, което, като се случва или предстои на други, буди състрадание у нас“ (Аристотел 1986: 110).

На последният си въпрос, Аристотел счита, че основно се страхуват хората които са директно подложени на отрицателни последствия, които могат да пострадат от определени външни въздействия на хора, предмети или явления отчитайки дистанцията на времето. Аналогично е обратното за тези „които са или си мислят, че са в голямо щастие, поради което са надменни, пренебрежителни и дръзки (такива са богатството, телесната сила, приятелските връзки)“ (Аристотел 1986: 110), като той разграничава хората поддали се на безчувственото си отношение към бъдещето, същите тези изпаднали в безнадеждност „тези, които решават, че вече са изплатили всичко лошо, и са безчувствени пред бъдещето“ (Аристотел 1986: 111).

Освен в „Реторика“, Аристотел отделя внимание на страха и произведението си „Поетика“. Като основни насоки върху изграждането на една трагедия, той казва, че трябва да се изгради образа на героя на базата на въздействието на страха върху зрителя, тъй като човешката представа е на базата, че „подобен нему страда“ (Аристотел 2013: 93).

“*Obstupui, steteruntque comae, et vox faucibus haesit* (Цял вцепених се, косата ми шръкна и секна ми гласът)” (Вергилий 1979, II: 774).

С този текст на Вегилий от „Енеида“ започва Мишел Монтен за страха в произведението си „Опити“. Самият Монтен изтъква, че наблюдавал много хора, загубили разсъдък си от страх и докато трае пристъпът, той предизвиква ужасни заблуждения. „Оставям настрана простите хора, които под влияние на страха виждат ту близките си, излезли от гробовете, обвити в саван, ту таласъми и вампири, ту какви ли не още чудовища“ (Монтен 1975: 155). Монтен привежда редица примери на страх, който завладява душите на хората и те не знаят какво правят както в индивидуален аспект, така и относно цели групи от хора. В някои примери, които той привежда, страхът окрилял краката на хората, но в други той направо ги вцепенявал. Така например, посочва Монтен, „император Теофил, при една от битките си, в която претърпял поражение, така се уплашил, че не могъл да мръдне от мястото си“ (Монтен 1975: 156–157). В други случаи, Монтен вижда друга страна на страха, когато хора от страх пред неизпълнението на дълга или накърнената чест, извършвали нечувани подвизи. За тях позорът е бил нещо, от което се страхували повече, отколкото от самия страх с което самият автор се съгласява напълно „Това е нещо от което аз се страхувам повече, отколкото от самия страх“ (Монтен 1975: 157).

Според Монтен страхът по своята сила надминава много от нашите душевни състояния „Изобщо по своята острота страхът надминава всяка друга наше беда“ (Монтен 1975: 157). Именно на него се дължала загубата на апетит, сън и спокойствие у хората пред грозящата ги опасност, като някои не издържали на подобни ужаси. Това, според Монтен, показва, че „страхът е по-мъчителен и по-непоносим дори от самата смърт“ (Монтен 1975: 158).

В заключение на разглеждането на страха в „Опити“, Монтен отличава „паническият, който е най-страшен, тъй като той може да обхване цели народи и армии“ (Монтен 1975: 158).

Едно от големите имена в света на философията, работещ по темата за страха, е Сьорен Киркегор, който изследва човешкия страх, като го обвързва с първородния грях. Според него „грехът е дошъл на света в страх, но пък от друга страна грехът е довел страха със себе си“ (Киркегор 1992: 66). Навлизайки по-дълбоко в природата на страха, Киркегор констатира, че духът е резултат от синтеза на душевното и телесното и тяхната симбиоза ражда отношението страх. Точно поради тази причина се страхува само човекът, а не животните (Киркегор 1992). Той разглежда страхът в детството като онази движеща любознателност, която предизвиква детската фантазия със характерното смесено чувство на радостта от откривателството и страха от непознатото. В разликата между мъжкото и женското начало той казва, че страхът рефлектира повече върху жената, отколкото върху мъжа (Киркегор 1992).

Освен разгледан от позицията на отношението на първородния грях и страха, има и други причини за страха в човека. Една от тях е бездуховността. Въпреки измамната асоциация на семантиката на двата конструкта „бездуховност“ и „отсъствие на духа“, Киркегор ги разграничава сравнявайки езичеството като пълна липса на дух и бездуховността в която страхът е скрит, дегизиран и чака. Още една от възможните причини, Киркегор посочва съдбата и в частност неизвестността като характерна нейна черта „Съдбата може да значи пряка противопоставка, понеже тя е единство на необходимост и случайност“ (Киркегор 1992: 123). Това се изтъква още по-добре в следното: „Та значи страхът на езичника има своя предмет, своето нищо в съдбата. В отношение със съдбата не може да се влезе, тъй като в един миг тя е необходимото, а в следващия е вече случайното. Въпреки това човек стои в отношение към нея, и това отношение е страхът“ (Киркегор 1992: 124). Следваща причина Киркегор вижда във вината, която човек чувства, че е свързана с провидението и която поражда страха, тъй като ние може да загубим своята свобода „Страхът, който е налице в юдейството, е страх от вината. Вината е сила, която се разпростира повсеместно и която никой божем не може да разбере в по-дълбокия смисъл на думата, докато тя тегне връз насъщността“ (Киркегор 1992: 133). На следващо място, Киркегор смята, че стои страхът от злото и доброто. Човек може да преодолее страха, смята Киркегор, само с помощта на вярата „С помощта на вярата страхът възпитава индивидуалността да се покори в провидението“ (Киркегор 1992: 208).

Виден представител на шотландското просвещение е Дейвид Хюм, и в своето произведение „Трактат за човешката природа“, прави паралел между страх и надежда като обща съвкупност, където превеса на едното отслабва влиянието на другото и обратно, като той дефинира „че афектите страх и надежда представляват всъщност смес от мъка и радост“ (Хюм 1986: 550–551). Той също така смята, че надеждата и страхът зависят от съществуването на злото и неговите възможни проявления „Откриваме, че зло, което се разглежда само като възможно, понякога поражда страх – особено ако е много голямо. Човек не може да мисли без вътрешно потръпване за изключителни болки и мъчения, особено ако съществува и най-малка опасност да ги изпита“ (Хюм 1986: 551–552).

Според Хюм страхът би могъл да се появи не само поради чистото възприятие на предстояща опасност и угроза, а и такива които биха били сметнати за невъзможни и несъстоятелни. За пример той посочва външното изражение, когато човек започва да се тресе като стои на ръба на пропаст, макар и да знае, че се намира в пълна безопасност и от него зависи волевото усилие за крачката която ни дели от пълното

унищожение. Хюм е убеден, че това се явява следствие на изначалното присъствие на злото като неразделна част от въображението „Това става само тогава, когато неизбежното зло ни заплашва и потиска с особена сила; при този случай духът ни непрекъснато се отвръща с ужас от него, но то отново и отново се връща в нашите мисли“ (Хюм 1986: 552).

Още по-фундаментално е твърдението на Хюм, че дори и удивлението е в състояние да се превърне в страх, че ние по природа сме страхливи, тъй като при всяка неочаквана поява на някакъв обект сме склонни да направим заключението, че той ни носи зло. Човек е склонен да приеме и да се поддаде на определен моментен афект, без да го подложи на солидна доказателствена аргументация, независимо от природата на неговото възникване „ние много често в своя страх се ръководим по-скоро от актуалното ни настроение, а не от природата на обектите“ (Хюм 1986: 553).

Дейвид Хюм доразвива положената връзка на несигурността със страха, давайки примера на девицата в своята първа брачна нощ, подхождайки към брачното ложе със смесица от афекти. От една страна важността и очакването на събитието, придружено от трепетната наслада на предстоящото и от друга страна възнението и безпокойството, които лесно биха могли да преминат в страх, поради близостта си със него.

Всички разсъждения на Хюм относно смесването на различни душевни състояния, както присъствието на колебание или несигурност, води до увеличена възможност за възникване на страхови състояния в различна степен и интензитет.

Едно от големите имена в атеистичния екзистенциализъм е Мартин Хайдегер, който разглежда безпокойството като събирателен конструкт в по-широко значение. Първоначално в „Същности“, където разграничава уплахата от страхът. В първия случай според него е налице ограничението от какво и за какво, докато страхът е не просто липса на определеност, а истинска невъзможност за определяне. За да стане по-ясно разликата между страх и уплаха, Хайдегер се спира върху момента, когато в страха казваме че „нещо става някак страшно“ (Хайдегер 1993: 17).

Той доразвива идеите си в произведението си „Битие и време“. Хайдегер смята, че трябва да се прави разлика между страх (Angst) и уплаха, боязън (Furcht), но фактически те остават неразделени. Според Хайдегер в уплахата ние бягаме от нещо, което е определено и заплашително. Заплахата, която стои в уплахата идва от вътрешния свят. Тя няма характера на една определена заплаха. При това положение причината за страха е напълно неопределена. „За страха заплашителното е никъде“ (Хайдегер 2020: 179) и съответно „Причината за страха е ни-

щото и никъдето. Причината за страха е светът като такъв“ (Хайдегер 2020: 179).

Хайдегер смята, че страхът не е само обект, но и субект на човешката екзистенциалност, поради факта, че ние съществуваме едновременно за и от нещата, които ни заобикалят. Модалността на възприемането на битието като битие тук и сега в корелация с възможността на битието като възможности, бива прекроено през страха като страх в, от и за битието тук и сега. Това е и възможността за избор или свободата за избор на възможните битиета към най-автентично възможното да избереш и овладееш самия себе си „В страха човек остава сам в себе си, при себе си, всичко друго отпада. В този момент човек започва да чувства себе си свободен да избере и проумее себе си“ (Хайдегер 2020: 180). Хайдегер твърди, че в страха си човек се чувства неразположен, не е нужно да е тъмно за да е по-лесно неуютно. „В страха човек се чувства ужасно бездомен“ (Хайдегер 2020: 181).

Още един виден представител екзистенциализма намира в лицето на Жан-Пол Сартр. Той разглежда връзката на страхът със свободата и екзистенциалното определение на свободата в човешкото битие „Човекът осъзнава своята свобода в страха или, ако щете, страхът е начинът на съществуване на свободата като съзнание за битието и именно в страха свободата се проблематизира в собственото си битие“ (Сартр 1994: 133).

Подобно на Мартин Хайдегер, Сартр също разграничава страха (Angoisse) и уплахата (Peur). Според него разликата е в посоката на насочеността на възприятието, като при уплахата тя е отвън на вътре „уплахата е уплаха от съществата на света“ (Сартр 1994: 133), докато „страхът е страх от мен самия“ (Сартр 1994: 133). Сартр тясно обвързва реализирането на страха с осъществените или неосъществени възможности, които човек се самовъзприема като противопоставящ се с всички сили на заплашващата ситуация и проектира пред себе си редица бъдещи начини на поведение, призвани да отдалечат от него заплахите на света.

Всичко казано дотук, според Сартр, може да бъде наречено „страх от идващото“, но има и още един страх, който той нарича „страх от станалото“. Това може да се опише като проектиране на минали страхови моменти с вероятна проекция във възможното бъдеще. С няколко думи, човек е свободен да решава сам, но страхът е този, който би бил катализатор или стопер. За Сартр, това е едно специфично съзнание за свободата, доминирано от страха. Той смята, че свободата, която се разкрива в страха, може да бъде характеризирана чрез Нищото, което се вмъква между мотивите и действието, че страхът е проява на сво-

бодата пред самия човек, че чрез нищото човекът е винаги отделен от свята същност.

Сартр дефинира и понятието етически страх. Своеобразна метаморфоза на страха съществуваща тогава, когато се възприемаш в изначалното си отношение към ценностите. И по-точно „страхът пред ценностите е признание за тяхната идеалност“ (Сартр 1994: 145).

Своеобразен предшественик на идеите на Хайдегер и Сартр е Освалд Шпенглер. Той счита, че човек, докато опознава и усвоява света, формира страх пред неговата екзистенциалност, в която неговият живот като момент е само пращинка, обладана от страха на забравата пред вечността, който той назовава „Вселенски страх“. Според Шпенглер, формирането му започва с копнеж по непознатото, като колкото по-дълбоко този копнеж навлиза в нас, толкова той се превръща в страх „Това е онзи дълбок Вселенски страх на детската душа, който никога не напуска висшия човек, вярващия, поета, твореца в безграничното му усамотение, страхът от чуждите сили, титанични и застрашителни, които се втурват в пробудения свят, въплътени в сетивни образи“ (Шпенглер 1995: 124).

Шпенглер развива една много интересна идея, че Вселенският страх се явява и стимул към творчество. В него човекът потъва, давайки му превес пред страховете си „Вселенският страх е може би най-творческото от всички първични чувства ... той преминава през езика на формите на всяко истинско изкуство, на всяка вгълбена философия, на всяко значително дело и лежи, доловим за малцина“ (Шпенглер 1995: 124).

За Шпенглер Вселенският страх има своите материални изражения в културните символи на всяка епоха. Той привежда примери със своеобразните културни постижения на изобразителното изкуство, музиката и литературата и десетките изображения на страх, които могат да се видят при различните народи и култури от древността до наши дни.

Според създателя на индивидуалната психология Алфред Адлер, страхът е една от най-важните отличителни черти на душата, която придружава индивида в значителна степен неговия живот и му носи горест. Адлер смята, че от една страна, той го възпира от редица социални контакти, от друга ограничава възможността за създаването на пълен със смисъл живот и от трета – му пречи да даде своята лепта в изграждането на съвременния свят. Това показва, че страхът непрекъснато се обновява и съответно афектира от всяка външна намеса, така както и от вътрешния свят на човека, засягайки всяка човешка дейност. На тази база той извежда тезата, че страхът е отличителна душевна черта, но не в биологичен, а в социален план. Присъствието в обще-

ството е необходимо на всеки човек за постигането на благополучие, но същото това общество се противопоставя и застрашава индивида, като по този начин влияе на човешките контакти. В обобщение типологизира два основни типа – *страх от самота* (липса на участие в група, колектив, което води до чувство на малоценност, неудовлетвореност и др.) и *страх от близост* (присъствие в подобна структура, провокиращо дискомфортно усещане за стрес, външен натиск, липса на индивидуалност и др.) (Adler 1927).

Говорейки за основни афекти, няма как да се подмине името на основателя на психоанализата Зигмунд Фройд. Той свързва страха до голяма степен с реализирането на сексуалната функция. Според него винаги, когато сексуалната възбуда бива потисната, прекратена или отклонена по време на стремежа ѝ към удоволствие възниква една обща страхова нагласа. Той счита, че страхът е неудоволствие „Наричаме го афектно състояние, макар че не знаем какво представлява афектът като такъв. Като усещане той има твърде ясен характер на неудоволствие, но с това неговите качества не се изчерпват; не всяко неудоволствие можем да наречем страх“ (Фройд 1994: 359).

За Фройд при диагностицирането на моторните инервации свързани със страха би следвало да се направи паралел с тези идентифицирани със скръбта и болката, тъй като „при последните моторните проявления не са налице; а там, където са налице, те ясно се отделят не като съставни части на цялото, а като негови последиствия или реакции“ (Фройд 1994: 359).

Говорейки чисто от физиологичната гледна точка Фройд счита, че подобен едностранчив подход няма да допринесе за едно цялостно схващане на характеристиките на страха. За да допълни и подходи от друга гледна точка, както той сам признава се повлиява от книгата на Ото Ранк „Травмата на раждането“ (1923) на базата на която допуска, че има връзка между страха и раждането. Страхът може да се разгледа като първична реакция при раждането, като осъзнаване на състоянието на безпомощност и опасност и своеобразен еталон на страха при човека в процеса на раждането и последиствие в целият му живот.

Друга проява на страха според Фройд, е страх от кастрацията, като той приема, че разликата е чисто семантична и може да се отъждестви със страх от раздялата и е свързана със същото условие. В последващото детско развитие страхът придобива други форми с разширяването на познанието, но примерно страхът от тъмнината и самотата или страхът от непознати (чужди лица), прераста и се модифицира с което се запазва постоянното присъствие на страха в живота на човека. И както Фройд споменава във „Въведение в психоанализата“, детето осъзнава истинската сила на страха едва когато почувства истинския ре-

ален страх. От този момент в последващото развитие има възможност за прерастването на страха и развитието му във фобия (Фройд 1991). Фройд доразвива идеите си за страха през призмата на психоанализата и нейната психическа структура: То, Аз и Свръх аз, като Азът е принуден да служи на трима господари и е застрашен от три страни, съответно от външния свят, от либидото на То и от строгостта на Свръх аза (Фройд 1994).

Ярък представител на руската философска школа от началото на миналия век е Николай Бердяев. Той се опитва да погледне от историческият ракурс на страха, в живота на човека в неговата многовековна история. В по-ранната история човечеството се е страхувало „от хаоса и непознатите природни сили, пред които се чувствало безпомощно, страх от духовете, от демоните, от боговете, маговете“ (Бердяев 1994: 223).

Със създаването на религията, която бивайки изтъкана от заповеди и ограничения и човек изпитва страх и притеснение пред възможността да ги наруши, страх пред Бога, Бердяев счита, че суеверията са сянка на вярванията и страховете. Затова и суеверният човек е уплашен и се страхува „Религиозните вярвания освобождават от едни страховете и създават безброй нови, защото те стоят под знака на греха“ (Бердяев 1994: 224). Но освен религиозните норми, моралните също заплашват човека. Към тях Бердяев прибавя и есхатологичния страх, свързан с съдбата на човека и света. На пръв поглед според него религията създава свой собствен фантазмагоричен свят, създаден от страха, и срещу него, но в действителност нещата са много по комплицирани. Древния страх, този идващ от античните времена, водейки чувството на ужас от изоставеността в битието, смесено с усещането на обладаност от греховността на света, от една страна, и духовия страх от друга, водят до разрушаване на религиозната вяра, каквато трябва да бъде. Тази вяра трябва да насочва към обективност на реалността, но прибавяйки към нея своите собствени терзания се ражда суеверието „Под влиянието на страха вярата лесно може да премине в суеверие“ (Бердяев 1994: 235).

Бердяев счита, че страхът е присъщ на всичко живо. Той е свързан с опасностите, които крият условията на живот. Това именно кара не само човека а и животните да се защитават от тези опасности. За него самата борба за съществуване, с която е изпълнен животът, предполага страх. Въпреки че показва наличието на страх не само при хората, но и при всички живи същества, Бердяев не отива по-далеч в своя анализ.

За представителя на социокултурната психоаналитична теория Карен Хорни, страхът (Angst) както и уплахата (Furcht) са психическа реакция спрямо някаква опасност (Хорни 1994). Според нея това, което отличава двете, е преди всичко състоянието на неопределеност и не-

сигурност. Хорни смята, че същото състояние се наблюдава и при невротичния страх, независимо от това, дали опасността е неопределена или има конкретна форма, например при фобията от височини (акрофобия).

В анализа си на опасността като източник за страха Хорни се позовава и на Зигмунд Фройд, като посочва, че разликата между страхът и уплахата се характеризира с чувство на безпомощност спрямо опасността. Вътрешната способност на индивида да устои на подобна външна или вътрешно обусловена заплаха, е същностната разлика на двете понятия. Хорни предполага, че за да бъде задоволително всяко едно обяснение на всеки вид страх, то трябва да отговаря на три въпроса. Кой заплашен? Кой е източникът на опасност? Как се възприема безпомощността спрямо опасността?

Карен Хорни смята, че отговорите на тези въпроси се крият съответно на първия въпрос в типа характер (меланхоличен, нарцистичен), на втория въпрос това са особените предпазни средства за защита на човека и неговите специфични невротични тенденции, а на третия въпрос, че трябва да се прави разлика между „Grundangst“ („Базисен страх“), който е реакция на потенциална опасност и „Manifeste Angst“ („Показан страх“), който е съответно реакция на открити опасности, и че безпомощността до известна степен се съдържа в „базисния страх“ (Хорни 2019).

На базата на естествените науки е и мнението на естествоизпитателя Чарлз Дарвин. Той е един от първите, които не само описват различните състояния на страх при човека и животните, но търси и причина за неговото появяване. Голяма част от наблюденията и анализите му, са насочени към промените в тялото. На тази основа той дава описание и разграничаване на страха (fear) и ужаса (terror). За него ужасът изразява един „екстреман страх“. Към външните белези Дарвин прибавя и настръхването на космите по кожата, разтреперване на повърхностните мускули, пресъхване на устата, в резултат на което гласът става дрезгав или неясен, а дори може напълно и да изчезне.

Когато страхът е силен, той има не само силно изразени соматични симптоми, но също така и физиологични. Във връзка с физиологичните симптоми Дарвин описва работата на сърдечния мускул, където като следствие се получава смъртна бледост, затруднено дишане, конвулсии, изпотяване, свиване на устните и гърлото и др. Страхът и уплахата прерастат в ужас, което човек изразява в различни външни мимически или жестови движения.

Изучавайки различните видове и степени на страх, Дарвин стига до извода, че всички те могат да се обяснят чрез принципите на навика, асоциацията и унаследяването, които се оказват стари, проверени

механизми. Освен това Дарвин не стига до тук а прави и асоциация, че външни признаци от типа на изправянето на косите или дефекацията са остатъци от отбранителните средства на животните, унаследени от човека. Тази прилика в поведението на уплашеното животно и на уплашения човек кара Дарвин да мисли, че човек принадлежи на единна група, в чиито състав влизат и животните (Дарвин 2003).

В българската научна литература феноменът страх е сравнително слабо изследван и непопулярен за дискутиране проблем. Една от вероятните причини за подобно пренебрегване е силният критичен и ревизиращ модус на говорене, който е следствие на специфичните черти на страха, както от научна гледна точка, така и чисто като част от човешкото съществуване. Друга причина би била липсата на единно разбиране за онтологията, семантиката и въздействието на този афект върху човешката природа. За жалост не съществува оригинална, напълно авторска теория по отношение на генезиса, природата, семантика или типологията на страха, която да е дело на български изследовател.

Човек винаги ще живее заедно със своите страхове и това трябва да го имаме винаги предвид, когато изграждаме определени насоки на поведение. Тези насоки трябва да отчитат в по-голяма или в по-малка степен нашите страхове и поведението което е във взаимна връзка със страховете ни. Единствено волята се явява своеобразен регулатор и чрез нея ние можем да преодолеем своите страхове. Но пътят към подобна цел не е лесен и тя не се постига напълно и веднага, а постепенно и трудно. Човек свиква със страховете си и започва да живее под тяхна власт. Ето защо ние още един път доказваме, че дълбоко в себе си сме много страхуващи се същества. Необходимо е осъзнаване и преднамерено влагане на усилия за освобождаване. В противен случай, нашият живот винаги ще протича в прегръдките на страха.

ЛИТЕРАТУРА

- Аристотел** (2013) *За поетическото изкуство*. София: Захарий Стоянов.
- Аристотел** (1986) *Реторика*. София: Наука и изкуство.
- Бердяев, Н.** (1994) *Предназначението на човека*. София: УИ „Св. Климент Охридски“.
- Дарвин, Ч.** (2003) *За изразяването на емоциите при човека и животните*. София: Лик.
- Динев, В.** (2001) *Страхът*. София: Медиасат.
- Киркегор, С.** (1992) *Понятието страх*. Варна: Стено.
- Монтен, М.** (1975) *Опити*. София: ДПК “Димитър Благоев”.
- Сартр, Ж.** (1999) *Битие и нищо*, т. I, т. II. София: Наука и изкуство.
- Фройд, З.** (1994) *Анатомия на чувствата*. София: Евразия.
- Фройд, З.** (1991) *Въведение в психоанализата*. София: Наука и изкуство.
- Хайдегер, М.** (2020) *Битие и време*. София: Изток–Запад.

БЪЛГАРСКИЯТ ИНДИВИДУАЛИЗЪМ И КРИЗИТЕ НА СЪВРЕМЕННОТО СОЦИАЛНО РАЗВИТИЕ

Мария Петрова

BULGARIAN INDIVIDUALISM AND THE CRISES OF CONTEMPORARY SOCIAL DEVELOPMENT

Maria Petrova

Abstract: *The report offers a theoretical analysis of the development of one of the main Bulgarian ethnopsychological traits – individualism, in accordance with changed social conditions and intense social crises. The development of individualism is associated with a change in the configuration of ethno-national identity. The new social identity and the new manifestation of the Bulgarian individualism could contribute to the efficient handling of the crises of social development.*

Keywords: *individualism; ethnic traits; national identity; social crisis; social development.*

Националният характер е явление, изградено бавно и за дълъг период в историческото развитие на общността. Той е и устойчиво образувание, обхващащо съвкупност от черти, които носят съответните смисли и значения от жизнения свят на народа. Много често етническите черти и етническият характер стават основата за изграждане и функциониране на националния характер, както е и в българския случай. Основните черти от националния характер обозначават същностни феномени от цялостното екзистенциално и историческо битие на общността. Те са резултат от натрупани социалнопсихологически преживявания, модели на отреагиране на историческа събитийност и на устойчива ценностна насоченост. Освен това чертите, както и цялостният характер, се развиват, променят се, адаптират се към променената социална среда и също така, те насочват развитието на социоисторическата реалност на общността. Историческата съдба на народа в немалка степен зависи именно от неговия характер, както отбелязва и задълбочено анализира Густав Льобон (Льобон 2014). Националният характер, себerefлексията върху него и афективното преживяване на това съзнание оформят националната идентификация на общността. Така отделните явления – етнически черти, етнически и национален характер, национална идентичност добиват смислова стойност като цялостно жизнено пространство на общността.

Изучаването на националния характер е занимание с безспорна значимост, както в теоретичен, така и в приложен план. „Народопсихологията разкрива национални черти и е своеобразен колективен портрет на народа. Научните произведения в това пространство дават обратна връзка на представителите на съответния етнос и са полезни за своеобразната рефлексия, от която имат нужда хората“ (Мавродиев 2022: 197). Тази потребност от колективна себerefлексия, за съвременния живот, е изключително актуална предвид интензивните и обхватни кризи на социалното развитие. Справянето с кризата изисква вглеждане в собственото социалнопсихологическо пространство на преживяване, осмисляне и поведение, за да могат да бъдат намерени най-точните методи за разрешаване на проблема от общността. Кризата интензифицира процесите на търсене на себе си и също така това търсене и намерените отговори са стабилна основа за ефикасно намиране на механизъм за справяне.

Осмислянето на индивидуализма като категория, съответно и отношението към него, не може да е еднозначно. Съществуването на индивидуализма е в диалектична цялост с колективизма, те съставляват общ феномен на световъзприемане и екзистенциално функциониране, защото се предполагат едно друго. Това, че са дихотомия и едното предполага и обуславя другото, може да се проследи и по линия на индивидуалното онтогенетично развитие, където субектността и общността в развитието на личността са две взаимообусловени линии, протичащи едновременно (Ериксън 2013). Цивилизационното социално-историческо развитие на човешките общности протича по идентичен начин – чрез взаимното определяне и симбиотично съществуване на колективност и индивидуалност.

Индивидуализмът се приема за общоизвестен и всепризнат факт от основните черти на българския национален характер. За българското индивидуалистично възприемане и отреагиране на света са писали големи български народопсихолози, които са открили цялостна онтология на този феномен. Цялостността се изразява в извеждане на причини за появата на качеството, различни проявления и аспекти на съществуването му, обвързаност и зависимост с други черти от националния характер, симбиотично съществуване на чертата и нейната противоположност и др. Едва ли има черта на характера, която е едноизмерна и лесно определима, но за българския индивидуализъм се оказва, че е характеристика, много трудно дефинируема, с изключително многобройни аспекти и проявления като поведенчески реакции и като световъзприемане, с дълъг екзистенциален континуум в минало, настояще и бъдеще на общността. Тъй като националният характер е цялостен конструкт, чертите са изначално взаимосвързани. Ин-

дивидуализмът е обвързан с всички останали характеристики и може да се изкаже тезата, че чертите на българския национален характер са организирани около индивидуалистичното световъзприятие. Именно тук фокусът на изследователския интерес може да бъде изключително значим при извеждането на нови аспекти на битието на чертата, обвързаността ѝ другите характеристики, както и функционирането в нова социална среда.

За българските народопсихолози, индивидуализмът на народа е една от основните черти в нашия национален характер. Тази теза обосновават автори като П. Р. Славейков, А. Страшимиров, Т. Панов, М. Семов и много други. В анализите на почти всички останали автори, чертата присъства в рамките на други характеристики или изявена чрез различни прояви. Един интересен, проникновен и обхванат анализ на индивидуализма прави Петко Р. Славейков. Той дефинира тази наша характеристика като „индивидуалното, сиреч самолично чувство, което снабдява всякого българина с един самостоятелен дух, е у нас толкоз развито, щото няма подробности в никое друго словенско или инородно племе“ (Славейков 1984: 144). Не стои никакво съмнение за действителното присъствие на тази характерологична черта при българската общност, и не само това – индивидуализмът е наша основополагаща характеристика. Авторът представя индивидуализма на българина посредством следните прояви: „аз и ний е слънцето, около което ся въртят всите планети; той живее със семейството си за себе си, от него отсъствува чувството за цялото му отечество“ (Славейков 1984: 138). Липсата на народно чувство и народно съзнание е фундаментален въпрос и проблем за българското битие и самосъзнание според Славейков. Отсъствието на чувство за народност, за общност води до това, че „тойзи народен у нас порок прави нашето нещастие“ (Славейков 1984: 138). И също така Славейков допълва тази черта с българската меланхолия, българската мълчаливост като производни на индивидуалистичността. Авторът прави сравнение с гърците и тяхната любов към отечеството и съответно колективизъм и доверие, което имат един към друг. Именно в това може да се види една от първоосновите и първопричина на нашия индивидуализъм – изначалното недоверие, което българинът има към другите, към света и към себе си. Социалнопсихологическата опозиция: доверие – недоверие сега е важен изследователски въпрос, тъй като явленията са свързани с повечето структури на реалността – икономика, политика и др. и формират пространството на гражданското общество и социалнопсихологическите взаимодействия в общността.

Като свързани черти с индивидуализма авторът откроява търпението ни, неумението да приемаме чуждата позиция, чуждопоклонството и др. Но също така се проявява и като свързано качество с много

силно развитото чувство за равенство сред народа, равенство между по-ловете, това че българският народ е природно кротък и великодушен, липса на омраза към другите народи и др. Също така се проявява и чувство за заедност изявено към семейството, рода и проявено в общността на празнуване на обичаите и семейните празници. Така Петко Р. Славейков изгражда един многоизмерен образ на българския индивидуализъм – с неговата същност, прояви, причини, свързани черти.

Въпросът за проявите и функционирането на обичаите и „семеините угощения“ цялостно е анализиран от Иван Селимински като изява на желанието на българина за съвместност и заедност. Индивидуализмът при българина се изява като сложен и нееднозначен конструкт, в който симбиотично съществуват индивидуално виждане на нещата, преживяване и действие и в същото време усетът за заедност, за съпричастност и колективност, проявени чрез семейството и родовата общност и заедността на традицията.

Недоверието като първооснова на индивидуализма е обстойно анализирано от редица народопсихолози. Антон Страшимиров също приема индивидуализма като една от основните български черти с многобройни проявления. Авторът го отбелязва във връзка с недоверието, което българинът има към самия себе си. Българинът не вярва на своя ум и не се обляга на мислителните си способности, както анализира Страшимиров. Това довежда до затвореност в себе си, мнителност и песимизъм, което е основното отрицателно качество на народа ни. Но също това не е осмислено като еднолинейна перспектива – „днес българинът е неверник в мислите си – песимист, а доверчив в чувствата си – простодушен“ (Страшимиров 2017: 90). Освен това Страшимиров отбелязва, че българите проявяват здрав социален инстинкт, който е свързан с общото изравняване, дух на равнопоставеност. Така отново индивидуализмът се проявява в диалектично единство с наглед своето отрицание – колективизмът и съществуват в цялостно единство.

Нерядко като причина за формирания индивидуалистичен светоглед и модел на поведение се сочи османското владичество, при което за оцеляването е било необходимо и някакво самозатваряне. При Христо Ботев, а и при по-съвременни автори присъства този обяснителен модел. Със сигурност за генезиса и функционирането на индивидуализма действа многофакторно обуславяне. И също така, това е установена и устойчива черта в нашия характер, действаща и проявяваща се до днес.

В съвременното се случват най-различни кризи, които правокират статуквото и същността на социалността. Рискът конституира не само формата на съвременната социалната реалност, но и социалнопсихологическите взаимодействия и феномени в човешките общности. В за-

висимост от това как се възприема кризата като опасност или възможност се определя и как даден човек излиза от нея – по продуктивен или непродуктивен начин. Тази дихотомност на възприемането на кризата – като опасност или възможност подчертава както потенциалните опасности така и потенциалните ползи от нея (Христова 2017). Това важи както в индивидуален, така и в общностен план. Кризите променят и характерологията на народите и нациите, тъй като социалноисторическите събития са фактор, който обуславя динамика на чертите. Това със сигурност се отнася и за българския национален характер, и за индивидуализма, който е една от основните наши черти. Функционирането и промяната на българския индивидуализъм е обусловено и от това, че индивидуализмът по принцип е една основна характеристика на западната европо-американска цивилизация. Често той е съпоставян и противопоставян на колективизма на азиатските култури. Все повече научни социалнопсихологически изследвания показват преимуществата на колективистичния тип на мислене и поведение за личността и общността.

Новите социални условия и преживените катаклизми насочват човешкия свят към преосмисляне на редица стойности. Една от линиите на предефиниране е свързана с естеството на човешките взаимодействия и свързаност, като това е възможно и по линия на корекция на отношението към народността и националната общност. Справянето с ковид кризата беше свързано с физическо самозатваряне, което наруши човешкото взаимодействие. Но също така откри необходимостта от човешка съвместност за излизане от критичността на ситуацията. Светът осъществи справянето с този грандиозен проблем основно на национално ниво и това налага необходимостта от преосмисляне на отношението към народното и националната общност. Очевидно е, че съвременното оцеляване изисква общност и заедност в нови измерения. Така еволюирането на българския индивидуализъм е обвързано с промяната на категорията в рамките на цивилизационните взаимоотношения. В българската история, оцеляването поединично в рамките на византийското и османското владичество е дало съответен резултат, сега обаче действителността изисква нов прочит на това състояние.

В нашия индивидуализъм определено може да се отбележи динамика. Доказателство са общите каузи, около които се организира българската национална общност. Те са проява на съпричастността, на чувството за взаимно действие и съществуване, на осъзнаването на необходимостта от съместно справяне със съответния социален проблем. Това явление е свързано и с нарастване на гражданското самосъзнание, изявяващо се в нарастване на мащаба на инициативите по общонацио-

нални проблеми. Справянето поединично и съответно оцеляването, за съвременните условия не е действена стратегия.

Пътят на остойностяване на съвместността, на включване на другия в нашето жизнено социално пространство е бавен и нееднозначен. Той обаче е предположен и изискван от динамиката на социалния свят и глобалните рискове, които съпътстват и стават естествена част от социалния ни свят. Кризите конституират по нов начин и социалните идентичности. Справянето с кризата е свързано с преформулиране на ценностите и една от тези ценности, които следва да се осмислят и приемат по нов начин е индивидуализмът. Промяната на социалните взаимодействия е същностен проблем, защото взаимодействието е основен социален процес, а общуването поддържа реалността (Бъргър, Лукман 1996). Нарушената социална реалност от кризите изисква да тя бъде удържана чрез човешка взаимност и общуване. Ако това не се случи е напълно реална опасността социалната адаптация на личностите, а от там и на цялата общност да бъде нарушена. „Съвременното общество изпитва остра потребност от социално адаптирани личности. В последните десетилетия в нашата страна, в резултат от неблагоприятното социално-икономическо и политическо развитие, рязко се умножиха проявите на различни типове дезадаптивно поведение. Особено опасни за бъдещето на страната ни са темповете на растеж на престъпността в детско-юношеска възраст, които се дължат на загубата на морално-нравствени норми и ценности“ (Кръстева-Иванова, 2020: 98). Ново ефикасно изграждане на индивидуализма и съответното ценностно съотнасяне би повлияло и на такива явления, свързани с функционирането на човека в социалната среда.

С развитието, промяната, новоизграждането на българския индивидуализъм се променя не само цялостния характер на нацията, но и националната идентификация. Новите елементи в осъзнаването на себе си, преформатирането на себerefлексията в континуума индивидуализъм – колективизъм води след себе си промяна на структурата на националната идентификация. Задава се нов фокус на самооценката на националната общност, на свързаността и доверието между хората в нея, на смисъла на общността и общението, на начините за разрешаване на социалните кризи, които така или иначе се случват. Променя се подходът за осъзнаване на проблема и начините за справяне с него, като вече присъства като важен индикатор индивидуалистично-колективистичния светоглед в нов порядък. Разбира се, този процес не е завършен и съзнателната и несъзнателна социологична анализа е необходимо продуктивно да продължи да се случва. Така и националният характер се придвижва по линия на своята зрелост, която минава и през зрелостта на свързаността на нацията с другите и със себе си. Запазването на

най-доброто от индивидуалистичния светоглед трябва да се съвмести с доверието и на тази база да се изградят общи жизнени пространства.

ЛИТЕРАТУРА

Бъргър, П., Т. Лукман (1996) *Социалното конструиране на реалността*. София: Критика и хуманизъм.

Ериксън, Е. (2013) *Идентичност: младост и криза*. София: Рива.

Кръстева-Иванова, М. (2020) *Нашите „чужди“ деца: Мултимодален (интегративен) модел за психологично консултиране на юноши с дезадаптивно поведение*. Варна: Изд. център на ВСУ „Черноризец Храбър“.

Льобон, Г. (2014) *Психологични закони за развитие на народите*. София: Асеновци.

Мавродиев, С. (2022) *Психоанализата в България до 40-те години на XX век*. Пловдив: Университетско издателство „Паисий Хилендарски“.

Славейков, П. Р. (1984) *Градовете и селата едни за други*. В: *Народопсихология на българите*. Антология. Съст. и ред. М. Драганов. София: Отечествен фронт.

Сташимиров, А. (2017) *Книга за българите*. София: Свети Георги Победоносец.

Христова, В. (2017) *Ситуационните кризи – закономерности и механизми на протичане*. *Годишник на ВСУ*. Изд. център на Варненски свободен университет „Черноризец Храбър“, т. XXIII, 113–119.

**БАЛАНСИРАНА ЛИ Е ПО ПОЛ
ВОЕННО-УЧЕБНАТА СРЕДА?**
(представяне и анализ на мнението на обучаемите)
Невена Атанасова-Кръстева

**IS THE MILITARY-EDUCATION ENVIRONMENT
GENDER BALANCED?**
(Presentation and Analysis of Cadets' Opinion)
Nevena Atanasova-Krasteva

Abstract: *Vasil Levski National Military University is a partner in an International Strategic Partnership project under the "Erasmus +" program with the goal to study gender equality in the military training environment in some European military academies. Part of the results of a study conducted with the Bulgarian cadets on the relationship between the sexes and their opinions on the benefits and inconveniences of their joint education will be presented and analyzed.*

Keywords: *Gender equality; gender-mixed environment; military education; positive discrimination; stereotyped behavior.*

През последните години все по-разпространена практика в научните организации, изследователски институти и университети е да се работи по европейски проекти, които предоставят финансиране за широк кръг програми и инициативи, голяма част от които са в областта на образованието и иновациите. Изключително успешна програма на ЕС през последните 20 години е програмата „Еразъм“, която в различните си ключови области предлага възможности за реализиране на проекти за развитие на дейности в образованието, обучението, младежта и спорта и със своите политики допринася за имплементиране на редица научни постижения (https://commission.europa.eu/education/set-projects-education-and-training/find-all-funding-opportunities-education-and-training_bg).

Поради тази причина много висши училища, университети и академии използват различните варианти за кандидатстване и участие по проекти за „Стратегически партньорства“ в сферата на висшето образование. Участващите партньори в международните проекти, които получават финансиране по Ключова дейност 2 на програма „Еразъм+“ разработват нови изследвания и развиват нови практики в европейското висше образование. Със своите богати резултати и иновативни предложения, тези проекти се явяват едни от успешните и достъпни начини

за споделяне и обмен на научен опит, добри практики и нововъведения в образователното съдържание на европейските висши учебни заведения.

НВУ „Васил Левски“ като една от водещите военни образователни институции в страната не прави изключение от посочените тенденции за активна работа по програма „Еразъм+“ и участие в съвместни проекти с други европейски военни академии и университети. На сайта на Военния университет www.nvu.bg е посочено, че „Като институция на висшето образование НВУ „Васил Левски“ установява и поддържа партньорски взаимоотношения от стратегически и научен интерес с престижни университети в целия свят, като приоритетно място заема обменът на интелектуални кадри и ресурси. Чрез запознаване с чуждестранни модели на обучение, научно-изследователска дейност и успешни международни практики, НВУ „Васил Левски“ успява да интегрира българските традиции в обучението с придобития чуждестранен опит“ (www.nvu.bg/bg/mezhdunarodna-deynost.htm).

Един от първите международни проекти по стратегическо партньорство, по които Военният университет започна работа в края на 2020 г. е Military Gender Studies Project или „Управление на равнопоставеността във Въоръжените сили“. Участниците от военни академии в Португалия, Румъния, Италия и България заявиха намерението си да допринесат за съвременния анализ и активна промяна в политиките за равенство между половете в техните военни висши учебни заведения. Екипи от академични и езикови експерти от Военната академия в Португалия, Академията на СВ „Николае Балческу“ в Румъния, Училището за военни науки към Университета в Торино в Италия и НВУ „Васил Левски“ в България получиха одобрение за проектното си предложение в края на 2020 г. и стартираха своята работа под ръководството на водещия партньор – португалският екип. За 30 месечния период на реализиране на проекта беше получена финансова помощ за изпълнение на разнообразните дейности и имплементиране на получените резултати от проекта (Атанасова-Кръстева 2022).

В структурно отношение проектът беше разделен на няколко основни дейности:

– разработване и прилагане на въпросници и интервюта за курсанти и студенти от четирите партньорски институции. В резултат на тази дейност са събрани 1500 попълнени въпросника и са интервюирани повече от 50 обучаеми, които споделиха собствените си преживявания и гледни точки относно проблемите на пола в техните военни институции;

– разработване на Учебник за Въоръжените сили за подготовка и обучение в политиките за равнопоставеност. Учебникът е съвместна работа на всички партньори и е продукт на данните и анализите, събрани

във въпросниците и интервютата, като са добавени и съвременни изследвания върху текущата роля на пола във военен контекст;

– провеждане на обучителни семинари с курсантите от участващите военни ВУЗ и провеждане на тренинги с обучители от военните академии – партньори за проверка на предложеното съдържание на учебника „MGS Army Handbook“;

– разпространение на получените резултати от проекта и организиране на различни събития и работни срещи.

Както бе споменато по-горе, първата дейност от проекта, свързана с т. нар. „първи интелектуален резултат“, бе изпълнена чрез попълване на въпросници от обучаеми от всички военни академии и след тяхната обработка се проведеха интервюта с курсантите, изявили желание за лична среща с експертите от всеки екип. Във въпросника бяха включени различни въпроси относно оценката и функционирането на полово-смесената среда на военно обучение във всяка академия, относно мнението на курсантите за балансираното представителство и участие във всички военни и учебни ангажменти на двата пола. Попълването на въпросниците беше анонимно, но всеки обучаем, който „се престаши“, остави в края на въпросника имейл за връзка и за покана за участие в индивидуално интервю. Членовете на всички екипи проведеха интервютата при спазване на всички мерки за конфиденциалност и при съгласие от страна на обучаемите техните допълнения към дадените отговори да послужат за обобщени анализи и насоки за определяне на подходящо съдържание на учебника като следваща дейност по проекта. Основната цел на интервютата бе да се доразвият отговорите или да се доуточнят споделените констатации от въпросника, както и да се споделят други субективни перцепции на обучаемите от двата пола по повод на взаимоотношенията им във военно-учебната среда.

Тъй като от българска страна, от НВУ „Васил Левски“ участваха 218 курсанти (20% от които бяха жени) в попълването на общия въпросник и 22 курсанта (6 жени и 16 мъже) бяха допълнително интервюирани, в настоящия доклад ще се представят малка част от анализите, получени вследствие на обработените разговори от персоналните интервюта.

Продължителността на интервютата варираше в зависимост от динамиката на разговора и желанието на курсантите да споделят мнението си и лични преживявания. Поради това някои интервюта продължиха 20 минути, а други бяха с продължителност 1 час и 10 минути, което бе свързано с цел изясняване на определени ситуации или предоставяне на допълнителни данни от обучаемите. Всеки експерт, провеждащ интервю, получи достъп до данните на курсанта и се беше запознал с конкретните отговори предварително, за да избере най-добрия подход за задаване на въпросите от интервюто. В 80% от

случаите информацията от попълнените въпросници бе потвърдена и доразвита с конкретно мнение. Наблюдавани бяха някои промени спрямо предварително дадените отговори в случаите, когато курсантът не е разбрал правилно въпроса от въпросника (въпросникът беше на английски език и се попълваше самостоятелно в платформата за дистанционно обучение) и е дал отговор, който след това коригира в хода на интервюто. Всички интервюта завършиха с благодарност към обучаемите, които отделиха време и откровено споделиха мнението и преживяванията си с академичните експерти.

Във Военния университет курсантите се обучават в различни групи, които са или чисто мъжки класни отделения, или полово-смесени групи с различно съотношение между мъжете и жените. Поради факта, че в интервютата участваха курсанти от различни групи, това предопредели разнообразието от отговори, според личната преценка на всеки относно климата и разбирателството във всеки отделен взвод.

Например на въпроса от интервюто „ Какъв вид въздействие, ако има такова, смятате, че може да има небалансираното представяне на пола върху курсантите и тяхната групова динамика? (защо?)“ разнообразните мнения могат да се обединят в няколко насоки:

- ако групата е изградена само от мъже, то тя показва по-добро изпълнение на задачите в сравнение с група, съставена от жени и мъже;
- в смесените класни отделения е налице съревнование между половете и това може да бъде предпоставка за конфликти;
- жените не могат да се справят със служебните си задължения в пълен обем;
- дори в екипа да преобладават мъжете, важно е да се гледа на качествата на всеки човек;
- ако жените са малцинство в един екип, често се чувстват нападнати и отхвърлени и ефектът е отрицателен;
- има балансираност на половете и разбирателство;
- няма балансирано присъствие, като ръководството на университета би трябвало да променят подбора на курсанти в полово отношение.

Общото впечатление е, че всички обучаеми приемат съвместния си начин на живот и присъствието на мъже и жени във воинските екипи не изненадва никого. Различното отношение е свързано с воинските специалности и изискванията за изпълнение на конкретни задачи от курсантите, както и със стереотипните виждания на някои млади хора за възможностите на жените да се справят във военната среда. По-голямата част от курсантите – повече от 70% учат в смесени колективи, приемат присъствието и на мъже, и на жени, а различните отговори могат да се дължат на лични отношения или ситуационни фактори.

Според съответните отговори, за определени курсанти предходният въпрос беше доразвит от интервюиращия с въпроса „По какъв начин се държите в тези ситуации? Чувствате ли необходимост да коригирате поведението си?“.

В отговорите се наблюдава интересно разпределение – мнението на курсантите – мъже са почти 50/50 относно:

– държат се еднакво по принцип без значение дали са сред колеги – мъже или са в смесени групи. Приемат, че това е белег за професионално поведение и затова не трябва да има различно поведение;

– държат се различно в мъжка среда и в смесена среда. Когато са сред колегите си, не се съобразяват как говорят или какво правят, докато в присъствието на жени прецизират изказа си, променят поведението си и като цяло се съобразяват с колегите си жени и упражняват контрол върху езика и хумора. Това е свързано с желанието да не обидят или наранят момичетата, както и те да не почувстват отхвърлени.

Само 3 от жените са споделили мнението си по този въпрос, които от своя страна се опитват да се държат по-професионално, за да бъдат приети сериозно от колегите си мъже. Курсантите – жени допълнително заявяват, че понякога прикриват емоционалността си и истинската си същност, дори и интересите си, за да се впишат в средата.

Един от най-интересните въпроси от въпросника, поради разнообразието от получени отговори, беше свързан с мнението на обучаемите дали се възприемат и третират еднакво или различно мъжете и жените във военната образователна институция. Техните отговори бяха обсъдени по време на интервюто с допълнителния въпрос „Вие посочихте, че мъжете и жените [не] се третират различно в тази институция. Какво ви доведе до този извод? Бихте ли ни дали няколко примера, които подкрепят това убеждение?“.

Курсантите – мъже дават сходни примери за ситуации, в които са тренирани различно в сравнение с колегите си от противоположния пол, като например:

– не са третирани еднакво двата пола тук, заради привилегиите, които имат курсантите – жени. Тези привилегии са породени от командирите ни – да се освобождават от сутрешна физзарядка или от физическа работа;

– момичетата и момчетата не се третират еднакво, защото някои се възползват от позицията си. Някои от момичета на младши командирски длъжности вършат по-малко работа и това дразни колегите им мъже. И при момчетата има подобни ситуации, но не се прекалява. Тези ситуации трябва да се контролират и след като носиш военна униформа, правилата и нормите на воинско поведение да са за всички.

Има и споделени наблюдения от курсантите от горните курсове, които като младши командири имат повече опит, което им помага да обърнат внимание и на психическите особености на курсантите от двата пола. По време на социалната изолация на курсантите през пролетта на 2020 г., поради заплахата от разпространение на коронавируса, всички млади хора бяха затворени в района на Университета в продължение на 80 дни. Курсант от мъжки пол - випусник споделя, че от подчинените му 22 момичета и 70 момчета, нито едно от момичетата не се е оплакало през този период и е намирало начин да се справи с изолацията и да намери решение за нуждите си. Докато момчетата са приели много по-тежко изолацията и невъзможността да излизат, поради което са се оплаквали много по-често. Като заключение, някои курсанти споделят, че жените се справят по-добре психически, те са по-комуникативни, по-мотивирани и по-лесно успяват да намерят необходимата им информация. Докато мъжете са по-затворени, не споделят много чувствата си и не са много гъвкави в търсенето на решения.

Курсантите – жени заявиха по време на интервюто, че в НВУ са създадени условия за равнопоставеност и в учебния процес, и в службата. Действа нормативна уредба и са актуализирани правилници и методики. Оценяват това като сериозен напредък по отношение на равнопоставеността във Военния университет. Именно поради това не приемат различното отношение от страна на техните командири към тях и към колегите им – мъже. Случва се отношението към курсантите от женски пол да е по-лошо, във връзка с коментари и злословене по техен адрес, което ги поставя постоянно в ситуации, в които трябва да се доказват. Затова понякога жените са враждебно настроени, тъй като усещат, че са постоянно като на изпит и на изпитание.

Противоречивите оценки на курсантите за конкретни ситуации, както и различните вътрешните нагласи към съвместното им обучение във Военния университет, доведе до логичното разширяване по време на интервюто на въпроса „Защо смятате, че настоящото представителство на половете в тази институция е балансирано/небалансирано? Смятате ли, че тази ситуация трябва/може ли да се промени?“.

Курсантите разпределят отговорите си на този въпрос приблизително по-равно като подкрепят и двата варианта с доводите си.

Присъствието на мъже и жени във Военния университет не е балансирано, защото:

– по-малък е процента на курсанти – жени. Процентът на курсанти от женски пол за всички години на обучение е около 20%;

– не всички курсанти са еднакво натоварвани в университета: голяма част от събитията с участие на курсанти извън района на НВУ (тържествени ритуали, паради и караули) се поемат от мъжете, като

жени и по-високи/ниски момчета не се привличат. За други събития – семинари, кръгли маси или научни събития се предпочита участието на повече жени;

– съотношението в класните отделения/взводове е изключително разнообразно – има групи с повече мъже, има чисто мъжки групи, както и групи с преобладаващи курсанти – жени. Курсантите – мъже приемат засиленото присъствие на жените в различните специалности, но още не се чувстват напълно комфортно от този факт и го намират понякога за странен;

– мнението на курсантите, че присъствието на двата пола не е балансирано завършва с тяхното виждане, че тази ситуация трябва да бъде променена.

Другата част от интервюираните курсанти приемат настоящето съотношение между мъжете и жените в институцията за балансирано, защото:

– жените са достатъчен брой и тяхната реализация зависи от вида работа, която трябва да свършат;

– съвременният начин на живот и модерните системи позволяват и на двата пола да се справят с най-разнообразни дейности;

– не е задължително представителността на двата пола да бъде 50/50, за да приемем ситуацията за балансирана – за различните специалности добрият баланс е в различно съотношение, като е важно това да се е получило по естествен път.

В резултат на анализа на данните, събрани от курсантите чрез метода на стандартизираното персонално интервю, може да се обобщи, че младите хора в Университета осъзнават важноста на човешките взаимоотношения, особено в полово смесената среда, в която се обучават. Относно бъдещето на прилагането на равнопоставеността като практика във Военния университет, курсантите от двата пола не виждат пречки да се обучават мъже и жени заедно. Курсантите изказват мнението си, че темата за равенството между половете все още е непопулярна и че именно липсата на сериозно внимание към тази тематика може да доведе до дистанциране в отношенията между мъжете и жените в армията, а понякога и до изкуствено напрежение и конфликти. В тази връзка обучаемите подчертават, че темата за равнопоставеността е важна и може да доведе до промяна в политиката на институцията по отношение спазването от всички в йерархичната стълбица на приетите правилници и методики. Добър подход би бил и водене на политика, свързана с привличането и задържането на повече жени на военни длъжности.

Предложените в доклада констатации и интерпретации на резултатите от проведеното проучване с курсантите по международния

проект ни дават основание да заключим, че тематичната област на изследване в проекта е актуална, навременна и значима за българската военно-образователна система. Същите заключения за важността на дейностите по проекта се споделят и от другите партньори от военните академии в Португалия, Румъния и Италия.

И въпреки, че НВУ „Васил Левски“ има вече натрупан опит в преподаването на международната рамка и националните политики за равнопоставеност, интелектуалните резултати от проекта и разработения учебник ще допринесат за по – пълното интегриране на тематиката в учебните програми на курсантите.

Именно чрез включването на модул или учебна дисциплина „Управление на равнопоставеността“ в учебните програми и планове, военните институции ще покажат ангажимент за прилагане на иновативни практики по отношение на интегрирането на равенството между половете. И понеже Въоръжените сили са интегрирани в системните структури на обществото, се предполага, че подобни решения ще окажат своето благоприятно въздействие и върху гражданското общество на всяка държава (<https://www.mgs-erasmus.eu/project>).

ЛИТЕРАТУРА

Атанасова-Кръстева, Н. (2022) Изследване на взаимоотношенията между курсантите в полово – смесената среда на обучение в НВУ „Васил Левски“ В: *Сборник от Годишна университетска научна конференция*, т. 9. Издателски комплекс на НВУ „Васил Левски“, 167–176.

Възможности за финансиране в областта на образованието и обучението. В: *Изготвяне на проекти за образование и обучение*, достъпно на https://commission.europa.eu/education/set-projects-education-and-training/find-all-funding-opportunities-education-and-training_bg.

Международна дейност на НВУ „Васил Левски“, достъпно на www.nvu.bg/bg/mezhdunarodna-deynost.html.

Military Gender Studies (MGS) Project, достъпно на <https://www.mgs-erasmus.eu/project>.

ВИНАТА В ПРАВОТО И В ПСИХОЛОГИЯТА МУЛТИДИСЦИПЛИНАРЕН АНАЛИЗ

Румен Рашков

GUILT IN LAW AND IN PSYCHOLOGY MULTIDISCIPLINARY ANALYSIS

Rumen Rashkov

Abstract: *In the present discourse, the main psychological and juridical aspects of the phenomenon of „guilt“ are analyzed. A multidisciplinary approach was used, which allowed to explore a number of issues related to guilt. In law, guilt is considered as a subjective mental attitude of the perpetrator towards the act committed by him and as an attitude towards the negative social consequences. The psychological aspect considers guilt as a type of emotion through which conscience is manifested. The emotional, cognitive, motivational and psychosomatic components of conscience are examined. It is indicated that a better knowledge of the phenomenon of „guilt“ will contribute to improving the quality of justice in Bulgaria.*

Keywords: *psychology; law; legal psychology; legal psychology; conflictology.*

Увод

Днес доста често в съдебната практика има случаи на постановяване на присъда при погрешна квалификация на деянието заради грешен извод за формата на вината. Целта на този труд е да се анализира феномена вина през призмата на правото и психологията и да се „осветлят“ по добре онези моменти, които биха допринесли да подобряване на правосъдието в Република България.

Констатира се факта, че в съвременният свят има тенденция да се обезценяват духовните ценности. Това се отнася особено за такива понятия като съвест, чест, достойнство, отговорност и вина. Учудващо много хора даже не осъзнават същността на тези понятия, смятат ги за отживелици и пречки за създаването на кариера или успешен бизнес.

От позициите на съвременната психология вината може да се разглежда като емоционално отражение на съвестта. А съвестта е нравствено качество на личността, свързано със субективното осъзнаване на личния дълг и отговорност както пред отделните хора, така и пред обществото като цяло. В имплицитното съзнание вината се обозначава като отрицателно отношение към своята постъпка, угризение на съвестта, разкаяние и съжаление.

От позициите на правото вината може да се разгледа като субективно отношение на дееца към извършеното от него деяние и като отношение към отрицателните обществени последици. Нейните два компонента – емоционалния и волеви, определят съдържанието и формите ѝ. Вменяемостта е предпоставка, условие, без което не може да се формира вина. Като конкретно психично отношение тя може да се прояви само чрез конкретно деяние.

ВИНАТА В ПРАВОТО

Вината в юриспруденцията се определя като субективно психично отношение на дееца към извършеното от него деяние и като отношение към отрицателните обществени последици. Този феномен отразява онези вътрешни преживявания или тяхната частична/пълна липса, при които деянието може да се вмени като отговорност на дееца. В юриспруденцията вината се разглежда не като състояние, а като отношение по повод на конкретно деяние, което човек е извършил.

Деянието е термин който се използва в правото и в психологията. Чрез него се обозначава някакво съзнателно, волево човешко поведение, което може да се прояви чрез действие или бездействие. Този поведенчески акт е детерминиран от някои факти от душевния свят (потребности и цели) на човека и представлява техен външен израз.

Психичните преживявания като основни цели, мотиви, намерения и чувства стоят извън вината, но заедно с нея те съставят субективната страна на деянието. Вината се състои от емоционален и волеви момент, които определят съдържанието на вината и формите ѝ (www.studocu.com/bg).

Вината в наказателното право

В Наказателното право вината се разглежда като изразеното в умисъл или непредпазливост конкретно психично отношение на дееца към извършеното общественоопасно деяние и неговите общественоопасни последици. Вината има няколко особености в наказателното право: (Владимиров, Костадинова 2008: 43–45)

- вината е елемент от конкретно деяние;
- вината е свързана само с деяние, което е общественоопасно;
- вината е реално съществуващ факт от обективната действителност, който подлежи на доказване;
- вината не изчерпва субективната страна на престъплението;

Вменяемостта е задължителна предпоставка за формиране на вина. Определя се като способността на човек да разбира свойството и значението на деянието и да ръководи постъпките си. Вменяемо е лицето, при което са налице тези три възможности: да разбира свойството

на постъпката си – интелектуална способност; да разбира значението на извършеното – да има психичната способност да осъзнава общественоопасния характер на деянието и последиците; да може да ръководи постъпките си – волева способност за регулация на поведението.

Съотношение на вината с някои елементи на престъплението

Съотношението вина-деяние:

Вината като психично отношение може да се формира преди започване на изпълнителното деяние, но тя се проявява и има правно значение само в неговите граници. В правото без деяние няма вина, а в психологията, както ще видим по-късно, може да се формира вина и без деяние.

Съотношението вина-вменяемост:

Вменяемостта се разглежда като качество на субекта на престъплението, докато вината се разглежда като субективно отношение към деянието. Вменяемостта е предпоставка за вина. Вината предполага лицето да има качеството вменяемост.

Съотношението вина – обществена опасност:

Вината е отражение в съзнанието на обществената опасност като обективно неюридическо качество на вината. Защото ако деянието не е обществено опасно, то няма да е виновно.

Форми на вина

Формата на вината се определя от начина, по който са се отразили в съзнанието на дееца свойствата на деянието, неговото обществено значение, а също така и волевото отношение на субекта към отрицателните изменения на обществената действителност. При несъзнателната форма на вина в съзнанието на дееца не са се отразили свойствата на деянието, но той е трябвало да направи съзнателно усилие – небрежност. При съзнателната форма в съзнанието на дееца са протекли психични процеси, довели до осъзнаване на свойствата на деянието, и се е формирало съответното психично отношение към деянието и последиците му – умисъл и самонадеяност.

Според Наказателния кодекс (чл. 11 НК) две са основните форми на вина – умисъл и непредпазливост.

УМИСЪЛЪТ е форма на вина, при която деецът е съзнавал общественоопасния характер на деянието, предвиждал е общественоопасните му последици и е искал или допускал тяхното настъпване (чл. 11 ал. 2 НК). Едно деяние е умислено само при наличието на интелектуален и волеви момент.

Интелектуалният момент са свързва с осъзнаването на общественоопасния характер на деянието и предвиждане на отрицателите об-

ществени последици. Налице е знание за бъдещо сигурно (или вероятно) настъпване на конкретните последици.

Волевият момент формира отношението на дееца към настъпването на последиците от гледна точка на целите, които той преследва – при пряк и евентуален умисъл волевият момент е различен.

При прехия умисъл интелектуалният момент се изразява в това, че деецът съзнава общественоопасния характер на деянието и предвижда сигурното или възможното настъпване на конкретните последици от деянието. Волевият момент се изразява в това, че деецът иска, желае, цели настъпването на общественоопасните последици.

При евентуалния умисъл интелектуалният момент се състои в това, че деецът съзнава общественоопасния характер на деянието и предвижда възможното настъпване на конкретните последици. Волево обаче, той допуска, примирява се, съгласява се или е безразличен към настъпването на тези общественоопасни последици.

Други подвидове умисъл са:

1. Внезапен умисъл – деецът взема решение за извършване на престъпното деяние веднага, след като осъзнае необходимостта от изменение на действителността и изпълнява решението моментално или малко след това.

2. Предварителен умисъл – субектът е извършил деянието по предварително взето решение, добре обмислено в спокойно състояние. Трябва да са налице три кумулативни особености:

- решението да е взето предварително;
- да е обмислено в спокойно емоционално състояние;
- да са взети под внимание мотивите – за и против;

3. Афектен умисъл – решението за извършване на престъпление се е породило в състояние на много силно душевно вълнение или емоционално „избухване“. Именно поради това в повечето случаи в НК това е основание за по-леко наказуем състав.

Непредпазливостта е втората форма на вината и определението се съдържа в разпоредбите на чл. 11 ал. 3 от НК. Деянието е непредпазливо, когато деецът не е предвиждал настъпването на общественоопасните последици, но е бил длъжен и е могъл да ги предвиди, или когато е предвиждал настъпването на тези последици, но е мислил да ги предотврати (Георгиев 2003: 90–94). И тук се очертават два момента – интелектуален и волеви.

Интелектуалният обуславя предвиждане на настъпването на общественоопасните последици, или респ. неподвиждането им. Волевият се изразява в желания и действия, за да бъдат предотвратени. Прямо това непредпазливостта се дели на самонадеяност и небрежност.

При самонадеяността най-важното е, че в определената ситуация, деецът има представа, че общественотоопасният резултат ще бъде избегнат. Именно тази увереност го мотивира при взимането на решение и извършването на изпълнителното деяние, но накрая тази увереност се оказва необоснована.

При небрежността изобщо липсват представи за възможното настъпване на общественотоопасните последици, но деянието е извършено при такова положение, че деецът е можел да предвиди настъпването им, и понеже е бил задължен да го направи, счита се, че той въпреки всичко е действал виновно, не умишлено, а поради своята небрежност.

Смесена форма на вина може да се наблюдава, когато с деянието се причиняват две или повече престъпления, които са разнородни по своя характер. Между по-лекият и по-тежкия резултат трябва да има пряка причинна връзка и също така по-лекият резултат може да е причина за настъпването на по-тежкия. Тогава ще е налице поглъщане и деецът ще отговаря за по-тежкия резултат.

Исключващи вината обстоятелства

Три са обстоятелствата изключващи вината – фактическа грешка, случайно деяние и изпълнение на неправомерна заповед. Те са регламентирани в чл. 14–16 от НК. С по-голямо практическо значение е обстоятелството, обозначено като „фактическа грешка“. Двата вида са регламентирани в чл. 14, ал. 1 и 2 от НК – незнанието на фактическите обстоятелства, които принадлежат към състава на престъплението изключва умишъла относно това престъпление и тази разпоредба не се отнася за непредпазливите деяния, когато самото незнание на фактическите обстоятелства не се дължи на непредпазливост. Друга фактическа грешка е визирана в чл. 16а, ал. 1 и 2, където деянието не е извършено виновно, ако е осъществено от лице, пострадало от трафик на хора или непълнолетно лице, използвано за създаване на порнографски материал, когато е било принудено да го осъществи в пряка връзка с това му качество (Атанасов Р.)

Вината в гражданското право

В Гражданското право няма определение за вина, а се ползва това от Наказателното право. Обобщено, това е психичното отношение на длъжника към неговото поведение, към задължението му за изпълнение и последиците, които ще настъпят, ако той не изпълни задължението си. Според ЗЗД, виновно е действал този длъжник, който не е изпълнил поетите задължения, независимо от усилията, които полага и интелектуалните му възможности. Щом задължението е поето, той е преценил към момента на приемането му своите възможности. Тази

презумпция е оборима, ако длъжникът успее да докаже, че неизпълнението се дължи на форсмажорни обстоятелства – така той ще се оневини.

Презумпцията за вина е обща – отнася се за договорното и деликтното право (непозволено увреждане). Небрежността е основна форма на вина в Гражданското право, а умишлената вина трябва да се докаже. Умисъл е налице, когато длъжникът предвижда последиците, съзнава противоправността и цели този резултат. Небрежно действа длъжник, който не полага дължимата грижа, не влага необходимото старание, внимание и не желае настъпването на този резултат, но е бил длъжен и е могъл да предотврати неговата проява. Вината в Гражданското право има връзка и с дължимата грижа. В чл. 63, ал. 2 ЗЗД се посочва, че задължението трябва да бъде изпълнено с грижата на добър стопанин. Предполага се, че грижа на добър стопанин полага този длъжник, който при изпълнението на дължимото поведение полага такива грижи, които полага за собствените си дела и работи (lawacademybg.wordpress.com).

Вината в административното право

В Закона за административните нарушения и наказания, в чл. 11 е посочено, че по въпросите за вината се прилагат разпоредбите на общата част на Наказателния кодекс.

Административното нарушение е извършено умишлено, ако лицето, което го е извършило, е съзнавало противоправния характер на своето действие (бездействие), предвиждало е неговите вредоносни последици и е искало настъпването на такива (съзнателно или подсъзнателно), допускало е или се е отнасяло с безразличие към тях.

Административното нарушение е извършено по непредпазливост, ако лицето, което го е извършвало, не е предвиждало настъпването на вредоносните последици, но е било длъжно и е могло да ги предвиди или самонадеяно е разчитало, че може да ги предотврати

При определяне на административното наказание се взимат предвид тежестта на нарушението, подбудите за неговото извършване и други смекчаващи и отегчаващи вината обстоятелства, както и имотното състояние на извършителя (<https://www.bg-pravo.com>).

ВИНАТА В ПСИХОЛОГИЯТА

В съвременния свят има тенденция към разпад на духовните ценности. Особено когато се касае за такива понятия като съвест, морал, чест, достойнство, отговорност и вина. Затова и днес чувството за вина е една доста променлива категория, която се интерпретира по различен начин в научните среди.

Прецизиране на понятията в дискурса

Вината според съвременната психология е емоция с помощта, на която се проявява съвестта. Или по-точно вината се явява емоционално отражение на съвестта. Това е недоволство от собствените си постъпки, неудовлетвореност от самия себе си, преживяване на несъответствие между моралните изисквания и неизпълнението на своя дълг пред лицето на своя собствен Аз. В имплицитното съзнание вината се обозначава като отрицателно отношение към своята постъпка, угризение на съвестта, разкаяние и съжаление. Признаването на собствената вина и преживяването на чувство за вина са различни неща. Затова ще акцентирам върху вината като вид емоционално психично състояние (<https://www.bg-pravo.com>).

Както е широко известно, психиката е система от три категории психични явления: психични процеси, психични състояния и психични свойства. Вината се определя като емоционално психично състояние (виновност), което е погрешно да се свежда само и единствено до емоционално преживяване. Важно е да отбележим, че преживяванията са особен рефлексивен режим на съзнанието – процес на самопознание, вербализация с думи на това, което преживяваме, обратна връзка с другите и т.н. (таблица 1.)

Таблица 1. Основни категории психични явления

ПСИХИЧНИ ЯВЛЕНИЯ		
ПРОЦЕСИ	СЪСТОЯНИЯ	СВОЙСТВА
1. Познавателни (когнитивни): – усещане – възприятие – мислене – памет – въображение 2. Емоционални 3. Волеви: – мотиви – желания – стремежи	Прояви (сбор) от психични процеси и свойства. Например състояния на: – фрустрираност – еуфория – тревожност – депресивност – съмнителност – ВИНОВНОСТ	Трайни психични структури на личността. Например: – характер – темперамент – дарби – талант – гениалност
секунди – минути	месеци	години

Съвестта от философска гледна точка е категория на етиката и характеризира способността на личността да осъществява нравствен самоконтрол на основата на разграничаването на добро и зло, правилно и грешно, самостоятелно формулиране на нравствени отговорности,

изисквания и самооценка на собственото поведение. Според Сократ съвестта е вътрешен съд на човека над собствените му постъпки.

Психологията разглежда съвестта като нравствено качество на личността, свързано със субективното осъзнаване на личният дълг и отговорност както пред отделните хора, така и пред обществото като цяло. Фройд свързва съвестта със Свръх-Аза. Неговото съдържание е придобито чрез културата и най-напред се предава посредством родителите, училището и различните изисквания на институциите (Лебедева К.)

Срамът се явява като публично явление а вината – като лично. Вина може да възникне независимо дали има или няма свидетел на постъпката, за която човек изпитва вина. Срамът като емоция възниква само ако има свидетели на случващото се. Вината се поражда от угризенията на съвестта, а срамът е следствие от общественото осъждане. По принцип вината се свързва с негативна оценка на поведението, а срамът с негативна оценка на собствената личност (Tangney, J. P., Dearing, R. L. 2004: 272).

Разкаянието е самоосъждане, съжаление, което човек изпитва за това, което е направил, или това, което е пропуснал да направи. Разкаянието е сериозен нравствено-психологичен акт, при който виновният признава своята вина, съжالياва за постъпката си и търси прошка. По този начин той облекчава душевните си терзания и намалява тежестта на вината. Това води освен до коренна промяна на поведението и оценката на ситуацията и до промяна на целия жизнен път на човек.

Полови различия в чувството за вина

Интересно е да се отбележи, че различните полове възприемат вината по различен начин (Ильин 2017: 100). Мъжете разглеждат вината като когнитивен компонент на дадена постъпка и я определят като следствие от нарушение, престъпление или просто отклонение от законите и нормите в обществото. С това се доближават до юридическото тълкуване на термина (вината като отношение). Жените пък я определят като емоция, чувство, душевно състояние и я приравняват със срама. Повечето дами смятат, че тя има строго индивидуален характер и акцентират предимно върху емоционалния компонент на феномена (вината като емоционално преживяване).

Структурата на вината

Според известния психолог Беглик И., вината има четири основни компонента: (Беглик 2006)

1. Емоционален компонент (преживявания с дисфоричен характер – страдание, угнетеност, съжаление и др.);

2. Когнитивен компонент, който включва осъзнаване и анализ на постъпката, осъзнаване на несъответствията между реалното и идеалното поведение;

3. Мотивационен компонент – желание да се поправи щетата, да се измени ситуацията или поведението;

4. Психосоматичен компонент, свързан с неприятни физически усещания (болки в главата, тежест, изпотяване и др.).

Видове вина

Вината като всяко нещо в двуполюсния свят, в който живеем, има две страни: градивна (осъзната) вина и невротична (неосъзната) вина (<https://www.harmonia-center.com>).

Градивната вина е продукт на ценностната ни система, на етиката и морала, които лежат в основата на социалната същност на човека. Осъзнатата вина е индикация за това какво е правилно-неправилно, добро-зло, допустимо-недопустимо и т.н. Тази вина е спирачката, която направлява човек, ако е тръгнал в посока, различна от изградените като морални, етични, социални и духовни ценности. Без този регулатор на поведението човекът е обречен на социопатна и психопатна деградация. При този вид вина се порицава постъпката, не личността на човек. Точно за това тя е градивна – поправя стореното и изгражда личността по следния начин:

- извърших грешка (осъзнаване на постъпката);
- чувствам се виновен (осъзнаване на емоцията);
- ще се променя/ще поправя стореното (осъзнаване на отговорността);
- продължавам напред с мъдростта от наученото (изграждане на личността);

Невротичната вина е неосъзната и кара човек да се чувства постоянно „без вина виновен“. Тя възниква когато човек в съзнанието си държи някакъв идеален образ за себе си, мечта, илюзия за това какъв би трябвало да бъде. Животът с такива идеали е пълен със страдания и мъка – унижението и постоянното преживяване на вина „гризат“ непрекъснато човек. Невротичната вина е коварна, именно защото е неосъзната, вгълпена, не подлежи на съмнение, просмукана в човек от родители, баби, дядовци, общество, религия и кара човек да живее с нея като в транс. Човек се включва в играта на вината като носител и преносител в различни аспекти от житейския си репертоар:

„Другият е виновен“ – игра на взаимна зависимост, която всекидневно се играе. Всеки обвинява другото за проблемите и не поема отговорност за случилото се. Обвинението се превръща в параван за собствения страх от промяна и поемана на лична отговорност. Почти

всички криминални личности обвиняват другите за поведението си и отказват да поемат отговорност.

„Искам другите да са добре, не аз“ – това е може би най-популярната игра в семейните отношения, като човек играе едновременно две роли – на носител и на преносител на невротична вина. Той или тя е добрият човек, отдаден изцяло на другите, negliжирайки себе си, компенсирайки с невротична вина при пълна липса на усещане за собствената си стойност. Отсрещната страна би трябвало да се чувства благодарна, но тя се чувства виновна и изпитва гняв – към себе си и към другия. Така под маската на грижа и любов всички играят виновни и задължени едновременно. При домашното насилие този модел е добре познат на специалистите.

„Да се харесам на всички“ – тази игра има за цел, индивидът да получи одобрение и да се хареса на другите, защото дълбоко в себе си той не се харесва. В определени моменти тази игра се играе от всички хора, но с мярка. Хората с невротична вина трудно казват „Аз“ и много често я заместват с „Ние“. Формира се много силна зависимост от чуждо одобрение, а от срама и невротичната вина се бяга в други крайности – алкохол, хазарт, наркотици и девиантно поведение.

„Аз съм по-лошият“ – играта на социално сравнение започва от детството на детската площадка, доусъвършенства се в училище и по-късно на работното място. Винаги другите са по-добри, по-прави, по-силни, по-красиви, по-можещи ... Сравнявайки се с другите, човек пропуска най-важното – да се сравни със себе си. Какъв бях вчера, какъв бях преди една година, преди две години и какъв съм днес?

„Ако бях .../ ако не бях...“ – каквото и да е направено или да не е направено, човек винаги се чувства виновен. „Ако“ изразява съжаление и самоосъждане в едно. Никое обвинение не е така тежко, както самообвинението, защото изисква най-трудното – опрощаване и приемане на самия себе си. Изпитване на любов и уважение към собствената личност. Този модел на невротична вина се характеризира с автоагресивна нагласа на личността и „коктейл“ от чувства на срам, вина, гняв към себе си.

„Всички правят така“ – това е класическият модел на общо оневиняване със самооправдаване. Съвестта се замъглява, а моралът и етиката изневеряват на социалната ни същност като хора. Тези думи оправдават всичко: страха, бездушието, мързела, лъжата, кражбата и вината. Защото „всички крадат“, „всички изневеряват“, „всички лъжат“ и така личната вина е подтисната надълбоко, личността – също. Като и индивидуалността. Както и самочувствието. Именно при този вид вина се наблюдава силно социопатно поведение и се развиват криминални наклонности.

Заклучение

От направения правен и психологичен анализ на феномена „вина“ се стигна до заключението, че въпреки различията, двата подхода взаимно се допълват и обогатяват. Юриспруденцията разглежда вината като субективно психично отношение на дееца към извършеното от него деяние и като отношение към отрицателните обществени последици. Този подход отразява онези вътрешни преживявания или тяхната частична/пълна липса, при които деянието може да се вмени като отговорност на дееца. Очертава се факта, че вината се състои от емоционален и волеви момент, които определят съдържанието и формите ѝ. Тя е конкретно психично отношение и може да се проявява само чрез конкретно деяние.

В психологията вината се разглежда като вид емоция с помощта, на която се проявява съвестта, или по-точно вината се явява емоционално отражение на съвестта. За разлика от срама, който се явява публично явление, вината е нещо лично и може да възникне независимо дали има или няма свидетел на постъпката. Вината според психологията има емоционален, когнитивен, мотивационен и психосоматичен компонент. Основните видове вина са гравивна (осъзната) и невротична (неосъзната) вина. Невротичната вина е коварна, именно защото е неосъзната, втълпена, не подлежи на съмнение, просмукана в човек от родители, баби, дядовци, общество, религия и кара човек да живее с нея като в транс. Именно това може да бъде повод и да предизвика човек да извършва противозаконни действия със всички произтичащи от това неблагоприятни последици както за него, така и за обществото като цяло.

ЛИТЕРАТУРА

Беглик, И. (2006) *Чувство вини в связи с особенностями развития личности*. Автореф. дисс. канд. наук. С.-Пб.

Владимиров Р., Костадинова Р. (2008) *Наказателно право с схеми и определения, обща част*. София: Сиела.

Георгиев, Т. (2003) *Наказателно право, обща част*. Ромина.

Ильин, Ев. (2017) *Психология совести, вина, стыд и раскаяние*, Питер.

Рашков, Р. (2019) *Конфликти в семейството социалнопсихологически анализ*. Варна: Стено.

O'Connor L. E., Berry J. W., Weis J., Bush M., Sampson H., Interpersonal guilt: the development of a new measure. *Journal of Clinical Psychology*, 1997, Vol.53 (1). p 73–89.

Tangney J. P., Dearing R. L. *Shame and guilt*. New York: Guilford Press, 2004. — 272p

Интернет ресурси:

Атанасов Р. *Исключващи вината обстоятелства*, извлечено от www.legaltheory-forums.org на 16.03.2023 г.

Атанасов Р. *Исключващи вината обстоятелства*, извлечено от www.legaltheory-forums.org на 16.03.2023 г.

Вина-понятие и видове, Софийски университет Св. Климент Охридски, извлечено от: www.studocu.com/bg на 08.03.2023 г.

Виновно неизпълнение. Вина и дължима грижа. Последници от виновното неизпълнение Извлечено от: lawacademybg.wordpress.com, на 11.02.2023 г.

Дякова-Чехович С. *Игрите на вината*, извлечено от <https://www.harmonia-center.com> на 06.03.2023 г.

Дякова-Чехович С. *Игрите на вината*, извлечено от <https://www.harmonia-center.com> на 06.03.2023 г.

Извлечено от г.

Лебедева К. *Почему чувство вины отравляет жизнь, как маскируется и что с ним делат?* Извлечено от <https://style.rbc.ru> на 01.03.2023 г.

РАБОТОХОЛИЗМЪТ: ПРОДУКТИВНО
РАБОТНО ПОВЕДЕНИЕ
ИЛИ ЗАВИСИМОСТ КЪМ РАБОТАТА
Соня Драгова-Колева

WORKAHOLISM: PRODUCTIVE WORK BEHAVIOR
OR WORK ADDICTION
Sonya Dragova-Koleva

Abstract: *This paper is a review reflecting the development in the conceptualization of workaholism in the psychological literature. The term was originally used by Oates, who defined it as „a compulsion or uncontrollable need to work incessantly“ (Oates, 1971: 11) similar to alcoholism. It was later described in the framework of the multidimensional approach, the obsessive-compulsive approach, and the behavioral addiction model, which is considered the most theoretically and empirically sound. For a long time, there has been confusion among researchers in the definition of workaholism. Some describe it as something positive, others distinguish between positive and negative forms of workaholism. Enthusiastic and passionate work involvement is today conceptualized as work engagement whereas unenthusiastic, driven by inner compulsion, workaholism is defined as work addiction.*

Keywords: *workaholism; work addiction; behavioral addiction.*

Въведение

Трудовото поведение на хората се детерминира от множество разнообразни фактори, които си взаимодействат. Поведението в работна среда, степента на ангажираност на служителите с трудовите задачи и тяхната ефективност в краткосрочен и дългосрочен план трябва да се разглеждат през призмата на съвременния контекст, който се характеризира с редица изменения. Като се отчита все по-голямата продължителност на човешкия живот и нарастващата възраст за пенсиониране, днес хората прекарват огромна част от своя живот в трудова дейност на работното място. На кариерната реализация и професионалния успех се придава все по-голяма индивидуална ценност и те се превръщат в индикатор за удовлетвореността от живота. Икономиката, основана на знания и силният натиск върху икономическия растеж карат работодателите да поставят все по-високи изисквания и очаквания към служителите и тяхната ефективност, което рефлектира върху работното им поведение. В резултат на новите технологии, трудовата дейност на хората се интензифицира и те се намират в условия на 24/7 онлайн

свързаност, което позволява лесно размиване на границите между професионалната сфера и другите житейски области. Този ефект осезаемо се засили по време на пандемията от Covid-19, която принуди много хора да работят от вкъщи и превърна работното време в разтегливо понятие, провокирайки допълнително напрежение и стрес. Всичко това доведе до нарастващото признаване на ролята на психичното здраве на работното място. Именно на този фон доста хора неусетно се оказват в състояние на продължаващо във времето прекомерно ангажиране с работни задачи до степен на изключване на други сфери на живота. От тази гледна точка съвсем логичен се явява въпросът дали работохолизмът е продуктивно работно поведение или зависимост към работата, която човек не може да контролира и която води до сериозни негативни последици. Това е тема, която от самото начало предизвика много объркване и противоречия, както от концептуална, така и от емпирична гледна точка. Настоящата статия се опитва накратко да представи развитието на конструкта работохолизъм от 70-те години на 20-ти век до наши дни.

Терминът работохолизъм е използван за първи път от Оутс (Oates 1971), за да подчертае сходния когнитивно-поведенчески модел, който прекомерната работа споделя с алкохолната зависимост. Авторът го дефинира като „принуда или неконтролируема нужда да се работи непрекъснато“ (Oates, 1971:11). Според него, „работохолик е човек, чиято нужда от работа е станала толкова прекомерна, че видимо нарушава или се намесва в неговото физическо здраве, лично щастие и междуличностни отношения, както и в безпроблемното му социално функциониране“ (Oates, 1971: 4). Тази първоначална перспектива за работохолизма като зависимост е изоставена за известно време в психологическата литература в полза на мултидименсионалния и обесивно-компулсивния базиран на чертите подход.

Мултидименсионален подход

Според представителите на мултидименсионалния подход, работохолизмът се изразява в силен стремеж към работа, трудност да се откъснеш от нея, изпитване на интензивно удоволствие от трудовия процес и различно използване на свободното време в сравнение с другите хора (McMillan, O'Driscoll, Burke, 2003: 167). В рамките на този подход е водеща концептуализация на Спенс и Робинс (Spence, Robbins 1992), които разглеждат работохолизма като триада, състояща се от включеност в работата, вътрешен стремеж и удоволствие от работата. Въз основа на този модел те разработват един от най-широко използваните инструменти за измерване на работохолизма – Workaholism Battery Scale, състоящ се от 25 айтема, разпределени в три субскали, които от-

разяват трите аспекта на работохолизма. Емпиричните изследвания обаче не успяват да потвърдят трифакторната структура на въпросника, като субскалата включеност в работата показва слаби психометрични свойства (McMillan, Brady, O'Driscoll, Marsh, 2002). По подобен начин Енг и колеги (Ng et al., 2007) концептуализират работохолизма от гледна точка на когнитивни, поведенчески и емоционални измерения. Когнитивният аспект включва obsесивно мислене за работа, поведенческият отразява значимостта, която индивидът придава на работните задачи и доколко те влизат в конфликт с другите житейски сфери, и емоционалната дименсия, свързана с изпитването на удоволствие, но не от съдържанието на работата, а от самия процес на работене (Ng et al., 2007). Това, което прави впечатление в рамките на мултидименсионалния подход е акцентът, който се поставя върху удоволствието от прекомерното работене. Следователно, работохолизмът се концептуализира по-скоро като положителен феномен на работното място и се поощрява от работодателите. С течение на времето обаче се натрупват все повече изследвания, които установяват негативната страна на прекомерното ангажиране и инвестиране на личността в работата (Griffiths 2011; Robinson 2013; Schaufeli, Shimazu, et al., 2009). Проблематичен се оказва компонентът удоволствие, тъй като се установява, че има служители, които показват високи нива на включеност в работата и вътрешен стремеж, но се отличават с ниска степен на удоволствие от работенето. В резултат на това започва да се прави разлика между ентузиазирани и неентузиазирани работохолици. Натрупването на емпирични доказателства води сред голяма част от изследователите до съгласие компонентът удоволствие да отпадне от разбирането за работохолизъм и ентузиазираният работохолизъм, който носи удоволствие и страст, се заменя с термина ангажираност (Taris, Schaufeli, Shimazu, 2010) като се прави ясно разграничение между отдаден работник и работохолик.

В рамките на мултидименсионалния подход е разработен още един въпросник, чрез който се прави опит да се измери многоаспектната природа на работохолизма – The Work Addiction Risk Test (WART; Robinson, 1999). Инструментът, който се основава предимно на опита на клиницисти, лекуващи работохолици, включва пет субскали: натрапчиви/компулсивни тенденции, контрол, нарушена комуникация/вглъбяване в себе си, неспособност за делегиране и собствена стойност. Последвалите изследвания не успяват да подкрепят емпирично съществуването на петте компонента. Въпреки многодименсионалната концептуализация на конструкта, диагностицирането на работохолизма става въз основа на общия бал от въпросника. По-съвременни емпирични проучвания предполагат, че само натрапчивите тенденции и

контролът са ключовите измерения, които разграничават работохолиците от неработохолиците.

Обсесивно-компулсивен базиран на чертите подход

Вторият подход за обяснение на работохолизма, предложен в психологическата литература, е обсесивно-компулсивният базиран на чертите подход. Шауфели и колеги (Schaufeli, Shimazu, Taris, 2009) разглеждат работохолизма като относително стабилна черта в обсесивно-компулсивната сфера, включващ две измерения: прекомерно работене (т.е. да се работи твърде много) и натрапчиво работене (т.е. вътрешният стремеж да се работи непрекъснато). Авторите твърдят, че предложената от тях двуменсионална концептуализация на работохолизма отразява оригиналната дефиниция на Оутс. Въз основа на своя модел те също разработват скала за измерване на конструкта – Dutch Work Addiction Scale (DUWAS, Schaufeli, Shimazu, et al., 2009). Оказва се обаче, че има проблеми с операционализирането на скалата и съдържателното обособяване на айтемите в двата фактора. Освен това, прекомерното поведение само по себе си днес не се приема като ключово измерение на пристрастяването (Griffiths 2011). От решаващо значение са мотивите, контекста, субективното преживяване и последствията, свързани с прекомерното ангажиране с работа, а не толкова броят работни часове.

В обобщение може да се каже, че на мултидименсионалния подход и обсесивно-компулсивният, базиран на чертите подход им липсва силна теоретична обосновка и убедителна емпирична подкрепа. Инструментите за измерване, базирани на тях, се отличават с проблеми във факторната структура и вътрешната консистентност на някои от субскалите. През последните 10–15 години редица автори, сред които Грифитс и Андреасен (Andreassen et al. 2014; Sussman, Lisha, Griffiths 2011), твърдят, че е възможна стабилна, теоретично обоснована концептуализация на работохолизма чрез връщане към първоначалната перспектива на пристрастяването, предложена от Оутс (1971) и надграждана върху солидна база от знания за поведенческите зависимости. Това води до възраждане на концепцията за работохолизма като поведенческа зависимост, благодарение на прилагането на интердисциплинарен подход, съчетаващ познанията в организационната психология и клиничната и по-специално в областта на поведенческите зависимости (Kuss, Griffiths, Pontes 2017).

Работохолизмът като поведенческа зависимост

Грифитс (Griffiths 2005) прилага компонентния модел на зависимостите, за да опише основните характеристики или симптоми на пристрастяването към работата: когнитивна и/или поведенческа зна-

чимост (дейността доминира в мислите и поведението); промяна на настроението (чрез работенето човек се опитва да избяга от негативни преживявания в други сфери на живота); толерантност (увеличаване на времето, необходимо за получаване на същото преживяване с дейността, т.е. неусетно човек увеличава времето прекарано в работа); симптоми на отнемане (невъзможността за изпълнение на работни задачи, например по време на отпуска, предизвиква тревожност, раздразнение, чувство за вина); рецидив и възстановяване (т.е. повторяемост на поведението въпреки предупрежденията на другите); загуба на контрол (необходимостта човек да се върне към същото ниво на употреба или ангажиране с поведението след опит за спиране и загуба на контрол върху употребата/дейността, т.е. невъзможност да се контролира натрапчивия импулс да се работи прекомерно); конфликт (поведението е в конфликт с всичко в живота на индивида, като взаимоотношения, семейство, образование) (Griffiths 2005). Компонентният модел на зависимостите е валидиран в различни пристрастявания, например към игри, физически упражнения, интернет, социални мрежи, и се използва за разработване на инструменти за оценка на зависимостите. Въз основа на това Андreasен и колеги (Andreassen, Griffiths, Hetland, Pallesen 2012) разработват еднодименсионалната скала Bergen Work Addiction Scale. Въпросникът се състои от 7 айтема, отразяващи описаните по-горе симптоми, като всяко твърдение се оценява по 5-степенна ликертова скала от 1 – никога, до 5 – винаги. Инструментът е валидиран в огромна норвежка извадка и се отличава с висока вътрешна консистентност (алфа на Кронбах 0,80–0,85). Конвергентната валидност на въпросника е потвърдена чрез установените корелации с другите скали, измерващи работохолизма, като най-силна е връзката с компулсивния компонент, а най-слаба (0,13) със субскалата удоволствие, което отново потвърждава възгледа, че ангажираността и работохолизма са два отделни конструкта (van Beek, Taris, Schaufeli 2011). Здравословната страстна ангажираност към работата допринася за живота, докато пристрастяването към работата води до дългосрочно увреждане (Griffiths 2005).

Следователно, може да се заключи, че в резултат на концептуалното и емпирично развитие на термина работохолизъм в психологическата литература от 70-те години на 20 век до наши дни, днес с понятието работохолизъм се описва индивидуалната пристрастеност към работата и се свързва с изключително вредни последици за здравето на хората, като депресия, тревожност, хроничен стрес, бърнаут, влошено физическо здраве, сърдечно-съдови заболявания, неудовлетвореност от живота и проблеми в семейството и социалните взаимоотношения (Kanai 2009; Shimazu, Demerouti, Bakker, Shimada, Kawakami 2011; Quinones, Griffiths 2015). Благодарение на обединяването на усилията на

организационните психолози, клиничните психолози, психотерапевтите и психиатрите, редица погрешни схващания за зависимостта към работата, съществуващи дълго време в психологическата литература и пресата, биват оборени. Така например, изследователите Грифитс, Деметровиц и Атрошко (Griffiths, Demetrovics, Atroszko 2018) в своята статия „10 мита за зависимостта към работата“ се опитват да опровергаят въз основа на теоретични познания и емпирични доказателства някои погрешни разбирания за пристрастяването към работата. Те ясно подчертават, че работохолизмът може да се използва като синоним на зависимост към работата, само когато се възприема като негативен феномен на работното място. От тази гледна точка трябва да се осъзнае съществената разлика между отдадените и страстно ангажирани с работа служители, които се наслаждават на работния процес и изпитват удоволствие и работохолиците, които не изпитват ентузиазъм, а работят поради компулсивна вътрешна принуда, която не могат да контролират. Оттук следва, че зависимостта към работата няма позитивни форми.

Самият конструкт зависимост към работата не трябва да се разглежда като нова поведенческа зависимост, тъй като още през 70-те години на 20-век Оутс го използва за дефиниране на работохолизма (Oates 1971). Следователно, изследването на пристрастяването към работата е отвъд фазата на „доказване на концепцията“.

Въпреки, че пристрастяването към работата има много прилики с други поведенчески зависимости (напр. хазарт, игри, пазаруване и др.), то също така се различава съществено от тях, тъй като е единственото поведение, което хората обикновено трябва да упражняват в продължение на поне 8 часа на ден, за което получават възнаграждение и одобрение от работодателите и обществото като цяло. Освен това зависимостта към работата не оказва отрицателно въздействие върху професионалните задължения. Това се случва в по-дългосрочен план след натрупването на стрес и бърнаут, които водят до намаляване на ефективността. Следователно, негативните последици от зависимостта към работата не засягат единствено зависимия индивид, а се проявяват и на групово и организационно равнище, като се изразяват не само в психосоциални ефекти. Има много доказателства, че пристрастяването към работата е свързано с животозастрашаващи физически заболявания. Прекомерната ангажираност в работата може да доведе до „кароши“ – внезапна смърт, причинена от сърдечно заболяване (Kanai 2009). Това явление, заедно с други показатели за влошаване на здравето и благосъстоянието поради претоварване с работа, е нарастващ проблем в азиатските страни (Tsui 2008). Често потърпевши от зависимостта към работата са и членовете на семейството и колегите на зависимия.

Друг мит, който авторите опровергават, е свързан с разбирането, че пристрастяването към работата се дължи преди всичко на индивидуални личностни фактори като висок невротизъм, перфекционизъм, нарцисизъм и личност тип А (Andreassen, Griffiths et al., 2014; Andreassen, Hetland, Pallesen, 2010). Проучванията върху връзките с добросъвестност, откритост и сговорчивост показват смесени резултати. Факторите обаче, които допринасят за пристрастяването към работата, далеч надхвърлят личностните черти сами по себе си. Грифитс (Griffiths 2005) твърди, че зависимостта към работата е резултат от взаимодействието между много личностни фактори (напр. личностни черти, несъзнателни мотивации, нагласи, очаквания, вярвания), генетична предразположеност, естеството на самата дейност (т.е. структурни характеристики като вид на задачите, брой работни часове, възможност за гъвкавост, познаване на работата, видове награди) и социалната среда, в която индивидът живее и работи (т.е. ситуационни характеристики като динамика на взаимоотношенията на работното място, социални и физически условия на труд, политиките и културата на организацията, лидерски стил) (Griffiths, 2005; Griffiths, 2011; Griffiths, Karanika-Murray 2012).

Въз основа на наблюдения на казуси, клинични случаи, качествени изследвания върху натрапчиво работно свръхнатоварване, както и на значителен брой лонгитюдни емпирични проучвания (Atroszko et al., 2016; Andreassen, Bjorvatn, et al. 2016) се установява устойчивост и времева стабилност на пристрастяването към работата, което може да превърне това поведение в сериозно увреждащ дълготраен проблем. Следователно, пристрастяването към работата не е моментно преходно поведение, а стабилен поведенчески модел на функциониране в работата.

Предизвикателства пред областта

Въпреки сериозните научни постижения в сферата на зависимостта към работата, налице са редица предизвикателства. Така например критично липсват данни за етапите на развитие в зависимостта към работата, което би могло да хвърли повече светлина върху разграничението между ангажиран и пристрастен към работата човек. Механизмите, свързани с невробиологичните промени на прехода от удоволствие от работата към принуда и загуба на контрол са почти напълно неизучени. Необходимо е по-добро познаване на различните рискови фактори и тяхното взаимодействие. Изключително важно и наложително е разработването на специфични за пристрастяването към работата диагностични критерии и свързани с тях психометрични инструменти за оценка. Не на последно място през последните няколко години се наблюдава амбицията на редица изследователи зависимостта към

работата да бъде класифицирана като психично разстройство в DSM (Atroszko, Demetrovics, Griffiths, 2020). На фона на съвременното забързано ежедневие отворен остава и въпросът какви превантивни мерки и техники за справяне с натрапчивото прекомерно работене могат да бъдат предприети, за да бъдат избегнати или поне смекчени редица негативни последици, засягащи работещите, техните колеги, работодатели, семейства и обществото като цяло.

ЛИТЕРАТУРА

Andreassen, C. S., Bjorvatn, B., Moen, B. E., Waage, S., Magerøy, N., Pallesen, S. (2016) A longitudinal study of the relationship between the five-factor model of personality and workaholism. *TPM – Testing, Psychometrics, Methodology in Applied Psychology*, 23, 285–298. doi:10.4473/TPM23.3.2

Andreassen, C. S., Griffiths, M. D., Hetland, J., Kravina, L., Jensen, F., Pallesen, S. (2014) The prevalence of workaholism: A survey study in a nationally representative sample of Norwegian employees. *PLoS One*, 9(8), e102446. doi:10.1371/journal.pone.0102446.

Andreassen, C. S., Hetland, J., Pallesen, S. (2010) The relationship between workaholism, basic needs satisfaction at work and personality. *European Journal of Personality*, 24(1), 3–17. doi:10.1002/per.737.

Andreassen, C.S., Griffiths, M.D., Hetland, J., Pallesen, S. (2012) Development of a Work Addiction Scale. *Scandinavian Journal of Psychology*, 53, 265–272. doi:10.1111/j.1467-9450.2012.00947.x.

Atroszko, P. A., Andreassen, C. S., Griffiths, M. D., Pallesen, S. (2016) The relationship between study addiction and work addiction: A cross-cultural longitudinal study. *Journal of Behavioral Addictions*, 5(4), 708–714. doi:10.1556/2006.5.2016.076.

Atroszko, P. A., Demetrovics, Z., Griffiths, M. D. (2020) Work Addiction, Obsessive-Compulsive Personality Disorder, Burn-Out, and Global Burden of Disease: Implications from the ICD-11. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 17(2):660. <https://doi.org/10.3390/ijerph17020660>.

Griffiths, M. D. (2005b) A 'components' model of addiction within a biopsychosocial framework. *Journal of Substance Use*, 10(4), 191–197. doi:10.1080/14659890500114359.

Griffiths, M. D. (2011) Workaholism: A 21st century addiction. *The Psychologist: Bulletin of the British Psychological Society*, 24, 740–744. Retrieved from <https://thepsychologist.bps.org.uk/getfile/1093>.

Griffiths, M. D., Karanika-Murray, M. (2012) Contextualising over-engagement in work: Towards a more global understanding of workaholism as an addiction. *Journal of Behavioral Addictions*, 1, 87–95. doi:10.1556/JBA.1.2012.002.

Griffiths, M. D., Demetrovics, Z., Atroszko, P. (2018) Ten myths about work addiction. *Journal of Behavioral Addictions*, 7(4), pp. 845–857 (2018). doi: 10.1556/2006.7.2018.05.

Kanai, A. (2009) "Karoshi (work to death)" in Japan. *Journal of Business Ethics*, 84, 209–216. doi:10.1007/s10551-008-9701-8.

Kuss, D. J., Griffiths, M. D., Pontes, H. M. (2017) Chaos and confusion in DSM-5 diagnosis of Internet gaming disorder: Issues, concerns, and recommendations for clarity in the field. *Journal of Behavioral Addictions*, 6, 103–109. doi:10.1556/2006.5.2016.062.

McMillan, L. H. W., Brady, E. C., O' Driscoll, M. P., Marsh, N. V. (2002) A multifaceted validation study of Spence and Robbins' (1992) workaholism battery. *Journal of Occupational and Organisational Psychology*, 75, 357–368. doi:10.1348/096317902320369758.

McMillan, L. H. W., O'Driscoll, M. P., Burke, R. J. (2003) Workaholism: A review of theory, research, and future directions. In C. L. Cooper & I. T. Robertson (Eds.), *International review of industrial and organizational psychology* (Vol. 18, pp. 167–189). New York, NY: Wiley.

Ng, T. W. H., Sorensen, K. L., Feldman, D. C. (2007) Dimensions, antecedents, and consequences of workaholism: A conceptual integration and extension. *Journal of Organizational Behavior*, 28, 111–136. doi:10.1002/job.424.

Oates, W. E. (1971) *Confessions of a workaholic*. New York, NY:World Books.

Quinones, C., Griffiths, M. D. (2015) Addiction to work: A critical review of the workaholism construct and recommendations for assessment. *Journal of Psychosocial Nursing and Mental Health Services*, 53(10), 48–59. doi:10.3928/0279 3695-20150923-04.

Robinson, B. E. (1999) The work addiction risk test: Development of a tentative measure of workaholism. *Perceptual and Motor Skills*, 88, 199–210.

Schaufeli, W. B., Shimazu, A., Taris, T. W. (2009) Being driven to work excessively hard: The evaluation of a two-factor measure of workaholism in the Netherlands and Japan. *Cross-Cultural Research*, 43, 320–348. doi:10.1177/1069397109337239.

Shimazu, A., Demerouti, E., Bakker, A. B., Shimada, K., Kawakami, N. (2011) Workaholism and well-being among Japanese dual-earner couples: A spillover/crossover perspective. *Social Science & Medicine*, 73, 399–409. doi:10.1016/j.socscimed.2011.05.049.

Spence, J.T., Robbins, A.S. (1992) Workaholism: Definition, measurement, and preliminary results. *Journal of Personality Assessment*, 58, 160–178.

Sussman, S., Lisha, N., Griffiths, M.D. (2011) Prevalence of the addictions: A problem of the majority or the minority? *Evaluation and the Health Professions*, 34, 3–56. doi:10.1177/0163278710380124.

Taris, T.W., Schaufeli, W., Shimazu, A. (2010) The push and pull of work: The differences between workaholism and work engagement. In A. B. Bakker & M. P. Leiter (Eds.), *Work engagement. A handbook of essential theory and research* (pp. 39–53). Hove, UK: Psychological Press.

Tsui, A. H. (2008) Asian wellness in decline: A cost of rising prosperity. *International Journal of Workplace Health Management*, 1(2), 123–135. doi:10.1108/175383 50810893919.

van Beek, I., Taris, T. W., Schaufeli, W. B. (2011) Workaholic and work engaged employees: Dead ringers or worlds apart? *Journal of Occupational Health Psychology*, 16, 468–482. doi:10.1037/a0024392.

ЗАЩО Е НЕОБХОДИМО СОЦИАЛНАТА ПСИХОЛОГИЯ ДА ПРОЯВИ ПО-ЗАДЪЛБОЧЕН ИНТЕРЕС КЪМ ЛИДЕРИТЕ В СПОРТА?

Станислава Савова

WHY DOES SOCIAL PSYCHOLOGY NEED TO TAKE A DEEPER INTEREST IN LEADERS IN SPORT?

Stanislava Savova

Abstract: *Leadership is a social phenomenon that unfolds widely in the field of group relations. Sport is a group activity, a social phenomenon subject to social interactions, including leadership. The influence of leaders in sport has its special place in different societies. When they go beyond sporting achievements, sports leaders become phenomena that influence and change different groups of people's understanding of the events or phenomena of their time.*

This paper examines some of the premises for more in-depth social psychological research on sport leadership.

Keywords: *leader; leadership; sport; social influence.*

Лидерството е процес на социално влияние, чрез който лидерът получава подкрепа от други членове на общността, за да постигне дадена цел. То е съвкупност от индивидуални характеристики, черти, емоции и когнитивни способности на личността. Многопластово, многомерно, зависимо от социо-културните фактори и ценности на времето, в което се развива. Тези характеристики на лидерството го правят богато и благодатно за изследване поле от социалните науки – психология, социология, политология, философия.

На пръв поглед, толкова задълбочено проучена от специалистите научна област, като лидерството, събрала голяма база данни от теоретично познание и практически модели, няма с какво да ни изненада. От друга страна, в последното десетилетие, от всички реализиращи своята дейност в областта на човешкото поведение, от образованието, през бизнеса и икономическите организации до политическите структури, се усеща необходимост от различни подходи в работата с хора. Тази необходимост е обективна и породена от изискванията на бързо променящия се глобализиран дигитален свят, в който живеем. В условията на динамична и несигурната реалност, все повече организации са изправени пред въпроси като: как да развият своята дейност, какви модели на взаимодействие в управлението си да прилагат, как да повишат своята

ефективност. Новите социално-икономически обстоятелства, предполагат бързи темпове на промяна в културния код, управленските модели, в информационните и комуникативните системи на организациите. Днес разбирането за успех в компаниите изисква включването на модел за устойчиво развитие. Също и елементи като корпоративна етика и социална отговорност, с фокус към овластяването на членовете на организацията да получават и споделят знание, да насърчават културното многообразие и онези комуникационни политики и практики, които осигуряват гъвкавостта и адаптивността при въвеждане на иновации, гарантиращи конкурентно предимство.

Как организационните структури ще се адаптират към ускореното развитие на средата, зависи до голяма степен от способността за бърза промяна, като и от адекватния избор на компетентностни модели на техните лидери. В този смисъл, лидерството се явява ключово за успеха на компаниите. От тук може да допуснем, че съвременният лидер се нуждае от нови теоретични подходи, методи и инструменти, за работа с хора.

Част от възможните отговори на тези потребности, научните среди и бизнесът могат да намерят в спортните организации и начина, по който те прилагат иновативни ръководни и управленски стратегии, и разгръщат лидерските стилове. Подкрепа на това твърдение, намираме в някои съвременни програми за професионално развитие на лидерите от корпоративния свят. В тях все повече се застъпват стратегиите за лидерство на «Мнозинството» и «повече играчи на резервната скамейка», характерни за спорта и спортните лидерски стилове. Този вариант на групово управление е осъзнат и приложен в голяма част от спортните структури, нещо повече, доказал е своята ефективност в динамичната и мултикултурна среда на спорта.

Казаното до тук, ни дава основание да потърсим и други връзки между теоретичното и приложното разбиране на лидерството в спортната и социалната психология.

В човешката природа е заложен моделът „победа–загуба“ (Синек 2019: 12). В различна степен на сигурност и успех, с променлив ход и относително непостоянна природа, животът на хората преминава през влиянието на тези две течения (Синек, 2019:12). Моделът се запазва и модифицира според актуалния инструментариум на обществения и социалния период, в който се разгръща. Валиден е и днес, въпреки, а може би и поради качествено новите условия, на технологично напредналото ни битие. В този ракурс на поведение значима роля и имат лидерите – онези хора, които или по закон са овластени, родени или придобили такива качества и умения, че да насочват груповото мислене и поведение, предпочитания и обществени нагласи, в определената от

тях посока. Наред с това, лидерите са хора със състезателен дух, който винаги се е откроявал, будил възхищение. Лидерите често са пример за подражание. Те съчетават в себе си надежда, власт и сила, умение да обръщат животи. Според един от големите съвременни познавачи на лидерството Хенри Кисинджър, за да изградят стратегия лидерите трябва да имат реалистична оценка за историята, начина на живот и правила на социума и или групата, в която взаимодействат. Трябва да балансират между това, „което знаят и интуитивната си осъзнатост за бъдещето, което по природа е предполагаемо и несигурно“ (Кисинджър 2022: 7). В тази среда те поставят цели и създават стратегии. Следващата стъпка е да се овладеят и успокоят съмненията по отношение на цялостната стратегия и целите, да обединят възгледите и да получат подкрепа. Този лидерски процес освен в политическите структури, икономически организационни и фирми, може да бъде проследен и в големите спортни структури, които могат да бъдат разглеждани като част от новото разбиране за значимостта на спортната активност в социалните отношения.

Спотът се средата, в която социалният модел „победа–загуба“ се реализира много бързо, резултатно (и информативно, когато е обект на научно проучване). Неговата динамика и особености могат да бъдат проследени и анализирани. Нещо повече, като голямо обществено явление спортната дейност на хората е подчинена на същите социални закони, принципи и взаимодействия, както всяка друга организация, включително и на лидерството, през което се обследват динамики и тенденциите на развитие в групите на всяко социално ниво. Спортната активност предопределя начина на живот, възгледите, нагласите, ценностите на различни по социален статус, националност и размер групи. Потребността на хората да се реализират през спортната активност се проявява в готовността им да влязат в състезателна битка, в която най-подготвеният да победи. Най-добрите сред най-добрите от всяка нация се подготвят да премерят сили, със съзнанието, че с участието си могат да загубят. Тези хора, подчинили целия си психически и физически актив на идеята да покажат своята сила и умения, са всъщност лидери в своята област. Това е спортна психология.

Успоредно с това, принадлежността им към социалните групи от които идват – тяхната държава, спортна асоциация, малката група в лицето на семейство и приятели, им дава онези психични ресурси, чрез които да влязат в съревнование и да приложат на практика модела „победа–загуба“. В състезателните форуми атлетите демонстрират не само спортните и физическите си качества. Те често заявяват позиции от обществено значение, отстояват ценности, нагласи, вярвания, подкрепят социално значими каузи. Когато влиянието на спортните лиде-

ри излезе извън границите на спортните постижения, те се превръщат във феномени, които повлияват и променят разбирането на различни групи от хора за събитията, явленията и процесите на тяхното време. Това вече е социална психология.

Успешният спортен лидер, както всеки друг лидер, освен за собствените си цели е „необходимо да мисли и действа в пресечната точка на други две ..., човешки и общовалидни оси – тази на минало – бъдеще и оста на ценностите и стремежите“ (Кисинджър 2022: 9), както на личните, така и на другите. За да преодолееш рутината и да избереш вярната посока сред много и трудни други възможности, изисква концентрация, смелост, сила на характера за поддържане на правилния курс на действие. Освен на себе си, лидерът вдъхва смелост на екип, съотборници, на публика, да имат силата и мотива да поддържат взетите решения. Постоянството в характера реализирано през действията на лидерите, засилва в другите верността, увереността и отдадеността не просто към целта, а към нейната групова стойност. Само такова поведение може да задържи дълбока мотивация за дълъг период от време и да предаде колективна ценост на ставащото. Социалното влияние на тези спортни лидери, техните лидерски способности и умения, било то в индивидуалните или групови спортове, далеч нахвърля границите на конкретния спорт или фенската маса. Те се припознават от обществата с различна цялост, структура и култура, защото вдъхновяват, създават желание в хората да вървят редом с лидерите, да се сравняват с тях, да подражават, да ги следват.

В същото време спортните лидери, както лидерите в другите организации, действат в строго определени граници на влияние, контролирани от фактори като обстоятелството, че много бързо могат да бъдат въздигнати и свалени, в зависимост от външни причини като фенска и медийна подкрепа, както и от вътрешни такива - свързани с клубни ангажираности и договори, решения на треньори и или собственици, в зависимост от търсените качества в атлетите и често променящата се среда около тях. Спортните лидери трябва да умеят много бързо да открият спецификите, разликите на всяка една ситуация, с какво тя се отличава от подобната на нея, за да избегнат опасността, да предвидят непредвидимия ход на противника. Това са качествени характеристики, умения и навици, когнитивни способности, които са обект на задълбочено проучване и анализ както от спортната, така и от социалната, в частност и от организационната психология.

Друга допирна точка, са научните теории за лидерството, върху които стъпват приложните дейности в социалната и спортна психология. Широкото въвеждане на психологията в научната и практическата дейността на организациите е предпоставка за разширяване на психо-

логичното фундаментално и приложно познание. Изследователите в областта на спортното лидерство застъпват позицията, че „прилагането на строги научни методи е от първостепенно значение, ако искаме да развием нашето разбиране за социалната страна на спорта“ (Arthur, Bastardoz 2017: 2). В рамките на този доклад ще маркираме някои от основните теоретични лидерски подходи в спорта и тяхната връзка с теориите в социалната и в частност организационната психология. Накрая ще разгледаме някои приложни аспекти на тяхното взаимодействие.

Лидерските теории в рамките на психологичната наука се развиват от над 100 години и се основават на практически опит, научни изследвания и теоретични концепции, които изучават лидерството като социален феномен, неговите основни характеристики, така също и поведението на ефективните лидери. Днес можем да кажем, че теориите за лидерството изграждат една научна дисциплина, реализираща своето богатство и разнообразие през теоретичното си познание и практичната си насоченост (приложност), свързана с различните подходи и методи за управление на хората в организациите.

Историята на лидерската теория започва в началото на 20-ти век с теоретични обосновки и изследвания, проучващи чертите на лидерите, които ги правят успешни, като постепенно се фокусират върху лидерството в индустриалното производство и начините, чрез които то въздейства за оптимизиране на работния процес.

Една от първите лидерски постановки е тази на Макс Вебер, който твърди, че лидерите се раждат. Те са носители на определени вродени характеристики, надарени с особени качества, които ги превръщат във водачи. Изследователите се насочват към търсенето и определянето на специфичните черти, които правят хората лидери. Проучват се личностните и физическите особености, биографичните и интелектуални характеристики.

В следващите години изследванията са насочени към определяне на поведенческите стилове на лидерите в различни организации и среди. При тях се появява допускането, че лидерът може да бъде създаден.

Това е времето, в което Курт Леви разработва своята теория за лидерските стилове. Въпреки че не отчита важността на някои аспекти на лидерското поведение, както и факторите на средата, неговите три основни стила – авторитарен, демократичен и либерален, са все още основни в разбирането за лидерството на някои организации. Наблюдат се в практиката на много треньори, спортисти, в управлението на техните клубове и федерации.

През 50-те и 60-те години на века научното познание в областта се допълва с теорията на ситуационното лидерство. Фред Фидлер предлага своята „Теория на контингентността“, която разглежда модела на

взаимодействието между лидера, групата, и „непредвидената ситуация“, в която се намират. Той слага фокус на изследванията си върху действията на ръководителите, начините за тяхната оценка и връзката с подчинените им. Разгръщайки разбирането си за ситуационното лидерство, Пол Херси и Кен Бланчард определят четири лидерски стила – директивен, наставнически, подкрепящ, делегиращ. Изследванията им са насочени към това как лидерът може да адаптира своята поведенческа стратегия към конкретната ситуация и хората, с които работи, прилагайки правилния лидерски стил. В относително същия период в спорта започват да се изследват фигурата и стратегическите подходи на „коуч-ът“. Описват се неговите практически подходи и се създава теоретичната основа на познанието за треньора като лидер.

От последните десетилетия на 20-ти век до днес, лидерските теории насочват научния си интерес не само към личностните качества на лидерите и техните умения, а обръщат поглед и върху етичните аспекти на лидерството. Появява се и „Трансформационната лидерска теория“, разработена от Джеймс Макгрегър Бърнс и разширена от Бернард Бас, която се фокусира върху това как лидерите могат да променят и мотивират хората около себе си чрез вдъхновяването. В същото време концепциите в спорта разглеждат възможностите лидерите сред състезателите да имат по-формална и значимоопределяща роля за успехите в индивидуалните и груповите спортове.

Като цяло в първите десетилетия на 20. век, в спорта не е имало индивидуални лидери или лидерски екипи. От спортистите в индивидуалните и груповите спортове не са се изисквали лидерски качества. Главният треньор е този, от който започва и свършва лидерството, който поема пълната отговорност за решенията относно професионалните атлети и спортните отбори. Разбирането в спортните среди, че изграждането на лидерски качества в съвременния атлет са от пряко значение за постигането на високи спортни резултати, се разгръща постепенно. За това безпорно помага и развитието на психологичното познание. Теориите за лидерството намират път и приложно изражение в спорта. Откриваме доказателство за това в една от най-известните концепции за спортното лидерство, разработена от баскетболният треньор Джон Уудън. Тя е базирана на три основни качества, които трябва да притежава един лидер в спорта – харизма, компетентност и спонтанност. Според Уудън лидерите в спорта трябва да бъдат харизматични, за да могат да вдъхновяват и мотивират своите спортисти и съотборници, да бъдат компетентни във всички аспекти на спорта и да бъдат спонтанни в решенията си, за да се справят с неочаквани ситуации. Своето разбиране за изграждането на лидерската фигура Уудън разгръща подробно в „Пирамидата на успеха“. В нея посочва методологията и инструмен-

тариума, чрез които може да се изгради и успешно да се реализира спортният лидер, било то в качеството си на треньор или състезател. „Пирамидата на успеха“ е до голяма степен позната в средите на съвременния мениджмънт и е приложима в иновативни области като ИТ сектора.

Медиационен модел на лидерство, разработен от Смол, Смит, Къртис и Хънт (1978), представя когнитивна схема на треньорско лидерство, включваща три компонента:

1. Поведение на треньора;
2. Спортистите възприемат и си припомнят поведението на треньора;
3. Оценъчни реакции на спортистите към поведението на треньора. Тази когнитивна схема повлиява на ефективността на тяхното общо представяне и реализация по време на състезание.

Поради нарастващия интерес и изисквания към професионалния спорт в световен мащаб, се увеличават натискът и очакванията към атлетите за все по-високи спортни постижения. Появява се концепцията за споделеното ръководство или лидерство в колективните спортове между треньор и капитан. Тя залага на екипната работа между лидерите, като включва и спортистите в процеса на вземане на решения. От значение е лидерите в спорта да са насочени към постигане на общата цел на екипа, а не само към личните си постижения. По този начин споделеното лидерство мотивира постигането на максимален резултат.

Две от влиятелните теории за лидерството намират своето успешно приложение в спорта. Едната е „Ситуационното лидерство“. Разгледан през призмата на спортната необходимост, ефективният лидер трябва да отчита всеки социален и институционален контекст, да се адаптира към всяка ситуация, в която се намира екипът. Това може да включва честа промяна в стила на лидерство в зависимост от нуждите на тима и поставените цели.

Другата основна теория, оказала влияние, е тази на „трансформационното лидерство“. Това е подход, при който спортният лидер стимулира мотивацията и ангажираността на своите спортисти и/или съотборници, като им помага да постигнат своите лични и общи цели, и да развият своите умения. Това може да бъде постигнато чрез обучение, подкрепа и менторство.

Днес лидерството в спорта е комплексен процес, който включва умения за мотивиране, комуникация и управление на екипи и процеси. Зад успеха на всеки индивидуален спортист или отбор стоят треньори и щаб. Успешното лидерството е ключов фактор за добрите резултати не само на отделния атлет или тим, но и за успеха на колектива, който ги подготвя, както и на организация, регулираща процесите в

дадения спорт. Тези умения могат да се научат и развият, но също така зависят и от индивидуалните качества и опит на лидера, който може да бъде треньор, състезател или няколко атлета при груповите спортове. От значение е лидерите да бъдат гъвкави и да избират подходящите методи за всяка конкретна ситуация, като вземат предвид изискванията на тренираната дисциплина и характера на екипа. Поради тази причина лидерството в спорта задълбочено разглежда онези теории, методи и техники, които мотивират спортистите да постигнат максимален резултат, като същевременно благоприятстват с цялостното си представяне целите на екипа и организацията.

Научният подход към лидерските теории в социалната и по-конкретно в организационната психология, винаги е бил обвързан с необходимостта организациите, в тяхното голямо разнообразие, да се развиват и променят, като увеличават продуктивността си. Това се случва през отделния човек, микро и макро групата, които функционират на различните нива на тези организации. Според системния подход всички елементи в организацията са отворени системи, които са в постоянна връзка помежду си. В идеалния вариант управлението трябва да се реализира така, че всеки участник в организационния процес да поема съзнателна и пълна отговорност за аспектите на собствената си подготовка и представяне, като същевременно това усилие му носи удовлетворение и усещане за благополучие. Значимостта на подобен род управление на хора и екипи се валидизира от факта, че всеки елемент от дейността, колкото и минимален да е той, влияе и има отношение към резултата и качеството на работа на другите, както и върху крайния продукт. Явява се гарант за ефективност в организацията. Все повече изследователи предлагат икономическите организации да осмислят разбирането, че пътят на нарастващата производителност минава през удовлетвореността и мотивираността както на отделния индивид, така и на работните екипи. Това е една от причините през последното десетилетие лидерството и неговата роля в бизнеса да преминава през редица трансформации.

Други причини са свързани както с промяна в разбирането за управление на процесите и ресурсите, така и поради смяната на поколенията с качествено нови, които идват с различно самосъзнание и налагат нови социални роли, с които организациите трябва да се съобразят. Младите хора отдават категорично предимство и ценностно значение на екологични, на социално значими, на спортни и културни събития. Търсят и поставят удовлетворението на тези си ценности, като базисно условие за участие в работния процес. Организациите са изправени пред неотложни качествено нови промени в моделите си на взаимодействие, ако искат да направят мост между познанието на

предходните поколения и новата социална реалност. Това предполага иноваторски поглед към наложителната промяна в структурата, формата на екипите и тяхната дейност и лидерско управление.

Всяка трансформация в управлението на ресурсите в организацията носи със себе си и промяна в разбирането за лидерство. Иновативни методи в работата на лидерите могат да бъдат открити и разгърнати, чрез опита на спортните организации. През тяхното многообразие в разбиране за лидерството и лидерски подходи. Възползвайки се от опита на великите спортисти, които търсят не просто добри треньори, а треньори – лидери, така и бизнесът може да увеличи продуктивността си, като заработи с лидери на екипи, които знаят как да разгърнат потенциала на всеки по пътя към поставените бизнес цели. Използвайки методите и техниките на спортните лидери, мениджърите, които управляват изпълнението на формалните дейности в организацията, могат да бъдат подготвени и да преминават към качествено различно лидерство, като се превърнат в треньори и мотиватори на своите екипи.

Това, с което спортното лидерство може да разшири възможностите на мениджърския потенциал, са специфичните умения на влияние над екипите при постигане на дадена цел, които изгражда спорта. Вземайки предвид единствено формалното различие в разглежданите организации, се е наложило разбирането, че мениджърите и лидерите в спорта развиват различни психологични умения и имат различна ориентация към управлението на дейността. Мениджърите са заети със статуквото и имат принадлежност към организацията. Лидерите в отборите не правят планове, не отговарят за документи. Това обаче в което са много добри спортните лидери, е търсенето на решения на стратегически задачи, на нови възможности, преминаването през непрекъснати поврати и неочаквани промени, повеждайки своя екип или отбор към поставената цел.

В заключение, от този анализ, може да се направи извод, че изследователската работа в областта на спорта и спортното лидерство до голяма степен е в синхрон с теоретичните аспекти, наблюдавани в социалната и конкретно в организационната психология, по отношение на лидерството. Нещо повече – двата клона на психологичната наука вече взаимодействат по между си, чрез приложните си достижения.

До скоро в бизнес средите се считаше, че да организираш работни процеси и да управляваш процесите между хората е задача, несъвместима и непосилна за функционалността и възможностите на един човек. Можем ли да обединим тези два различни типа лидерство? Можем ли да обединим мениджъра и спортния лидер в едно? Във всички случаи познаването на добрите спортни лидерски практики може да подкрепи съвременния мениджър в усилията му да изгражда функциони-

раци и високо ефективни екипи, които в същото време да са отворени към непрекъснато движение и промяна, в съответствие с изискванията на глобалната средата.

Кое ни дава основание да вярваме в това? В спортните екипи работата в мултикултурна среда, честата промяна и движение на хора и идеи е част от организационния процес. Доброто познаване и работа с механизмите, които помагат да се подкрепи един отбор или индивидуален състезател бързо и резултатно, когато са изправени пред трудности или възможни загуби, е развито на много високо ниво. Изследвайки иновативните спортни методи и похвати в областта на лидерството, социалната и в частност организационната психология, могат да надградят своята теория и практика и да подпомагат бизнеса в неговите усилия, да запази благополучието на отделния човек, да създаде ново разбиране за „отборен дух“ в екипите и най-вече да подкрепи ефективността на работния процес.

ЛИТЕРАТУРА

Вачкова, Е., Живкова, Н. *Развитие на лидери и управление на ускореното развитие.*

Кисинджър, Х. (2022) *Лидерството, шест трактата за световната стратегия.* София.

Синек, С. (2019) *Безкрайната игра.* София.

Уест, А. (2019) *Леонел Меси и изкуството да живееш.* София.

Чавдарова, В. (2012) *Психология на организационната промяна.* В. Търново.

Bandura, A. (1986) *Social foundations of thought and action.* New York: Prentice-hall.

Smith, R., Zane, N., Smoll, F., Coppel, D. (1983) Behavioral-assessment in youth sports – coaching behaviors and childrens attitudes. *Medicine and Science in Sports and Exercise.*

George B. Clayton Z. Successful Leaders Are Great Coaches. *Harvard Business Review* October 06, 2022 <https://hbr.org/2022/10/successful-leaders-are-great-coaches>.

9. https://www.researchgate.net/publication/341925526_Leadership_in_Sport/link/5ee35954458515814a583aa1/download.

Calum A. Arthur¹ & Nicolas Bastardoz² „Leadership in Sport“, ¹Faculty of Health Sciences and Sport, apr 10, 2017 University of Stirling, Stirling, FK9 4LA, UK.

Заключителен аналитичен доклад за изследване на поколенческите характеристики на работната сила в България; <https://activeageing.bia-bg.com/bg/analyses/generation>.

ECONOMIC VIOLENCE AGAINST WOMEN
IN FAMILIES IN THE REPUBLIC
OF NORTH MACEDONIA – CONDITIONS
AND PERSPECTIVES

Marija Grozdanovska
Milena Spasovska

Abstract: *Economic violence as a control over the disposal of assets and decision-making regarding common resources affects on many spheres of social life of women – victims in families in the Republic of North Macedonia. Economic control is a powerful tool for manipulation, domination, and control. Victims of physical or psychological violence are often also victims of economic violence that causes serious consequences for the physical and mental health of women, has negative consequences in terms of security, causes social inequality, or leads to other forms of violence. The purpose of this paper is to analyze the conditions and perspectives of economic violence against women in families in the Republic of North Macedonia.*

Keywords: *economic violence; domestic violence; family; women; Republic of North Macedonia.*

INTRODUCTION

Domestic violence can appear as harassment, insult, threats to security, physical harm, sexual or other psychological, physical, or economic violence that causes a feeling of insecurity, threat, or fear, including threats of such actions, towards a spouse, parents, or children, or other persons living in a marital or non-marital union or joint household, as well as against a current or former spouse, common-law partner or persons who have a common child or are in a close personal relationship, regardless of whether the perpetrator shares or shared the same residence with the victim or not. (Закон за спречување и заштита од насилство врз жените и семејното насилство). When talking about domestic violence, physical and psychological violence usually have a central focus, given the fact that they are usually considered to be more common and easily recognizable forms of domestic violence. On the other hand, economic violence is often neglected as one of the forms of family violence.

Economic violence in the family is a hidden and pervasive problem. Although we have a relatively small amount of research on this topic, it can be said that it is present in a large number of family systems in the Republic of North Macedonia (Национална мрежа против насилство врз жени и семејно насилство – Глас против насилство, 2022; Спасовска, 2016). Eco-

conomic violence, which is also called economic or financial abuse, is a form of control by perpetrators of domestic violence to gain power over the victim of violence. Economic violence can take many different forms, but all of them are aimed at restricting the person from becoming economically independent (Спасовска, 2016).

Economic violence in the family is a complex problem, widespread in many families, often starting subtly and progressing over time. It takes the form of restricting the victim's access to money or other material resources in order to exert control over them. The most common victims of this type of violence in the family are women who, limited by the complex network of social, gender, and personal norms and beliefs, often do not recognize this type of abuse as such.

1. Economic violence in the family – definition, forms and consequences

According to the legal definition contained in the Law on Prevention and Protection from Violence against Women and Domestic Violence, which the Assembly of the Republic of North Macedonia adopted on January 27, 2021, the term economic violence is defined as: “any act of restriction or prevention in the disposal of personal income and financial resources, for the maintenance of the joint household and the care of the child, thus causing economic dependence of the victim” (Службен весник на РСМ, бр. 24 од 29.1.2021 г.). Economic violence against women in the family can have many forms, and they are mentioned in almost all definitions of economic violence in the family. Although economic violence includes actions and behaviors related to the financial and material resources of the family, the goal is not only achieving financial control but in the background of this type of violence is often the establishment of psycho-social restrictions, as well as physical and sexual abuse.

A wide range of the literature focuses on three distinct types of economic violence: economic control (Harrington Conner, 2014; Fawole, 2008), economic exploitation (Harrington Conner, 2014; Adams et al., 2008; Sanders, 2015; Usta et al., 2013) and economic sabotage (Galvez et al., 2011, Fender et al., 2002). Also, a unique form of economic violence is post-separation economic violence. (Kaittila et. al, 2022; Sharp, 2008) All forms of economic violence can be subtly present in the family and progress over time in order to establish complete power and control over the victim. Often, the forms of economic violence are not recognized as such, but when it threatens the victim's financial security and independence, its devastating effects on their quality of life and well-being become apparent.

According to Cameron (2014), financial abuse in the context of domestic violence includes behaviors that control women's ability to acquire, use

or maintain economic resources and threaten their financial security and independence. In the research report *Relationship Problems and Money: Women Talk About Financial Abuse*, Cameron talks about the complex and multifaceted nature of economic violence in the context of domestic violence, highlighting the individual and systemic consequences for women and children in families (financial, psychological, social etc.). According to this author, economic violence in the family includes:

- Forcing a family member to give up control over assets and income;
- Alienating or maintaining the property of a family member without permission, or threatening to do the same;
- Alienation of property owned by one person, or jointly owned with a person, against the person's wishes and without legal justification;
- Without legal justification, preventing a family member from having access to joint financial resources for the needs of joint household expenses;
- Preventing a family member from seeking or keeping a job;
- Forcing a family member to seek social assistance;
- Forcing a family member to sign a power of attorney to allow another person to manage the person's finances;
- Forcing a family member to sign a finance loan or credit agreement;
- Forcing a family member to sign a guarantee for financial assets;
- Forcing a family member to sign any legal document for the establishment or operation of a business.

MacDonald (2012) points out that economic violence often occurs alongside other forms of violence, as part of a scheme to control behavior. According to this author, economic violence in the family includes:

- Unreasonable controlling behavior that denies a person's financial autonomy;
- Denial of the financial support that is necessary for the partner;
- Forcing the partner to relinquish control over property and assets;
- Unreasonably preventing a person from taking part in decisions over household expenses or disposing of joint property;
- Forcing the person to request payment from social security;
- Preventing the person from seeking or retaining employment.

Economic abuse is also a form of domestic violence that involves behavior that negatively affects a person's finances and limits the person's efforts to become economically independent. Adams, Sullivan, Bybee & Greeson (2008) point out that economic abuse includes behavior that controls a woman's ability to acquire, use and maintain economic resources, which threatens her economic security and potential for independence. Many studies show that economic dependence is the primary obstacle victims face in trying to leave abusive relationships. (Kutin, Reid and Russell, 2019; Hullely et. al., 2023, Stylianou, 2018)

Economic violence in the Republic of North Macedonia can be identified in different forms: (Спасовска 2016)

- Prohibition of the partner to work;
- Endangering the partner's employment by creating conflict situations at work, threats not to go to work due to injuries or forced substance abuse;
- Control of earnings, bank accounts, and joint property;
- Control and limitation in the use of things owned by the victim;
- Requesting an account of the partner for all the money she spends;
- Confiscation of credit cards, money, etc;
- Forging the partner's signature;
- Financial borrowing, without partner's knowledge;
- Inability for women to own and inherit property;
- Prohibition of access to education;
- Inability to raise credit;
- Limitation, control, or deprivation of the victim's earnings, as well as not allowing her to have separate income;
- Theft and/or sale of property owned by the victim;
- Causing damage to property owned by the victim;
- Refusal of the abuser to contribute to the costs of the household utility and overhead costs, thus reducing the financial power of the victim;
- Abuse of financial resources on joint bank accounts by the abuser;
- Insisting that all bills, credit cards, and loans be in the name of the victim, as well as the obligation to pay them;
- The abuser forces the victim to raise a debt in her name, with or without her knowledge (by fraud), etc.

Although the definition of economic violence contains only the financial component, its psychological and social significance for the victim must not be overlooked. Economic violence can cause serious consequences for women's physical and mental health and often leads to anxiety and depression (Malik, 2021; WHO, 2021; Спасовска, 2016; Antai, 2014). It also has negative consequences in terms of their safety. The limitation of women's financial resources leads to financial dependence on the abuser, which often "traps" women in the home, and due to economic dependence, women do not leave the violent environment, and even when they leave, there is a risk of increasing poverty and homelessness.

The consequences of psychological violence are equal to or more harmful than physical violence, and considering that most often when there is economic violence there is also psychological violence, the same applies to economic violence. Economic violence causes social inequality and can lead to sexual abuse and other forms of violence. Most often, victims of physical or psychological violence are also victims of economic violence, which is

almost always neglected. Economic violence deepens the financial dependence of women and further threatens their economic security (Postmus et al., 2018; Stylanou, 2018). Socioeconomic dependence can make the victim more vulnerable to other forms of violence, and can even be the cause of them. This form of violence has long-term consequences, even when the victim no longer suffers violence or has left the violent environment, that is, long-term exposure to any of the types of economic violence affects the victim's independence and reintegration. Violence, including economic violence, tends to have multi-generational repercussions.

2. National legal framework for the rights of women victims of domestic violence in the Republic of North Macedonia

The national legal framework for the rights of women victims of domestic violence, including economic violence in the family, consists of the Constitution, ratified international documents, laws, and by-laws.

The Constitution of the Republic of North Macedonia guarantees the principle of equality and prohibits discrimination on several grounds, including gender, but also guarantees the equality of citizens before the Constitution and laws. The Constitution contains guarantees for basic freedoms and rights, while it is regulated that every citizen can invoke the protection of the freedoms and rights established by the Constitution before the courts and before the Constitutional Court of Republic of North Macedonia in a procedure based on the principles of priority and urgency. It also guarantees the right of everyone to equal access before the court in the protection of his rights and legally based interests.

The Republic of North Macedonia has ratified most of the international documents related to domestic violence. On December 22, 2017, the Convention of the Council of Europe on preventing and combating violence against women and domestic violence (the Istanbul Convention) was ratified, with which our country undertook to provide legislative and other measures for victims of domestic violence to receive adequate and timely information about available support services and legal measures, as well as to provide them with access to services that enable their recovery from violence.

In terms of legal protection against domestic violence, the legal framework provides for the protection of the victim in criminal and civil proceedings. The criminal prosecution of perpetrators of domestic violence is carried out in accordance with the Criminal Code and the Law on Criminal Procedure.

The Family Law defines domestic violence and determines measures that can be taken by the Center for Social Work whenever there is knowledge that there is domestic violence in the family, and proposes temporary

measures that the court can impose on the perpetrators of domestic violence. In 2014, a special Law on the prevention and protection from domestic violence was adopted, which for the first time determined the obligations for the inclusion of several institutions in the system for protection from domestic violence.

The Law on Prevention and Protection from Violence against Women and Domestic Violence regulates the actions of the institutions with due diligence when taking measures for the prevention of gender-based violence against women and domestic violence, the actions of the institutions for the protection of women from gender-based violence and domestic violence, mutual coordination of institutions and organizations, victim protection services and data collection on gender-based violence against women and domestic violence.

Particularly important laws that are closely related to the system of protection of victims of domestic violence are the Law on Social Protection and the Law on Free Legal Aid.

3. The economic violence in the Republic of North Macedonia through numbers

Violence against women in the Republic of North Macedonia is the most common form of violation of human rights against women and has a negative impact on health, causing injuries, death, and psychological trauma.

A large number of women in North Macedonia face violence. A survey of 850 women in the country (1.3% of the female population) revealed that 61.5% had experience with psychological violence, 23.9% with physical and 5% with sexual violence. Despite this, only 2% of women in the country reported such violence to the police. Therefore, there is a significant problem of violence against women and under-reporting.

The state of domestic violence in numbers in the Republic of North Macedonia can be analyzed according to data from the Ministry of Labor and Social Policy. The following table shows an analysis of the number of recorded victims of domestic violence in the Republic of North Macedonia for the period from 2018 to 2021.

*Table 1. Victims of domestic violence in RNM
in the period from 2018 to 2021*

	2018	2019	2020	2021
Physical violence	495	787	779	833
Psychological violence	863	1275	1045	1234
Economic violence	17	41	24	36
Sexual violence	13	11	5	16
Total number of registered victims	919	1554	1531	1608

Source: *Thematic report: Economic violence as a form of gender-based and family violence. Is it recognized enough?* National Network against Violence against Women and Domestic Violence – Voice against Violence - Skopje, December 2022

The analysis indicates an increase in the total number of victims of domestic violence in RSM in the period from 2018–2021. From the previously mentioned data, it can be concluded that the percentage of victims of economic violence in the analyzed period ranges between 1.85% in 2018, 2.63% in 2019, 1.57% in 2020, and 2.24% in 2021. This situation is the result of not recognizing and not reporting this form of violence in the family.

The following table shows the gender structure of the registered victims of domestic violence in the Republic of North Macedonia in the analyzed period.

*Table 2. Gender structure of victims of domestic violence
in RNM in the period from 2018 to 2021*

Gender structure of the victims	2018	2019	2020	2021
Men	140	247	249	274
Women	665	1134	1161	1119
Children	104	173	121	215
Total number of registered victims	919	1554	1531	1608

Source: *Thematic report: Economic violence as a form of gender-based and family violence. Is it recognized enough?* National Network against Violence against Women and Domestic Violence - Voice against Violence - Skopje, December 2022

From the previous table, it can be seen that the number of women victims of domestic violence is much higher than male victims and children. As many as 72% of victims of domestic violence in 2018 were women. In 2019,

that percentage was almost identical, 73%, while in 2020 it grew to 76%, and in 2021 it decreased to 70%.

The Republic of North Macedonia has lower reporting rates of domestic violence than other EU countries. However, women in North Macedonia are three times more likely (on average) to see domestic violence as a private issue, with some thinking that “small” violence can be normal behavior. This, combined with the lack of available data from the Republic of North Macedonia, suggests that the statistics on the rate of violence against women are not completely accurate, and the number of women facing this violence may be higher.

Economic violence, as a special type of violence in the family, has been a well-hidden problem in society until now. From the research conducted so far worldwide, it can be seen that most of the victims of domestic violence are women, and most of the perpetrators of economic violence are men who commit violence in partner relationships. Economic violence against elderly and infirm persons and persons with physical and intellectual disabilities has also increased on a global scale in the last period. Although women are the most affected group and economic violence is treated as a gender issue, it is not an exception that men also come forward as victims.

Among the general population, there is relatively little awareness of the existence of economic violence as a special type of family violence, but this does not mean that it does not exist and has no consequences for the victims. The fact is that our environment is dominated by a patriarchal organization of family systems, so it can be assumed that women in our society still face inequality in marriage, family, and society in general. However, women are not the only victims in partnerships as victims – the consequences of economic violence are often suffered by children, not only during the period of the partnership but also after the separation of the partners.

CONCLUSIONS AND RECOMMENDATIONS

Economic inequality is not only a reflection of social and institutional discrimination, but also of the discrimination and inequality that women experience in the family. The economically dependent position of a woman in relation to her partner in the Balkans is a culturally acceptable phenomenon, which is transmitted transgenerationally in the form of values that are manifested in norms of behavior, and change very slowly.

Economic violence is a prerequisite, basis, and consequence of all other types of violence in the family. It is still insufficiently recognized in practice, both by the victims of violence themselves and by the competent state authorities, especially the courts. Therefore, it is necessary to take measures to recognize and report family violence, especially economic violence by the victims, as well as to engage in education and sensitization cam-

paigns about this type of violence directed at the police, the public prosecutor's office, and the courts with the sole purpose of detect the committed crimes and prosecute their perpetrators.

Considering the trend of an insufficient number of cases of economic violence in the family to be resolved before the competent courts, it is necessary to eliminate other obstacles in order to enable a more efficient and uniform application of the legal provisions, improving the coordinated cooperation of the competent institutions, the system for free legal aid, as well as a long-term system of support for victims of violence with a focus on promoting economic empowerment. It is indisputable that significant progress has been made in the legislation in the field of domestic violence, but the existing shortcomings in the legal regulation and inconsistent application of the legal provisions significantly affect the level of efficiency of the protection of victims of economic violence in the family. The existing legal framework indicates that the economic violence in the family requires specific consideration, primarily due to the fact that this form of violence is not only a basis for all other forms of violence, but also the most common factor that prevents victims from leaving violence and to exercise their rights.

In general, it can be concluded that economic violence is a present form of family violence in the Republic of North Macedonia and has negative consequences on the quality of life of the victims. As a distinct form of domestic violence, economic violence does not contain only a financial component but occurs in several forms and shapes that have a significant impact and consequences on the well-being of women – victims of economic violence. Therefore, additional research on economic violence is required in order to recognize, prevent and sanction it. Since it is a complex and sensitive topic, a systemic and multidisciplinary approach is required in the direction of implementing the necessary changes, in order to influence the improvement of the real situation with economic violence in the Republic of North Macedonia.

REFERENCES

Adams, A. E., Sullivan, C. M., Bybee, D., Greeson, M. R. (2008) Development of the Scale of Economic Abuse. *Violence Against Women*, 14(5): 563–588.

Adams, A.E., Sullivan, C.M., Bybee, D., Greeson, M.R. (2008) Development of the Scale of Economic Abuse. *Violence Against Women*, 14(5): 563–588.

Antai, D., Oke, A., Braithwaite, P., Lopez, G. B. (2014) The effect of economic, physical, and psychological abuse on mental health: a population-based study of women in the Philippines. *International journal of family medicine*, 2014, 852317. <https://doi.org/10.1155/2014/852317>

Cameron, P. (2014) *Relationship Problems and Money: Women talk about financial abuse*. WIRE Women's Information, West Melbourne.

Fawole, I. O. (2008) ECONOMIC VIOLENCE TO WOMEN AND GIRLS. Is It Receiving the Necessary Attention? *TRAUMA, VIOLENCE, & ABUSE*, Vol. 9, No. 3, July 2008 167-177. DOI: 10.1177/1524838008319255

Fender, L., Holmes, L., Levy, S. (2002) *Voices of Survival: The Economic Impacts of Domestic Violence – A Blueprint for Action*. Boston: Economic Stability Working Group.

Galvez G., Mankowski E. S., McGlade M. S., Ruiz M. E., Glass N. (2011). Work-related intimate partner violence among employed immigrants from Mexico. *Psychology of Men & Masculinity*, 12(3), 230–246. <https://doi.org/10.1037/a0022690>

Harrington Conner, D. (2014) *Financial Freedom: Women, Money, and Domestic Abuse*, 20 Wm. & Mary J. Women & L. 339.

Hulley, J., Bailey, L., Kirkman, G., Gibbs, G. R., Gomersall, T., Latif, A., & Jones, A. (2023) Intimate Partner Violence and Barriers to Help-Seeking Among Black, Asian, Minority Ethnic and Immigrant Women: A Qualitative Metasynthesis of Global Research. *Trauma, Violence, & Abuse*, 24(2), 1001–1015. <https://doi.org/10.1177/15248380211050590>

Kaittila, A., Hakovirta, M., Kainulainen, H. (2022) Types of Economic Abuse in Postseparation Lives of Women Experiencing IPV: A Qualitative Study from Finland. *Violence Against Women*, 0(0). <https://doi.org/10.1177/10778012221127727>

Kutin, J. J., Reid, M., Russell, R. (2019) Special WSMC edition paper: What is this thing called money? Economic abuse in young adult relationships. *Journal of Social Marketing*, Vol. 9 No. 1, pp. 111–128.

Macdonald, F. (2012). *Spotlight on economic abuse, Catalyst paper 1: An overview of economic abuse*. Good Shepherd Youth & Family Service and Kildonan Uniting Care.

Malik, M., Munir, N., Ghani, M. U., Ahmad, N. (2021) Domestic violence and its relationship with depression, anxiety and quality of life: A hidden dilemma of Pakistani women. *Pakistan journal of medical sciences*, 37(1), 191–194. <https://doi.org/10.12669/pjms.37.1.2893>.

Sanders C. (2015) Economic abuse in the lives of women abused by an intimate partner: A qualitative study. *Violence Against Women*, 21(1), 3–29. <https://doi.org/10.1177/1077801214564167>

Sharp, N. (2008). 'What's yours is mine' The different forms of economic abuse and its impact on women and children experiencing domestic violence. *Refuge*.

Stylianou, A. M. (2018) Economic Abuse Within Intimate Partner Violence: A Review of the Literature. *Violence and Victims*, Vol 33, Issue 1, DOI: 10.1891/0886-6708.33.1.3.

Usta J., Makarem N. N., Habib R. R. (2013). Economic abuse in Lebanon: Experiences and perceptions. *Violence Against Women*, 19(3), 356–375.

WHO. (2021) *Violence against women*. Преземено на 03.04.2023 од <https://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/violence-against-women>

Спасовска, М. (2016) *Анксиозност и задоволство од животот кај жени – жртви на економско насилство во семејството* (магистерски труд). МСУ “Г.П. Державин” Свети Николе-Битола.

Postmus J. L. et. al. (2018) Economic Abuse as an Invisible Form of Domestic Violence: A Multicountry Review. *Trauma Violence & Abuse*, 21(2). DOI: 10.1177/1524838018764160

Закон за спречување и заштита од насилство врз жените и семејното насилство, Сл.веник на РСМ бр. 24 од 29.1.2021 година, кој се применува од 06.05.2021

Службен весник на РСМ, бр. 24 од 29.1. 2021 г. Преземено на 05.04.2023 од <https://www.mtsp.gov.mk/content/pdf/2021/1a28a922f364401e94935d4d694b9d75.pdf>

Законот за семејство, Службен весник на РСМ бр. 153 од 20.10.2014 г.

Закон за превенција, спречување и заштита од семејно насилство, Службен весник на РМ, бр. 138/14, 33/2015 и 150/2015.

Указ за прогласување на Законот за социјалната заштита (2019). Преземено на 24.03.2023 од https://www.mtsp.gov.mk/content/pdf/zakoni/2019/28.5_zakon_SZ.pdf

Указ за прогласување на Законот за бесплатна правна помош (2019). Преземено на 24.03.2023 од <https://www.pravda.gov.mk/Upload/Documents/Zakon%20za%20besplatna%20pravna%20pomos.pdf>

Fimka Tozija F, 'Women's Safety and Gender-Based Violence in the Republic of North Macedonia' (Frontiers in Public Health, 21 February 2020)

<https://www.frontiersin.org/articles/10.3389/fpubh.2020.00033/full>

OSCE, 'OSCE-led Survey on Violence Against Women: North Macedonia - Results Report' (May 2019). <<https://www.osce.org/files/f/documents/5/b/418913.pdf>> accessed 20 Feb 2022.

СОЦІОКУЛЬТУРНІ АСПЕКТИ АДАПТАЦІЙНИХ
СКЛАДНОЩІВ УКРАЇНСЬКИХ БІЖЕНЦІВ ЯК
НАСЛІДОК ПОВНОМАСШТАБНОГО
РОСІЙСЬКОГО ВТОРГНЕННЯ

*Людмила Смокова Степанівна
Олена Сергіївна Данілова
Вікторія Мендело*

SOCIO-CULTURAL ASPECTS OF ADAPTATION
DIFFICULTIES OF UKRAINIAN REFUGEES AS
THE CONSEQUENCE OF FULL-SCALE
RUSSIAN INVASION

*Ludmila Smokova Stepanivna
Elena Sergeyivna Danilova
Victoria Mendelo*

Анотація: *Стаття присвячена психологічним труднощам, з якими стикаються українські біженці в процесі соціокультурної адаптації в чужій країні. У статті також розглядається можливий психологічний вплив воєнної травми на здоров'я українських біженців, і пропонуються практичні рішення щодо стабілізації їхнього психічного здоров'я.*

Актуальність теми.

Російське вторгнення в Україну призвело до однієї з найбільших криз біженців у сучасній історії. Понад 12 млн. українців змушені були покинути свою країну, включно з мільйонами дітей (UNICEF, 2023). Європейські країни виявили велику гуманність щодо українського народу; гуманітарна, соціальна, військова та інші форми підтримки стали основними завданнями кожної з цих країн.

Адаптація біженців у новому середовищі болюча і тривала. Деякі біженці стикаються з труднощами в інтеграції через відмінності в культурі та цінностях. Нове, чуже соціокультурне середовище сприяє тому, що багато біженців, травмованих війною, не відчують позитивного ефекту від прийняття до чужої культури, а навпаки, зазнають усіх тягот акумулятивного стресу, спричиненого відмінністю від місцевих мешканців у поведінкових нормах, переконаннях, звичаях і цінностях. До інших стресових чинників, значущих для інтеграції українських бі-

женців, належать такі, як невпевненість у майбутньому, пошук роботи, відчутна дискримінація, страх за родичів, які залишилися, тощо.

Адаптаційний та акультураційний стрес серед біженців

Існує велика кількість досліджень, присвячених взаємозв'язку між акультурацією та психічним здоров'ям мігрантів (Sam & Berry, 2016; Bender, van Osch, Slegers & Ye, 2019; Genkova & Pollinger, 2021). Після прибуття в нову країну, іммігранти часто відчують тривогу, невпевненість у собі, зниження самооцінки та погіршення самопочуття. Ці переживання можуть посилюватися через несумісність культурних цінностей із новою та рідною країнами (Phinney, Lochner, & Murphy, 1990). Ці стресові переживання також називають акультураційним стресом (Williams & Berry, 1997), що пов'язаний із психологічними, поведінковими та соціальними змінами, які відбуваються в контакті між представниками різних культур.

Попередні дослідження молодих іммігрантів засвідчили, що існують різні варіанти адаптації або акультурації (Berry & Colette-Sabatier, 2010). Ті, хто інтегрований у культуру свого походження і в культуру нового суспільства (через інтеграцію), відчують найбільш виражене позитивне психологічне благополуччя і найкраще адаптуються в суспільстві. А найменш адаптовані ті, хто лише мінімально інтегрований в одну чи іншу культуру (маргіналізація). Благополуччя тих, хто переважно зорієнтований на ту чи іншу культуру (асиміляція або сепарація), перебуває між цими двома крайнощами.

Взаємодія з чужою культурою дає змогу людям засвоїти нові соціальні цінності та практики, збагачуючи свій досвід. Однак такі контакти можуть також спричинити проблеми та конфлікти через нерозуміння цієї культури та викликати емоційний дисбаланс, відомий як «культурний шок» (Oberg, 1960).

Культурний шок у біженців зумовлений головним чином культурними відмінностями. У кожній культурі існує безліч символів, образів і поведінкових стереотипів, що дають змогу діяти автоматично. У новому середовищі ця система виявляється незастосовною через відмінності у світогляді, нормах, цінностях і стереотипах. Розчарування й усвідомлення неуніверсальності власної культури спричиняють культурний шок, оскільки в рідному середовищі ці аспекти залишаються непомітними.

Сучасні дослідники розглядають культурний шок як важливу й невіддільну частину процесу адаптації іммігрантів до нового середовища. Причому в цьому процесі людина не тільки здобуває знання про нову культуру і норми поведінки в ній, а й розвивається культурно, незважаючи на пережитий стрес. З цієї причини з початку 1990-х років фахівці вважають за краще говорити не про культурний шок, а про

стрес акультурації. Спектр поведінкових, психологічних і когнітивних симптомів акультураційного стресу дуже широкий: від легкого емоційного розладу до важкого стресу, психозу, алкоголізму і навіть суїциду. Залежно від форми стресу та індивідуальних особливостей він може розвиватися протягом від кількох місяців до кількох років.

Результат акультураційного стресу залежить від зовнішніх, ситуаційних та індивідуальних чинників. Індивідуальні особливості людини, такі як вік, стать, освіта, риси характеру, досвід і мотиви, відіграють ключову роль. Серед зовнішніх чинників значущими є культурна дистанція, особливості культури, політична й економічна ситуація в приймаючій країні, рівень злочинності, можливість спілкування з іншими культурами та репрезентація в ЗМІ, що впливає на громадську думку.

Стрес акультурації, хоча й болючий для біженців та іммігрантів, сприяє особистісному зростанню та руйнуванню застарілих стереотипів. Це потребує значних фізичних і психологічних зусиль. У результаті формується новий світогляд, що ґрунтується на розумінні культурного розмаїття, руйнуються перепони «ми» і «вони», виникає стійкість до викликів і терпимість до нового. Основний результат - здатність пристосовуватися у світі, що змінюється, де кордони країн втрачають значення, а пряме спілкування між людьми стає ключовим.

Психологічні проблеми українських біженців

Українські біженці - це люди, які рятуються від війни, насильства, конфліктів або переслідувань і перетинають міжнародний кордон у пошуках безпеки в іншій країні. Українські біженці, які залишили свою країну під час війни, (а) не мають змоги захистити себе у своїй країні та зазнають воєнних і бойових травм, (б) зіштовхуються з кумулятивним психосоціальним стресом, економічними труднощами й нестачею ресурсів у процесі втечі, (в) зазнають величезних особистих, матеріальних, соціальних і психосоціальних втрат, зокрема, втрачають членів сім'ї, близьких, свої домівки, соціально-економічний статус і спогади. Водночас стрес від війни часто посилюється новинами з дому, а також страхом втратити членів сім'ї, які продовжують жити в зоні конфлікту. Усе це може мати сильні психологічні наслідки. Багато хто з постраждалих страждає від «комплексного посттравматичного стресового розладу внаслідок багаторазових і повторюваних травм, які були або є». Проблеми з упевненістю в собі, втрата «свободи волі», нездатність уявити собі особисте майбутнє, неадекватне прийняття ризику та соматизація є загальними ознаками такого комплексного ПТСР (Da Silva, U, Glover, N, Katona, C., 2021). Ті, хто не має ознак і симптомів, демонструють високе алостатичне навантаження і, найімовірніше, страждатимуть від поганого фізичного та психічного здоров'я в довгостроковій перспективі (Guidi, J, Lucente, M, Sonino, N, Fava, GA., 2021). Значна ча-

стина з них страждатиме від розладів, пов'язаних із вживанням алкоголю та наркотиків, які можуть бути спровоковані або навіть посилені травмою. Інші мають проблеми з психічним здоров'ям, які можуть залишатися недіагностованими, що поглиблює труднощі подолання травми і нового оточення.

Хоча посттравматичний стресовий розлад (ПТСР), зокрема, відомий як основний результат, депресія і тривога залишаються поширеними порушеннями. Залежно від контексту, поширеність цих розладів варіюється в різних дослідженнях (Mesa-Vieira et al., 2022). За середніми оцінками, близько третини біженців перевищують діагностичний поріг для посттравматичного стресового розладу (ПТСР), депресії та тривоги (Mesa-Vieira et al., 2022). За даними досліджень Блекмора та його колег, поширеність поточного ПТСР становила 31,46% із 5143 осіб, поширеність депресії – 31,5%, а поширеність будь-якого тривожного розладу - 11% (Blackmore R, Boyle JA, Fazel M, et al., 2020).

Потреби молодих біженців і дітей

Незважаючи на травматичний досвід, діти та підлітки-біженці зазвичай демонструють високу психологічну стійкість. Однак травма може мати негативний вплив на емоційний розвиток і поведінку дитини. Незважаючи на зусилля батьків захистити їх, діти часто переживають ті самі негативні події, що і їхні батьки, і здатні зрозуміти серйозність ситуації за поведінкою дорослих. Є дослідження, присвячені дітям сирійських біженців, які були переселені до США. Більш ніж у половини дітей було виявлено підвищені рівні посттравматичного стресового розладу та тривожності (Javanbakht et al., 2018).

Війна і вимушена міграція дуже важко переживаються молодими людьми. Розлука з домом, друзями або батьками призводить багатьох молодих людей до глибокого почуття горя, сорому або навіть провини за те, що вони не змогли допомогти постраждалим. Це призводить до внутрішньої замкнутості, бажання якнайшвидше повернутися додому, підвищеної агресивності, небажання вчитися в чужій школі та деструктивної поведінки (вживання алкоголю і тютюну).

У дітей, які пережили шість і більше травмуючих подій, тривалість життя скорочується на 20 років (van Woerden, H., 2018). Діти, які піддаються евакуації, змушені ночувати в сховищах, бачать навколо себе страх і смерть, змушені долати великі відстані, рятуючись від війни та бойових дій, частіше страждають від негативних наслідків цих переживань.

Висновки

Оскільки психологічний вплив травмуючих подій часто стає очевидним через місяці або роки, очікується, що найближчими місяцями потреба в психосоціальній підтримці та терапевтичному втручанні для

біженців з України зростає. Без залучення консультантів і терапевтів існує ризик того, що психологічні наслідки стануть хронічними, а здоров'я постраждалих страждатиме десятиліттями або навіть усе життя. Ранні інвестиції в профілактику та вчасне втручання захистять здоров'я та добробут дітей і сприятимуть їхньому стійкому відновленню після травми.

Важливим першим кроком в оцінці психічного здоров'я сімей біженців є врахування культурних особливостей. Особливо важливо надавати послуги з охорони психічного здоров'я з урахуванням культурних і мовних особливостей, за можливості залучаючи культурних посередників або перекладачів. Діти, які відчують проблеми в школі, можуть мати когнітивні або навчальні розлади, які впливають на їхню успішність. Ці розлади важко оцінити через відмінності в культурі, мові та шкільному досвіді, але виявити їх дуже важливо. Таким чином, постачальники послуг у сфері психічного здоров'я повинні володіти відповідними ресурсами та навичками для діагностики та лікування таких людей.

Ще однією складністю в наданні послуг з охорони психічного здоров'я українським біженцям (як і іншим біженцям) є нестача знань про відповідні системи охорони здоров'я в країнах, що приймають. Надання зрозумілої інформації про доступ до первинної медичної допомоги та контакти з постачальниками послуг з охорони психічного здоров'я через агенції з переселення та приймаючі організації, що консультують сім'ї біженців, має вирішальне значення. Важливо також надати базу інформацію про симптоми тривоги, депресії та посттравматичного стресового розладу, яка може допомогти в лікуванні. У цьому відношенні дуже корисною була б мережа українських і російськомовних психологів, психіатрів (більшість українців розмовляють обома мовами), лікарів первинної ланки та терапевтів із відповідними навичками або підготовкою, які могли б працювати в приймаючій країні.

Ці та інші методи можуть допомогти подолати інформаційні, культурні бар'єри і стигматизацію під час роботи з різними категоріями біженців і рівнями схильності до травми, очікуваннями і потребами. Вони також можуть конструктивно вплинути на зниження стресу і поліпшення навичок подолання труднощів у постміграційний період.

ЛІТЕРАТУРИ

Berry, J. W., Colette-Sabatier. Acculturation, discrimination, and adaptation among second generation immigrant youth in Montreal and Paris. *International Journal of Intercultural Relations*, Vol. 34, Iss.3, P. 191-207, 2010. <https://doi.org/10.1016/j.ijintrel.2009.11.007>

Blackmore R, Boyle JA, Fazel M, et al. The prevalence of mental illness in refugees and asylum seekers: a systematic review and meta-analysis. *PLoS Med* 2020; 17: e1003337.

Da Silva, U, Glover, N, Katona, C. Prevalence of complex post-traumatic stress disorder in refugees and asylum seekers: systematic review. *BJPsych Open*, 7(6): e194, 2021.

Guidi, J, Lucente, M, Sonino, N, Fava, GA. Allostatic load and its impact on health: a systematic review. *Psychother Psychosom*, 90 (1): 11–27, 2021. <https://doi.org/10.1177/0022022119861151>

Javanbakht A., Rosenberg D., Haddad L., Arfken C.L. (2018) Mental health in Syrian refugee children resettling in the United States: War trauma, migration, and the role of parental stress. *Journal of the American Academy of Child and Adolescent Psychiatry*. <https://doi.org/10.1016/j.jaac.2018.01.013>

Mesa-Vieira, C., Haas, A. D., Buitrago-Garcia, D., Roa-Diaz, Z. M., Mindler, B., Gamba, M., ... Franco, O. H. Mental health of migrants with pre-migration exposure to armed conflict: A systematic review and meta-analysis. *Lancet Public Health*, 7(5), e469–ee81, 2022.

Oberg, K. (1960) Cultural Shock: Adjustment to New Cultural Environments. *Practical Anthropology*, 05-7(4), 177–182. <https://doi.org/10.1177/009182966000700405>

UNICEF (2023). War in Ukraine: Support for children and families. UNICEF. Retrieved from <https://www.unicef.org/emergencies/war-ukraine-pose-immediate-threat-children>

van Woerden, H. (2018) The Annual Report of the Director of Public Health: Adverse Childhood Experiences, Resilience and Trauma Informed Care: A Public Health Approach to Understanding and Responding to Adversity. NHS Highland Public Health. ([https://www.nhshighland.scot.nhs.uk/Publications/Documents/DPH-Annual-Report-2018_\(web-version\).pdf](https://www.nhshighland.scot.nhs.uk/Publications/Documents/DPH-Annual-Report-2018_(web-version).pdf)).

ОСОБЕНОСТИ НА ЛИЦАТА, ПРЕДПРИЕМАЩИ ДЕМОНСТРАТИВНИ ОПИТИ ЗА САМОУБИЙСТВО

Диана Божанова

CHARACTERISTICS OF PERSONS UNDERTAKING DEMONSTRATIVE SUICIDE ATTEMPTS

Diana Vozhanova

Abstract: *Suicide and demonstrative suicide attempts are one of the most important problems of our modern society. Official statistics report an extremely alarming, sustained trend of increasing the number of the specified cases. However, researchers on the subject know that the symptoms of suicidal behavior in most cases remain hidden. Can we, on the basis of a certain set of personality characteristics, predict the manifestation of suicidal behavior?*

This report attempts to answer this question through a brief review of empirical research conducted on individuals who have attempted demonstrative suicide, in the period 2010–2020, against which a crisis intervention was carried out by employees of the Institute of Psychology – Ministry of the Interior.

Keywords: *suicide; suicide attempt; suicidal behavior.*

Увод

Самоубийствата и опитите за самоубийства остават един от най-актуалните социални проблеми на съвременното общество. Независимо от големия брой разработени през годините концепции и модели на суицидното поведение¹ (Esquirol E., 1821; Dürkheim E., 1897; Бехтерев В. М., 1914; Freud S., 1915; Homey K., 1945; Farberow, N. L., Schneidman, E. S., 1961; Амбрумова А. Г., 1978; Mann J. J., Watemaux C., Haas G. L., 1999, и др.) представата за причините, които го пораждат, както и механизмите за неговото формиране остава противоречива и дискуссионна (Панченко 2012).

Изследователите на темата са категорични, че самоубийството и опита за самоубийство се дължи на взаимодействието на много фактори от различни нива, както вътрешни (личностни), така и ситуационни (средови); както индивидуални, така и социални; а понякога се намесват и различни медицински (болестни) фактори (Чуприков; Пилягина, Войцех 1999).

¹ В целия доклад думите „самоубийство“ и „суицид“ се използват като идентични.

Детайлното изследване на индивидуалните, семейни и социални фактори може да осигури всестранния подход за разбиране на условията, влияещи върху формирането на суицидното поведение. Анализът на всеки отделен случай на самоубийство или опит за такова трябва да обхваща личността на самоубиеца и то в пряка връзка с актуалната социална и психологическа ситуация, провокирала акта на самоубийство или опита за такъв.

През последните години психолозите от Института по психология – МВР, специализирани в овладяването на критични инциденти с демонстративни опити за самоубийство осигуряват всеки един такъв случай, за който са информирани. Често полицейските служители, пристигащи първи на подобни ситуации трябва да предприемат адекватни мерки за спасяване на личността, предприела суициден опит.

Необходимостта от структуриране и насочване дейността на полицейските служители, тяхното обучение и подготовка за навременна, ефективна реакция при овладяване на инциденти с демонстративни опити за самоубийство даде основание да бъде направено това изследване.

Особености на лицата, предприемащи демонстративни опити за самоубийство

В изследването, чиито резултати ще бъдат представени, е направен анализ на 130 случая на кризисна интервенция при демонстративни опити за самоубийство, извършени от специалисти – психолози от ИП-МВР, заедно с шестте лаборатории на Института в цялата страна, за периода 2010–2020 година. Бяха анализирани и 268 експертни карти от служители на Институт по психология – МВР, Охрана на обществения ред и Пожарна безопасност и защита на населението – МВР, участващи пряко при овладяването на инциденти с демонстративни опити за самоубийство.

Обосновката на понятието „демонстративни“ можем да открием в три посоки. В една трета от разглежданите случаи – 32%, лицата, заявили суицидни намерения са го направили открито, обаждайки се на телефон 112, на полицейските структури или изпращайки съобщения на свои близки, приятели, познати.

Потвърждение на това, че суицидният акт е по-скоро „зов за помощ“ можем да открием и в отговорите на анкетиранияте служители – 82% от тях смятат, че човекът, предприел суициден опит по-скоро търси помощ и внимание, отколкото действителна смърт. Само в два от анализиранияте 130 случая се стига до реализирано самоубийство, при останалите кризисната интервенция чрез водене на преговори от страна на специалистите на ИП-МВР е довела до успешно разрешаване

на инцидента, т.е. отказ, поне за момента, от страна на лицето да сложи край на живота си. 92% от лицата са откликнали на предложената помощ и са споделили за причините, довели ги до това решение, което потвърждава по-скоро нуждата им от внимание, разбиране и подкрепа, отколкото от реално желание да сложат край на живота си.

66,9% от опитите са направени в светлата, активна част на деня – в периода 8–20 часа, т.е. във време, когато човекът може да бъде забелязан от някого и да получи помощ, като при 52,5% е избрано и обществено достъпно място (висок етаж на сграда, покрив, мост, стълб).

Разделението по полов признак е интересно, дори изненадващо, като се има предвид, че всички статистики – световни и национални определят, че мъжете са тези, които най-често реализират самоубийство, а жените правят повече опити за такова. В направеното изследване 78% от предприелите демонстративен опит за самоубийство са мъже и само 22% са жени. Тези резултати намират потвърждение и в становищата на анкетираните служители – 54% от полицаите, 51% от пожарникарите и 60% от психолозите смятат, че мъжете са тези, които преобладаващо правят демонстративни суицидни опити.

Според статистика, представена от СЗО самоубийството е една от трите водещи причини за смърт сред младежите на възраст 15–35 години (Наков, Моллова, 2017). Значимостта на фактора възраст се потвърждава и в направеното изследване – 59% от хората с демонстративни опити за самоубийство са във възрастовия диапазон 19–50 години, а 6,5% са на възраст под 18 години, като трябва да се има предвид, че всеки един суициден опит може да има фатален край.

Извършен бе Хи-квадрат тест за независимост, за изследване на наличието на разлика между различни фактори (конфликтни взаимоотношения, употреба на алкохол и други субстанции, психично заболяване, безработица, финансови или здравословни проблеми и др.) и наличието на суицидни действия в зависимост от пола.

Потвърждава се положителна връзка ($\chi^2(1)=7.435$, $p=.006$, $\Phi=.233$) между мъжкия пол и предприети суицидни действия при проблеми, най-често раздяла, с интимния партньор. 34% от мъжете, извършили суициден опит са във възрастовия диапазон 19–35 години, период, обичайно свързан с търсене на стабилна интимна връзка. 31% от мъжете са в диапазона 36–50 години и често срещаната мотивация при тях са проблеми със съпругата, развод, отнемане на децата и невъзможност да се виждат с тях и др.

Налице е известна тенденция ($\chi^2(1)=2.187$, $p=.139$, $\Phi=.129$) по отношение на това, че жените са по-склонни да предприемат суицидно поведение при наличие на конфликти и проблемни взаимоотношения в семейството. При тях най-висок е процентът – 30,4% на опити

за самоубийство във възрастния диапазон 36–50 години. Този период обикновено е свързан с вече изградени семейни връзки и натрупването на сериозни конфликти в семейството би могло да провокира суицидно поведение. Отчитайки факта на демонстративността на подобни прояви може да се предположи, че суицидният опит се предприема от женският пол и като начин за манипулация и въздействие върху партньора.

Не се установяват категорични данни, но като тенденция може да се отбележи склонност към суицидно поведение при мъжете, следствие употребата на други субстанции (психоактивни вещества) ($\chi^2(1)=1.597$, $p=.206$ $\Phi=.110$) и наличието на психично заболяване (най-често шизофрения, депресия) – ($\chi^2(1)=2.290$, $p=.683$ $\Phi=.132$). Това са стойности, отчитащи случаите, при които специалистите психолози със сигурност са установили такива проблеми у предприелия суициден опит. Една голяма част от случаите обаче попадат в графата „няма данни“, т.е. към момента на кризисната интервенция психологът не е получил информация за употреба на психоактивни вещества или наличие на психично заболяване. Целта на подобна интервенция е да се преодолее кризисното състояние, а не да се сменя анамнеза или да се извършва психотерапевтична работа със суициданта, поради което голям обем от нужната информация за пълен анализ относно въздействието на определени фактори върху суицидното поведение, остава недостъпна.

За злоупотребата с алкохол също не можем да твърдим със сигурност, че е фактор, оказващ различно въздействие върху мъжете и жените, предприемащи суицидно поведение ($\chi^2(1)=.728$, $p=.393$ $\Phi=.075$), като и тук важи принципът, че липсата на данни не дава възможност да се отчете дали суицидантът злоупотребява с алкохол или е приел такъв непосредствено преди предприетия суициден акт.

По отношение на другите социални фактори, влияещи върху решението на даден индивид за извършване на демонстративен опит за самоубийство по полов признак не се открива статистически значима разлика. За безработицата стойностите са $\chi^2(1)=.043$, $p=.835$ $\Phi=.018$; за тежки здравословни проблеми – $\chi^2(1)=.080$, $p=.777$ $\Phi=.025$; за финансови проблеми – $\chi^2(1)=1.111$, $p=.292$ $\Phi=.092$. Като по отношение на финансовите проблеми като причина за предприемане на суициден акт прави впечатление, че 23,5% от мъжете са заявили финансовите си проблеми като една от причините за това решение. Само 14% от жените са посочили финансовото си положение като достатъчно мотивиращо за направения избор. Този факт може да бъде обяснен с традиционното за народопсихологията ни разбиране за мъжа, основно отговорен за финансовата стабилност на семейството.

Представяйки темата за самоубийствата и опитите за такива трябва да се спомене и така наречения „ефект на Вертер“, при който показният пример, най-вече чрез медиите, за човек, отнел живота си или деклариращ суицидни идеи, може да подтикне още някого да мисли за същото. „Ефект Вертер“ се потвърди и в направеното изследване. През 2013 и 2014 година се регистрира значително повишаване на заплахите за самозапалване на граждани, намерило широко и подробно медийно отразяване. 14 (93%) от общо 15 случая (от анализирани 130) на заплахата за самоубийство чрез самозапалване са отчетени през 2013 и 2014 година.

Заключение

По-скоро трудно можем да говорим за наличието на съществени особености, които отличават хората, предприели демонстративен опит за самоубийство от останалите. Проблемите и на двете групи са идентични. Всеки човек изпитва трудности и се сблъсква с различни проблеми в жизнения си път (раздяла с партньор; конфликтни взаимоотношения; финансови, здравословни, материални проблеми), но не всеки предприема суицидни действия, в опита си да ги разреши. Причината по-вероятно трябва да се търси във факта, че рязката смяна в житейската ситуация може да доведе до криза и всеки, на базата на индивидуалните си личностови характеристики намира начин да се справи с нея. Повечето хора успяват да използват ефективни копинг стратегии и да продължат напред, но има и такива, които не откриват друга алтернатива и единствения изход за тях е самоубийство или опит за самоубийство.

ЛИТЕРАТУРА

Наков, В., Моллова, Ц. (2017) *Онлайн платформа за събиране на данни за суицидни действия*: <https://bgmental.ncpha.government.bg/sites/default/files/Presentation%20Activity%202.pdf>.

Чуприков, А. П., Пилягина, Г. Я., Войцех, В. Ф. (1999) *Глоссарий суицидологических терминов*. Киев.

Ranchenko, E. A (2012) *Клинико-социальные детерминанты, динамика, типология, и дифференцированная профилактика суицидального поведения, диссертация на соискание ученой степени доктор медицинских наук*. Москва. <https://www.disserscat.com/content/kliniko-sotsialnye-determinanty-dinamika-tipologiya-i-differentsirovannaya-profilaktika-suit/read>.

АНГАЖИРАНОСТ НА СЛУЖИТЕЛИТЕ ПРИ ДИСТАНЦИОННА И ХИБРИДНА ФОРМА НА РАБОТА

Валерия Витанова

Снежана Илиева

EMPLOYEE ENGAGEMENT IN REMOTE AND HYBRID WORKING

Valeria Vitanova

Snezhana Ilieva

Abstract: Four main work models' impact on employee engagement is established: fully working from home; working from the office; hybrid workers – 50% of the time from home, 50% of the time in the office and occasionally working from home. The results reveal that hybrid work positively affects overall work engagement and also cognitive and behavioral engagement. The highest level of employee engagement is reached within the hybrid work model, followed by remote work. The lowest values of engagement are found among full-time employees. Emotional engagement is not affected by work patterns. The results provide valuable guidance on management practices for flexible working hours and the application of different work patterns, highlighting the advantage of hybrid work as a factor in employee engagement.

Увод

През последните няколко години, особено след като целият свят бе променен по един или друг начин от пандемията Covid-19, дистанционната работа се превърна не само в логично продължение на дигиталната ера, в която живеем, но и в задължително условие за полагане на труд. Националните мерки за изолация, разпоредбите за оставане у дома и други мерки за социално дистанциране, въведени за спиране на разпространението на вируса, изостриха социално-икономическите проблеми. Въпреки че такива ограничения са ефективни за намаляване на предаването на болестта от човек на човек, много служители са принудени да направят прехода към дистанционна форма на работа. Пандемията от Covid-19 ускори процес, който така или иначе вече бе започнал, но с различна интензивност и цели. Преди пандемията от Covid-19 възможността за работа от вкъщи се разглежда като допълнителна придобивка за служителя и често присъства в социалния пакет на съвременните компании. Неочаквано на тази опция се наложи да се гледа като на необходимост, която трябва да защити живота и здравето на служителите и освен това да намали стреса от и без това неблагоприятните условия, в които е поставен светът в резултат на пандемията.

По отношение на видовете дистанционна работа, предлагана от компаниите, съществуват два модела: напълно дистанционен (само от дома) и хибриден модел на работа. Напълно дистанционната работа означава, че служителите не трябва да посещават офиса и могат да изпълняват служебните си задължения от дома си или от всяко място, което сметнат за подходящо. Хибридният работен модел е този, при който служителите работят на непълно работно време дистанционно и на непълно работно време от помещенията на компанията. Разширен до ниво екип, хибридният екип е такъв, в който членовете на екипа трябва да бъдат физически в помещенията на компанията, за да работят заедно за определен период от време или за няколко дни в месеца, както е посочено, докато през останалото време всички или някои от членовете на екипа работят дистанционно (Bell et al., 2023).

Тези промени може да имат сериозни последици в бъдеще, както за хората, така и за бизнеса, тъй като не е ясно дали дистанционната работа е наистина добра за ангажираността и производителността на служителите. Според доклад за тенденциите в ангажираността на служителите това, което е интересно, е фактът, че тя се увеличава драстично с появата на пандемията Covid-19 (Quantum Workplace, 2022). Тенденциите показват, че преди пандемията и в наши дни работещите дистанционно служители са по-ангажирани от служителите, които работят присъствено в офиса. Тази тенденция е сравнително нова, но предоставя много важни данни за реалния ефект от дистанционната работа върху служителите. Разрастването на дистанционните форми на работа води до изграждането на нова организационна култура, характерна за хибридните офиси (Kumari, Yelkar, 2022). Ръководителите на организациите често вярват, че организационната култура, която съществува в традиционния офис, съществува и във виртуалното работно място или при хибридните модели. Поддържането на ангажираността при хибридна работа обаче е повлияно от ред организационни фактори, като например доверието, сътрудничеството в екипа, връзката със служителите, обратната връзка за изпълнението (Kumari, Yelkar, 2022).

Ангажираност на служителите при дистанционен режим на работа

Терминът ангажираност първоначално е използван през 1990 г. в академичното общество и литература от Уилям Кан, но консултантските компании популяризират използването му в областта на човешките ресурси в началото на 21 век (Mayer, Schneider, 2021). Ангажираността се описва от Кан като „впрягане на членовете на организацията към техните работни роли; в ангажираността хората използват и изразяват себе си физически, когнитивно и емоционално по време на изпълне-

ние на ролята (Kahn, 1990, р. 694). Един от ключовите моменти, които дефиницията на Кан за ангажираност се опитва да опише, е, че при изпълнение на ролята си човек трябва да има пълно разбиране за себе си (Mayer, Schneider, 2021).

Има три психологически състояния, които се демонстрират при изпълнение на работната роля и те са следните: безопасност (способността на служителя да работи и да изразява себе си, без да се страхува, че това ще има отрицателни последици за цялостния му имидж, статус или кариера), достъпност/наличност (притежаване на необходимите ресурси (психологически, емоционални, физически за самоинвестиране в ролята на представяне), значимост (чувство, че ролята на изпълнение осигурява възвръщаемост на инвестицията за себе си). Резултати от различни емпирични изследвания подкрепят хипотезата за положителната връзка между ангажираността и споменатите психологически състояния на безопасност, наличност и значимост (Sun, Bunchapattanasakda, 2019).

Л. Сън разделя дефинициите за ангажираност на служителите в четири различни категории в своя преглед на литературата – ангажираността на служителите като сложна концепция, която е и дефиницията на Кан; ангажираност на служителите като отдаденост и желание за работа, ангажираност на служителите като противоположност на прегарянето и ангажираност на служителите като психическо състояние на благополучие (Sun, Bunchapattanasakda, 2019). Освен това, към вече споменатите, може да се добави още една пета категория, която описва ангажираността на служителите като активно присъствие.

Ангажираността в работата е ключово понятие в теорията на управлението (Barbars, 2019). Ангажираността на работното място може да се генерира и поддържа само ако културата на организацията го подкрепя (Macey, et al., 2009, цит. по Barbars, 2019), независимо от местоположението и начина на работа. Въпреки това има определени елементи на непредвидени обстоятелства (например подкрепа от ръководител, канали и модели на комуникация, усещане за изолация), които работодателят трябва да проучи, тъй като те влияят върху вероятността кои от моделите, а именно дистанционен или хибриден модел на работа, да бъдат успешни. Дистанционната работа може да помогне на служителя да балансира понякога конкуриращите се изисквания на работата и факторите извън работата, ако се извършва успешно. Постигането на такъв баланс е не само от практическа полза за компаниите (например намалено текучество), но също така е правилният и етичен подход за мениджърите и лидерите да улеснят своите екипи (Breugh et al, 2012).

Ангажираността в работата и влиянието на модела на работа върху нея могат да се разгледат в контекста на концепцията за психо-

логическия договор. Ангажираността в работта се повлиява положително от психологическия договор и намалява намерения за напускане (Sandhya, Sulphrey, 2021). Когато служителите, вследствие на работата при Covid – мерките, са изградили очаквания да съчетават присъствена и дистанционна работа, то организацията трябва да им предостави възможност за гъвкавост и съответно по този начин да поддържа тяхната ангажираност и мотивация за работа. Ако психологическият договор между индивида и организацията е нарушен, обикновено има липса на синхрон на очакванията и от двете страни, което често води до разочарование на служителите, по-ниска проактивност и по-малко усилия и несъмнено засяга пряко организационната ефективност и развитие. Като цяло процесът на интеграция и взаимно съгласие между индивида и организацията е интензивен и доста сложен, но той е определящ за личната трудова мотивация, чувството за успех и по-нататъшното развитие на двете страни във взаимодействието или психологическия договор (Илиева, 2009). За служителите, както и за техните ръководители, е от изключително значение, освен даването на редовна обратна връзка, да не се прекъсва и обсъждането на формите и стратегиите на постигане на организационните цели, но и придържането към организационните ценности дори и в дистанционен или хибриден режим на работа. По този начин се поддържа ангажираността към работата и установената организационна култура, но и се изграждат нови модели за ангажираност на служителите и нов тип организационна култура, различни от традиционните модели при присъствена работа.

Изследване на влиянието на модела на работа върху ангажираността на служителите

Цел и хипотеза на изследването

Основната цел на изследването е да се установи влиянието на модела на работа върху общата, както и когнитивната, емоционалната и поведенческата ангажираност на служителите. Допуска се, че служителите, работещи в хибриден модел на работа, ще имат по-високи нива на ангажираност в сравнение с изцяло работещите от вкъщи или изцяло работещите от офиса. Хипотезата се базира на проучване на Gallup от февруари 2023, чиито резултати сочат, че прекарването на два до три дни в офиса през типичната седмица води до най-високи нива на ангажираност на служителите и намалява прегарянето и намеренията за напускане на организацията (<https://www.gallup.com/401384/indicator-hybrid-work.aspx>).

Метод на изследване. В изследването са използвани скала за ангажираност на служителите, създадена от Shuck и колегия (Shuck et al., 2017). Скалата се състои от три подфактора (когнитивен, емоционален

и поведенчески), както и се установява обща ангажираност на служителите. Отговорите се оценяват със седем-степенна скала от Ликъртов тип, която варира от „напълно несъгласен“ до „напълно съгласен“.

Изводка. Настоящото изследване е извършено сред 78 служители в частния сектор, които работят дистанционно, хибридно или от офиса. Изследвани са 4 основни модела на работа: изцяло работещи от дома; работещи от офиса; хибридно работещи – 50% от времето дома, 50% от времето в офиса и от време на време работещи от дома. Проучването е съставено само от участници, които имат възможност да работят от вкъщи и по-голямата част от хората или работят на пълен работен ден от дома (56,4%), или работят на 50/50 хибриден модел (16,7%). Някои от хората (23,1%) само от време на време работят от офиса. Има и малка група хора, които рядко работят от вкъщи (3,8%). В изследваната изводка 51.3% от изследваните лица са жени, а 48.7% мъже, което показва относителен баланс на изводката по този демографски признак. По отношение на признака възраст изводката е небалансирана, тъй като по-голяма част от изследваните лица попадат във възрастовата група между 25–34 години (66.7%), следвани от възрастовата група между 35–44 г. (28.2%), 45–54 години (3.8%) и най-малко са представителите на най-младата възрастова група между 18 и 24 г. – 1.3%. По-голямата част от участниците са редови служители (65,4%), следвани от мениджъри (23,1%) и ръководители на екипи (11,5%).

По отношение на трудовия опит са изведени две категории. В първата – 37,2% от изследваните лица имат по-малко от 1 година трудов стаж в настоящата компания, в която работят, 32,1% имат по-малко от 3 години и само около 4% имат повече от 10 години опит на настоящото им работно място. Данните за втората категория – общ трудов стаж разкриват, че най-голям брой респонденти (33,3%) имат общ трудов стаж между 5–10 години, като само около 9% са работили по-малко от 3 години. Най-много изследвани лица има от професионалната област на ИТ (53,8%), следвани от Човешки ресурси (28,2%) и Обучение (7,7%). Респондентите с магистърска степен са повече от половината от анкетираните – 55.1%, следвани от хората с бакалавърска степен (37,2%) и средно средно образование (7,7%).

Анализ и интерпретация на резултатите

За проверка на хипотезата бе извършен дисперсионен анализ. Резултатите от него сочат, че служителите, които работят хибридно ($\bar{x}=74,0000$; $SD=8,27647$) или понякога от вкъщи ($\bar{x}=67,3333$; $SD=7,50555$) и изцяло работещи от дома ($\bar{x}=67,3182$; $SD=10,17469$), демонстрират по-високи резултати в цялостната си ангажираност в сравнение с хората, които работят на пълен работен ден от офиса ($\bar{x}=62,0556$; $SD=14,39964$) (Табл. 1. и 2.)

Таблица 1. Влияние на модела на работа
върху ангажираността - дескриптивна статистика

	Бр.	Средни	Стандартно отклонение	Стандартна грешка	Мин.	Макс.
Изцяло работещи от дома	44	67,3182	10,17469	1,53389	46,00	84,00
Работещи от офиса	18	62,0556	14,39964	3,39403	36,00	84,00
Хибридно – 50% от времето от дома, 50% от времето от офиса	13	74,0000	8,27647	2,29548	52,00	84,00
От време на време работещи от дома	3	67,3333	7,50555	4,33333	63,00	76,00
Общо	78	67,2179	11,38996	1,28966	36,00	84,00

Макар че различията между отделните групи са относително ниски, те очертават предпочитания към хибридният модел на работа, който съчетава предимствата на дистанционната работа и същевременно позволява присъствие на работното място и взаимодействие с колегите. Данните сочат, че работещите от време на време от дома и изцяло работещите от дома, т.е. придържащи се към различни форми на дистанционна работа, също са ангажирани в по-висока степен в сравнение с работещите в офиса.

Таблица 2. Влияние на модела на работа
върху ангажираността – ANOVA

	Сума на квадратите	df	Средна на квадратите	F	Sig.
Между групите	1078,138	3	359,379	2,984	0,037
Вътре в групите	8911,157	74	120,421		
Общо	9989,295	77			

На проверка бе подложено и влиянието на модела на работа върху трите вида ангажираност – когнитивна, емоционална и поведенческа. Резултатите от дисперсионния анализ показват, че моделът на работа

има влияние както върху когнитивната, така и върху поведенческата ангажираност. Емоционалната ангажираност не се променя под влияние на моделите на работа.

По отношение на когнитивната ангажираност резултатът отново показва най-висока когнитивна ангажираност в групата от служители, работещи в хибриден модел на работа ($\bar{x}=25,3846$; $SD=2,66266$) в сравнение с работещите от офиса ($\bar{x}= 21,6111$; $SD=5,28106$) и работещите от дома ($\bar{x}= 23,5455$; $SD=3,01924$) (виж Таблицы 3. и 4.).

Таблица 3. Влияние на модела на работа върху когнитивната ангажираност – дескриптивна статистика

	Бр.	Средни	Стандартно отклонение	Стандартна грешка	Мин.	Макс.
Изцяло, работещи от дома	44	23,5455	3,28106	0,49464	16,00	28,00
Работещи от офиса	18	21,6111	5,01924	1,18305	12,00	28,00
Хибридно- 50% от времето от дома, 50% от времето от офиса	13	25,3846	2,66266	0,73849	19,00	28,00
От време на време, работещи от дома	3	25,0000	1,00000	0,57735	24,00	26,00
Общо	78	23,4615	3,77171	0,42706	12,00	28,00

Таблица 4. Влияние на модела на работа върху когнитивната ангажираност – ANOVA

	Сума на квадратите	df	Средна на квадратите	F	Sig.
Между групите	117,121	3	39,040	2,953	0,038
Вътре в групите	978,264	74	13,220		
Общо	1095,385	77			

Установено е и статистически значимо влияние на модела на работа върху поведенческата ангажираност. Отново с най-високи средни стойности са служителите с хибриден модел на работа ($\bar{x}= 25,7692$; $SD=3,11325$, $p=0,048$, виж таблици 5. и 6.).

Поведенческата ангажираност се показва чрез поведение, което отива отвъд типичната работа или изисква изпълнение, като лична инициатива, организационно гражданско поведение и т.н. Тоест в моментите, в които тези служители работят от вкъщи, те могат да измислят идеи, да анализират проблеми или предизвикателства от работна-

та действителност, а в останалата част от времето, работейки от офиса, да съдействат на своите колеги, да изграждат по-стабилни връзки с тях и ръководството. Резултатите могат да бъдат свързани с тези от скорошно проучване на Choudhury и колеги, което установява, че хибридната и дистанционна работа подобряват представянето на служителите и вътрешнофирмената комуникация (Choudhury et al, 2022).

Таблица 5. Влияние на модела на работа върху поведенческата ангажираност – дескриптивна статистика

	Бр.	Средни	Стандартно отклонение	Стандартна грешка	Мин.	Макс.
Изцяло, работещи от дома	44	22,3182	4,79715	0,59464	8,00	28,00
Работещи от офиса	18	21,6667	4,74032	1,11730	13,00	28,00
Хибридно – 50% от времето от дома, 50% от времето от офиса	13	25,7692	3,11325	0,86346	19,00	28,00
От време на време, работещи от дома	3	23,3333	1,52753	0,57735	22,00	25,00
Общо	78	22,7191	4,94283	0,52394	4,00	28,00

Таблица 6. Влияние на модела на работа върху поведенческата ангажираност – ANOVA

	Сума на квадратите	df	Средна на квадратите	F	Sig.
Между групите	151,276	3	37,819	2,453	0,048
Вътре в групите	1998,152	74	23,794		
Общо	2149,978	78			

Установените различия по отношение на поведенческата ангажираност не са високи, но тяхната статистическа значимост дава основание да се твърди, че инициативността и ангажирането в различни форми на проактивно поведение на работното място не намалява и даже се увеличава при наличие на възможност половината от работното време или поне част от него да е извън работното място.

Заклучение

Резултатите от настоящото изследването показват измененията в моделите на работа и начинът, по който те въздействат на ангажираността на служителите. Тъй като все повече организации започват да променят модела на работа и от работа в офиса преминават към напълно отдалечена среда или хибриден начин на работа, това изисква и изграждане на нов тип организационна среда и култура, която да поддържа ангажираността на служителите. Съществен резултат от изследването е, че възможността за работа от дома, независимо под каква форма – напълно, частично или хибридно, определено е фактор за цялостна ангажираност. Служителите, които работят по така наречения хибриден начин на работа и прекарват половината от работното си време в офиса, а през останалото време работят от дома, са с по-високи нива на ангажираност спрямо работещите в офиса. Присъствието на работното място не допринася за повишаване на ангажираността на служителите, която има най-ниски стойности при този модел на работа. Това се отнася както до общата или цялостната ангажираност на служителите, така и до когнитивните и поведенческите ѝ прояви. Резултатите дават ценни насоки относно управленските практики за гъвкавост на работното време и приложението на различни модели на работа, като подчертават предимството на хибридната работа като фактор за ангажираност на служителите.

Емоционалната ангажираност на служителите не се влияе от модела на работа, което намалява допускането, че работата извън офиса ще допринесе за емоционалното дезангажиране с работата и организацията. Това означава, че независимо от модела на работа, организациите трябва да развиват и прилагат подходящи организационни практики за емоционална ангажираност на служителите и създаване на идентификация с организацията.

Резултатите дават основание да се твърди, че от изследваните модели на работа хибридният модел, който съчетава в еднакво съотношение работа от вкъщи и работа в офиса и подпомага баланса между работа и личен живот, е най-подходящ за поддържане на високи нива на ангажираност на служителите. Безспорните предимства на хибридният модел на работа от гледна точка на формиране на когнитивна, поведенческа и цялостна ангажираност на служителите позволяват да бъдат изградени подходящи стратегии и управленски практики за неговото приемане като водещ модел за работа там, където това е възможно и съответно да се изгради нов тип организационна култура, съответстваща на новите тенденции и изменения в работата.

ЛИТЕРАТУРА

Илиева, С. (2009). Ценности и трудова мотивация, Университетско издателство „Св. Кл. Охридски“, София.

Bell, V., McAlpine, K., Hill, N. (2023). Leading virtually. *Annual Review of Organizational Psychology and Organizational Behavior*, 10, 1, 339–362.

Barbars, A. (2019). Interaction between organizational culture and work engagement in the information and communication technology sector in Latvia, *Journal of Business Management*, 5, 2, 84–100.

Breaugh, J. A., Farabee, A. M. (2012). Telecommuting and flexible work hours: Alternative work arrangements that can improve the quality of work life. In N. P. Reilly, M. J. Sirgy, C. A. Gorman (Eds.), *Work and quality of life: Ethical practices in organizations* (pp. 251–274). Springer Science + Business Media. https://doi.org/10.1007/978-94-007-4059-4_14

Choudhury, P, Khanna, T, Makridis, C, Schirmann, K. (2022). Is hybrid work the best of both worlds? Evidence from a field experiment. Harvard Business School, Working paper 22-063.

Kahn, W. (1990). Psychological Conditions of Personal Engagement and Disengagement at Work, *The Academy of Management Journal*, 33, 4, 692–724.

Kumar, P. (2021). V-5 model of employee engagement during COVID-19 and post lockdown. *Vision*, 25, 3, 271–274.

Kumari, S., Yelkar, N. (2022). Examining the factors and employee engagement model design for a new-age hybrid work culture. *Journal of Strategic Human Resource Management*, 11, 1, 11–22.

Mayer, J, Shneider, B. (2021). A research agenda for employee engagement in a changing world of work, Edward Elgar Publishing, Inc.

Shuck, B., Adelson, J., Reio, T. (2017). The Employee Engagement Scale: Initial evidence for construct validity and implications for theory and practice: The employee engagement scale, *Human Resource Management*, 56, 6, 953–977.

Sandhya, S., Sulphey, M. (2021). Influence of empowerment, psychological contract and employee engagement on voluntary turnover intentions. *International Journal of Productivity and Performance Management*, 70, 2, 325–349. <https://doi.org/10.1108/IJPPM-04-2019-0189>.

Sun, Li, Bunchapattanasakda, C. (2019). Employee engagement: A literature review. *International Journal of Human Resource Studies*, 9, 1, 63–80.

Hybrid work <https://www.gallup.com/401384/indicator-hybrid-work.aspx>

Quantum workplace, 2022 <https://mill-all.com/digital-diary/quantum-workplace-2022-organizational-culture-research-report>.

ПСИХОЛОГИЧЕСКО ВЛИЯНИЕ – ПОПУЛИЗЪМ
И ДЕМАГОГИЯ В БЪЛГАРИЯ

Мартин Цветанов

PSYCHOLOGICAL INFLUENCE – POPULISM
AND DEMAGOGY IN BULGARIA

Martin Tsvetanov

Abstract: *Populism and demagogu are often present as concepts when we focus our attention on everyday political analyses that, fortunately or unfortunately, exist in our lives without making a clear distinction between the two. What do the concepts of populism and demagogu represent in their essence? The present report aims, after giving a clear definition of these two often-used terms, to show how they influence the Bulgarian political scene for years.*

We will pay attention to the work and the author who described over a century ago methods and ways by which the masses are influenced, namely the social psychologist Gustave Le Bon. Finally, we will pay greater attention to how demagogu and populist practices are increasingly used in Bulgarian politics and we will try to find an answer to the question: „Why is this so?“

Keywords: *Populism; demagogu; Gustav Le Bon; influence.*

Популизъм и демагогия – определения.

Термините популизъм и демагогия винаги са поставяли върху редица автори бремето на ясното им дефиниране и разграничение. Настоящият доклад също си поставя подобна цел, като без да навлизам дълбинно в етимологията на думите и техния исторически и политически път, по-долу ще изложи основни характеристики на двата термина от различни философи, политолози и т.н.

В своето изследване Ернесто Лакло, който си поставя за цел създаването на теория на популизма, започва с едновременното признаване на неточността и неопределеното поле на употреба на тази дума: „Популизъмът, концепция колкото неуловима, толкова разпространена. Малко са така често използваните термини в съвременния политологичен анализ, които са дефинирани с толкова слаба прецизност. Ние интуитивно знаем какво имаме предвид, когато наричаме дадено движение и идеология популистки. Но сме силно затруднени да преведем тази интуиция в концепция. Това често води до нещо като ad hoc практики: терминът продължава да се употребява почти като намек и

всеки опит да се верифицира неговото съдържание е изоставен“ (Лакло 1977: 138).

Маргарет Кенован, във връзка с популизма, също е съгласна за неговата липса на определеност и съгласие. Относно центъра на значение отбелязва, че „популизма“, „покрива изключително широко ветрило от различни феномени“ и „се използва без притеснение от различни автори, за да отбележи напълно различни неща“ (Тагиеф 2007: 15).

Въпреки това нека опитаме да разгърнем това ветрило и да надникнем във „феномените“, с които борави популизмът, като представим няколко негови употреби.

В първата такава – „популизмът се отнася до исторически първите политически организации“, които приемат име с произход от латинското *populous* и „народ“. Това са типичните за почти всяка държава „Народни“ партии, представящи себе си като такива с най-автентична връзка с народа и народното. Така в Западна Европа популистките (или националистките) партии получават между 10% и 15% от гласовете. В Централна и Източна Европа на новите демокрации (каквато е нашата), които са по-крехки, популистката зараза се изявява още по-силно. Всички оръжия на популизмите се прилагат и за такъв пример много ясно може да бъде посочен антиромския и антизападен дискурс на партия Атака в България 2007 г. (Риу 2007: 8)

Втората употреба разглежда популизма като технология, тактика в политическото поведение, политическия PR или маркетинг. Тази употреба на класификацията популистко, е тривиална и много разпространена. Тя отговаря и на всекидневното разбиране за популизма. Популизъм е название и етикет за типове поведения, на които се приписва лицемерие и ловкост (kultura.bg/web).

Но с едно много по-простишко обяснение, можем да кажем че популизмът се представя най-често като защитник на обикновените хора и техните права и интереси, който е насочен срещу „корумпирания“ и „недостъпен елит“. Обикновено популистите представят проблемите като борба между „народа“ и точно този корумпиран и недостъпен политически елит, от който в крайна сметка същите тези популисти стават част. В този момент реториката им се насочва към честото повтаряне и напомняне, че те са хора от народа и ще работят само и единствено за неговия интерес.

И понеже все пак целта ни е да запазим фокуса на този доклад по-скоро върху психологическото влияние на всички оръжия и механизми, с които популизмът и успешният демагог успяват съвсем целенасочено да влияят върху мнението на обществото, ще отделим нужното внимание и на определението за демагогията, преди по-долу да разискваме по-задълбочено психологията, която се намесва във влиянието им.

За демагогията най-общо можем да заключим, че тя се свързва с манипулативната употреба на словото, имаща за цел да генерира подкрепа посредством „игра“ с чувствата и страстите на хората, съпроводена от „замъгляване“ на разума посредством софизми, паралогизми, разнообразни реторични фигури и тропи и т.н. Видимо е, че демагогията реализира себе си на полето на словото и в този смисъл тя неизменно се олицетворява с човека. Популизмът е по-сложно, интегративно понятие, което проявява тенденция към постоянно разширяващото се поле на изявата (Дурев 2017: 99).

Демагогията е оповестяване на цели и намерения, които се харесват на тези, към които са адресирани, но авторите им преследват преимуществени цели, различни от оповестените и заявяват интереси, различни от посочените. В някаква степен демагогията е присъща на всяка демокрация, защото, поне формално, тя се крепи на одобрението – изрично при гласуване и мълчаливо при политически пасивно или неутрално поведение. Това кара властта, каквато и да е тя, да се представя като представител на мнозинството (Стоилов 2017: 89).

Психологическо влияние – методи

Тук ясно сияе величието на един труд установил се преди повече от век. А именно „Психология на гълпите“ на френския социален психолог Гюстав Льо Бон. Трите начина, които той посочва в книгата си, се използват изкусно и днес от редица популисти, демагози и ред други обществени и най-вече политически фигури, борещи се за възможно най-ясно и силно влияние над масите. Твърдение, повторение, заразителност. Това е златната формула с която безброй политици си служат и днес. Бавна, но сигурна стратегия, която дава трайни резултати.

Твърдението само за себе си, откъснато от всякакво съждение и доказателство, представлява сигурен начин за прокарването на дадена идея в съзнанието на гълпите. Колкото твърдението е по-стегнато, недоказуемо и неизявено, толкова е по-автентично (Льо Бон 2021: 63).

Какво подобно твърдение може да бъде пример и доказателство, чрез което да проследим и онагледим „тезата“ по-горе? Например твърдението: *„Сегашното правителство е роб на американското посолство. Една външна сила иска разделението на страна. Истината е, че за последните пет години правителството на САЩ е похарчило почти сто милиона лева за насаждане на анти-руска и про-американска пропаганда в България, като за целта тези пари са дадени на медии и така наречени „граждански организации“, създаващи така исканата от поръчителите от Вашингтон подходяща медийна среда в нашата родина. Тези чужди агенти искат нас да ни няма ... нас целия български народ. Тези които ни люлеят в робската люлка искат нас да ни няма“*.

Към твърдението не се посочват доказателства. Такива е и почти невъзможно да бъдат намерени. Умелите популистки демагози знаят това, те знаят, че твърдението им не може да бъде доказано, но и не може да бъде напълно оспорено. Веднъж заигравайки се с нотката на съмнението, е нужно да се прибегне до втора стъпка. Повторението.

Наполеон е казал, че има само една сериозна реторична фигура – повторението. Едно твърдение добива реално влияние само ако се повтаря непрекъсвано и до втръсване, и то най-често с едни и същи или подобни думи, както се и случва в примера по-горе. Опасността за гълпата в случая е, че обектът на повторението в крайна сметка се запечатва в онези дълбоки пластове на несъзнаваното, в които се изковават причините за нашите действия. След време, забравили дори кога и от къде е тръгнало повтаряното твърдение, започваме да му вярваме или както бих добавил – да се съмняваме, което отново е съвсем достатъчна награда за, на пръв поглед, толкова простоват, но толкова ефективен метод за влияние, доказал се през различните епохи.

И когато едно твърдение бива достатъчно и единодушно повтаряно, се създава т.нар. всеобщо мнение и се задейства мощният механизъм на заразителността. Заразителността е достатъчно силна, за да налага на хората не само някои становища, но и някои възприятия. Самият личен интерес изчезва пред механизма на заразата (Льо Бон 2021: 64–65).

И понеже както стана ясно тези фактори на убежденията се отправят до чувствата, един народен оратор, който се опитва да достигне до ума на своите слушатели, не би убедил никого и даже не би бил изслушан. С жестове, формули и думи, които извикват образи, той влияе върху тяхната чувствителност и чрез нея достига до тяхната воля. Това което той цели не е ума, а тази подсъзнателна област, където никнат емоциите, създатели на нашите мисли. Влиянието върху чувствата е една естествена основа, на която се базират всички методи на влияние. Предполагам, мнозинството от хората в България не биха желали да бъдат колония на САЩ. Не биха желали да вярват, че не просто външна сила дърпа конците, на политиците, които той самият е избрал, ами и тя иска нас на ни няма, да ни покори, и след това заличи отвътре. И ето ги, идват нашите спасители. Едни честни българи от народа, които са готови да работят само и единствено за благосъстоянието му, да се борят срещу чуждо поклонниците със зъби и нокти, ако трябва и в името на народа! Да, обаче, от това по-типично за популизма няма. Точно там избраните ръководители се възприемат за спасители и можещи всичко, даващи обещания за решения.

Култът към един нов „малък баща“ на народа: Изобличаване на дявола (в примера американски), носталгията по националното величие (Риу 2007: 9) са до болка познати, методи с които се влияе върху

чувствата на народа. Във всички форми на популизма срещаме развитие на демонизиращата категория на „врага на народа“, която е придружена от теория на заговора (срещу „народа“). Врагът на народа, експлоататор, или „голедец, завоевател, или заплашващ чужденец“. Заговорът, ключ за митологично модерно обяснение, се вписва в популистките виждания като спонтанна схематизация (Тагиев 2007: 24).

И за жалост, това не са мои догадки, плуващи в пространството. Изключителното съвпадение в изявлението на политика X, и схващанията за популизма, дело на Пиер-Андре Тагиев – директор изследвания в CNSR, са повече от достатъчни да определим подобна фигура като популистка. Въпреки това нека продължим с още малко пресечни точки между нашето примерно твърдение и критериите, възприети при дефинирането на популизма от Пиер-Андре Тагиев.

„Условието за (добро) функциониране е позитивната ценност на „народа“ като инстанция за колективната воля, законов субект и т.н.; условието за символичната му ефикасност и капацитетът му да канализира и използва мощта на чувствата на масите или на някои социални класи по отношение на чужденците „привилегированите“, елитите, заклеямени като недостойни за статута си. Така на свой ред апелите към народа се превръщат в апели на **омразата**. Режимите от популистки тип, възникват в условия на кризи на политическата легитимност, породени от различни процедури на модернизация. Легитимацията от популистки тип се отнася неизменно до два модела: този на суверенитета на народа – принцип на легитимацията в модерната демокрация, който бонапартизмът формулира, и моделът на харизматичното господство, който ни дават едновременно демагогът и „спасителят“, човека-провидение, надарен с популярност. Политическият популизъм се вписва в личността, която е далеч от обичайното; възприемана като близка до обикновените хора, такава личност може да бъде посредник (между тях и властта)“ (Тагиев 2007: 25).

Много важно условие за влияние е също така вярата, която придава на думите още по-голяма мощ. През описаните механизми по-горе става почти ясно какво може да сложим „под шапката“ на популизма, но важното е да разберем и какво точно провокира в човека, какви чувства пробужда, как си играе с тях, все по-успешно през последните години в България.

Широкото влияние на популистки практики и демагогия в България.

Политическата криза и (в конкретика) липсата на редовен кабинет или иначе казано работещо и здраво правителство, избрано от народа, в последните почти две години е благоприятна почва, върху която популистките практики на добре изявени оратори, да разцъфнат и

да дадат плод. За самата ситуация един цитат е твърде подходящ, за да не бъде използван: „движения, които водачите започват, когато различни обстоятелства, като например едно общо недоволство, предразполагат духовете към известна възприемчивост и се разпространяват твърде бързо около тях чрез механизма на умствената зараза“ (Льо Бон 2014: 116).

Връщайки се към примера, нека разгълкуваме посланието „към народа“. „Сегашното правителство е роб на американското посолство. Една външна сила иска разделението на страна“. Тук откриваме ясно внушение, което цели да предизвика първо – чувство на страх, второ – съмнение и трето – омраза към конкретното правителство, понеже то е „роб“ на една чужда държава и не се интересува от интересите на своята собствена.

„Истината е, че за последните пет години правителството на САЩ е похарчило почти сто милиона лева за насаждане на анти-руска и про-американска пропаганда в България, като за целта тези пари са дадени на медии и така наречени „граждански организации“, създаващи така исканата от поръчителите от Вашингтон подходяща медийна среда в нашата родина“. Тук се насажда съмнение не само към политиците, но и към самите медии с цел градация на това съмнение у гражданина, който не просто не може да вярва на политиците си, но и на медиите, които го информират за случващото се в страната. Причина за градация и на предишното чувство – страха, страха от безсилието. Човекът бива обработван да вярва в това, че нито има политици, нито медии на който да вярва. Страхът се поражда не само от това какво ще се случи в страната, а и от безсилието с което умелият популист го сблъсква. „Стоте милиона“, които са споменати, отново без никакви ясни доказателства за подобно гръмко твърдение, ни карат да се замислим пред колко „голяма сила“ сме изправени, а по-горе споменатите „враг на народа“ и „заговор срещу народа“ допълнително подсилват тревожността ни. И сега, какво да прави избирателят, който е дал гласа си за политици, сочени сега за „чужди агенти“ на поробителите ни от (Вашингтон), които искат нас да ни няма. Какво друго освен да се чувстват предадени, излъгани и дори виновни за това, че са се подвели и са действали, едва ли не „против държавата си“ и против собствените си интереси. Най-лесно се влияе през страха на човек. Тогава той е податлив на почти всякакво внушение и загубил дори волята си, той търси надежда. Надеждата и вярата са изкуството на популизма и демагогията, и „добрият“ водач ги предлага още в момента на изопачаване на „враговете на народа“ и „външните сили“.

Пример: *„Не случайно по време на кампанията ние от (Партия X) бяхме единствените, които призовахме българите да изберат свободата.*

Избраха ни Х. брой повече избиратели от предишният път, но това все още не е достатъчно, на (Партия Х) ѝ трябва цялата власт. Ние трябва да управляваме България, ние трябва да направим така, че нашия глас да стане гласът на България. Гласът на България е крайно време да бъде чул в Брюксел и в Европейския съюз. Ако аз управлявах държавата... ако вие ми бяхте дали своето доверие да управлявам държавата на втори април“.

Захващам втори и последен пример с цел цялостност в скромното ми тълкуване на една, по мое мнение, популистка фигура. Отново насоката ни не е към действителен и добре формулиран политически план за действие в настоящата криза, а опит да се препотвърди внушението, че при избор на тази политическа партия, ние избираме „свободата“, която недвусмислено ни ката да вярваме, че не направим ли съответния избор, ние избираме антонима или в случая „робството“. Отговорността отново съвсем тънко и почти неотразимо е приписана на нас, избирателите и така под играта с чувството на вина прозира опитът да се отнеме отговорност от партията Х, за която ще бъде от изключителна важност в последствие тази ситуация да се припише на чуждото влияние, манипулацията на вота и куп други клишета за една от поредните партии, които се кичат с титлата „патриотична“. От съществена важност е те да не признават и коментират евентуални свои грешки като недостатъчно ясна програма, недостатъчна медийна изява или неверни твърдения, отразени от журналисти и опоненти (и за двете ситуации партията Х, се е погрижила именно като е дискредитирала тяхната обективност и искреност, сочейки ги за „чужди агенти“ или явни марионетки“). На изборите партията Х, е събрала определен брой повече гласове от предишните избори, но това отново не е достатъчно. Понеже вече са определили повечето, ако не всички други партии, като неподходящи за бъдещи партньори, те заемат пасивното си място в опозиция, откъдето се чака за момента, в който те да „управляват България“ самостоятелно.

Това естествено са близки до налудничави фантазии, и е прах в очите на обикновеният избирател, който не се ангажира до толкова с политиката, а е просто недоволен от сегашното си положение. Той е лесно привлечен на тази страна, която умее да го заплени с демагогията която води и до една степен празните си обещания. Заигравката с „ако“ е съвсем присъща на този тип влияние, целящо да възбуди интереса и надеждата на тълпата. Обрисуват се картини за едно потенциално управление, без в тях да се възпълтят и многото стъпки, трудности и времето което такива крайни идеи (като излизането от ЕС) ще отнемат и каква наистина ще бъде цената. За цена не става и дума, ако някак подобен въпрос все пак достигне до подобен тип политик, отговорът би бил нещо от рода на: „Всяко начало е трудно, но ние Българите сме

силни, България е силна, и аз вярвам и съм силно обнадяден, че каквото и предизвикателство да се изправи пред нас, ние ще се справим“. Отново думи, лишени от всякаква конкретика. Но отново думи наситени с хипнотизираща воля, запалваща пламъка в сърцето на всички, които са попаднали в плен на безразличието и обезвереността от това че промяна е невъзможна да се осъществи.

Българският народ е бил лъган и заблуждаван от началото на прехода безброй много пъти. И всеки път формулата е почти една и съща, различни са само ораторите на деня. Фигурите събрали достатъчно популярност, заредени с амбиция, да прокарат новите явно лъжливи и празни твърдения, които обаче са внимателно подредени (случайно или не) с една съвсем перфектна формула на влияние. Популизмът и демагогията са явления от векове и няма да изчезнат скоро. Ролята на един народ обаче, колкото и валидна да е тяхната умора и презрение към политиката в нейната цялост, винаги е била да бъде здравомислещ и критичен към подобни политици, и празни политики.

ЛИТЕРАТУРА

Дурев, Г. (2017) *Политическата демагогия в прехода: Демагогия и митологизация на политиката*. София.

Стоилов, Я. (2017) *Политическата демагогия в прехода: Политика – между популизма и демагогията*. София.

Риу Жан-Пиер (2007) *Популизмите: Безусловния народ*. София: Рива.

Пиер-Андре, Тагиеф (2007) *Популизмите: Популизъм и политическа наука*. София: Рива.

Льо Бон, Г. (2014) *Политическа Психология*. София: Асеновци.

Льо Бон, Г. (2021) *Психология на тълпите*. София: Асеновци

Laclau, E. (1977) *Politics and Ideology in Marxist Theory: Capitalism, Facism, Populism*. London.

Попов, С. (2020) *Популистка ситуация*. <https://kultura.bg/web/%D0%BF%D0%BE%D0%BF%D1%83%D0%BB%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%BA%D0%B0%D1%82%D0%B0-%D1%81%D0%B8%D1%82%D1%83%D0%B0%D1%86%D0%B8%D1%8F>.

**В ПОМОЩ НА ПОМАГАЩИТЕ СПЕЦИАЛИСТИ РАБОТЕЩИ
С ЛИЦА ИМАЩИ УМСТВЕНА ИЗОСТАНАЛОСТ.
ПРАКТИЧЕСКИ МАТЕРИАЛ ЗА РАЗВИВАНЕ
НА ПРОСТРАНСТВЕНО ОРИЕНТИРАНЕ
И ЛОГИЧЕСКО МИСЛЕНЕ**
Сердар Сабриев

**IN AID OF THE HELPING SPECIALISTS WORKING
WITH PERSONS WITH MENTAL RETARDATION.
PRACTICAL MATERIAL FOR THE DEVELOPMENT
OF SPATIAL ORIENTATION
AND LOGICAL THINKING**
Serdar Sabriev

Abstract: *In the most general sense, the application of the exercise I describe is suitable for those suffering from mild and moderate mental retardation, but it can also be integrated with children with special educational needs. The activity that I will present could set itself the task of examining what is the level of mastery of some of the functions such as: fine motor skills (for example, cutting with scissors), abstract and logical thinking, arranging parts of the whole in a common framework, knowing colors, gluing/appliqué skills, creative thinking. The results of these activities must, of course, be combined with the professional's skillful use of objective observation as a method of client research. Based on it, psychological data and generalizations regarding the functioning of the person with intellectual disabilities can be obtained. The development also includes a brief reference to mental retardation as a disease and its perception by some researchers dealing with this topic.*

Keywords: *Helping specialists; mental retardation; supporting material for working with people with mental retardation; spatial orientation; logical thinking.*

Преди да се започне с представянето на упражнението може би е добре да се направят уточнения свързани с това за коя група клиенти е подходящо да бъде прилагано. В най-общия смисъл приложението на упражнението е подходящо за лица страдащи от умствена изостаналост – лека и умерена такава или деца със специални потребности в образованието (общоприетият термин е „специални образователни потребности“).

Упражнението, което ще се представи би могло да има задачата да обследва какво е нивото на овладяване на някои от функциите: фината моторика (възможността за рязане с ножица), абстрактното и логическото мислене, подреждане на части от цялото в обща рамка,

познаване на цветовете, уменията за лепене/апликиране. Като разбира се резултатите от тези дейности трябва да се съчетава с умелата употреба от страна на специалиста на обективното наблюдение. На база на последното могат да се правят обобщения спрямо функционирането на лицето с интелектуални затруднения. Тези наблюдения и изводи в никакъв случаи не следва да бъдат използвани за поставяне на диагностична рамка, а по-скоро да бъдат пътеводител за работа основавайки се на ресурсите и дефицитите, които лицето е показало. Работата на психолога/педагога е допълваща и съпътстваща в много от случаите тази на медиците, но не бива да тя да се заменя, защото своего рода действия биха могли да бъдат опасни, както за специалиста, както за лицето, но така и за всички ангажирани пряко или косвено със конкретната дейност.

Преди да направя кратко представяне на умствената изостаналост като част от класификатора на болестите, е редно да представя и упражнението, което би могло да се видоизмени в зависимост от това какви задачи си поставя изследователя и нивото на увредата на лицето.

Пред теб има листи, които са част от едно цяло изображение (картина), а твоята задача е да се опиташ да я направиш цяла и завършена. За да стане картината цяла работата ни ще е от няколко части, които ще ти ги задавам (казвам) постепенно, за да не те притеснявам и затруднявам. Ако нещо не разбираш или имаш нужда от помощ ме попитай, аз ще бъда тук.

1) *От лисчетата, които са пред теб ще те помоля да се опиташ да сглобиш цяла картина.*

Помощни въпроси: Как се чувстваш? Имаш ли нужда да ти помогна? Нещо затруднява ли те?

2) *Втората част на упражнението, което правиш ще е да залепиш на този бял лист наредената от теб картинка. Това го правиш, за да не падат отделните парченца от картинката и, за да можеш да продължиш към следващата задача. Предполагам, че ще можеш да се справиш сам, но ако имаш нужда от съдействие (помощ) имаш право да поискаш такава.*

3) *Сега, когато вече си залепил картинката пред себе си виждаш моливи, с които ти предлагам да оцветиш картинката.*

Помощни въпроси: Кой е първия цвят, с който ще започнеш? С кои цветове избра да оцветиш картинката? Кой е любимия ти цвят? Обичаш ли да оцветяваш?

4) *Дотук се справи доста добре със задачите, които ти поставих. Имам усещането, че ти хареса, така ли е?*

Какво виждаш на картинката, която сам сглоби, залепи и оцвети?

Знаеш ли е какво е животното/предмета, който си сглобил?

Можеш ли да ми кажеш нещо за него?

Идеята, която лично аз изповядвам свързана с упражнението е, да се започва от по-лесните задачи и последствие, ако състоянието на

лицето позволява да се преминава към по-сложните. Ако изследвания прецени, че лицето има ресурса да се справи с останалите задачи в списъка и те няма да окажат влияние на моментното емоционално състояние на страдащия от умствена изостаналост. Преминаването от една точка към друга е условно и може да се прави всяка да се прави в различни сесии. Организацията за провеждането на занятията зависи от специалиста, който е водещ и това какви са условията, с които трябва да се съобрази. В момента, в който се преминава от един пункт към друг специалистът трябва да поставя задачите, така че те да не са нито прекалено лесни, нито прекалено трудни – но в общия смисъл е добре да надвишават нивото на лицето. Тази идея се прокрадва в мислите на методичите, занимаващи се с умственото изоставане, за да се стимулира активността от страна на лицето – да търси, създава логически връзки, да се стават умения за търсене на съдействие в случаите, когато не е в състояние да се справи само.

От съществено значение за експертизата, с която ще излезе специалиста в края на занятиято е по-скоро какви показания ще даде лицето в последната част на занятиято. Всъщност погледнато от друг ъгъл, може да се твърди, че именно тази част е събеседване – за постигнатото, за неуспеха и причините му. Тук изследвателя ще си набави достатъчно информация за умозаклученията, които декламира изследваното лице, как те биха могли да се свържат със състоянието му и конкретната моментна ситуация.

Проблемът с умственото изоставане може да се разглежда в два основни контекста – изоставане в умственото развитие и органично обословено болестно развитие на личността в цялост с дефицити в психичното функциониране, известно в теоретичната рамка и в практиката като „олигофрения“.

В психологическата парадигма се разглеждат затрудненията при усвояването на навиците свързани с учебния процес и забавянето в развитието на речта, като се приема, че тези проявления могат да бъдат вследствие на възникнали проблеми в развитието. По правило затрудненията в развитието могат да възникнат във всеки етап от жизнения цикъл на съществуването на лицето (човешкото същество). Но по-скоро тук е от съществено значение да се „видят“ (разберат) какви са били първите прояви на симптомите, респективно и какви фактори могат да бъдат изведени като обославящи такъв вид симптоматика. Като тук изплува необходимостта да се изследват в детайл миналите етапи от живота на индивида – в най-чести случаи това са юношеството и детството.

Когато се прави опит да се изясни феномена „умствена изостаналост“ има необходимостта да се посочи главното понятие, което е в сила – „ретардация“, което в превод от латински означава „забавям“, „задържам“. Характеризира се с изоставане от средните норми на раз-

витие в областите като: ниво на развитост на навиците за самообслужване; наличие/отсъствие на реч и нивото на усвоеността ѝ; умственото развитие на личността отговоря ли на календарната възраст; изградени навици за учене и научаване; как лицето се свързва с околните и заобикалящия го свят (до каква степен е усвоило умения за общуване); разбирането за интимност, сексуалност и полова принадлежност.

На практика ретардацията се дели на два главни раздела в зависимост от нивото ѝ на обхватност. За пълната психична ретардация е характерно забавяне в развитието на цялостната психика – забавено е развитието на всички основни психични процеси: когнитивни, емоционални, мисловни, ролеви, комуникационни и пр. При частичната (психична) ретардация се наблюдава изоставане при една или две психични функции, а останалите са в общоприетата си нормативност и при тях не се срещат отклонения.

В социума се не рядко се срещат хора проявяващи симптоматика в ниските степени на ретардацията, но тяхното отчитане е доста затруднено, тъй като липсва еднопосочна изява на забавените процеси, което от своя страна в повечето случаи води до negliжиране на проблеми от подобно естество и непредприемането на конкретни действия за понижаване на нивото на затруднението у човека (доколкото, разбира се това е възможно). В този ред на мисли понятието „ретардация“ в модерно време може да се заменени с може би синонимни понятия: „забавено развитие“, „непълноценност“, „изоставане“, „посредственост“.

Представеното дотук гледище за умственото изоставане е на акад. Петър Иванов, или с термина, който той ползва „психична ретардация“ (психично забавяне). Разбира се би следвало да се направи съпоставка в поне още един научен източник, за да претендираме разработката да има не само практико – приложна стойност, но и теоретично – методологична такава.

В това изложение няма как да не се направи съпоставка и с научните питания и търсения и на други научни изследователи.

Така например доц. Илия Стойков в своя труд „Обща психопатология“ излага определение за интелигентността, като съдържанието, което той влага в термина „интелигентност“ е следното: „Интелигентността е интегрална познавателно – творческа характеристика на човека, обобщен израз на цялостната му лична и социална дейност. Индивидуалните различия в интелигентността са най-съществените между хората. Интелектът дава възможност на човека обективно да възприема и оценява външните стимули и обстоятелства, адекватно да се приспособява към природата и социалната среда“ (Стойков 2009: 144). Тук авторът представя и изрази на патологията на психологическия феномен „интелигентност“ обособявайки пет категории: олигофрения, деменция, психосоциална интелектуална недостатъчност, разстройство

на интелекта при влошена връзка с реалността и други разстройства на интелекта.

Друг изследовател в тази проблемна тема е Сузана Рубинщайн, която още в началото на своя труд „Психология на умствено изостаналия ученик“ излага идеята си, че възпитаването и обучението на „умствено изостаналите деца“ е хуманно и благородно дело. Водена от тази си идея, залага и важната роля на подготовката на хората работещи с такива деца. Тя излага тезата, че без специално образование и институции, които децата да посещават за обучение и възпитаване те могат да задълбочат състоянието си. Респективно посещавайки специализирани заведения би могло да им се помогне за получаването на необходимите им за съществуване знания и умения, да им спомогне за преодоляването или отработването на проблематиката свързана с психичното и социалното им функциониране. За да има успех в тези си начинания подкрепящия специалист е необходимо да има разбиране за „вътрешния свят на детето“, към какво то се стреми и какви са ресурсите му за постигане на стремежите си. Тя съставя следното умозаключение за умствената изостаналост: „Правилното определение на понятието „умствена изостаналост“ има не само теоретично, но и практическо значение. Теоретичното значение за определението му се състои в това, че то съдействува за по-задълбоченото разбиране същността на аномалното психично развитие на децата“. А в заключение може да се позова на нейното обобщение за умствено изостаналото дете (което може да се приеме и като водещо при лицата с умствена изостаналост), че при него са нарушена трайно познавателната дейност поради ограничени нарушения в главния мозък.

Последното научно произведение, на което ще се спира е учебника на Ганчо Ганев и Владимир Иванов „Нервни и психични болести“, където интелектът се разглежда като: „способността, възможността за извършване на мисловна дейност, т.е. за вникване в същността на предметите и явленията, за опознаване на техните взаимоотношения и взаимозависимости и закономерностите на тяхното възникване и развитие“. Тезата, която залагат тук авторите е, че интелекта се базира на някои анатомични особености на нервната система, но той не би могъл да се развие сам по себе си, ако не взаимодейства с околната среда – в частност социалната среда и тази на трудовата дейност. Тук се залага идеята, че интелекта при човека не е постоянна величина и той търпи промени в развитието си през целия жизнен цикъл. В труда особено ясно е прокарана идеята за това какви би следвало да са основните дейности за подпомагане на хора в такова състояние – определени са като „мероприятия за подобряване на интелектуалните възможности у олигофрените са от областта на възпитанието и обучението, извършвани в специални заведения“.

От разгледаните дотук научни концепции може да се направи заключение, че повечето изследователи на темата с умствената изостаналост са на мнение, че на тези хора им е необходима специализирана и адаптирана към нуждите им среда, в която да се развиват, творят, мечтаят. Именно това е и работата на подпомагащия развитието специалист – да осигури благоприятна среда и достъпни възпитателно – образователни ресурси.

Важна задача, която стои пред водещия на упражнението е организирането на процеса на провеждането на занятието. Трябва да се вземе и под внимание, че когато организацията се осъществява в спокойна среда всъщност е предпоставка за евентуално едно добро протичане на заложената дейност. Моментът как лицето се включва в упражнението също е от съществено значение – как разбира за упражнението; как му се представя, дейността, което ще се извършва; какво е участието му – доброволно или по някаква причина то е заставено да вземе участие. Но няма да се спускам в трактовки по последните причини, защо имам опасения от залитането в друг ракурс на мисъл и разсъждения, които са свързани с организацията на социалните услуги работещи с хора имащи увреждания, с което да излезем от предмета на настоящата разработка – именно техника, която може да бъде използвана в някои ситуации от помагащите специалисти. Този момент е от съществено значение, защото залисани в рутината си от служебни задължения не обръщаме внимание на някои на пръв поглед малки и незначителни частици от цялото, но и които могат да станат и причина за неуспех в планиваната дейност. Ако трябва да навлезем още малко в тази проблематика наложително е не само да се спомене, но и да се подчертае значението на *достъпното обяснение на дейността*, която ще се реализира с лицето. Като когато това се случва би следвало да е на достъпен за лицето език, да се ограничат максимално чуждиците, които биха затруднили процеса на преработка на представеното. Времето, по което ще се реализира занятието – дали ще бъде в свободното време на лицето или във времето отредено за определен вид ангажираност. Също така не бива да се пропуска и да се вземе под внимание каква ще бъде продължителността на упражнението. Ако не познаваме лицето дори е необходимо да обсъдим с колега или близък на лицето човек колко е оптималното време, в което може да му бъде ангажирано вниманието. Ако в работата си не съобразим времето простирание – то това може да предизвика сериозно дразнение у човека, с когото работим. Като в следствие на дразнението му, много вероятно е и да има последваща реакция, която да „показва“, че са му нарушени границите на възприемчивостта. Също така е добре и да се обясни на лицето защо се прави това занятие, каква е неговата необходимост. Това всъщност аз предлагам да се случи през интересите, нуждите и вярванията на лицето, с което

ще се проведе работата. Приема се, че уводното обяснение, което има за цел да подготви изследвания за работа, е по-добре да се направи от човек когото лицето приема за авторитет и значим. С това се постига ангажираност с дейността и голяма значимост на упражнението, което ще се прави.

Ако имаме група, с която да работим това упражнение също би могло да бъде приложимо, разбира се правейки уточнението, че би следвало първото да бъде модифицирано, така че да бъде приложимо в групова работа. Но по-скоро тук моето предложение е, чрез груповата работа да се направи своеобразна подготовка за индивидуалната работа, която ще се осъществява на по-късен етап. Знаейки ресурсите на групата може да се организира упражнение, което да развива главно фината моторика – изрязване на изображенията по контур (линия). Това начинание би било успешно, тогава когато сме направили предварително проучване на наличните възможности в групата. Ако те имат уменията да изрязват и да си служат безопасно с ножица упражнението, което предлагам е адекватно да се проведе.

На всеки от участниците се раздава по една картинка, която трябва да бъде разрязана на квадрати (или както лицето може). Ако лицето не може да използва ножица има и варианта, то да разкъса разпечатаната картина с ръце. За самото упражнение след това е важно отрязаните елементи да имат годността да се съединят и отново да образуват цялостно изображение.

Това упражнение е подходящо в случаите, когато работим с постоянна група, която се познава от рода на услугите за дневна грижа в общността или резидентните услуги. Така е, защото след като го проведем може да плануваме и индивидуалната работа, която всъщност е явява първото направено предложение от мен. По този начин се получава на практика емоционалната ангажираност на цялата група с дейността, която ще последва да се реализира след груповото занятие. Като тук е важно също да има яснота какво точно ще се прави на занятието, кога ще е продължението на дейността, колко ще е продължителността на упражнението, от кого ще бъде водено, кои ще присъстват. Има и варианта на лицата да не се споделя, че след груповото упражнение ще последват и редица индивидуални – като целта от това е да се предизвика момент на изненада в индивидуалната работа.

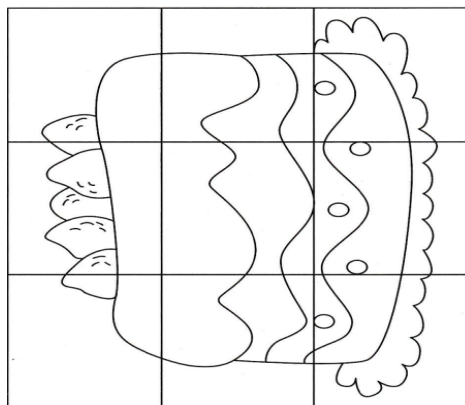
Ставайки дума за присъстващите на груповата работа е важно да се изясни, че е възможно да присъства ко-водещ, който да подпомага груповата работа. Това може да е полезно в случаите, когато се влиза в непозната група или водещият няма голям опит във воденето на подобни упражнения. Ко-водещия всъщност е добре да бъде по-опитен във воденето на групова работа или да познава общността, в която ще се води занятието. Има и друга страна вариант – да бъде допуснат ко-во-

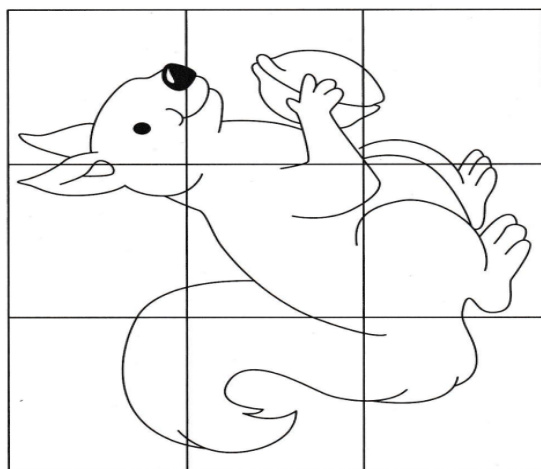
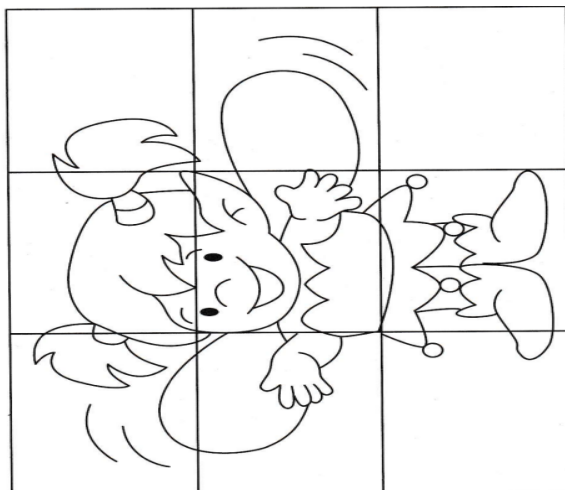
дещ, ако той има желание да се обучава и специализира във воденето на групова работа с хора с умствена изостаналост. Независимо каква ще бъде причината за присъствието на втория водач в нашата дейност, е наложително преди да се осъществи дейността тя да бъде подготвена и от двамата. Също така от огромно значение е да се разделят ролите в двойката водещи – кой, какво, кога прави, за да не се дава предпоставка за подаване на различни послания, които имат функцията да объркват и да правят групата нестабилна. При не добре разпределени роли в дихотомията „водач – ко-водач“ стои и риска групата, с която се работи да се „възползва“ от това и да започне тя да води работния процес, а не водещите.

Що се отнася до втори присъстващ на индивидуалните срещи за работа, ко-водач е по-скоро излишен. Вторият по-скоро ще затормози работата, защото всъщност за него няма да има задачи, които да изпълнява. Може и да се възпрепятства свързването и доверителното отношение с присъствието на трети човек в средата за работа.

В заключение на написаното дотук мога да изведа само важноста на подкрепата на служителите работещи с хора с увреждания – не само теоретичка, методическа, а такава придружена и с разбиране смисъла на работата. Само по този начин може да се достигне до успех в общата работа, а не тази, която е самостоятелната и частната. Воден от това, смятам че изследванията и помощните материали базирани на приложението на академичното познание в областта на психологията и на приложението им биха имали ценно място в инвентара на колегите работещи с тази група хора.

Приложения

ЛИТЕРАТУРА

Ганев, Г., Иванов, В. (1960) *Нервни и психични болести*, Държавно издателство „Медицина и физкултура“ София;

Рубинщайн, С. (1974) *Психология на умствено изостаналия ученик*. София: Народна просвета.

Стойков, И. (2009) *Обща психопатология*. В. Търново: ИВИС.

Иванов, П. (2021) *Психотерапия при умствено изоставане, олигофрения и психоза*. Русе: ИК „Ахат“.

Иванов, П. (2022) *Специална психотерапия*. Русе: ИК „Ахат“.

СПРАВКА ЗА АВТОРА

Александър Кръстев, главен асистент, доктор, ВТУ „Св.св. Кирил и Методий“, a_crustev@abv.bg

Анатолий Коробко, аспирант, Кубанский государственный университет.

Анатолий Маслак, професор, доктор технических наук, Кубанский государственный университет, anatoliy_maslak@mail.ru

Андрій Троїцький, аспирант кафедри практичної та клінічної психології ОНУ імені І.І. Мечникова, м. Одеса, get20403@gmail.com

Анета Йовева, докторант към катедра „Психология“, ВТУ „Св.св. Кирил и Методий“,

Билјана Вуковиќ, асистент, магистър, Меѓународен Славјански Универзитет, Св Николе, Северна Македонија, biljana.base@gmail.com

Божидара Ангелова, студент 4 курс, редовна форма на обучение, специалност „Психология“. ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“. e-mail: boji31@abv.bg

Бойко Панчев, докторант, СУ „Св. Климент Охридски“.

Валерия Витанова, главен асистент д-р, Софийски университет „Св. Климент Охридски“, valeriavitanova6@gmail.com

Валерия-Тереза Т. Дончева, главен асистент, доктор, НВУ „Васил Левски“, valeria_tereza@abv.bg

Вангелица Гаврилова, доцент, доктор, Меѓународен Славјански Универзитет „Г. Р. Державин“, Свети Николе (Република Северна Македонија), vangelicagavrilova@yahoo.com

Ваня Христова, доцент, доктор, ВСУ „Черноризец Храбър“, vania_g@vfu.bg

Велислава Чавдарова, професор, доктор, ВТУ „Св.св. Кирил и Методий“, v.chavdarova@ts.uni-vt.bg

Весела Кръстева-Симеонова, главен асистент, доктор, СУ „Св. Климент Охридски“, vesela_k@abv.bg

Вікторія Мендело, аспірант, Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К.Д. Ушинського, viktoriiia.mendelo@gmail.com

Владимир Иванов, дипломант, НБУ, vladimir.iv1302@gmail.com

Владимир Йовчев, студент III курс. Направление: Социална психология, ПУ „Паисий Хилендарски“ e-mail: stu2006551022@uni-plovdiv.bg

Георги Василев, главен асистент, доктор, ВТУ „Св.св. Кирил и Методий“, tvvt@abv.bg

Георги Кирилов, главен асистент, доктор, СУ „Св. Климент Охридски“

Гергана Аврамова-Тодорова, асистент, доктор, Бургаски университет „Проф. д-р Асен Златаров, g.avramova@abv.bg

Ѓорѓина Ќимова, професор, доктор, Меѓународен Славјански Универзитет „Г.Р.Державин,, Свети Николе (Република Северна Македонија), gorgina.kimova@msu.edu.mk

Даниела Малакова, докторант, ВТУ „Св.св. Кирил и Методий“, danielamalakova@gmail.com

Даниела Тасевска, професор, доктор, ВТУ „Св.св. Кирил и Методий“, d.tasevska@ts.uni-vt.bg

Десислава Цончева, докторант, педагогическа и възрастова психология, специалност „Психология“. ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“. Научен ръководител проф. дн

Десислава Цончева, магистър, СУ „Иван Николов Момчилов“, dessi_tconcheva@abv.bg

Диана Божанова, докторант, Академия на МВР, diana6667@abv.bg

Диана Христова, главен асистент, доктор, СУ „Св. Климент Охридски“, dchristova1107@gmail.com

Добрин Добрев, доцент, доктор, ВТУ „Св.св. Кирил и Методий“, d.dobrev@ts.uni-vt.bg

Дончо Донеv, доцент, доктор, БСУ, doncho.donev@gmail.com

Доротея Дунева, главен асистент, доктор, ВТУ „Св.св. Кирил и Методий“, d.duneva@ts.uni-vt.bg

Елена Трифонова, Магистър по Политически науки, сътрудник на ФСАБ.

Елица Георгиева, главен асистент, доктор, ДИПКУ Стара Загора, eliza.georgiev@trakia-uni.bg

Емелина Заимова-Цанева, главен асистент, доктор, ЮЗУ „Неофит Рилски“

Емил Маджаров, доцент, доктор, Академия на МВР, e.madzaharov@abv.bg

Ергюл Таир, професор, доктор на науките, ИИНЧ-БАН, ergyul_tair@yahoo.com

Живка Тодорова, студент 3 курс, редовна форма на обучение, специалност „Психология“. ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“.

Здравко Митев, студент 3 курс, редовна форма на обучение, специалност „Психология“. ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“. e-mail: zdravkomitev2001@abv.bg

Ивайло Цвятков, НБУ „Васил Левски“, Ivaylo_tsvyatkov1982@abv.bg

Иван Кирилов Иванов, доцент, доктор, ВТУ „Св.св. Кирил и Методий“, i.k.ivanov@ts.uni-vt.bg

Ивелин Иванов, докторант, ОДМВР В. Търново, ivo5029@abv.bg

Иво Попиванов, главен асистент, доктор, НБУ, клиника по нервни болести УМБАЛ „Александровска“, гр. София, iporivanov@nbu.bg

Ирина Зиновиева, професор, доктор на науките, СУ „Св. Климент Охридски“, zinovieva@phls.uni-sofia.bg

Калина Кръстева, студент III курс. Направление: Социална психология, ПУ „Паисий Хилендарски“, stu2006551023@uni-plovdiv.bg

Катерина Атиас, докторант, ПУ „Паисий Хилендарски“

Кирилка Тагарева, професор, доктор, ПУ „Паисий Хилендарски“, tagareva_k_s@uni-plovdiv.bg

Красен Фердинандов, Магистър по Клинична и Консултативна психология, Софийска математическа гимназия “Паисий Хилендарски”, krasenferdinandov@gmail.com

Красимира Йонкова, професор, доктор, ВТУ „Св.св. Кирил и Методий“, k.yonkova@ts.uni-vt.bg

Красимира Петрова, професор, доктор на науките, ВТУ „Св.св. Кирил и Методий“, k.mineva@ts.uni-vt.bg

Лариса Василівна Дикіна, старший викладач кафедри практичної та клінічної психології ОНУ імені І.І. Мечникова Одеса ОНУ імені Мечникова, lordy2008@ukr.net

Лора Леонтиева, докторант, ЦПЗ София ЕООД, leontievalora@abv.bg

Любомир Григоров, докторант, ВТУ „Св.св. Кирил и Методий“, lgrigorov12@gmail.com

Любомир Джалев, главен асистент, доктор, НБУ

Любомира Цветкова, докторант, СУ „Св. Климент Охридски“

Людмила Смокова, Степанівна, канд. психол. наук., доц кафедри практичної та клінічної психології Одеського національного університету імені І.І. Мечникова

Магдалена Петрова, студент 4 курс, редовна форма на обучение, специалност „Психология“. ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“.

Маргарита Павлова, асистент, доктор, НБУ, mvpravlova@nbu.bg

Мариела Тодорова-Колева, доцент, доктор, ВТУ „Св.св. Кирил и Методий“, mariela@ts.uni-vt.bg

Марина Кузмановска, докторант, ВТУ „Св.св. Кирил и Методий“, marina_nestorovska@yahoo.com

Мария Василева, докторант, СУ „Св. Климент Охридски“, maria_vass@yahoo.com

Мария Гроздановска, доцент, доктор на науките, Меѓународен Славјански Универзитет Свети Николе, marija.grozdanovska@yahoo.com

Мария Караиванова, главен асистент, доктор, МУ – Пловдив, mariya.karaivanova@mu-plovdiv.bg

Мария Петрова, доцент, доктор, ВСУ „Черноризец Храбър“

Мартин Цветанов, студент 3 курс, редовна форма на обучение, специалност „Психология“. ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“.

Мартин Янков, главен асистент, доктор, НБУ, myankov@nbu.bg

Милена Спасовска, доцент, доктор на науките, Меѓународен Славјански Универзитет Свети Николе, spasovska.milena@gmail.com

Михаил Герговски, доктор по юридическа психологија, ЦКБППМН към Министерски съвет, m.gergovski_ckbprpmn@abv.bg

Надежда Тодорова, БСУ, докторант, nadigeorgi@abv.bg

Надя Колчева, главен асистент, доктор, НБУ, nkoltcheva@nbu.bg

Наташа Ангелова, доцент, доктор, ЮЗУ „Неофит Рилски“

Невена Атанасова-Кръстева, доцент, доктор, НБУ „Васил Левски“, nevena_atanasova@abv.bg

Неделина Здравкова, асистент, доктор, Тракийски университет, nedelina.koleva@trakia-uni.bg

Олена Сергіївна Данілова, канд. психол. наук., доц кафедри практичної та клінічної психології Одеського національного університету імені І.І. Мечникова

Пенка Христова, доцент, доктор, НБУ, phristova@cogs.nbu.bg

Пламен Минчев, главен асистент, доктор, СУ „Св. Климент Охридски“, ptminchev@uni-sofia.bg

Радослав Христов, студент 3 курс, редовна форма на обучение, специалност „Психология“. ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“.

Румен Рашков, доктор по социална психологија.

Румяна Карева, доцент, доктор, ВА „Георги С. Раковски“, r.kareva@rncd.bg

Русана Гаджанова, докторант, СУ „Св. Климент Охридски“, russana.gadzhanova@fp.uni-sofia.bg

Сердар Айдънов Сабриев, докторант, ВТУ „Св.св. Кирил и Методий“, D1080@sd.uni-vt.bg

Силвия Цветкова, професор, доктор, МУ – гр. Плевен, sborcvet@abv.bg

Снежана Илиева, професор, доктор на науките, НБУ, snilieva.su@gmail.com

Соня Асенова Драгова-Колева, главен асистент, доктор, НБУ, sonyadragova@nbu.bg

Станислава Савова, докторант, ВТУ „Св.св. Кирил и Методий“, „Асес“ ЕООД, ssa187143@gmail.com

Стефка Качакова, студент III курс, направление: Социална психология, ПУ „Паисий Хилендарски“. e-mail: stu2006551031@uni-plovdiv.bg

Стоил Мавродиев, доцент, доктор на науките, ЮЗУ „Неофит Рилски“, stoil_m@abv.bg

Таня Тишева, Магистър по Здравен мениджмънт, координатор проекти към ФСАБ.

Теодор Генов, студент III курс. Направление: Социална психология, ПУ „Паисий Хилендарски“. e-mail: stu2006551020@uni-plovdiv.bg

Християна Димитрова, докторант, Национална Априловска гимназия, град Габрово, sianасockney108@gmail.com

Юлия Тимофеева, докторант, Авенир 2084 ЕООД, управител, julietimf@yahoo.com

ABOUT THE AUTHORS

Alexander Krastev, Senior Assistant, PhD, VTU „St. st. Cyril and Methodius“, a_crustev@abv.bg

Anatoly Korobko, graduate student, Kuban State University

Anatoly Maslak, Professor, Doctor of Technical Sciences, Kuban State University, anatoliy_maslak@mail.ru

Andriy Troitskiy, Assistant Professor, Department of Practical and Clinical Psychology, Odessa University of Medical Sciences, get20403@gmail.com

Aneta Joveva, PhD Student, Department of Psychology, VTU „St. st. Cyril and Methodius“

Biljana Vukovic, Assistant Professor, MA, International Slavic University, St. Nikole, North Macedonia, biljana.base@gmail.com

Bojidara Angelova, 4th Year Student, Major „Psychology“ VTU „St. st. Cyril and Methodius“, boji31@abv.bg

Boyko Panchev, PhD Student, Sofia University „St. Clement Ohridski“.

Daniela Malakova, PhD Student, VTU „St. st. Cyril and Methodius“, danielamalakova@gmail.com

Daniela Tasevska, Professor, PhD, VTU „St. st. Cyril and Methodius“, d.tasevska@ts.uni-vt.bg

Desislava Tsoncheva, MA, „Ivan Nikolov Momchilov“ Sofia University, dessi_tsoncheva@abv.bg

Desislava Tsoncheva, PhD Student, Pedagogical and Age Psychology, specialty „Psychology“. VTU „St. st. Cyril and Methodius“

Diana Bojanova, PhD student, Academy of the Ministry of Interior, diana6667@abv.bg

Diana Hristova, Senior Assistant, PhD, Sofia University „St. Kliment Ohridski“, dchristova1107@gmail.com

Dobrin Dobrev, Associate Professor, PhD, VTU „St. st. Cyril and Methodius“, d.dobrev@ts.uni-vt.bg

Doncho Donev, Associate Professor, PhD, BSU, doncho.donev@gmail.com

Dorothea Duneva, Senior Assistant, PhD, VTU „St. st. Cyril and Methodius“, d.duneva@ts.uni-vt.bg

Elena Trifonova, MA in Political Science, FASB Fellow.

Elitsa Georgieva, Senior Assistant, PhD, DIPKU Stara Zagora, eliza.georgiev@trakia-uni.bg

Emelina Zaimova-Tsaneva, Senior Assistant, PhD, Neofit Rilski University of Life Sciences

Emil Madjarov, Associate Professor, PhD, Academy of the Ministry of Interior, e.madzaharov@abv.bg

Ergül Tayr, Professor, PhD, INRC-BAS, ergyul_tair@yahoo.com

Georgi Kirilov, Assistant Professor, PhD SU „St. Kliment Ohridski“

Georgi Vassilev, Senior Assistant, PhD, VTU „St. st. Cyril and Methodius“, tvvt@abv.bg

Gergana Angelova Avramova-Todorova, Assistant Professor, PhD, Burgas University „Prof. Dr. Assen Zlatarov“, g.avramova@abv.bg

Gorica Simova, Professor, PhD, International Slavic University „G. R. Derzhavin, Sveti Nikole (Republic of North Macedonia), gorgina.kimova@msu.edu.mk

Hristiyana Dimitrova, PhD student, National Aprilov School, Gabrovo, sianacockney108@gmail.com

Irina Zinovieva, Professor, Doctor of Sciences, Sofia University „St. Kliment Ohridski“, zinovieva@phls.uni-sofia.bg

Ivan Kirillov Ivanov, Associate Professor, PhD, VTU „St. st. Cyril and Methodius“, i.k.ivanov@ts.uni-vt.bg

Ivaylo Tsviatkov, National Military University „Vasil Levski“, Ivaylo_tsviatkov1982@abv.bg

Ivelin Ivanov, PhD student, Regional Police Department of V. Tarnovo, ivo5029@abv.bg

Ivo Popivanov, Senior Assistant Professor, PhD, NBU, Clinic of Nervous Diseases, University Hospital „Alexandrovska“, Alexandrovska, Bulgaria. Sofia, ipopivanov@nbu.bg

Julia Timofeeva, PhD student, Avenir 2084 Ltd, Manager, julietimf@yahoo.com

Kalina Krasteva, III year student. Social Psychology, Paisii Hilendarski University, stu2006551023@uni-plovdiv.bg

Katerina Atias, PhD student, Paisii Hilendarski University

Kirilka Tagareva, Professor, PhD, Paisii Hilendarski University, tagareva_k_s@uni-plovdiv.bg

Krasen Ferdinandov, Master in Clinical and Counseling Psychology, Sofia Mathematical High School „Paisii Hilendarski“, krasenferdinandov@gmail.com

Krasimira Petrova, Professor, Doctor of Sciences, VTU „St. st. Cyril and Methodius“, k.mineva@ts.uni-vt.bg

Krasimira Yonkova, Professor, PhD, University of Transport „St. st. Cyril and Methodius“, k.yonkova@ts.uni-vt.bg

Larisa Vasilivna Dikina, Senior Lecturer, Department of Practical and Clinical Psychology, Odessa University of Medical Sciences, lordy2008@ukr.net

Laura Leontieva, PhD student, CPZ Sofia Ltd, leontievalora@abv.bg

Lydmila Smokova Stepanivna, Cand. Psych. PhD, Associate Professor of the Department of Practical and Clinical Psychology of the I. I. Mechnikov National University of Oswiecim

Lyubomir Grigorov, PhD Student, University of Transport „St. st. Cyril and Methodius“, lgrigorov12@gmail.com

Lyubomir Grigorov, PhD Student, VTU „St. st. Cyril and Methodius“, lgrigorov12@gmail.com

Lyubomir Jalev, Senior Assistant, PhD, NBU

Magdalena Petrova, 4-th Year Student, Major „Psychology“, VTU „St. st. Cyril and Methodius“

Margarita Pavlova, Assistant Professor, PhD, NBU, mvpavlova@nbu.bg

Maria Karaivanova, Senior Assistant, PhD, Medical University – Plovdiv, mariya.karaivanova@mu-plovdiv.bg

Maria Petrova, Associate Professor, PhD, Chernorizets Hrabar University of Sofia

Maria Vassileva, PhD Student, Sofia University „St. Kliment Ohridski“, maria_vass@yahoo.com

Mariela P. Todorova-Koleva, Associate Professor, PhD, VTU „St. st. Cyril and Methodius“, mariela@ts.uni-vt.bg

Marija Grozdanovska, Associate Professor, Doctor of Sciences, International Slavonic University of St. Nicholas, marija.grozdanovska@yahoo.com

Marina Kuzmanovska, PhD Student, VTU „St. st. Cyril and Methodius“, marina_nestorovska@yahoo.com

Martin Tsvetanov – 3rd Year Student, Major „Psychology“, VTU „St. st. Cyril and Methodius“

Martin Yankov, Assistant Professor, PhD, NBU, myankov@nbu.bg

Mikhail Gergovski, PhD in Legal Psychology, CCBPMN at the Council of Ministers, m.gergovski_ckbppmn@abv.bg

Milena Spasovska, Associate Professor, Doctor of Sciences, International Slavonic University of St. Nicholas, spasovska.milena@gmail.com

Nadezhda Todorova, BSU, PhD Student, nadigeorgi@abv.bg

Nadia Kolcheva, Senior Assistant, PhD, NBU, nkoltcheva@nbu.bg

Natasha Angelova, Associate Professor, PhD, „Neofit Rilski“ University of Life Sciences

Nedelina Zdravkova, Assistant Professor, PhD, Thracian University, nedelina.koleva@trakia-uni.bg

Nevena Atanasova-Krasteva, Associate Professor, PhD, National Military University „Vasil Levski“, nevena_atanasova@abv.bg

Olena Sergivna Danilova, Cand. psych. PhD, Associate Professor of the Department of Practical and Clinical Psychology of the I. I. Mechnikov National University of Oswiecim

Penka Hristova, Associate Professor, PhD, NBU, phristova@cogs.nbu.bg

Plamen Minchev, Senior Assistant, PhD, Sofia University „St. Kliment Ohridski“, ptminchev@uni-sofia.bg

Radoslav Hristov, 3rd Year Student, Major „Psychology“, VTU „St. st. Cyril and Methodius“

Rumen Rashkov, PhD in Social Psychology

Rumiana Kareva, Associate Professor, PhD, Georgi S. Rakovski Military University, r.kareva@rndc.bg

Rusana Gadzhanova, PhD Student, Sofia University „St. Kliment Ohridski“, russana.gadzhanova@fp.uni-sofia.bg

Serdar Aidanov Sabriev, PhD Student, VTU „St. st. Cyril and Methodius“, D1080@sd.uni-vt.bg

Silvia Tsvetkova, Professor, PhD, MU – Pleven, sborcvet@abv.bg

Snezhana Ilieva, Professor, PhD, NBU, snilieva.su@gmail.com

Sonya Asenova Dragova-Koleva, Senior Assistant, PhD, NBU, sonyadragova@nbu.bg

Stanislava Savova, PhD Student, VTU „St. st. Cyril and Methodius“, „As-ses“ EOOD, ssa187143@gmail.com

Stefka Kachakova, 3rd Year Student, Social Psychology, PU „Paisii Hilendarski University“, stu2006551031@uni-plovdiv.bg

Stoil Mavrodiev, Associate Professor, Doctor of Sciences, „Neofit Rilski“ University of Life Sciences, stoil_m@abv.bg

Tanya Tisheva, Master in Health Management, Project Coordinator at FSAB.

Teodor Genov, III year student. Social Psychology, PU „Paisii Hilendarski University“, stu2006551020@uni-plovdiv.bg

Tsvetelina Ivanova, PhD in Psychology, Academy of the Ministry of Interior, tzvetelina.st.ivanova@abv.bg

Valeria Vitanova, Associate Professor, PhD, Sofia University „St. Kliment Ohridski“, valeriavitanova6@gmail.com

Valeria-Tereza T. Doncheva, Senior Assistant, PhD, National Military University „Vasil Levski“, valeria_tereza@abv.bg

Vangelitsa Gavrilova, Associate Professor, PhD, International Slavic University „G. R. Derzhavin, Sveti Nikole (Republic of North Macedonia), vangelicagavrilova@yahoo.com

Vanya Hristova, Associate Professor, PhD, VSU „Chernorizets Hrabar“, vania_g@vfu.bg

Velislava Chavdarova, Professor, PhD, University of Transport „St. Cyril and Methodius“, v.chavdarova@ts.uni-vt.bg

Vesela Krasteva-Simeonova, Associate Professor, PhD, SU „St. Kliment Ohridski“, vesela_k@abv.bg

Viktoria Mendelo, Assistant Professor, K. D. Ushinsky National Pedagogical University of Ukraine, viktorii.mendelo@gmail.com

Vladimir Ivanov, graduate student, NBU, vladimir.iv1302@gmail.com

Vladimir Yovchev, III year student. Department of Social Psychology, Paisii Hilendarski University, stu2006551022@uni-plovdiv.bg

Zdravko Mitev, 3rd Year Student, Major „Psychology“, VTU „St. st. Cyril and Methodius“. zdravkomitev2001@abv.bg

Zhivka Todorova, 3rd Year Student, Major „Psychology“, VTU „St. st. Cyril and Methodius“

**„30 ГОДИНИ СПЕЦИАЛНОСТ
ПСИХОЛОГИЯ“**

**Годишник за студенти, докторанти
и научни ръководители
том 3/1**

Българска, първо издание

**Езиково-стилов редактор и коректор Диана Вацова
Технически редактор д-р Десислава Димитрова**

Формат 70x100/16
Печатни коли 26,75

ISSN: 2815-357X

Предпечатна подготовка и печат:
Университетско издателство „Св. св. Кирил и Методий“, 2023
Велико Търново, ул. „Теодосий Търновски“ № 2

